

Ter Minassian, Roupen (1882-1951). Hay yegap'oxakani më yisataknerë... (1904). 1952.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquez [ici](#) pour accéder aux tarifs et à la licence

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment possible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

GILLES

ՅԵԼՈՒՆԻԿԱԿԱՆ ԱՐ

ԵՎՀՈՅԱՇԽԱՎՈՐ

Դ Ա Բ Բ Ե Կ Ղ

ԱՐԴԻՇԵՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻշԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԿԱՐՍԻ ՀՆՈՑԻՆ ՄԵԶ
(1904)

ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ
(1904)

Ս. ՀԱՏՈՐ

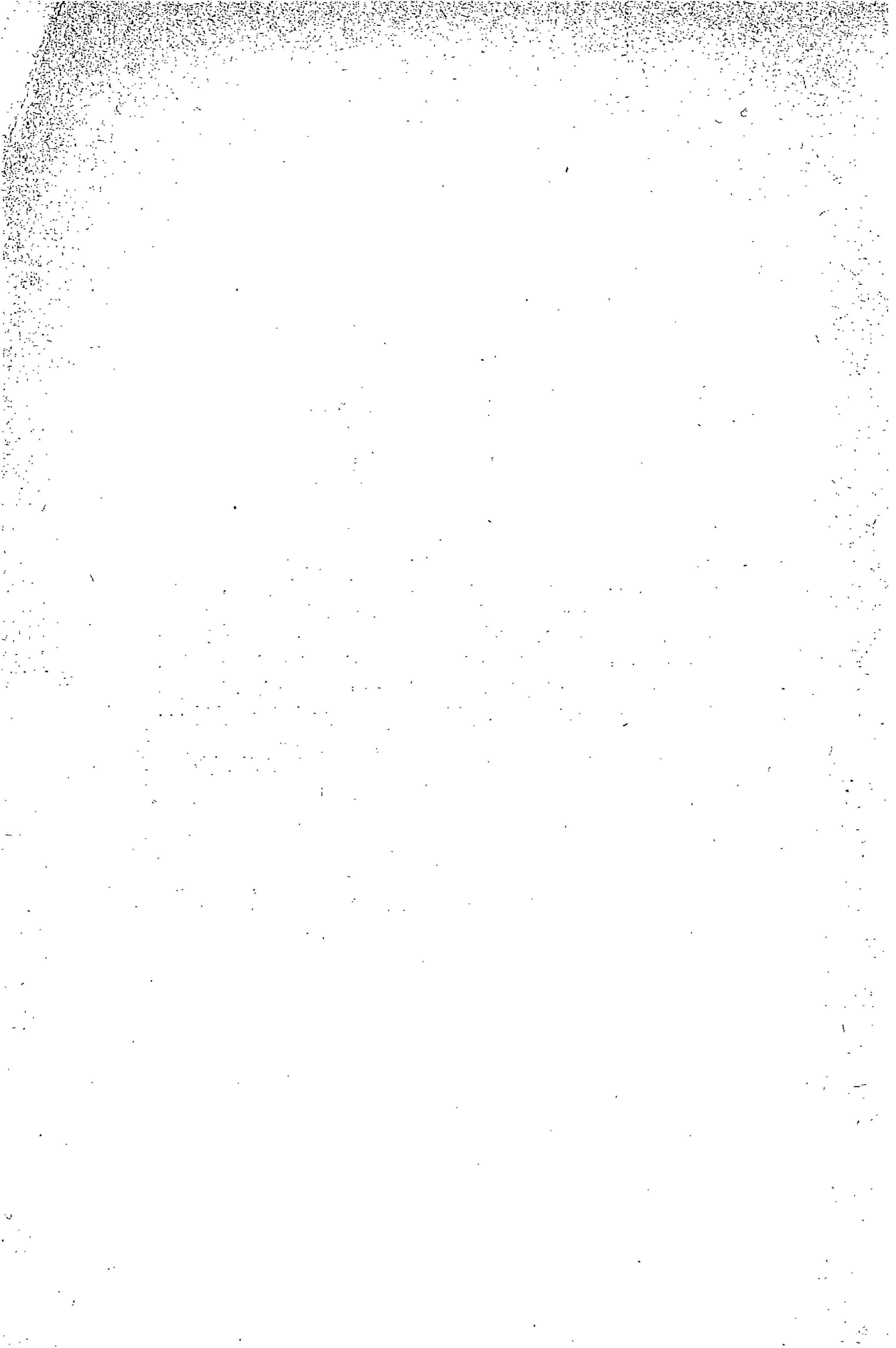
ՀՈՐԻԶՈՆ ՏՊԱՐԱՆ
ԼՈՒ ԱԲԲԵԼՅԱ, Գալիֆ.
1952

2008-155078

**Printed in the
United States of America**

Յիշածս ու չյիշածս անունները կը ներկայացնեն այն սերունդը, որ իր զոհաբերութեամբ, իր յեղափոխական խառնուածքով, իր բարոյական ըմբռնումներով մէկ անգամ միայն ծնաւ մեր կեանքին մէջ եւ երկրորդ անգամ այլեւս աշխարհ չտեսաւ։ Անոնցմէ ոմանք միայն յիշեցի, ・・・քայց ուրիշ ատեն, երբ կարելի լինի, պէտք է տալ անոնց բոլորի նկարագիրը, որովհետեւ անոնցմէ ոմանք հայոց կեանքի մէջ վնասական դեր կատարեցին։ Ես շատ սերունդներ տեսայ տարբեր վայրերու մէջ, քայց այդ սերունդին համն ու հոտը տարբեր էր, ինչպէս Արտամետի խնձորինը, թէկուզ մէջը որդ ինկած լինի...

ՌՈՒԲԷՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անմիջականօրէն դերակատարներէն լսածը եւ կամ աչքով տեսածը անիրական եւ սուտ չի կրնայ լինել, բայց լրիւ ճշմարիտ ալ չի կրնայ համարուիլ. զուռնային ձայնը հարսնեւորին հաճոյք, իսկ նուրբ ականջներուն սոսկում կը պատճառէ :

Իրականութիւնը ըմբռնելու համար հեղինակներ կարդալը չփոթութեան մատնուելու համազօր է. հոն առանցքը ինքն է, աշխարհը՝ մոլորակ. ճակատի պապակած հերոսը դիտմամբ մոռացուած է, իսկ անոր ջրկիրը՝ հերոս ներկայացուած : Այդ կը թելադրուի իւր անձի, կամ կուսակցութեան, կամ դասի շահերէն :

Կարդալ օրէնքնե՞րը ստուգման համար : Այդ ալ շինուած է անօրէն գործերը օրինականացնելու համար :

Կարդալ վաւերական փաստաթղթե՞րը՝ բայց դրանք շինուած են բուն եղելութիւնները քողարկելու համար :

Կարդալ օրական թղթակցութիւննե՞րը մամուլի մէջ. բայց անոնք գրուած են յատուկ նպատակով, նախ վարձատրութիւն ստանալու, յետոյ բաւարարելու վարձատրողին եւ խուժանին բնագդները :

Ահա այս թերութեանց համար պատմութիւնը եւ ընկերային ուսումնասիրութիւնները դեռ եւս հեռու են դիտութիւն լինելէն. ոմանք կ'ըսեն նման դիտութիւն կայ, ոմանք կ'ըսեն չկայ :

1905-էն սկսած՝ սովորութիւն ըրի իմ գործունէութեան շրջանի մէջ տեսածս կամ լսածս նշանակալից դէպքերու նկարագրութիւնը գրի առնել, հնութեանց, աւանդութեանց, կամ երգերու մասին նօթագրութիւն ընել եւ պահել կարեւոր նա-

մակները եւ յիշատակագրութիւնները։ Այս թղթերի պատառիկները եւ կամ տետրակները կրնային իսկական ու անսխալ փաստաթղթեր դառնալ անցածի ու դարձածի նկարը տալու համար։ Դժբախտաբար այդ վաւերագրերէն էականներու հետքը չկայ այժմս։

Ցոյց տամ թէ ինչ տեսակի բախտի արժանացան անոնք։ Վարագայ լերան ծովահայեաց կողմը, Շուշանց դիւղի մօս դտնուող վանքի մէջ (որի ճիշտ անունը մոռցած եմ), կան սեպագիր արձանագրութիւններ։ Վանքի ճախ պատի հիմքի քարերու բեւեռագրերը մարդ չէ տեսած։ Պատճէնը հանեցի եւ որովհետեւ ինքս բան մը չէի հասկնար Ուրարտուէն մնացած այդ արձանագրութիւններէն, ճամբեցի Պարսկաստանի վրայով Մոսկուա, իմ ուսուցչապետներէն Գրիգոր Խալաթեանին եւ Մըսլընեանին հարցնելու համար։ Անոնց ձեռքը հասա՞ն թէ ոչ այդ պատճէնները, ես լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ մատնանշած վայրին մէջ, իսկականները մնացած պիտի լինին։ Ճամրած եմ 1905-ին։

1905-96 թուականներուն, Կառկառի Խնձորուտ դիւղին մէջ հիւսինի պատճառով հարկագրուեցայ բանտարկուիլ եւ աշխարհէն կտրուիլ։ Նկատեցի որ շրջապատուած եմ անձերով, որոնք հայերէն եւ քիւրտերէն երգերու, դիւցազնավէպերու, աւանդութիւններու, հէքեաթներու եւ առհասարակ, անդիր դրականութեան անդնահատելի աղբիւրներ են։ Այդ մարդիկ էին Բերկրիի Խուղօն, Սպարկերտի Սամօն, Ռոմի Խաչօն, Լաթօն եւ ուրիշները։ Անկարով էի անոնց եղանակները ձայնագրել, ոչ ալ պարերը սովորիլ եւ նկարագրել, բայց կրնայի գրի առնել անոնց դաւառաբարբառ երգերը, աւանդութիւնները, հէքեաթները, որոնց հնութիւնը կուղար անծանօթ ժամանակներէն, դուցէ Ուրարտուէն եւ Հայոց ծաղումէն։ Թէեւ քրդերէնին անծանօթ էի, բայց այդ լեզուով երգածներն ալ գրի առի հայերէն տառերով, հասկնալով մօտաւորապէս անոնց իմաստը։

Դրանց մէջ էին Մըկ ծառ մի կեր մըջ ծովուն իսկէնտէր թագաւորի դիւցազնավէպը, Խանա Դըմ-դըմ նանկ զէռինը պարսից դէմ ապաստամբութիւնը, Վոյ Ամարէ Խըթարի ուր հայոց Տըգատ թագաւորը Ամար անունը կ'առնէ, Քրդութիւնը իսլա-

մութիւնը կ'ընդունէ եւ Կարապետի ու Յովհաննէսի դէմ կռիւ կը բանայ :

21 տետրակ եղան այդ գրութիւնները, տետրակը 100 էջն : Կը դիտակցէի որ այդ անմահ երգերի հաւաքումով, ես ալ անմահներին կը խառնուիմ :

Այս տետրակները Վանի մէջ բռնուեցան իշխանութեան կողմէ, բայց 1908-ին ազատուեցան չնորհիւ կոմիսար Մէհմէտին, եւ ես հետև տարի էրգում, եւ զանոնք հոն ձղեցի :

1912-ին, երբ էրգում վերադարձայ, իմացայ որ Բժ. Զավրիեւ, մէկ թէ երկու տարի առաջ 8 տետրակ ճամբած է Պետերբուրգ (թէ^o Մոսկուա) : Ատոնք տեղ հասած պիտի լինին, բայց որո՞ւ ձեռք ինկան, այդ չեմ դիտեր : Կ'ենթադրեմ, Ն. Մառի, Մսրեանի, Լաղարեան Ճեմարանի ուսուցիչներու եւ այն դիտնականներու, որոնց մօտիկ էր Զաւրիեւը : Երկու հատորը թողուցի Պրօֆէսոր Աստուածատուր Խաչատրեանի մօտ, որ ուսումնասիրէ իբր քրտագէտ եւ սլատմագէտ, մնացած հատորները իմ հետ տարի Մուշ, որպէսզի արտագրեմ եւ ուղարկեմ արտասահման՝ Վենետիկ կամ Վիեննա : Զկրցի նպատակս իրագործել, դէպքերու բերումով : 1914-ին, զգալով սպառնացող վտանգները, անոնց վրայ աւելացը իմ նօթագրութիւնները դէպքերու եւ դէմքերու մասին եւ ուրիշ վաւերագրեր, ծրարեցի բոլորը մոմպատ կտաւի մէջ, դրի մի նաւթի թիթեղի մէջ եւ պահեցի իմ բնակած վայրի մէջ (ուր եւ եղած էր Բժ. Զաւրիեւի կլինիքը), Զոջոյի Գասպարի տանը տակը, գետի ափին, այն կամուրջի կողքին, որ Սբ. Մարինէ թաղը կը միացնէ կողութաղին :

1914-15 թուականներուն, երբ վայրի դաղանի նման, լեռներն էինք ընկած, թիկնապահիս՝ Ղուկասի պայուսակը կը լեցուին վաւերագրերով : Թուղթ չունէինք ծխախոտ, խաւրծիլի դափի փաթաթելու համար : Իսկ ծխելն՝ հողեվարք ապրողին համար գերագոյն հանգիստն է : Ատոր համար ալ այդ վաւերագրերը բաժանեցի ծխողներուն, որպէսզի փաթաթեն աղաչանքի, հրամանի այդ կտակները եւ երկինք բարձրացնեն : Եւ հաստատ դիտեմ որ այդ վաւերագրեր այլեւս չկան, անոնք աղօթք են դարձած :

1916-ին՝ մերկացած էի բոլոր վաւերագրերէ եւ հաւաքած նիւթերէ : Կը ցաւէի անոնց կորուստին, բայց չխրատուելով, ակամայ նորէն կը հաւաքուէին նիւթեր նոր կեանքէն կովկասի մէջ : Առոնց վրայ կ'աւելնային նօթագրութիւնները՝ թուրքիայի մէջ կորսնցուցածս դէպքերու, դէմքերու, վաւերագրերու, հում նիւթերու մասին . առոնց վրայ կ'աւելանային Արամի մօտ հաւաքուած թղթերը զորս ինձ յանձնած էր, ինչ անելիքը որոշելու համար :

Անդրանիկ անունով Խնուսցի երիտասարդի մը յանձնեցի դասաւորելը, արտագրելը այդ կարեւոր պատմական վաւերագրերու : Արամի մահը պատճառ եղաւ, որ մտածեմ թղթերու ապահովութեան մասին : Մի ծրար անոնցմէ ճամբեցի արտասահման, որոնց մէջն էր Մատթէոսի եւ Արամի յուշերը, որոնք տուլեցան Հայրենիք ամսագրին մէջ : Կը ցաւիմ որ իմ նօթագրութիւններս չճամբեցի, զորս աւելի թարմ յիշողութեամբ ամփոփած էի, ինչպէս նաեւ այն հինդ վերստանոց քարտէզը, ուր պայմանական նշաններով նշանակուած են պատերազմները...

Ասոնք մնացին Երեւանի իմ բնակարանին մէջ, երբ ես հեռացայ Զանգեզուր : Պէտք է ենթագրել որ կամ փճացուած են, կամ դրաւուած բոլշեւիկներու կողմէ(*) :

Այս բացատրութիւնները տալով, երկու նպատակ կը հետապնդեմ :

Առաջինը, որ ցոյց տուած հետքով, կարելի լինի այդ ձեռագիրները որոնել եւ գտնել : Անոնց մէջ կան անտաշ եւ անգընահատելի աղամանդներ Երկրէն, ժողովրդէն պոկուած : Հոն կան վերջին շրջանի վաւերագրեր, որ պիտի լրացնեն եւ կամ

(*) Յիշուած բոլոր թուղթերն ու վաւերագիրները, մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, անվթար մնացին Ռուբենի բնակարանի նկուղին մէջ : Առիթներ ունեցայ անձամբ տեսնելու եւ ստուգելու : Փետրուարեան ապստամբութեան ժամանակ յայտնեցի այդ թուղթերու մասին Ս. Վրացեանին, որպէս զի կարգադրութիւն մը ընէ զանոնք աւելի ապահով վայր մը փոխադրելու : Թէ ի՞նչ կարգադրութիւն եղաւ, չգիտեմ :

Ծանօթ. Ա. Ի.

Հերքեն այն, որ յետին թւով յիշուած է։ Իսկականը այդ վաւերագրերն են, որ օր մը չէ օր մը պիտի գտնուին։ Ինչ որ պիտի ըսեմ, անոնց արձագանդն է միայն, յենուած յիշողութեանց վրայ՝ ազօտ եւ կիսկատար։

Երկրորդ նպատակս է, ցոյց տալ, որ այժմս, երբ կան լուսանկարչական մեքենաներ, սինէմայի, ձայնապնակի եւ այլ ու այլ դործիքներ՝ եթէ լինին հաղորդակցական դիւրութիւններ, եթէ պիտակցուի արժէքը ժայռերու վրայ խաղուած նկարներու եւ ձեւերու, բլուրներու մէջէն ցցուած տարօրինակ քարերու, աւերակներու մնացորդներու, ուր մեր պապերու միտքը, խօսքը եւ կեանքն է դրոշմուած, եթէ չարհամարհուին անոնց թոռներու պատմած ու երդած, շարժումներով արտայայտուած եւ անճոռնի կարծուած արտայայտութիւնները, ապա այդ բոլորը կրնան դառնալ վաւերագրեր հինաւուրց մեր պատմութեան եւ անցած ու գնացած մեր ճաշակի եւ ստեղծագործութեան, նպատակի, որ դործիքներով կարելի է անխարդախօրէն արձանագրել։

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ հետաքրքիր է զիտնալու իր ծագումը, իր անցեալը։ Երբ պատմական տուեալները չեն բաւարեր իր այդ հետաքրքրութիւնը զոհացնելու, ան իր երեւակայութեամբ, իր աղջային յիշողութեամբ կը ստեղծէ առասպելական մի բացատրութիւն, որ յաճախ կը խառնուի աստուածներու պատմութեան հետ, որոնք անսկիզբ են եւ անվերջ։

Առանց պատմութեան աղդ չկայ։ Ազգի մը պատմութիւնն արձանագրուած է կամ բանաւոր ասացուածքներու, արձակ ու չափածոյ պատմուածքներու, սովորութիւններու եւ առասպելանման հէքեաթներու միջոցով, եւ կամ փորագրուած է քարերու եւ դրուած մաղաղաթներու վրայ։

Ժողովրդական անդիր պատմութիւնը, որ դարերու ընթացքին կը կերտուի, կը պատմուի, որքան ալ որ ան չհաստատուի վաւերագրերով, որքան ալ ան ըլլայ առասպելախառն, որքան ալ անճիշտ ըլլայ իր ցոյց տուած ժամանակագրութեամբ, վայրերու մատնանշումներով, — հիմքին մէջ սուտ չէ, իրական է։ Այդ պատմութեանց, աւանդութեանց մէջ պիտի որոնել անցեալի դէպքերը եւ ապրումները, ներկայի իր որոնումները եւ ապա-

գայի յոյսերու բնազդները, որ խտացած են վէպի, պատմուածքի քօղին տակ։ Ժողովուրդի մը իրական նկարագիրը, անոր անցեալը կարելի է գտնել իր անդիր բանահիւսութեան մէջ, որ ամէն ինչ խտացուցած լինելով իր հերոսներու մէջ, պատմութիւն չէ, այլ պատմութեան նիւթը։

Անհատին պատմութիւնը իր անցեալի յիշողութիւնն է, որ կրնայ զրուիլ կամ չզրուիլ, բայց ան միշտ կենդանի կը մնայ քանի ինքը մեռած չէ։ Այդ պատմութիւնը իր շրջապատը կարու է մասամբ զիտնալ, կամ բնաւ չզիտնալ, այդ կարեւոր չէ անոր համար։ Բայց անհատին համար իր պատմութեան յիշողութիւնը անխուսափելի, անբաժանելի մասն է իր էութեան եւ ան անկարող է ազատիլ իր անցեալի յիշողութիւններէն, որպէս թէ ան լինէր մի կենսական մասը իր ներկայի եւ ապադայի համար։ Այդ յիշողութիւնը յաճախ կը զդացնէ իր ներկայութիւնը, երբ մարդը անդիտակից է, քնած՝ երազներու միջոցով։

Ազգը նոյն ցեղին պատկանող սերունդներու մի անհատականութիւն է։ տարբերութիւնը միայն այն է, որ անձի անհատականութիւնը սահմանաւորուած է կարճ ժամանակամիջոցով, իսկ ազգինը՝ ժամանակի սահմանաւորում չունի։ Ան յաւիտենական է, երբ յիշողութիւնը չէ կորսնցուցած։ ան մահկանացու է, երբ իր անցեալով հպարտ չէ եւ կամ զայն չզիտէ եւ երբ ազդովին չէ բնաջնջուած։ Երբ մի ազգ իր յիշողութեամբ, իր սկիզբը կ'ընտրէ երկրի ստեղծադործութենէն, եւ իր պատմութիւնը կը սկսի դիցաբանութեամբ հրեաներու, յոյներու, հայերու եւ այլոց նման, ան կը դառնայ անմահ, անկախ իր թիւէն, որակէն եւ իր աննպաստ կացութենէն։

* * *

Այսպիսի անաւարտ վիճակի մէջ կը մնայ այս յառաջաբանը, զոր հայրս կ'ուզէր գրել իբր մի կտակ։ Ինձի կը մնայ միայն հակիրն լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ Յուշերու վերաբերեալ ձեռագիրներու ինչպէս եւ այս հատորներու հրատարակութեան մասին։

Թաւրիզի մէջ, ուր հայրս կ'ապրէր 1921 թ. Ա. Աւտանդիլեանի մօտ, կը պատմէ անոր իր դեռեւս քարմ յիշողութիւնները,

Եւ ան գրի կ'առնել զանոնիք : Այսպէսով կը հաւաքուի մօտ 1200 էջ հում նիւթ , ուր մէջ ընդ մէջ կան հատուածներ հօրս ձեռքով գրուած :

Ուուրեն Դարբինեանի պնդումներուն վրայ է որ հայրս Փարիզի մէջ կը ձեռնարկէ իր այս նօթերու առաջին վերամշակման : Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները լոյս կը տեսնեն Հայրենիք ամսագրի առաջին թուէն սկսեալ : Յաջորդաբար կը տրուին անոնց մէջ Տարօնի պատմութիւնը (որ կը կազմէ ներկայ հրատարակութեան Գ. եւ Դ. Հատորներու նիւթը), Պոլսոյ կեանիքը (Զ. Հատորի վերջին մասը) եւ Կարսի շրջանը (Ա. Հատորի սկիզբը) :

1950 Մայիսին , Հէրի Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս կը ծանօթանան հօրս հետ , եւ , թող իրենիք բսեն թէ ինչ բանէ առաջնորդուելով՝ կ'առաջարկեն տպագրել Յուշերը առանձին հատորներով , ստանձնելով նիւթական բոլոր հոգերը : Յատկապէս այս ձեռնարկին համար կը հիմնեն տպարան մը Լու Անձէլը , մասնաւրապէս Հէրի Քարեանի անդուլ զանիքներով :

Զէր կարելի արդէն լոյս տեսած նիւթերը եղածին պէս արտատպել : Հարկ էր որ անոնիք վերստին վերամշակուելով , յաւելումներու եւ կրնատումներու ենթարկուեին , որպէս զի աւելի միանյլ դառնային : Այդ է պատճառը որ ընթերցողը զգալի տարբերութիւն մը պիտի նկատէ այս եւ Հայրենիքի նիւթերու միջեւ :

Որոշ յարմարութեանց համար , հրատարակութիւնը կը սկսի Գ. եւ Դ. Հատորներէն (Տարօնի աշխարհ , 1906—1908) : Յետոյ կը տպուի Ե. Հատորը (Ախլաթ , Վան , Թիֆլիս 1908) , որու նիւթերը անտիպ էին : Ապա կը տպուի Զ. Հատորը (Կարս—Պոլիս 1908—1909)՝ մասամբ անտիպ նիւթերէ :

Մահը վրայ հասաւ երբ հայրս կ'աշխատէր Ա. Հատորի վրայ : Ասոր առաջին տասը գլուխները պատրաստ էին արդէն . անոնց յաջորդող նիւթը , որ առնուած է վերը յիշուած Թաւրիզի նօթերէն , կը հասցնէ հօրս , ըստ օրագրին , մինչեւ Երկիր մտնելը (1904) : Բ. Հատորի համար (Վան — Լեռնապար , 1904—1906) , նոյնապէս օգտագործուած են նօթերը եւ որոշ վերամշակուած հատուածներ , որոնց մատնանշումը եղած է ամէն անգամ :

Հայրս ծրագրած էր իր Յուշերը հասցնել մինչեւ մեր օրերը , ամփոփելով զանոնիք 10 հատորներու մէջ : Ցաւով պէտք է յայտ-

Անմ որ ոչ իսկ կմախքը պիտի տրուի այս երկի վերջաւորութեան : Ընդհատեալ եւ սակաւաթիւ են նօրերը առաջին պատերազմի մասին : Ինձ մօտ կայ սակայն հետաքրքրական գրութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան մասին . յոյս ունիմ որ անօր մը կը հրատարակուի իբր առանձին նիւթ :

Հայրս կը գրէր մէկ շունչով , առանց որեւէ ուշադրութիւն դարձնելու շարադրութեան ու քերականական օրէնքներուն , եւ հարկ էր որ իրմէ յետոյ մէկը կարգի բերէր իր գրածները եւ լեզուն : Հայրենիքի մէջ լոյս տեսած նիւթերու սրբագրութիւնը համբերութեամբ կատարած են Ռ. Դարբինեան եւ Ա. Կեսար : Ա. Կեսար կատարած է նաեւ ներկայ հրատարակութեան Գ. Դ. Ե. Զ. Հատորիներու սրբագրութիւնը :

Ա. Եւ Բ. Հատորիները ի գլուխ հանելու համար անհրաժեշտ էր որ մանրակրկիտ եւ յոգնատանց աշխատանք տարուէր նօրերուն վրայ , որոնց չափազանց անփոյթ լեզուն , սրբագրուելով հանդերձ , պէտք է պահէր իր ոնք , միտքն ու համը : Աշխատանք կատարողը պէտք է ծանօթ ըլլար ոչ միայն դէպքերուն , այլ եւ հօրս մտածելակերպին եւ արտայայտութեան ձեւերուն : Այդ մէկը եղաւ հօրս վաղեմի ընկեր Ա. Խոնդկարեան , որու օժանդակութեամբ ի գլուխ հանեցինք յիշեալ հատորիները՝ միացեալ ուժերով :

Ներկայ հատորի նիւթերէն մաս մը լոյս տեսած է Հայրենիքներու հետեւեալ համարներուն մէջ .—

- 1925 թիւ 3, (Յունուար)
- 1949 թիւ 9, 10.
- 1950 թիւ 11, 12.
- 1951 թիւ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
- 1952 թիւ 1, 2.

Սէն Քլու , Ֆրանսա

Մարտ , 1952

Վ. Տ. Մ.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԵ

Հայ ազատագրական պայքարն եղաւ աննախընթաց ու դաժան :

Քսան տարուան կարմ ժամանակի մը ընթացքին, դարերով ստրկացած հայ ժողովուրդը ծնունդ տուաւ հազարաւոր հէֆեաբային հերոսներու, որոնք հսկայ կայսրութեան մը դէմ դուրս եկան, անգոսնելով մահը, յանուն Հայրենիքի ազատութեան :

Պայքարն եղաւ հեւ ի հեւ, իր վազքի ընթացքին ունենալով հրաշակառ վերելքներ ու ահաւոր անկումներ :

Հայ ժողովուրդի մէջ ստեղծուեցաւ Փէտայիներու սերունդ մը, պողպատէ ու կրանիթէ ձուլուած, որոնց երակներուն մէջ Սասունցի Դաւիթի արիւնը կը հոսէր : Անոնք բոցավառ ասուածներու նման եկան ու անցան մեր մութ երկնակամարէն, լեցնելով մեր հոգիները հպարտութեան ու յոյսի աստուածային նեկտարով :

Ո՞վ պիտի գրէր, ապագայ սերունդներու համար, պատմութիւնը այդ առասպելական հերոսներուն, որոնցմէ շատերուն ո՛չ գերեզմանները յայտնի են եւ ո՛չ ալ անունները :

Ո՞վ պիտի տար մեզի, անոնց հոգեկան ապրումներն ու երազները :

Մէկ անգամ, Հայոց Աստուածը արդար եղաւ դէպի մեզ . Ան փրկեց ընտրելիներու ընտրագոյնին՝ Ռուքէնին կեանքը, ինքն ալ մեծ Փէտայի մը եւ անոնց հրամանատարը, որ հակառակ իր կամֆին, չկրցաւ զոհուիլ ազատութեան մեհեանին : Կրակէն ու սուրէն հրաշքով ազատեցաւ, որպէսզի կարենար մեզի տալ այդ Լեկենդական հսկաներուն կեանքը, որոնք իրենց մահուան գնով կերտեցին հայ վեհագոյն Ազատամարտը, յանուն Հայրենիքի անկախութեան :

Ռուբէնը տարիներ շարունակ տեսնեցաւ ու գրեց, յարութիւն տալով իր սիրած Փէտայիներուն, նկարագրեց մեր չենադ հայրենիքը, ինչպէս ո՞չ ոք չէ կրցած, վերապրեցուց մեր յաւետ կորսուած նահապետական կեանիքը, հիւսուած բարութեան եւ աշխատանիքի արեւի շողերով։

Վերջին երեսուն տարուան ընթացքին, մեր յեղափոխական կեանիքն շատ մը յուշեր տպուեցան, որոնք գրեթէ բոլորն ալ, շատ ժիշ բացառութեամբ, իրենց անհատին շուրջ կը դառնան։

Ռուբէն, որ եղած է միշտ ալ կեդրոնական ու դեկավար դէմքը, ամէն կերպով կ'աշխատի իր անձն ու կատարած գործը պահել շուրջ մէջ, իսկ ընդհակառակը, մեծ սիրով ու անկեղծութեամբ վեր կը հանէ խոնարհ հերոսներու կատարած դերը։

Մենք, հրատարակելով Ռուբէնի այս զմայլելի յուշերը, որոնք իրենց պատմական մեծ արժէքին կը միացնեն նաեւ գեղարուեստականը, վստահ ենք որ ապագայ սերունդներն ու պատմաբանները անսպառ աղբիւր պիտի գտնեն, վերլուծելու մեր ժամանակուայ դէպքերը եւ հպարտանալու ու ոգեւորուելու անոնցմով։

Այս տպագրութեամբ՝ մենք միեւնոյն ժամանակ մեր երախտագիտութեան եւ սիրոյ տուրքը կուտանք մեծ հայուն, մեծ հայրենասէրին եւ մեծ յեղափոխականի յիշատակին։

Հրատարակիչներ՝

ԱԼԵՔ ՓԻԼԻՊՈՍ
ՀԵՐՐԻ ՔԱՐԵԱՆ
ՏՐԴԱՏ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Գաղթաշխարհի մէկ ծայրէն միւսը ազատատենչ հայութիւնը խորապէս սղաց կորուստը Լեւոն Շանթի եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանի :

Լեւոն Շանթ, ըլլալով մեծ դրականագէտ մը ու մանաւանդ թատերագիր մը, մօտ 60 տարիներու ընթացքին իր հրատարակած երկերով եւ մանաւանդ իր թատերախաղերով ու վէպերով բաւականին լաւ ծանօթ էր արդէն հայ հասարակութեան լայն խաւերուն : Այդպէս չէր, սակայն, Ռուբէն Տէր Մինասեանը, որ համեմատաբար քիչ յայտնի էր հանրութեան :

Ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, որովհետեւ Ռուբէնը արհեստով դրականագէտ չէր եղած եւ մինչեւ իր կեանքի վերջին շրջանը շատ քիչ զործ էր ունեցած դրչի հետ, այլ եղած էր դերազանցապէս դէնքի մարդ, ասլրած էր մեծ մասամբ ստորերկրեայ կեանք մը եւ իր յեղափոխական զործի բերումով խուսափած էր լայն հասարակութեան աչքէն :

Հայաստանի Հանրապետութեան կարճատեւ շրջանին միայն Ռուբէնի անունը որոշ ժողովրդականութիւն ստացաւ : Բայց եթէ չըլլային «Հայրենիք» ամսագրի մէջ Հանրապետութեան անկումէն յետոյ 30 տարիներու ընթացքին հրատարակուած իր յուշերը, իր մահուան օրերուն շատ շատեր մոռցած պիտի ըլլային, թէ ո՞վ էր ան : Միայն անոր մահէն յետոյ էր, որ ազատատենչ հայութիւնը սկսաւ իր զնահատանքի տուրքը տալ անոր կատարած կարեւոր զործին եւ սկսաւ լիովին ըմբռնել, թէ ի՞նչ մեծ կորուստ էր կրած այդ անզուգական հայու, հայրենասէրի եւ յեղափոխականի մահով :

Կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ Արամէն յետոյ ոչ ոք

այնքան բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան կենդանի իրականութիւն դառնալուն մէջ, որքան Ռուբէնը : Եւ եթէ այսօր Սովետական անուան տակ դէֆ՝ Հայաստան մը ունինք միապաղաղ հայ զանգուածով, ատիկա մեծագոյն չափով կը պարտինք Ռուբէնի քաղաքական հեռատեսութեան, անդրդուելի կամքին ու ամէն արգելք խորտակող վճռականութեան :

* * *

Ռուբէնը ծնած էր 1882թ.: Մանկութեան օրերէն, 1890թ. կը ճանչնայի զայն, երբ ան հազիւ 8 տարեկան էր: Առաջին անդամ հանդիպեցայ անոր Ախալքալաքի մէջ, ուր ծնողներս տարած էին զիս պապոնցս մօտ՝ հայերէն սորվելու, նախքան ոռւսական դպրոց մտնելս:

Ծխական դպրոցի աշակերտ էր: Կը տեսնէի զայն ոչ միայն դպրոցի մէջ, այլ եւ դպրոցէն դուրս: Ոչ միայն դասընկերս, այլ եւ խաղընկերս եղաւ:

Այդ օրերէն լաւ կը յիշեմ Ռուբէնի եւ խումբ մը դասընկերներու հետ մեր «փախուստը» դէպի «Հայաստան»:

Այդ օրերուն ոչ միայն Կովկասի հայ երիտասարդութիւնը, այլ եւ պատանիներն ու 10-12 տարեկան երեխաները կ'երազէին «Հայաստան» երթալ: Թէ եւ կ'ապրէին կովկասեան Հայաստանի հողին վրայ, բայց բոլորն ալ այն հաւատքն ունէին, որ բուն Հայաստանը ոռւսական սահմանի այն կողմն էր, այնսինքն՝ Թրքահայաստանը: Եւ ատոր համար դէպի հոն կը ձգտէին՝ թրքական արիւնոտ լուծէն տառապող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն օղնելու համար:

Տարիներ յետոյ, Ռուբէնը յաճախ կէս-կատակ, կէս-լուրջ կը յիշէր ու կը յիշեցնէր ինձ մեր փախուստը դէպի «Հայաստան»: Այնքա՞ն անջնջելի տպաւորութիւն եւ հետք էր ձգած իր հողիին մէջ այդ մանկական ձախողած փորձը, — փորձ մը, որ կոչուած էր նախանշանն ըլլալու իր հետաղայ արկածալից յեղափոխական կեանքին:

Այնուհետեւ մեր ճամբաները բաժնուեցան: Ես մեկնեցայ Թիֆլիս, ապա Եկատերինօղար՝ ոռւսական դպրոցներու մէջ

իմ ուսումը ստանալու համար, իսկ Ռուբէնը քիչ յետոյ զացած էր էջմիածին՝ Գէորգեան ձեմարանը մտնելու համար։

Կրկին հանդիպեցայ Ռուբէնին Մոսկուայի մէջ, երբ ես այնտեղի համալսարանի ուսանող էի, իսկ ան եկած էր հոն՝ Լազարեան ձեմարանի մէջ ազատ ունկնդիր դառնալու համար։ Այդ ժամանակ մենք ունէինք հայ ուսանողական խմբակ մը, որ «ինքնազարգացումով» կը զբաղէր։ Ռուբէնն ալ մտաւ այդ խմբակի մէջ եւ ցոյց կուտար մասնաւոր հետաքրքրութիւն փիլիսոփայական խնդիրներով։

Կը յիշեմ իր մէկ «զեկուցումը», որ լեցուն էր ինքնատիպ ու բաւականին խրթին արտայայտութիւններով եւ որ կը դառնար հետեւեալ մտքին շուրջ, «Ինչ որ կը սկսի չի վերջանար, եւ ինչ որ կը վերջանայ՝ չի սկսիր»...

Ռուս-Ճարոնական պատերազմի օրերն էին։ Ռուբէնը, իբրև պահեստի սպայ, կը սպասէր, որ Մանչուրիա պիտի զրկուէր, եթէ Մոսկուայի զինուորական շրջանի մէջ զինակոչ յայտարարուէր։ Ըլլալով արդէն հակառակ ցարական ոէժիմին եւ չուզելով ծառայել անոր՝ որոշած էր խուսափիլ զինակոչ։ Ատոր համար խնդրեց ինձմէ, որ, եթէ նախօրօք կարողանայի իմանալ յայտարարութիւնը զինակոչի մասին, անմիջապէս հաղորդէի իրեն՝ իր փախուստը դիւրացնելու համար։

Գիտէր, որ ոռւս ուսանողուհիներու միջոցով կապ ունէի զինուորական ընտանիքներու հետ եւ կրնայի կատարել իր խնդիրքը։ Իսկապէս ալ յաջողեցայ երկու օր առաջ իմանալ զինակոչի յայտարարութեան մասին եւ իսկոյն լուր տուի Ռուբէնին։ Եւ ան նոյն օրն իսկ մեկնեցաւ Մոսկուայէն՝ առանց ինձ ըսելու, թէ ո՞ւր կ'երթար։ Հաւանաբար, ինքն ալ տակաւին որոշապէս չէր գիտեր այդ։

Տարիներ յետոյ միայն իմացայ, որ զացեր էր Կովկաս, անկէ ալ անցեր էր Թրքահայաստան։

«Կարսի Հնոցին Մէջ» տուած իր պատմութիւնը կը պարզէ, որ Մոսկուայէն հեռանալէ յետոյ, ան դացեր էր Թիֆլիս, ներկայացեր էր Հ. Յ. Բիւրոյին, անկէ ստացեր էր յանձնարարական մը եւ այդ յանձնարարականով մեկներ էր Կարս,

այնտեղի «Հնոցին» մէջ պատրաստուելու իր ընտրած յեղափոխական կեանքին համար Երկրի մէջ, որու մասին այնքա՞ն անմոռանալի յուշեր պիտի տար հետազային :

* * *

1909-ի Փետրուարին թէ Մարտին Պոլսէն գրուած նամակ մը առի Ռուբէնէն Մոսկուայի մէջ : Ճիշտ այն օրերուն էր այդ, երբ ես կը պատրաստուէի համալսարանի աւարտական քննութիւնները տալ այդ տարուայ դարնան :

Նամակը կատարեալ անակնկալ մըն էր ինձ համար : Ռուբէնը կը խօսէր Թուրքիոյ Սահմանադրութեան ընձեռած պատեհութիւններու մասին եւ կը հրաւիրէր զիս գալ Պոլիս, ուր, իր կարծիքով, լայն ասպարէղ էր բացուած ինձ նման երիտասարդներու համար :

Կարդացի զարմանքով եւ քիչ մըն ալ քմծիծաղով, որովհետեւ այդ օրերուն մտքէս իսկ չէր կրնար անցնիլ, որ այդ նոյն տարուայ աշնան ինձ պիտի վիճակուէր կատարելու Ռուբէնի բաղձանքը եւ ասլաստան վինտուելու Պոլսոյ մէջ՝ ցարական հալածանքներէն խուսափելու համար :

Դժբախտաբար, մինչեւ իմ Պոլիս հասնիլը, Ռուբէնը արդէն մեկնած էր Փընեւ՝ իր կիսատ ձգած ուսումը շարունակելու համար :

Պոլսոյ եռուղեռը կլանեց զիս այնքան, որ ո՛չ ժամանակ եւ ոչ ալ տրամադրութիւն ունեցայ դէթ նամակագրական կապ սլահելու Ռուբէնի հետ : Եւ միայն 1912-ին, Պալքանեան Պատերազմի օրերուն էր, որ անկէ ստացայ Երկար, շատ Երկար նամակ մը : Իր այդ նամակով ան մանրամասնօրէն կը պարզէր զինեալ ապստամբութեան ծրագիր մը Թրքահայաստանի մէջ եւ կը խնդրէր ինձմէ, որ ես զայն ներկայացնէի Հ. Յ. Գերագոյն մարմնին եւ, եթէ համաձայն էի, նաեւ պաշտպանէի անոր առջեւ :

Հետազայ դէպլքերու լոյսին տակ դիտելով այդ ծրագիրը՝ պէտք է խոստովանիմ, որ ան շատ առողջ, հեռատես, գործնական եւ յաջողութեան երաշխիքներ տուող ծրագիր մըն էր եւ, եթէ այն ատեն իրադործուէր, թերեւս կարելի ըլլար հետազա-

յին մեծ աղէտէն ազատել թրքահայութիւնը։ Սակայն, Թուրքիոյ Սահմանադրութեան օրերու թուրք եւ հայկական գործակցութեան մթնոլորտին մէջ մեր միտքերը տակաւին պատրաստ չէին այդպիսի ապստամբական ծրագիր մը ընդունելու եւ իրագործելու համար։ Եւ բնական է որ մեր Գերազոյն մարմինը չուզեց նկատի իսկ առնել զայն։

Թէեւ իր ծրագիրը չընդունուեցաւ, բայց Ռուբէն չէր կըցէր մնալ Ժընեւի մէջ, այլ որոշեր էր իսկոյն մեկնիլ Թրքահայաստան՝ տեղին վրայ հետեւիլ կարենալու համար իր նախատեսած բախտորոշ դէպքերու ընթացքին եւ ըլլալու համար իր ժողովուրդին հետ բուն Երկրին մէջ։

Յայտնի է այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը Կարինի Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր ժողովին, որուն մէջ ան պաշտպանած էր թէեւ մեծամասնութեան հակառակ, բայց Թրքահայութեան Փիզիքական պահպանման համար ուրիշներէն աւելի խոստմնալից տեսակէտ մը։ Ներկայի ակնոցով դիտելով անցեալի դէպքերը՝ կընանք ըսել, որ Ռուբէնի այդ տեսակէտը կամ ծրագիրը եւս աւելի առողջ, աւելի հեռատես եւ քաղաքականալէս աւելի ճիշտ էր, քան այն ճամբան, որուն հետեւեցաւ զրեթէ ամբողջ հայութիւնը Հ. Դ. զլիսաւորութեամբ։

Բնական է, որ Ռուբէն չուզեց անցնիլ կովկաս, առաւել եւս միանալ հոն սկսուելիք կամաւորական շարժման ի նպաստ Ռուսաստանի։ Ան մնաց Տարօնի մէջ եւ ժողովուրդի զինուած մասին հետ կոռւեցաւ թուրքերուն դէմ, որոնք ձեռնարկած էին բովանդակ հայ ժողովուրդի բնաջնջման։ Կասկած չկայ, որ ան պիտի յաջողէր փրկել Տարօնի հայութիւնը, եթէ ժամանակին իրեն օդնութեան հասնէին ոռւս զօրքերը ու հայ կամաւորական խումբերը այնպէս, ինչպէս որ օդնութեան հասան Վանի մէջ։

Դժբախտաբար, Տարօնի ժողովուրդը, թէեւ Վանի հայութենէն աւելի երկար դիմադրեց թուրքերուն, բայց չկըցաւ ազատուիլ բնաջնջումէ, որովհետեւ ոռւս զօրքերը եւ հայ կամաւորական խումբերը չյաջողեցան ժամանակին օդնութեան հասնիլ անոր ալ։ Այդ պատճառով էր, որ Ռուբէն խումբ մը կոռուզներով միայն ի վիճակի եղաւ կտրելու թշնամիին չղթան եւ ապաստան գտնելու կովկասի մէջ։

Պէտք կա՞յ խօսելու այն հոգեկան ողբերգութեան մասին, զոր ան ապրեցաւ, երբ կովկաս ինկաւ իր սակաւաթիւ քաջերով միայն, իր սիրեցեալ Տարօնի ժողովուրդի եղերական մահէն յետոյ :

Բարեբախտաբար, հոգեկան ծանր տաղնապը շատ երկար չտեւեց : Ռուբէն վերապտաւ ինքզինքը եւ նորէն գործի լծուեցաւ, բայց այս անդամ բոլորովին փոխուած կացութեան մը մէջ, զոր ստեղծած էր ոռւսական մէծ յեղափոխութիւնը : Ընտրուելով Հայոց Աղղային Խորհուրդի անդամ, ան շատ չմնաց Թիֆլիզի մէջ, այլ չուտով փոխադրուեցաւ Երեւան, ուր, նախ, իրբեւ այդ Խորհուրդի, ապա Պարլամենտի ու զինուորական յանձնախումբի, եւ վերջապէս, Բիւրօ-կառավարութեան անդամ բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուայ պատմական կեանքին մէջ :

Գլխաւորապէս անոր զեկավարած ձեռնարկներու շնորհիւ էր, որ Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը մաքրուեցաւ հայկական անկախ պետութեան անհաշտ թշնամի տարրերէն : Անոր առաջնորդութեամբ էր, որ ճնշուեցաւ բոլշեւիկներու սարքած Մայիսեան ապստամբութիւնը մեր մանուկ Հանրապետութեան դէմ : Եւ եթէ Ռուբէն չկրցաւ յաղթական դուրս դալ նաեւ հայ-թրքական պատերազմէն, ատոր պատճառը ոչ թէ իր զինուորական առաջնորդութեան տկարութիւնն էր, այլ թէ՝ հարաւէն եւ թէ՝ հիւսիսէն միաժամանակ արշաւող թուրք եւ ոռւսական միացեալ ոյժերու ջախջախիչ վերապանցութիւնը :

Վերջին 30 տարիները Ռուբէն ապրեցաւ տարադրութեան մէջ, հեռու իր մայր Երկրէն եւ ժողովուրդէն, բայց չապրեցաւ երբեք պարապ, անպտուղ կեանք մը : Արտասահմանի մէջ եւս ան իր ոյժերը ամբողջովին նուիրեց իր կուսակցութեան եւ անոր միջոցով աղատատենչ հայութեան ու հայ դատին : Իր լաւագոյնն ըրաւ՝ ամրացնելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական ոյժը : Իր անզուզական յուշերու հրատարակման միջոցով ան վերակենդանացուց մեր մօտիկ անցեալի դիւցազնական սերունդը, անոր ողին, անոր հերոսական դէմքերը եւ զործերը, որպէս զի այդ կերպով վերապրող հայութեան մէջ վառ պահուի մեր ազատագրական պայքարի կրակը եւ մեր

նոր սերունդի համար ստեղծուի ներշնչումի ու նուիրումի մըշտահոս աղբիւր մը:

* * *

Շատ քիչեր հայ յեղափոխականներէն իրենց կեանքին մէջ այնքա՞ն շատ ակն ընդ ականով փոխատուցում են ըրած թուրքերուն, որքան Ռուբէնը: Սակայն, նաեւ շատ քիչեր այնքան համողուած կողմնակիցներ են եղած հայեւթուրք դործակցութեան, որքան Ռուբէնը:

Ռուբէնը կ'ուղէր Հայաստանը մաքրուած տեսնել հայութեան անհաշտելի թշնամի ծանօթ տարրէն, բայց ե՛ւ միաժամանակ անկեղծօրէն կ'ուղէր տեւական բարեկամութեան դետին հաստատել անոր հետ, որովհետեւ դիտէր, որ առանց անոր բարեկամութեան հայ ժողովուրդը իր մայր հայրենիքին մէջ երբեք չպիտի կրնար ապահով եւ աղատ ըլլալ:

Համայնավարութեան թշնամի էր, բայց ոչ թէ դաւանապաշտական, այլ քաղաքական նկատումներով:

1919-ի ձմրան, երբ ես յաջողեցայ Սովետական աշխարհէն ազատիլ եւ երթալ Երեւան, երկու ամիս ապրեցայ Ռուբէնի հետ ու այդ ատեն երկա՞ր, շատ երկար պատմութիւններ ըրի անոր համայնավարներու հաստատած կարգերու եւ բռնութեանց մասին: Բայց ան, շաբաթներ շարունակ զիս լսելէ յետոյ ալ, վերապահութիւն ցոյց տուաւ իր լսածին հանդէալ: Իր դիրքը ճշտեց միայն այն ատեն, երբ համայնավար բանակները նուաճեցին Ատրպէյճանը եւ սպառնացին Հայաստանի անկախութեան:

Սովետական իշխանութեան էութիւնը ըմբռնելէ յետոյ, Ռուբէն, բնականաբար, չէր կրնար վերջին պատերազմի ատեն ընդդիմանալ Սովետական Հայաստանի սահմաններու ընդարձակման ծրագրին, ինչպէս ե՛ւ ներդաղթին, որովհետեւ թէ՛ այդ ծրագիրը եւ թէ՛ ներդաղթը, իր խորունկ համողումով, չէին կրնար ոեւէ կերպով նպաստել Հայ Դատին, այլ կրնային ծառայել միայն Սովետական աշխարհակալութեան:

Ռուբէն դաւանապաշտ չեղաւ երբեք, բայց պատեհապաշտ ալ չէր. ան տրամադիր չէր երբեք հրաժարելու մեր ոեւէ հիմնական սկզբունքէն կամ քաղաքական նպատակէն՝ ժամանակաւոր

առաւելութիւն մը ձեռք բերելու համար :

Ռուբէն կը սիրէր գիւղացիութիւնը որպէս դասակարգ, որովհետեւ զայն կը նկատէր մեր ժողովուրդի ողնաշարը եւ ամենէն առողջ, մաքուր, պարկեշտ, առաքինի ու զօրաւոր տարրը : Բայց Ռուբէն չէր սիրեր մեր մտաւորականութիւնը, իբր դասակարգ, որովհետեւ, թէեւ ինքն ալ մտաւորական էր, բայց գերազանցապէս գործի մարդ էր, մինչդեռ յանձին մտաւորականութեան կը տեսնէր սոսկ խօսքի, յաճախ պարապ խօսքի սնամէջ արտայայտիչը :

Յատկանշական է, որ Ռուբէն մասնաւոր սէր չէր տածեր նաեւ դործաւոր դասակարդին հանդէալ, որովհետեւ կը նկատէր զայն ժամանակակից մեծ քաղաքի ծնունդ՝ վերջինիս բոլոր յոռի կողմերով :

Գիւղն էր Ռուբէնի նախասիրած տարերքը, բայց ոչ երբեք քաղաքը :

Եղած ըլլալով Գէորդեան ձեմարանի սան՝ ան խորապէս կապուած էր էջմիածնի եւ հայ աղղային Եկեղեցիին հետ :

Կը յիշեմ իր բուռն վրդովումը տարիներ առաջ դրած իմ մէկ խմբագրականին առթիւ, որուն մէջ ես յայտնած էի այն միտքը թէ՝ դաղթաշխարհի հայ եկեղեցիները պէտք է ժամանակաւորապէս կտրեն իրենց կապերը Սովետական իշխանութեան դերի դարձած էջմիածնի կաթողիկոսէն եւ կապուին Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին հետ, Սովետական խիստ վտանգաւոր աղղեցութիւններէ եւ միջամտութիւններէ աղատելու համար դաղթաշխարհի հայութիւնը միջաղղային ներկայ փոթորկայոյդ շրջանին մէջ :

Կը թուէր թէ՝ Ռուբէն կը սիրէր էջմիածնը ոչ միայն աղղային քաղաքական նկատումներով, այլեւ խորհրդապաշտական, կրօնական շարժառիթներով :

Թէեւ բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր, բայց սակաւապետ էր իր բնական հակումներով եւ ըմբռնումներով: Սակայն, Ռուբէնի սակաւապետութիւնը նման չէր Ս. Զաւարեանի սակաւապետութեան: Ռուբէն ոչ ոքի կ'աշխատէր պարտադրել իր սակաւապետութիւնը եւ կ'ուղէր ուրիշներու վրայ աղղել իր անձնական օրինակով միայն:

Բացի Նիկոլ Աղբալեանէն, հայ մտաւորականութեան մէջ ևս չեմ հանդիպած ուեւէ մէկուն, որ Ռուբէնի նման ինքնատիպ ըլլար իր մտածողութեամբ, իր ապրելակերպով եւ գործելակերպով։ Խորաթափանց դիտող էր եւ ի ծնէ փիլիսոփայ. ոչինչ կ'ընդունէր առանց սեփական մանրակրկիտ ու բազմակողմանի քննութեան։ Իր միտքը դիտնականի միտք էր։ Անկասկած, մեծ դիտնական մը եւ փիլիսոփայ մը պիտի ըլլար, եթէ հայ յեղափոխական չդառնար։

Ռուբէնի խառնուածքին մէջ կար նաեւ զօրաւոր արկածախնդրական դիծ մը, առանց որուն ան դժուար թէ ընդունակ ըլլար Ռուբէն Փաշա դառնալ Մշոյ մէջ։ Այդ եւ շարք մը ուրիշ կողմերով ան, կը թուի թէ, նման էր նշանաւոր անդիացի Լօրէնսին, որ այնքա՞ն նոլաստեց արաբներու աղատագրման թրքական լուծէն։

Ռուբէն կարծես կը հաւատար հանդարձեալ կեանքին ալ, թէ եւ կ'ամչնար այդ մասին խօսիլ լրջօրէն։ Երբ կը խօսէր, կը խօսէր կատակելով։

Յունուար 20, 1937-ին ինձ դրած մէկ նամակին մէջ ան կ'ըսէր. —

«Այս կեանքն ալ մի բան չեղաւ, տեսնենք դալիքը, եթէ ան ալ դոյցութիւն ունի. . . Այժմ թուայ դէպի մանկութեան օրերը եւ յիշեցի քեզ, երբ Ախալքալաքէն կը պատրաստուէիր երթալու թիֆլիս՝ դիմնաղիա մտնելու համար. . . Կ'ուղէի լինէինք Ախալքալակ, խմէինք Կուլիկամի ջրէն, բռնէինք ալաբալըլը (կարմըրախայտ) եւ խաչէինք ջրի ափին։ Գիտե՞ս, Արտաշ, շատ կը նեղուիմ այս օտարութենէն. Հողը կը քաշէ. քանի կը դնամ՝ կը շտապեմ։ Զդիտեմ՝ մեռնելու մօտիկութեան նշա՞ն է, թէ՞ իրօք պիտի դնամ. . .»։

Ի պատասխան իմ անվերջ խնդրանքներուս որ գայ Ամերիկա, Փետր. 28, 1937 թուակիր իր նամակին մէջ ան կը դրէր. —

«Կ'երեւայ, իրար չպիտի տեսնենք այլեւս։ Ի՞նչ գործ ունիմ Ամերիկա եւ ի՞նչ պիտի անեմ, խելքս չի պառկիր եւ բնաւալ չեմ ուզեր այդ կողմերը ընկնիլ։ Կ'ուղէի երթալ մեր կողմերը, այն ալ անթոյլատրելի է։ Կը մնայ, ուրեմն, գերեզմանը, որմէ անդին գուցէ պատահինք». . .

Բայց, հակառակ իր վատ նախազգացումին պատահեցինք 1947-ի աշնան Գահիրէի մէջ, Հ. Յ. Դ. 14-րդ լնդհ. Ժողովի ընթացքին, եւ անցեալ տարի, Հոկտեմբերի սկզբին, Փարիզի մէջ, երբ ես կ'ուղեւորուէի դարձեալ Գահիրէ՝ մեր 15-րդ լնդհ. Ժողովին ներկայ լինելու համար։ Երբ զինքը կը համոզէի ինձ հետ միասին լնդհ. Ժողովին երթալու, Ռուբէն ըսաւ։

«Իմ գործը կենդանի մարդոց հետ վերջացած է։ Այդ գործը դու եւ ուրիշներ կը շարունակէք։ Այժմ մեռելներու հետ է իմ գործը։ Զգէ, որ դոնէ մեռելներու պատմութիւնս ընեմ, վերջացնեմ մեռնելէս առաջ։ Հաղիւ հաղ կրցած եմ ամփոփուիլ այդ աշխարհի մէջ՝ եւ ամբողջովին կեղրոնացնել միտքս հոն։ Մի՛ կտրէք թելը մտքիս, մի՛ բաժնէք դիս այդ աշխարհէն։ Այլալէս անկարելի սլիտի լինի ինձ համար վերականգնել յուշերուս կապը . . .»։

Դժբախտաբար, ոչ կրցաւ լնդհանուր Ժողովին դալ՝ վերջին անգամ իր գործակից ընկերները տեսնելու եւ ոչ ալ բաւականաչափ ժամանակ կրցաւ ունենալ՝ իր յուշերը վերջացնելու համար։ Դարանակալ մահը եկաւ շատ աւելի շուտ, քան ինք կամ մեղմէ ուեէ մէկը կը սպասէր։

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն յետոյ, երբ 1922 թ. Մարտի վերջերը Պարսկաստանի, Իրաքի, Եղիպտոսի, Իզմիրի, Պոլսոյ, Պալքաններու եւ Գերմանիոյ վրայով եկայ Ամերիկա եւ հաստատուեցայ Պոսթըն, իրը «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագիր, առաջին օրէն խակ սկսայ աշխատիլ՝ դլուխ բերելու համար մեծ ամսագրի մը հրատարակման ծրագիրը, դոր ունեցած էի տարիներէ ի վեր։ Վստահ էի, որ Ամերիկան իր նիւթական միջոցներուն եւ իր աղատ պայմաններուն շնորհիւ յարմարագոյն վայրն էր այդ օրերուն, ինչպէս եւ այսօր, այդպիսի ծրագրի մը իրականացման համար։

Երբ իմ փայփայած ծրագիրը պարզեցի մեր Կ. Կոմիտէին եւ ապա Պատղամաւրական Ժողովին, մեր ընկերները խանդավառութեամբ ընդունեցին զայն։ Այդ խանդավառութեան դլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ ամսագիրը պատեհութիւն պիտի ընծայէր լաւագոյն կերպով օդտագործելու Հայաստանէն նոր տարադրուած մեր վաստակաւոր մտաւորա-

կաններու եւ մարտիկներու ազատ ժամերը՝ անոնց գրել տալով իրենց յուշերը ու այդ միջոցով նիւթական պղտիկ օժանդակութիւն մըն ալ ընելով անոնց միաժամանակ :

«Հայրենիք» ամսագրի հրատարակման որոշումը տալու հետ միասին, կ. Կոմիտէն ի նկատի ունեցաւ նաեւ մեր տարագիր ընկերներու նիւթական անձուկ վիճակը եւ, իմ առաջարկած ծրագրի համաձայն, որոշեց ոմանց կանոնաւոր կերպով ամսական համեստ ոռճիկներ դրկել, որպէս զի անոնք իրենց ամբողջ ժամանակը տան գրականութեան եւ յուշագրութեան՝ ամսագրին արժէքաւոր նիւթեր հայթայթելու համար : Այդպիսիներու մէջ էին Լեւոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալեանը, Յովհ. Քաջազնունին եւ մէկերկու ուրիշներ : Ոմանց ալ որոշեցինք միանուագ դումարներ դրկել այդ նոյն նպատակին համար : Այս վերջիններու մէջ էր Ռուբէնը :

Միաժամանակ նամակներ դրեցինք բաղմաթիւ ընկերներու՝ խնդրելով որ աշխատակցին մեր նոր ամսագրին իրենց յուշերով ու այլ գրութիւններով՝ խոստանալով անոնց նիւթական որոշ վարձատրութիւն իրենց աշխատանքին համար :

Ռուբէնը մէկն էր մեր այն սակաւաթիւ ընկերներէն, որոնք մեծ դժուարութեամբ ընդառաջ զնացին մեր առաջարկին դրկելու իրենց յուշերը եւ մանաւանդ որոշ վարձատրութիւն ստանալու իրենց աշխատանքին փոխարէն : Ճիշտ է, թէ 1921 թ. ամբան թաւրիղի մէջ ան սկսած էր արդէն դրել եւ արտագրել տալ իր ու իր մօտիկ ընկերներու յիշատակները : Թաւրիղէն յետոյ ալ, երբ տեղափոխուեր էր Փընեւ, շարունակեր էր այդ աշխատանքը : Սակայն, այդ ըրած էր ու կ'ընէր ոչ թէ հրատարակման համար անմիջապէս, այլ ինքոյնքը իր ազատ ժամերուն իր սիրած յիշատակներով զբաղեցնելու եւ Հ. Յ. Դ. արխիւսին նիւթեր մատակարարելու համար : Ան չէր կրնար մանաւանդ դիւրութեամբ հաշտուիլ իր գրածին համար ոեւէ վարձատրութիւն ստանալու մտքին հետ :

Երբ մեր կ. Կոմիտէի որոշումով իրեն 150 տոլար դրկեցինք, որ հանգիստ սրտով քիչ մը աւելի ժամանակ տայ իր յուշերը գրի առնելու եւ «Հ.» ամսագրին դրկելու համար, իր Օդոստոս 15, 1922 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն համեստօրէն կը գրէր .

«Ինձ շատ ճնշեց այդ, քանի որ առաջին անգամն է, որ ուշադրութեան կ'արժանանամ անձնապէս ընկերների կողմից եւ ծանր է այդպէս ուշադրութեան արժանանալը։ Բայց միաժամանակ ուրախացայ, քանի որ նիւթական վիճակս շատ աննախանձելի է, կ'ապրիմ օր աւուր եւ չգիտեմ թէ մէկ կամ երկու ամսից յետոյ ինչո՞վ պիտի ապրիմ . . .»։

Երբ մեր յամառ պնդումներուն վրայ Ռուբէն, վերջապէս, սկսաւ դրկել իր յուշերը, «Հ.» ամսադրի մէջ տպուելու համար, պէտք կ'ըլլար ամէն անդամ մղել զայն քաջալերական նամակներով, որ փութացնէ շարունակութիւնը։ Ոչ թէ կը ծուլանար զրել, այլ կը վախնար, որ իր դրածը հետաքրքրական չէ, ձանձրալի է եւ աւելի լաւ է, որ դադրեցնէ իր յուշերու հրատարակութիւնը։ Շարունակ կասկածներ կը յայտնէր անոնց արժէքի մասին եւ կ'ուղէր միշտ ստուգել, թէ ի՞նչ են ընթերցողներու տպաւորութիւնները անոնցմէ։ Հոկտեմբեր 20, 1923 թուակիր նամակին մէջ, օրինակ, կը դրէր . . .

«Այսօր վաղը կ'ուղարկեմ յիշատակների շարունակութիւնը, թէեւ դրած էի, որ չպիտի ուղարկեմ այլեւս։ Բայց Սիմոնը եւ մի քանի տեղից խորհուրդ կը տան շարունակել եւ վերջացնել։ Զղիտեմ՝ իրօք մի բան դուրս դալի՞ս է թէ ոչ։ Գրիր ինձ՝ ի՞նչ տպաւորութիւններ կան դրածիցս։ Ձանձրալի չէ՞ միթէ։ Կ'ուղէի, որ դու մի լուրջ քննադատական դրէիր եւ ինձ ուղարկէիր։ Բայց թերթում չզրես, ինչպէս Վահանը արածէր «Յուսաբեր»ում, որովհետեւ այդպիսի շոայլութիւնները (զնահատանք) աւելի վատ կ'ազդեն վրաս, քան լուրջ քննադատականը, որից կ'ուղեմ սովորել ինքս»։

Ուրիշ մէկ նամակի մէջ, դրուած նոյն տարուայ (1923) ընթացքին, Ռուբէն, բաւականին քաջալերուած իր ստացած զնահատական նամակներէն, կը գրէր՝ իր արժանիքները ուրիշներուն վերադրելու ինքնամոռաց համեստութեամբ . . .

«Երեւում է, որ բաւական լաւ ես սարքում ճամբած դրութիւններս։ Բաւականաչափ նամակներ կ'առնեմ Պարսկաստանից, Սիւրիայից, Եգիպտոսից եւ Բալկաններից։ Շատ գոհ կ'երեւնան «Հայրենիք» ամսագրից եւ իմ գրածներից։ Ինձ չնորհակալութիւն կը յայտնեն՝ չգիտնալով, որ սարքողը դաւ

Ես : Ինչ էլ որ լինի , եթէ այդ հին կապիտալի վեր հանելը կարող է բարոյական հիմք հայթայթել մեր շարքերի համար , ես բաւարարուած եմ , թէեւ բնաւ չեմ ներշնչւում , որ ես գրող եմ» :

Ճիշտ է , որ իր գրութիւնները խնամքով սրբագրութեան պէտք ունէին : Անփոյթ , դժուար ընթեռնելի էր իր զիրը : Զէր յարդեր կէտադրութեան կանոնները : Թերի էր իր քերականութիւնը : Քիչ չէին նոյն իսկ տառասխանները : Խառն էր իր լեզուն , տեղ մը արեւմտահայերէն , տեղ մը արեւելահայերէն , երբեմն երկուքն ալ , միեւնոյն նախադասութեան մէջ :

Սակայն , Ռուբէնի ոճը կուռ էր , ինքնայտուկ եւ աղդու : Իր գրածներուն մէջ աւելորդաբանութիւն չկար , ոչ իսկ աւելորդ նախադասութիւն կամ բառ : Իր մտքերը , որքան ալ տարօրինակ ըլլային , ան միշտ կ'արտայայտէր յստակ եւ յաճախ շատ զեղեցիկ եւ աղդու կերպով : Ինչ որ կը գրէր՝ ինքնատիպ էր , հետաքրքրական , կենդանի , եւ երբեք ձանձրոյթ պատճառող : Իր դիտելու բացառիկ ձիրքը , մարդոց հոգիներու մէջ թափանցելու իր արտասովոր ընդունակութիւնը , միշտ եւ ամէն բան իր սեփական եւ ոչ թէ ուրիշներու խելքով դատելու իր հազուադիւտ կարողութիւնը , իր սքանչելի յիշողութիւնը , զեղարուեստականի հասնող իր տաղանդը նկարագրելու դէմքերն ու դէպքերը , իր փիլիսոփայական մօտեցումը անհատի եւ աղքերու , մասնաւորապէս հայութեան կեանքին , վերջապէս իր դրեթէ անհախընթաց , բաղմակողմանի ծանօթութիւնը հայ աշխարհին արտասովոր արժէք եւ կշիռ կուտային իր խօսքին :

Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր , որ իր այնքա՞ն թանկագին յիշատակները հրատարակուէին առանց լեզուական կամ քերականական աւելորդ թերութիւններու : Բնականաբար , «Հայրենիք»ի խմբագրութեան վրայ կ'իյնար այդ պարտականութիւնը , զոր , Ռուբէնի աշխատակցութեան սկզբնական ամիսներուն , մեծ հաճոյքով կատարեցինք ես եւ Ասատուրը (Խտրեան) : Յետոյ , երբ Ասատուրը բաւական վարժուեցաւ Ռուբէնի ձեռագրին եւ զայն սրբագրելու եղանակին , տարիներ շարունակ սիրով ըրաւ մինակը : Իսկ 1948 թ.-էն սկսած , երբ քանի մը տարուայ դադարէ յետոյ , Ռուբէն նորէն սկսաւ իր յուշերը դրկել «Հ.» ամսագրին , մեծապէս հաճելի այդ պար-

տականութիւնը ես կատարեցի մինչեւ այս (1952) տարուայ ամսագրի Փետրուարի թիւը, որուն մէջ, յետ մահու, հրատարակուեցաւ խմբագրութեանս մօտ մնացած իր ձեռագրի վերջին հատուածը:

«Գրածներուս մասին յայտնածդ կոմպլիմանները կը մխիթարեն զիս, կը գրէր Ռուբէն Փետրուար 7, 1925 թուակիր իր մէկ նամակին մէջ.— թէեւ ես այդքան լաւ կարծիք չունիմ երբեք իմ գրածներուս մասին։ Գրելու դաղտնիքը, ըստ իս, եթէ առաջին հերթին նիւթն է կարեւոր, բայց նոյնքան էական է ասելու ձեւը, զեղեցկութիւնը։ Այս վերջիններուն մանաւանդ անկարող եմ բաւարարել։ Իմ դժբախտութիւնն է չունենալ լեզու եւ գրիչ։ Ու թէեւ կը հասկանամ այդ թերութիւնը, բայց չեմ կարող հայերէն կամ մի այլ լեզու լաւ սովորել։ Երանի՝ թէ գոնէ քրդերէն լաւ դիտնայի։ Բայց այդ էլ անկարող եմ։ Ո՞րն է հնարը սովորելու։ Ցոյց տուր ճանապարհը»։

Հետաքրքրական է, որ մեր յայտնի գրագէտներէն ոմանք, տեսնելով «Հ.» ամսագրի մէջ Ռուբէնի, Սեպուհի, Սասունիի, Մալխասի եւ քանի մը ուրիշ ոչ-գրագէտներու գրուածքները, ինձ ուղղած անձնական նամակներուն մէջ կը գանդատէին, որ «Հ.» ամսագրի թիւերը կը լեցնեմ «քիւրտերու» գրածներով։ Բարեբախտաբար, ամէն կողմէ եւ շատ աւելի համեստ ընթերցողներէ եղած դնահատանքի ու հիացումի գրաւոր ու բերանացի արտայայտութիւնները կենդանի ապացոյցներ էին, որ այդ «քիւրտերը» կը խօսէին մեր ժողովուրդի սրտին եւ իրենց գրածներն ալ մնայուն արժէք ունէին ոչ միայն պատմական, այլ երբեմն նոյն իսկ զեղարուեստական։

Գալով մասնաւորապէս Ռուբէնի յիշատակներուն՝ կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ մեր յուշադիրներէն ե'ւ ոչ ոք կը ցաւ անոր չափ հարազատ, կենդանի եւ ամբողջական կերպով ներկայացնել մեր վերջին 60-ամեակի յեղափոխական սերունդը, անոր հոգեբանութիւնը, նկարագիրը, ոգորումները, անոր զաղափարականութիւնը, անձնուիրութիւնը, անոր մոլեունդութիւնը, խստակեցութիւնը, անոր հերոսական խոյանքները, անոր ամբողջ աչքառու դէմքերն ու դէպքերը։ Կարելի է ըսել նոյն իսկ, որ Ռուբէնի յուշերը կը ներկայացնեն անգնա-

Հատելի ատաղձը աղատատենչ հայութեան նորագիր ժամանակներու դիւցազներգութեան։ Եւ, իսկապէս, որքա՞ն շատ նիւթ կայ հոն մեր ներկայ եւ աղագայ բանասէրներու դիւցաղներգական ստեղծագործութեան համար։ «Տատրագոմի Հարս» , որուն նիւթը կոստան Զարեան առած է Ռուբէնի յուշերէն , մէկ պղտիկ դրուադ մըն է միայն։ Հարիւրաւոր նման նիւթեր կան ցրուած այդ էջերուն մէջ , որոնք բոլորն ալ տաղանդաւոր գեղարուեստագէտի շունչին տակ կրնան «Տատրագոմի Հարսին» նման գրական գլուխ դործոցներ դառնալ։

Ռուբէնի յիշատակներէն աւելի քան ոեւէ ուրիշ դրուածքէ ընթերցողը կրնայ ճշգրիտ ու յստակ կերպով ըմբռնել այն կենսատու աղբիւրը , որմէ ծնած է եւ որով այսօր ալ կ'ապրի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոյժը . որովհետեւ մեր մտաւորականներէն եւ ոչ մէկը Ռուբէնի նման կրցած է խորօրէն թափանցել մեր վերջին 60-ամեակի դիւցազնական սերունդի հոգիին եւ անոր չափ հարազատորէն ներկայացնել զայն հանրութեան։

* * *

Ռուբէնի յուշերու՝ «Հ.» ամսագրի մէջ տպուած բեկորներուն առաջ բերած հետաքրքրութիւնը այնքա՞ն մեծ էր , որ դեռ 1925-ին , քաջալերուած խմբագրութեանս կողմէ ստացուած նամակներէն , գրեցի իրեն զանոնք առանձին դիրքերով հրատարակելու անհրաժեշտութեան մասին։ Իր Օգոստոս 12 , 1925 թուակիր նամակին մէջ ան կը պատասխանէր .—

«Յուշերու առանձին դիրքերով հրատարակելուն հակառակ չպիտի լինէի , եթէ վերջացած լինէին։ Բացի դրանից , եթէ դրքերով տպուելու լինին , նորից լրացումներ պէտք է լինին , եւ սա կը լինի նկարներով , որոնցից բաւականին հաւաքած ունիմ։ Այդ պարագային բաւական ծախս կը լինի։ Թէեւ կարծում եմ որ ծախքը յետոյ կը հանէ , բայց կուսակցութիւնը չծանրաբեռնելու եւ ինձ ու քեզ վրայ դառնացի խօսակցութիւնների տեղի չտալու համար , խորհուրդ կը տամ քեզ վազ անցնիլ այդ գաղափարից» :

Քանի մը տարի յետոյ , Մայիս 20 , 1931 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն կը գրէր .—

«Յուշերիս համար ամէն կողմից խորհուրդ կը տան առանձին գրքերով հրատարակել։ Բայց ոչ ոք կը մտածէ, թէ ի՞նչ-պէս։ Երեւի, կը կարծեն զիս մեծատուն»։

Այս նպատակի համար դիմեցի Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան կեդր։ Վարչութեան։ Բայց անոնք ինչ ինչ պատճառներով, զոր մոռցած եմ այժմ, մերժեցին ընդառաջ երթաւ իմ առաջարկին։

Վերջին պատերազմի միջոցին էր միայն, որ Տրդատ Գաղանձեանի գրդումով ու թելադրութեամբ հանգուցեալ Ընկ։ Լեւոն Յակոբեանը օր մը Ֆրէզնոյէն ինձ նամակ գրեց՝ խոստանալով վճարել Ռուբէնի յուշերու առանձին գրքերով հրատարակութեան ծախքը եւ առաջարկելով ինձ անմիջապէս ձեռնարկել այդ գործին։ Ես իսկոյն պատասխանեցի, որ Ռուբէնի յուշերը առանձին գրքերով այժմ չեն կրնար անմիջապէս հրատարակուիլ, որովհետեւ պէտք է սրբազրուին, լրացուին եւ նկարներով դարդարուին հեղինակին կողմէ, մինչդեռ հեղինակը պատերազմի պատճառով փաստօրէն կտրուած է մեզմէ։ Լաւագոյնն է, որ Ընկ։ Լեւոնը իր այդ գեղեցիկ ցանկութիւնը կատարէ պատերազմէն յետոյ, երբ կարելի կ'ըլլայ կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ մտնել Ռուբէնի հետ։ Իսկ մինչ այդ մեծապէս բաղձալի է, որ Ընկ։ Լեւոն հրատարակէ մէկ սքանչելի գործ, որ կը մնայ ձեռագիր վիճակի մէջ՝ հրատարակչի մը չղանուելուն պատճառով։ Այդ գործը՝ Կոստան Զարեանի «Նաւը Լերան Վրայ» վէպն էր, զոր Ընկ։ Լեւոն Յակոբեանը հաճոյքով համաձայնեցաւ իսկոյն հրատարակել։

Վերջին պատերազմէն քանի մը տարի յետոյ, երբ Ռուբէն վերսկսաւ իր յուշերու հրատարակութիւնը «Հայրենիք» ամսագրի մէջ եւ Լիբանանէն տեղափոխուեցաւ Փարիզ, Գալիֆորնիոյ մեր երկու պատուական ընկերները՝ Յակոբ Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս, Տրդատ Գաղանձեանի նախաձեռնութեամբ եւ բոլորանուէր գործակցութեամբ, մեր պատմութեան մէջ աննախընթաց գաղափարն ունեցան իրենց սեփական միջոցներով հիմնել յատուկ տպարան մը՝ առանձին հատորներով հրատարակելու համար Ռուբէնի ամբողջական յուշերը։

Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռուբէն ողջ մնար, իր ծրագրած

10 Հատորներն ալ լոյս պիտի տեսնէին կարճ ժամանակի մէջ։ Այս վայրկեանիս, երբ կը դրեմ այս տողերը, ես չեմ դիտեր, թէ մեր սիրելի հանգուցեալ ընկերոջ վաղաժամ մահը ո՞ր չափով պիտի անդրադառնայ իր ամբողջական դործի հրատարակութեան վրայ եւ քանի՞ հատոր կարելի պիտի ըլլայ լոյս ընծայել։ Ես դիտեմ, սակայն, որ, բացի իր յուշերէն, ան ձղածէ ուրիշ ձեռագիրներ ալ այլ եւ այլ շահեկան նիւթերու մասին։ Այդ ձեռագիրներու մէջ է, որքան կ'իմանամ, տպագրութեան համար արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւն մը Կիլիկիոյ մասին։ Բաղձալի է, որ այդ նիւթերն ալ հրատարակուին։

Մեր բոլոր յեղափոխական առաջնորդներու մէջ ամենէն բախտաւորը եղաւ Ռուբէնը։ Ոչ միայն անոր համար, որ ունեցաւ զինքը պաշտող եւ իր զաղափարներուն նուիրուած երկու օրինակելի դաւակներ, այլ ե'ւ մանաւանդ անոր համար, որ, առանց իր կողմէ եղած ոեւէ ջանքի, դտնուեցան զինքը պաշտելու չափ սիրող ընկերներ, որոնք ինքնաբերաբար եւ մեծ խանդավառութեամբ իրենց նիւթական եւ բարոյական մեծ ջանքերով ձեռնարկեցին իր ամբողջական յուշերու հրատարակութեան։ Պատիւ մը եւ բախտ մը, որոնց իրմէ դատ հայ յեղափոխականներէն ոչ ոք արժանացած է մինչեւ այժմ։

Կասկած չունիմ, որ Յակոբ Քարեանի, Ալեք Փիլիպոսի եւ Տրդատ Գաղանձեանի այս բացառիկ զոհողութիւններով հրատարակուած այս հատորները հայրենասիրական ներշնչումի եւ նուիրումի մշտատեւ աղբիւրներ պիտի ըլլան ոչ միայն անցեալ, այլ եւ հետազայ սերունդներու համար։ Վստահ եմ, որ անոնք գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ օրինակ մը պիտի ըլլան ուրիշներու։ Երբ այս հոյակապ, այնքա՞ն լաւ տպագրուած հատորները հրապարակ հանուին, կը հաւատամ, որ հայ ընթերցող հասարակութիւնը պիտի սպառէ զանոնք կարճ ժամանակի մէջ, եւ երկրորդ տպագրութեան մը պէտքը պիտի զդացուի շուտով։

Այս հատորները հրատարակելով՝ մեր յիշեալ մեծահոգի ընկերները մտադրած էին անոնց ամբողջ հասոյթը նուիրել Ռուբէնին, որպէս զի ան աւելի հանգիստ կարենար ապրիլ եւ աշխատիլ մինչեւ իր կեանքին վերջը։ Բայց, զժբախտաբար,

իր վաղաժամ մահը արգելք եղաւ, որ Ռուբէն ոււէ կերպով
օդտուէր այդ հասոյթէն :

Ինչ ալ ըլլայ, սակայն, հրատարակիչներու սկզբնական
նպատակը, դժուար է երեւակայել Ռուբէնի յիշատակը յարգե-
լու եւ անմահացնելու աւելի լաւ միջոց մը, քան հրատարակու-
թիւնը այս գեղեցիկ հատորներուն, որոնք այժմ կը դրուին
հայ հասարակութեան տրամադրութեան տակ : Անոնք ոչ միայն
անսպառ նիւթեր պիտի հայթայթեն աղատատենչ հայութեան
ապագայ պատմաբանին, այլ եւ մեր ապագայ գեղարուեստա-
դէտներուն եւ դրոդներուն : Եւ ասոր համար մենք յաւէտ երախ-
տապարտ պէտք է ըլլանք ոչ միայն Ռուբէնին, որ այդ անզնա-
հատելի նիւթերն է մատակարարած, այլ եւ վերոյիշեալ երեք
ընկերներուն, որոնք իրենց անձնական զոհողութիւններով
ի գլուխ բերին այս սքանչելի դործը :

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Պոսթըն, Մարտ 20, 1952

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿԱՐՍԻ ՄԵԶ՝ ՈՒԽՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀԵՏ.

ՀԱՐՍՆԻՔ-ՀԱԽԱՔՈՅԹՆԵՐԸ. ՍԵՐԳԻՅԸ.

ԿԱՐՍԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԶԵՒԵՐԸ.

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ,

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ.

ՔԱՂԱՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ.

ԳՈՐԾԻՉԸ, ԶԻՆՈՒՈՐԸ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ԳՆԱՑՈՂԸ.

ԼԵՒՈՆ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ, ՌՈՒՍ-ԳԵՈՐԳ,

ՀԱՄՕ ԶԱՆՓՈԼԱՏԵԱՆ.

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ.

1903-ի վերջերն էր, երբ ինձ հրահանգեցին թիֆլիսէն գնալ կարս : Առաջին անգամն էր որ յեղափոխական հրահանգ կը ստանայի : Մեծ պատիւ համարելով այդ՝ նոյն երեկոյ ճամբայ ինկայ՝ ինքզինքս այնտեղի կեղրոնական կոմիտէի տրամադրութեան տակ դնելու համար : Ինծի համար այդ մարմինը ծայր աստիճան խորհրդաւոր էր : Զայն տեսնելը եւ անոր հրահանգով գործելը կը թուէր աւելի մեծ պատիւ եւ պատկառանք, քան թէ սպայութեան եւ զինուորութեան ժամանակ իմ

Հրամանատարներուն ենթարկուիլը :

Տարօրինակ վախով եւ ակնածանքով հասայ կարս : Այնտեղ ներկայացայ Յակոբ Զիլինդարեանին : Անոր տուի կեդր . կոմիտէի հասցէին ուղղուած բաց նամակը, որուն մէջ դրուած էր միայն՝ «Գալիս է նամակաբերս : Յանձնարարում ենք նրան օդտագործել եւ վարժեցնել : Համբ . Մհերեան» :

Եւ իրօք, կարսի նահանգը վայր մըն էր, որուն յեղափոխական հնոցին մէջ նորելուկ Դաշնակցականները կարող էին եփուիլ եւ դուրս դալ թրծուած եւ յղկուած, կամ չդիմանալով այդ տեղի ծայր աստիճան զաղափարական եւ սպարտական կեանքին՝ լքել յեղափոխական ասպարէզը :

Յակոբը այդ քանի մը բառերէն հասկցաւ որ պէտք չէր իսկոյն ամէն ինչ յայտնել կամ ցոյց տալ այս անփորձ երիտասարդին : Ան բաւականացաւ ըսելով :

— Կը յայտնեմ կ. կոմիտէին, որ կարդադրութիւն ընէ քեզ այստեղ օդտագործելու համար :

Կանչեց Մեծիկ անունով երիտասարդ մը, որ հասարակ հագուստ էր հագած, եւ ըսաւ որ զիս տեղաւորէ «տղաների մօտ» : Եւ Մեծիկը զիս տարաւ «տղաների մօտ» : Կարսի ձորին մէջ ինկած քարէ խարխլած տուն մըն էր, առանց կահկարասիի : Հոն միայն վերարկուներ եւ պայուսակներ էին կախուած ժանգոտած մեխերէն եւ քանի մը մարդիկ էին նըստած : Անոնք ինծի չհարցուցին թէ ո՞ր տեղէն եմ եկած եւ ի՞նչ նպատակով . առանց զարմանալու, ինձ հետ կը վարուէին որպէս շատ վաղեմի ծանօթներ :

Մեր ետեւէն իսկ եկաւ Յակոբը եւ ըսաւ այդ մարդոց .

— Ընկերը եկել է մեղ հետ աշխատելու :

Անոնցմէ մէկը, սեւ ու փոքրիկ մօրուքով, ինձմէ քիչ մը աւելի մեծ, աչքերը քիչ մը ցաւոտ երիտասարդ մը՝ նայեց ինծի խիստ աչքերով :

— Լաւ կը լինի, որ այդ «գալստուկ (փողկապ) մալստուկը» քակես եւ դէն շպրտես . . . Անդրանիկ, այնտեղ բաճկոն կայ, բեր . . . :

Անդրանիկը հնամաշ բաճկոն մը բերաւ եւ իմ նոր կարած ու փայփայած հագուստներս դէն շպրտեց : Ես անխօս հնա-

զանդեցայ՝ ընդունելով որ գուցէ այդ անհրաժեշտ օրէնքներէն մէկն է:

Յաւոտ աչքերով մարդը շատ խիստ կ'երեւար, եւ կարծես ան էր մեծաւորը: Շատ դժուար էր մեծն ու պղտիկը տարրերել. պէտք էր կռահել, քան թէ հասկանալ: Կը խօսէին ծիծաղելի հարցերու եւ ոչ թէ գործերու մասին: Առակներ կը պատմէին եւ կողքերը բռնած՝ կը հրհուային: Բայց ես շուարած էի եւ ոչնչի չէի մասնակցեր:

Ահա ներս մտաւ մէկը, երկու ձեռներուն փուռի «չանախը» (պնակ մը մսով կերակուրի), որուն բուրմունքը բերնիդ ջրերը կը վաղեցնէր: Բոլորը միասին, վա՛հ, վա՛հ կանչելով՝ շրջապատեցին չանախը եւ սկսան ուտել իրենց մատներով: Ես կը դժուարանայի հետեւիլ անոնց: Չանախը կիսուած էր արդէն, միսերը, զաւղաւաթները ջրով էին ծածկուած: Յաւոտ աչքերով մարդը յօնքերուն տակով կը նայէր ինծի: «Դէ, կեր, է՛... ի՞նչ հարսի պէս կը ծամես» , ըսաւ ու աւելի կարմրցուց դիս:

Միայն Յակոբն էր, որ հայրաբար կը նայէր: Տեսնելով որ չեմ կարող չոքած կամ ծալապատիկ նստիլ, պայուսակը առաջ քաշեց եւ հրամցուց, որ նստիմ:

Ոչ ոքի անունը չէի դիտեր եւ կը վախնայի հարցնել, քանի որ ոչ ոք իմ անունս չէր հարցներ: Կարծես բոլորն ալ կը բաւականանային՝ «մեր տղաներից է» խօսքով: Միայն դիտէի Մեծիկ եւ Անդրանիկ անունները: Բայց չէի դիտեր թէ անոնք ալ ասոնց ծառանե՞րն էին, որ կը կատարէին հրամանները, թէ՞ աղաներն էին, որ կատակներ կ'ընէին եւ ցաւոտ աչքերով մարդուն հետ կը դըղվառուէին:

Դուրս ելանք քաղաք: Պատուիրեցին Մեծիկին, որ դիշերը դիս երեկոյթի տանի, եւ իրենք ցրուեցան:

Մեծիկին հետ դիշերը խուլ անկիւններով մտանք տուն մը, որ կարծես հարսնետուն էր: Փողոցի մէջ պահապաններուն մասն մարդիկ էին կանդնած, դուռը ցոյց կուտային: Կեղծ հարսնիք էր, բայց, իրօք, ժողովատեղին էր, ուր հաւաքուած էին 200-է աւելի կիներ եւ այրեր: Նուազածուները իրենց սանթուռով, ճիանուռով, դաֆ ու զուռնայով նստած էին այն-

տեղ, բայց չէին նուագեր: Բոլորը ակնածանքով կը նայէին ցաւոտ աչքերով մարդուն:

Այդտեղ հասկցայ որ ցաւոտ աչքերով մարդուն անունը Սերդէյ է եւ որ ան այդտեղ հաւաքուածներուն մէջ ամէնէն սիրելին, ամէնէն յարդուածն էր: Բայց այժմ ան ցերեկուայ խոժոռ մարդը չէր. ընդհակառակը, ամէնուն հետ կը խօսէր, կը կատակէր եւ որուն որ խօսք մը ըսէր՝ ան կը հալուէր, կ'երջանկանար կարծես, որ կ'արժանանար անոր ուշադրութեան:

Սերդէյը սկսաւ ճառ մը Տաճկահայ Դատի մասին: Միտքերը այնքան էլ խորը չէին երեւար, կրկնուած խօսքեր էին: Բայց ան կը խօսէր այնպիսի շեշտով, այնպիսի ողի կը դնէր իր կոշտ խօսքերուն մէջ, որ կը հմայէր բոլորն ալ: Ես ազդուցայ իր խօսքերէն: Բայց երբ սկսաւ վիճաբանութիւնը եւ քիչ մը ժամանակ անցաւ, ես շատ մտքերուն հետ համաձայն չէի, սակայն չհամարձակեցայ հակածառել:

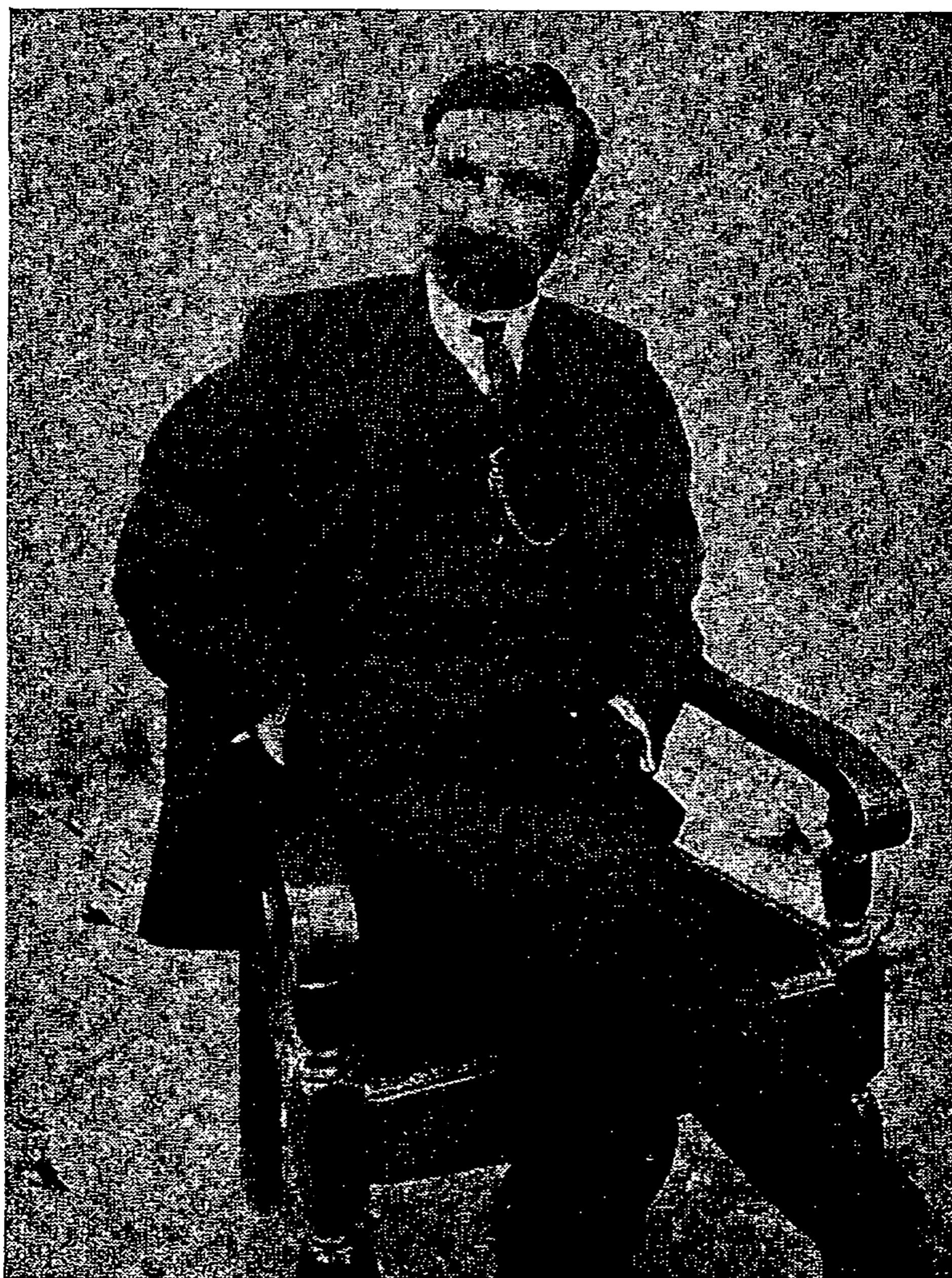
Եղաւ վիճակախաղ, հանդանակութիւն: Յակոբը կը ղեկավարէր քանի մը տիկիններու հետ:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ ինձ մօտեցաւ Սերդէյը եւ հարցուց, թէ ի՞նչ է կարծիքս իր արծարծած հարցերու մասին: Բացատրեցի իմ մտքերը, որ հակառակն էին իր ըսածին: Անտարօրինակ եւ ոչ-յեղափոխական դտաւ իմ կարծիքը եւ իր ըսածը այնպիսի հաւատքով ու անկեղծութեամբ պաշտպանեց, որ չէի կրնար չյարդել թէկուղ սխալ համարէի իր մտքերը:

Չդիտեմ Սերդէյը ի՞նչ դտաւ իմ մէջ, բայց այդ օրուընէ բոլորովին տարբեր վերաբերմունք ունեցաւ ինձ հանդէպ: Մենք աւելի մտերմացանք իրարու հետ, եւ մեր մտերմութիւնը քանի դնաց՝ աւելի խորացաւ, մինչեւ անոր մահը:

Այդ ցաւոտ աչքերով եւ խոժոռ դէմքով մարդը կարսի Սերդէյն էր, որ հետազային եղաւ վանի Արամը, որուն թուրքերը Փաշա տիտղոսը տուին: Ան յետոյ դարձաւ Երեւանի դիկտատոր Արամը, որ, առանց տեսնելու Հայաստանի Հանրապետութեան անկումը, յաւիտենալէս բաժնուեցաւ այս աշխարհէն:

Սերդէյին վրայ նայելով՝ կը հասկնայի թէ ի՞նչ կը նշանա-

ՍԵՐԳԻՅ (ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ)

կէ՝ «Հաւատքք քո կեցուցանէ զքեղ»։ Կը հասկնայի թէ որքա՞ն թոյլ եւ խախուտ է բանականութիւնը՝ հաւատքին առջեւ...

Մի քանի օր վերջ, ներկայ եղայ մի այլ դիշերային հաւատքոյթի, կամուրջի մօտերքը։ «Հարսնեւորները» իրենց ընտանիքներով մէկիկ մէկիկ ներս կը մտնէին՝ նախապէս ստուգուելով հսկիչներէն։

Սեղաններ բացուած էին, ուտելիքներով լեցուն։ Թառն ու ճիանուոր, դափն ու սանթուոր կը զարնէին մեղմիւ։ Իսկ փողոցի մէջ անցորդները կը դիտուէին մեր պահապաններուն կողմէ եւ անընդհատ զեկուցում կուտային Յակոբին, որ նըստած էր լրջօրէն դրան մօտ։ Անցորդները դլխաւորապէս ուշ մնացած ուռւս զինուորներ էին, կամ կառքի մէջ նստած սպաներ, որոնք կը բարձրանային դէպի բերդը։

Յակոբի կողքին երկու շքեղ հաղնուած աղջիկներ էին կանդնած, որոնց ձեռքի կողովներուն մէջ ներս մտնողները կը ձգէին իրենց սրտէն եկածը։

Ներս մտաւ ահա Համօն։ Զգիտեմ իսկական անունը Համազա՞սպ էր, թէ Հմայեակ. մենք Համօ գիտէինք։ Ան կը փայլէր եւ ուրախութենէն կը ճաթէր։ Սեւ զգեստ ունէր, փայլուն կօշիկներ, ձիւնի պէս սպիտակ շապիկ, ձեռին՝ մատանիներ, շողացող լոյսի պէս, մազերը, երեսը շինուած։ Կ'երեւար որ նոր էր դուրս եկած վարսավիրի մօտէն։ Անոր վրայէն կընկան հոտ կուգար։

Համօն հանեց կարմիր տասնոց մը եւ ձղեց աջ կողմը կանդնած աղջկան կողովին մէջ։ Երբ ճախ կողմը նայեց, ըսաւ ճախի աղջկան։

«Քու խաթրդ չմնայ», եւ տասնոց մըն ալ անոր կողովը նետեց։ Մեծ դումար էր այդ, եւ շատերուն աչքերը լայն բացուեցան։

— Համօ ջան, չէն մնաս, կանչեց Մխչոնց Մարգարը։ Բայց հարսին ու փեսին տէրը Մարգիսն է, անո՞ր ինչ կուտաս։

— Իմ բումաժնիկը, ըսաւ Համօն եւ դրամապանակը ուղղեց Մարդսին։

Մխչոնց Սարգիսը, որ առեւտրական էր, բացականչեց.

— Ծո, Համօ, դատարկ խօմ չէ՞:

Երբ բացեց ու մէջը նայեց, շշմեցաւ:

— Ծո, Համօ, գիտե՞ս մէջը որքան մանէթ կայ: Եւ սկսաւ բարձր համրել՝ «100, 200, 300, 400, 500, 600, 700 մանէթ: Այս մանրուքներն էլ 12 մանէթ»:

Մխչոնց Մարգարը դարձաւ եղբօրը.

— Յետ տուր իրան 12 մանէթը, որ վաղը անօթի չմնայ: 700-ը թող լինի հարս ու փեսային:

Եւ դրամապանակը, առանց 12 մանէթի, դրուեցաւ Յակոբին առջեւ, որ խոժոռ գէմքով նայեց չորս կողմը եւ, առանց համրելու, զայն նետեց աղջկան կողովին մէջ:

Յակոբը դժգոհ կ'երեւար, թէեւ այդ դրամներուն խսկական տէրը հարսն ու փեսան չէին, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ալ տէրն ու տնօրինը Կարսի մէջ այդ օրերուն Յակոբն էր:

Սկսաւ հանդէսը:

— Տղէք ջան, կանչեց Պլո «Թագաւորը», ամէնքս մէկէն երգենք: Եւ ինքը սկսեց.

«Ոսկեզօծ բաշլիկներով, Լազի շորեր քանիկագին,

Գնում էին դէպի Սասուն, օգնելու Անդրանիկին:

Եաման եկաւ ջան ֆիդան, սարսափ տիրեց քանակին» եւն.:

Կոյր աշուղ Ֆահրատը՝ այդ եղանակին եւ խօսքերուն հեղինակը, այդ օրերուն ստուերի մէջ կը ձգէր բոլոր հեղինակներն ու հեղինակութիւնները: Զկար դեռ Զարենցը(*): Զկային հրապարակի վրայ թումանեանը, Յովհաննիսեանը, Դուրեանը, Պէշիկթաշլեանը: Անոնք դպրոցներուն, մտաւորականներուն համար էին: Քիչ մըն ալ իսահակեանի անունը կը լսուէր, բայց Ֆահրատին առջեւ ան «խալթ» էր ըրեր: Ֆահրատը այդ օրերու ամենասիրուած երգիչը եւ քարոզիչն էր, որուն խօսքերէն կը դիւթուէին զանգուածները եւ մահը հարսնիք կը դառնար:

(*) Եթէ չեմ սխալիր, ան զաւակն էր Մխչոնց եղբայրներէն մէկուն:

Յուղուած էր ե'ւ Համօն : Ոտքի էր կանգնած, դէմքը կարմը-
րած, աչքերը բոցավառ, բռունցքը սեղմած : Եղջը չվերջացած՝
ան սկսաւ նոր երգ մը՝ «Խալամների գոռ վաշտերը ահագին» . . .

Եւ այսպէս շարունակուեցաւ, մինչեւ որ նշան տուին լռելու :

Բեմ բարձրացաւ Սերդէյը : Ան կը խօսէր ներքին կրակով :
Երիտասարդ էր, բայց արդէն կը թուէր իր ընկերները, որոնք
նահատակութեան պսակին էին արժանացած : Մենակին, իսա-
ջանին անունները երբ տուաւ, ձայնը դողալ սկսաւ : Ունկըն-
դիրներու աչքերը թրջուեցան, իսկ Սերդէյը, ինքն իրեն գտնե-
լով, ըսաւ . . .

— Սիրելիք, լացը, սուզը նրանց համար չէ . նրանք նահա-
տակուեցին եւ անմահութիւնը վաստակեցին : Լացը, սուզը
մեղի համար է, որ խօսում ենք նահատակութիւնից, բայց վա-
խենում ենք վաստակել զայն . . .

Սերդէյը ուրիշ շատ բաներ ալ ըսաւ, բայց միայն այդ խօս-
քերն են մտքիս մէջ մնացել : Բոլորն ալ զդածուած էին : Սեր-
դէյը իր նպատակին հասած էր՝ պատրաստած էր բոլորը «մա-
տաղ» ընելու :

Երբ կը ծափահարէին, Համօն մօտեցաւ ինծի եւ ըսաւ .
«Քեզ հետ խօսելիք ունիմ» :

Գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր : Դէմքին վրայ հագիւ աղուա-
մազը բուսած եւ աննշմար բարակ պեխեր էր կաղմած, կամար
յօնքերու նման : Շագանակագոյն աչքերէն վիշտը, ցասումը,
սէրն ու կիրքը կը թափէին եւ ակամայ կը հմայէին դիմացինը :
Կարծես դարնան ծաղիկ լինէր :

Անոր հետ մինչ այդ մէկ անդամ էի պատահած միայն :

— Մէկ խօսքով ըսեմ, — սկսաւ Համօն, — հաւատա՛ խօս-
քիս, ես կ'ուզեմ «մատղուիլ» : Թէ չկրցայ «նահատակ» դառ-
նալ, թո՛ղ դառնամ աղդիս համար մի պարզ մատաղ» :

Յուղուած էր, ձայնը կուլ կուտար եւ կը հարցնէր .

— Զե՞ս հաւատայ, հաւատա՛, փորձիր :

— Կը հաւատամ խօսքիդ, պատասխանեցի :

— Դու կը հաւատաս, բայց Յակոբը չի հաւատար : Խնդրեցի
նրան որ առաջին խմբին հետ ինձ երկիր ճամբէ եւ կամ այն-
պիսի մի գործի դնէ, ուր մեռնիլ կայ : Իմ առաջ քար նետեց

ՀԱՄՕ ԶԱՆԳՈԼԱՏԵԱՆ

Եւ արհամարհելով ասաց. «Դու դեռ երեխայ ես, երէկուայ մոզին։ Քամին ընկել է պինչդ, պոչդ տնկել ես, բայց քու ուղածը դեռ եւս չգիտես։ Դու կ'ասես՝ դնամ, նահատակուեմ։ Բայց ամէն ուզողին նահատակութիւն չեն տայ. դեռ քու "ինոք, ջինոք բայլըսըզ" մի բան է», ասաց եւ վերջացուց։ Եւ դեռ ես

Դաշնակցուկան ցանկի մէջն իսկ չեմ ընկած։ Իմ յոյսը դու եւ Սերդէյն էք մնացած։ Երկուսդ որ ուզէք՝ կրնաք համոզել Յակոբը։ Եւ եթէ ուզէք, Թումանի յառաջիկայ խմբին մէջ կըրնաք մտցնել դիս։ Եւ կամ ուր որ դուք եղաք, ինձ էլ ձեզ հետ առէք եւ ինձ փորձէք։

Անոր աղաչական աչքերուն նայելով՝ պատասխանեցի.

— Տեսնեմ ի՞նչ կարող եմ անել։

Տեսայ Սերդէյը, հասկցուցի Համոյի բաղճանքը։ Ուրախացաւ, բայց կասկածը մէջը մնաց։

— Փոքը է, դուցէ փոշմանի։ Տեսնենք, միւսները ի՞նչ կը մտածեն. նրանք աւելի տեղեակ են տակին-վրային։ Հարցը կ. կոմիտէին կը տանինք։

* * *

Սերդէյի եւ միւս ընկերներու միջոցով ես ծանօթացայ Կարսի շրջանի մեր ամբողջ կաղմակերպութեան մեքենականութեան եւ անցուղարձի հետ։ Աւելորդ չեմ համարեր այստեղ ներկայացնելու կարսի կազմակերպական ձեւը, որ օրինակ դարձաւ Երկրի համար։ Գործիչները, հոն վարժուելով եւ փորձնական դաս առնելով՝ կ'անցնէին Երկիր եւ կը կիրարկէին ինչ որ տեսած ու սորված էին։

Կարսը իր բոլոր գիւղերով համակուած էր յեղափոխական ոգւով։ Առաջին պատճառը՝ հայ դպրոցներու դոցելը եւ եկեղեցական կալուածներու դրաւումն էր ուսւերու կողմէ։ Երկրորդ պատճառը՝ ազատագրման հարցն էր Տաճկահայաստանի, որուն Երկիր անունը կուտային։

1878 թուին, երբ հայ զօրավարներ՝ Լոռիս-Մելիքով, Լազարեւ, Տէր Ղուկասով եւ ուրիշներ Տաճկաստանէն կը դրաւէին կարսը եւ կը կցէին Ռուսաստանին, հայերը կը կարծէին թէ ատկէ հայութեան մեծ շահ պիտի լինի։ Եթէ ոչ աղատ Հայաստան, զոնէ հողաղուրկ հայութեան համար տեղ եւ ասպարէղ պիտի բացուէր։ Եւ կը հաւատային ատոր։

Սակայն, ատոր ճիշտ հակառակը եղաւ։ Թէ եւ հայ զօրավարներ պատիւներ առին եւ կարսի ամրութիւնները անոնց անունով մկրտուեցան, բայց Արաս թէ Գալիկ Բաղրատունիի

Եկեղեցին ոռւս Եկեղեցի դարձուցին, ինչ որ հայ ժողովուրդի աչքին փուշ եղաւ. Հայ ինքնավարութեան յոյսերը յօդս ցընդեցան, ոռւս զինուորական խշանութիւն հաստատուեցաւ: Անոնք ալ որ կը հաւատային թէ գոնէ հողազուրկ հայութիւնը հող պիտի ստանայ վերապրաւած իր երկրի մէջ, յուսաբեկուցան: Հայութիւնը, գրաւման առաջին տարին, բնակչութեան 45%-50% էր, շուրջ 80,000 ընդամէնը: 1903-ին, բնակչութեան թիւը բարձրացաւ մօտաւորապէս 400,000-ի: Թէեւ հայերութիւը աւելցած էր եւ հասած 120,000-ի, բայց անոնց հողային տարածութիւնը մնացած էր նոյնը, ինչ որ էր 25 տարի առաջ, իսկ տոկոսային յարաբերութիւնը ընդհանուր բնակչութեան համեմատութեամբ՝ ինկած էր 30%-ի: Հողերը կը բաժնուէին ներգաղթող ռուսերուն, մալականներուն, յոյներուն, կովկասի օսերուն, չէրքէզներուն եւ ուրիշներուն, իսկ 1894-96 թուերուն թուրքիայէն ճողոպրած 30,000 հայութիւնը անհող մնաց՝ անբաղձալի տարր նկատուելով ռուս խշանութեան կողմէ եւ իր զոյութիւնը քարշ կուտար Բասենի, Թախտի եւ Կարսի մէջ տեղական հայերու բարեացակամութեամբ:

Այս դրութեան վրայ աւելցան դպրոցական հարցը, Եկեղեցական կալուածներու գրաւման խնդիրը եւ Կուկունեանի խմբէն յետոյ, մինչեւ թորդոմի եւ Վաղարշակի խումբերու ջարդը ռուս-թուրք գործակցութեամբ: Այդ կերպով բոլորովին պարզուեց ռուս քաղաքականութիւնը հայերու ձղտումներու հանդէպ: Նոյնպէս պարզուեց թուրքիոյ ընթացքը՝ սահմանի միւս կողմը Համիտեան բէժիմի ջարդարար քաղաքականութիւնը:

Կարսի ժողովուրդը; ինչ դասի եւ կըթութեան տէր ալ լինէր, կը տեսնէր այս ամէնը եւ իր կաշիին վրայ կը զդար: Ան ազատուած էր ռուսի կամ ուրիշի վրայ յոյսեր դնելէն: Սրճարաններու կամ մայրաքաղաքներու սալոններու «Քաղաքագէտները» կը համարէր «քամի փչողներ, բուշտ տըտոցողներ»: Կարսը իր առանձին մթնոլորտը եւ քաղաքական ուղղութիւնն ստեղծած էր, թէեւ յուետես, բայց իրապաշտ, որ կը խտանար հետեւեալ խօսքերուն մէջ. «Ռուսը իր կացինը հայութեան արմատին կը հասցնէ. Թուրքը իր կացինը հայութեան նիւղերուն կը հասցնէ: Միւսներն ալ ելեր են մեր գլխուն ալէլուեայ կը

կարդան : Նալլաթ սըլիկին ալ , պըլիկին ալ» :

Այս կացութիւնը , սակայն , չէր դրած հայութիւնը վհատման զետնի վրայ , այլ ընդհակառակը յուսոյ եւ հաւատի վրայ՝ դէպի իր սեփական ոյժերը : Իր նշանաբաններն էին՝ ինչ զոհերով ալ լինի , պահել ազգային ինքնուրոյնութիւնը . սուրբ համարել ինչ որ ազգային է . ոչ թէ սուրբերուն զոհեր մատուցանել , այլ թուրք եւ ռուս բռնակալութեանց վերացման համար ոչ մէկ զոհ չխնայել : Ազատութիւնը միզմէ քածնուած է խոր վիհով , այդ վիհը պէտք է լեցուի թշնամիին եւ մեր դիակներով :

Ասոնք միայն զեղեցիկ խօսքեր չէին : Զիս շրջապատող ընկերները կը պատրաստուէին մահուան : Անոնց մտահովութիւնը միայն մէկ բան էր՝ իրենց կեանքը սուղ զնով ծախել եւ մեռնիլ՝ Երկրի հողին վրայ : Իսկ եթէ կարողանան տեսնել Վանայ ծովը , Սասունի Անտոքը , ատկէ յետոյ ինչ կ'ուղէ թող լինի : Անոնք գիտէին , որ իրենց մահուամբ չէ որ պիտի կործանէին թուրք եւ ռուս ըէժիմները , բայց կը հաւատային որ իրենց դիակներուն վրայով է որ հայ զերի ժողովուրդը ստըրկութենէ պիտի անցնէր ազատութեան :

Ժողովուրդը կը դիտակցէր որ այդ մարդիկ կ'երթան դէպի ստոյդ մահ : Բայց ոչ բարեկամները , ոչ ծնողները , եւ ոչ ալ ոեւէ մէկը խորհուրդ կուտային յետ կանգնելու : Ընդհակառակը , թախիծով անոնք կ'ըսէին . «Ուխտդ ընդունելի լինի» : Մեռնելու զնացող ընկերներուն ալ մահը զեղեցիկ եւ դիւրին կ'երեւար : Մահը կեանքէն ալ հրապուրիչ էր դարձած :

Այս մթնոլորտին մէջ՝ Կարս քաղաքը հետեւեալ կաղմակերպական ձեւն առած էր .—

Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու , որոնց մէջ դտնուող ուխտեալ կուսակցականները բաժնուած էին խումբերու , ըստ տարիքի եւ ըստ խմբի ցանկութեան : Խմբի անդամները կը ճանչնային զիրար եւ կանոնաւոր ժողովներ կ'ունենային , դասախոսութեանց ներկայ կ'ըլլային , անդամավճար կուտային եւ կիրազործէին Ենթակոմիտէին հրահանդները : Մէկ խումբի անդամը չէր ճանչնար ուրիշ խումբերու անդամները :

իրարմէ գաղտնի էին եւ շաղկապուած էին Ենթակոմիտէով։ Անոնց մէջ չկային կիներ։ Բայց կիները այրերու նման կազմակերպուած էին եւ Կարմիր Խաչի դերը կը կատարէին։ Անոնք ունէին իրենց առանձին վարչութիւնները, որ առաւելապէս դրամ, աշխատանք եւ եկամուտի աղբիւրներ կը ստեղծէին կուսակցութեան անդամներուն համար։

Նիւթական զոհարերութիւնը մրցման առարկայ էր։ Ժլատութիւնը համարժէք էր հայութենէն դուրս լինելուն։ Եւ ամէն մէկը իր ոյժերէն վեր կ'ուզէր զոհարերել, կը զոհէր աւելին քան պէտք էր, ինչ որ կը չափաւորէին ղեկավարները։

Ուսումը պէտք է լինէր հայկական։ Ռուս պետական դըպրոցները ամբողջովին պոյքոթի Ենթարկուած էին։ Մանուկները, համարեա ծածուկ, կը յաճախէին հայ մասնաւոր դպրոցները։ Ուսումը պարտադիր էր։

Քանի մը տարի առաջ ոռւսերէն խօսիլը զարդացած լինելունշան էր ու պատուի էր։ Երիտասարդութիւնը, գիտնար թէ չգիտնար, այդ լեզուով կը ջանար արտայայտուիլ։ Այժմ հակառակն էր դարձած։ Ռուսերէնը բանադրուած էր։ Ով դործածէր այդ լեզուն, դաւաճան կը նկատուէր։

Հայ եկեղեցիները պարապ էին ժամերգութեան ատեն։ Զէին գնար աղօթքի, որ խարերայութիւն եւ սին կը համարէին։ Եկեղեցի կ'երթային քանի մը պառաւ կիներ միայն։ Հակառակ այդ երեւոյթին, հայ եկեղեցիի պաշտպանութիւնը աղղային եւ կուսակցական պարտականութիւն էր բոլոր դաւաճանքի հայերուն համար։

Հոգեւորականները կ'արհամարհուէին։ «Սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր», կ'ըսէին եւ զանոնք կը համարէին յետամնաց, հակայեղափոխական։ Հակառակ ատոր, քանի որ հայ հոգեւորականները կը հալածուէին ոռւսներէ եւ վտանգի տակ էին, անոնց պահպանումը իր վրայ էր առած կուսակցութիւնը, իբր ազգային իշխանութեան մնացորդի։ Խրիմեան Հայրիկը անոնց աչքին այլեւս լոկ կաթողիկոս չէր, այլ աղգութեան պետը։ Եւ կը վիճէին, թէ ան Դաշնակցակա՞ն էր թէ՞ Հնչակեան, թէ եւ ան եւ ոչ մէկն ալ չէր։

Կաթոլիկ եւ Բողոքական հայ համայնքները, թէեւ աւելի

կը յաճախէին իրենց եկեղեցիները եւ աւելի հաստատուն կ'երեւային իրենց դաւանանքին մէջ, միակամ էին Լուսաւորչականներուն հետ եւ նոյնքան մոլեռանդութեամբ նախանձախընդիր էին հայ աւանդութեանց եւ իրաւունքներու պաշտպանութեան : «Հայ, եկեղեցին հայութեանն է եւ ոչ թէ ոռւսինը», կ'ըսէին :

Գիւղերու կաղմակերպական ձեւը քիչ մը տարբեր էր, եւ իր թերութիւններն ունէր որ պիտի շիտկուէին 1903-էն յետոյ : Այդ թերութիւնները առաջ կուղային գիւղի մէջ գոյութիւն ունեցող թայֆաններու կամ այլ կուսակցութեան պատկանողներու պատճառով :

Գիւղի ամբողջ համայնքը կ'ընտրէր երեք հոգինոց ենթակոմիտէ մը, որ գիւղի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր : Անոր գործերն էին .—

Դատաստանական : Ոչ մէկ դատ կը հասնէր ոռւս պետական դատարանը : Գիւղի բոլոր վէճերը, դատերը տեղին վրայ կը լուծէին ընտրուած երեքը : Այն պարագային, երբ գիւղի մէջ չլուծուած դատեր լինէին կամ ընտրուած երեքը իրենք դատի ենթակայ լինէին, կը դատուէին շրջանի կոմիտէի կողմէ :

Դպրոցական : Պետական դպրոցները պոյքոթի էին ենթարկուած : Պարտադիր էր հայկական դպրոց ունենալը, թէկուզ գաղտնի : Դպրոցի ծախքերը կ'ապահովուէին դրամով կամ բնական նիւթերով :

Կուսակցական տուրք : Պետական տուրքերէն խուսափիլը յանցանք չէր, բայց աղղային եւ կուսակցական տուրքերէն վրիպիլը պարտազանցութիւն էր : Իւրաքանչիւրը, ըստ իր կարողութեան, պարտադիր էր կուսակցական իր սակը վճարել դրամով կամ նիւթով, որ կը փոխանցուէր Կ. կոմիտէին :

Գաղքականներու հարց : Պէտք էր գտնել բնակարան եւ աշխատանք գաղթականներու համար : Պէտք էր անոնց բարօրութեան մասին ամէն աշխատանք կատարել :

Պէտք էր նաեւ Տաճկահայաստանի համար ուղարկուելիք

զինամթերքները պահպանել եւ այնտեղ անցնող խումբերը սպահել շրջանի հաշուխն :

Դաւառի գիւղերը իրենց ներկայացուցիչներով կ'ընտրէին Շրջանի կոմիտէն, որ ենթակոմիտէութեանց անմիջական բարձր վարչութիւնն էր : Անոր տրամադրութեան տակ էր կ. կոմիտէի կողմէ նշանակուած Շրջանի շրջիկ գործիչը որ կը կատարէր կամ կատարել կուտար կոմիտէի որոշումները եւ ընդդիմացողները կարդի կը հրաւիրէր : Շրջիկի տրամադրութեան տակ էին առաւելն երկու զինուածներ :

Այս բոլորը կը կատարուէին ոռւս կառավարութեան խիստ բէժիմի պայմաններուն մէջ, երբ մանաւանդ որ կարսի նահանգը զինուորական գօտի էր : Անշուշտ, կառավարութիւնը կը կուահէր անցուղարձը, բայց միջամտելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէր : Ժողովուրդի հակակրանքը հանդէալ իշխանութեան այնքա՞ն մեծ էր եւ համակրանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէալ՝ այնքա՞ն հզօր, որ անոր ստորին խաւերը, իւրայիններու արհամարհանքէն սարսափիած՝ կը ջանային լաւէն աւելի լաւ երեւալ : Իսկ անոնք որ կը համարձակէին բերան-բացութեամբ կամ չարամտութեամբ կառավարութեան դործիք դառնալ, իրենց կեանքը վրայ կուտային յաճախ իրենց հարազատներու ձեռքով : Եղած դործերուն համար կառավարութեան մօտ ոչ բողոքող, ոչ զեկուցող եւ ոչ ալ մատնիչներ կը ճարուէին :

Այս գործունէութիւնը մեծ արդիւնք էր տուած կարսի նահանգին մէջ : Հակառակ որ այնտեղ աղաստանած 30,000 հայ գաղթականներէն իշխանութիւնը կը պահանջէր, որ կամ ընդունէին ոռւսահպատակութիւն եւ կամ ցրուէին զինուորական այս գօտիէն, անոնք ոչ մէկը, ոչ ալ միւսը կ'ընդունէին եւ, չնորհիւ տեղացիններուն, միշտ իրենց եղած տեղը կը մնային : Անոնց նիւթական կացութիւնը տանելի էր, եւ բնաւ զդալի չէր բնիկի եւ գաղթականի հարցը, որ հետազային ես տեսայ այլ շրջաններու մէջ :

Կարսի, մանաւանդ գիւղերու, ժողովուրդը ցարդ անտարբեր էր դէալի ուսումը, եւ անոր մեծ մասը անդրադէտ էր :

Բայց ի հեճուկս ոռւս հալածանքներուն եւ չնորհիւ Դաշնակցութեան որդեգրած ուղղութեան, անոր աշակերտներու թիւը եռապատկուած էր, դպրոցներու թիւը կրկնապատկուած էր։ Թէ եւ անոնց որակը ցած էր, պետական դպրոցները պարապմնացած էին չնորհիւ պոյքոթի, բայց մարագներու եւ գոմերու մէջ եղած դպրոցները եռանդով կը յաճախէին երեխաները։

Կարսի հայութիւնը, թէ եւ քանակով աւելի քիչ էր քան թիֆլիսի, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ ուրիշ շրջաններու հայութիւնը, եւ հարստութեամբ ալ աւելի սպակաս քան բոլորը, բայց իր ծախքերը հանած էր 1904-ին։ Կուսակցական դանձարկղը անոր մտցուցած զուտ դրամագլուխը կարծեմ 40,000 ռուբլի էր եւ առաջին տեղը կը գրաւէր այդ օրերուն։ Եւ Բագուն, որ միլիոնատէրերու աշխարհն էր, ստուերի մէջ էր ձգուած կարսի կողմէ։

Հետաքրքրական էր մէկ այլ հակասական երեւոյթ, որ մինչեւ օրս չեմ կարողացած ըմբռնել իր խորքով։ Կ. Կոմիտէն շրջանի վերին ղեկավարն էր, անոր անունով կը կատարուէին բոլոր դործերը։ Բայց ինքը աներեւոյթ էր։ Մյու միայն զգուշութեան հետեւանք չէր, այլ ունէր եւ այլ իմաստ։

Գաւառէ զաւառ հարսը տուն բերելով վճիռը կը տարբերի։ Բարձր Հայքի եւ անոր սերունդ կարսի, Ախալքալակի եւ քանի մը ուրիշ շրջաններու մէջ, մինչեւ որ վեսայի մայրը եւ հօրաքոյրը բաղնիքի մէջ չտեսնէին իրենց հարսը բոլորովին մերկ, վճիռ չէին տար ամուսնութեան։ Երեւի այդ սովորութիւնը ազդած էր եւ կարսի կ. Կոմիտէի ընտրութեան վրայ, որուն մէկ անդամ ներկայ եղայ եւ այլեւս ոչ մէկ տեղ նոյնը չտեսայ։

Շրջանային Պատալոմաւորական ժողովը գումարուած էր ընդհանուր կարդով, ըստ կանոնագրի։ Միայն թէ՝ քանի որ կ. Կոմիտէն, թէ եւ կաղմուած էր 7 անձերէ, բայց մէկ անձ էր իրը կ. Կոմիտէ, եւ քանի որ ինքը գաղտնի մարմին էր ու գաղտնի մնալով գործած էր իր նշանակած գործիչներու միջոցով, ուրեմն ան կը շարունակէր բացակայ մնալ Շրջանային ժողովէն։

Երկու գլխաւոր ղեկուցում՝ հաշուական եւ դործի՝ ներ-

կայացուած էր, հաստատուած կ. Կոմիտէի կնիքով։ Կ. Կոմիտէն իր փոխարէն ներկայացուցիչ էր կարդած Յակոբը (Զիւլինկարեան) եւ Սերգէյը, որոնք իր գործիչներն էին։ Անոնք միաժամանակ իրենց հրաժարականը տուին եւ նոր կ. Կոմիտէ ընտրել պահանջեցին։

Սովորական ձեւով բացակայ կ. Կոմիտէի քննադատութիւններ եղան։ Բայց պաշտպանողը ինքը չէր, այլ պատղամաւորները կամ գործիչներկայացուցիչները, որոնք կուտային լրացուցիչ տեղեկութիւններ եւս եղած հարցումներուն։

Երբ ամէն բացատրութիւն լսուեցաւ եւ քննադատութիւններ եղան, նախադահը հարց տուաւ։

— Կարելի՞ էր աւելին անել, քան արած է մեր կ. Կոմիտէն։ Նրա գործերը համապատասխան եղա՞ծ են տրուած որոշումներուն եւ ի՞նչ է մեր զնահատութիւնը մեր կ. Կոմիտէին։

Բոլորն ալ կը գտնէին, որ շատ զնահատելի եղած է կ. Կոմիտէն, իր գործունէութեամբ։

Ընտրութիւնները, ըստ սովորականի, համաձայն կանոնադրի էին, բայց կային մանրամասնութիւններ որոնք յատուկ էին կարսին։

Առաջին հերթին կ. Կոմիտէի թեկնածուի անձով չէին հետաքրքրուեր, այլ անոր սերունդով։ Ովքե՞ր էին թեկնածուի մայրը, հայրը, անոնց մամը, պասլը, ջոջ պասլը եւ ջոջ մամը եւ այդպէս կը քրքրէին անոր ծաղումը մինչեւ Նոյ Նահապետը։ Երբ սխալէիր եւ ըսէիր թէ ի՞նչ կապ ունի այդ հնութիւնը թեկնածուին հետ, տարիքաւորները, որ մանրակրկիտ մասաներ կը պատմէին, կը պատասխանէին։

— Դու գեղնակտուց ես, քեզ իսօսք չի հասնի։ Հալաւ կաթծծողը հալաւ կը լինի։ Օձի հաւկթէն տատրակ չի ելնէ։

Երկրորդ հերթին՝ կը քրքրէին թեկնածուի ընտանիքը, անոր ներքին կեանքը եւ թէ ան ինչպէ՞ս կը պահէ իրեն ընտանիքի մէջ։ կը խմէ՞ր, խումար կը խաղա՞յ, աչքը դուրսը չէ՞ր, իր ընտանիքի բարեկեցութիւնը ի՞նչ է, ի՞նչ է իր անձնական կեանքը։

Երբ սխալէիր եւ դիտէիր, թէ ինչո՞ւ կը մտնէք թեկնածուի անձնական կեանքի մէջ, յուղուած կը պատասխանէին։

— Կ. Կոմիտէն հազար ու հազար մեր ընտանիքների ղեկավարը չէ^թ: Մէկը, որ իրան եւ իր ընտանիքը չի կարող կառավարել, կարո՞ղ է մեղ կառավարել:

Երբորդ հերթին միայն կը քննէին Կ. Կոմիտէի թեկնածուներու անձնական եւ կուսակցական յատկութիւնները: Անոնք պէտք չէ լինէին գործադուրկ: Ընդհակառակը, պէտք է ունենային իրենց հաստատուն գործը, պաշտօնը: Առնուազն ինքնաբաւ պէտք է լինէին:

Եթէ չը դտնուէին բարեկեցիկներ եւ, եթէ յանկարծ ըսէիր թէ՝ աղքատներուն համար տեղ չկա՞յ Կ. Կոմիտէի մէջ, իսկոյն առարկութիւնը կ'առնէիր.

— Ոչ, խեղճերի համար է Կ. Կոմիտէն, բայց նա անկախ եւ անկաշկանդ պէտք է լինի որ կարողանայ խեղճերին ձեռք մեկնել: Անգործը, անկարը, որ հարկադրուած է ուրիշի բուռը նայել, ինչո՞ւ կ'ուզես որ լինի անաչառ, ազատ եւ օդտակար թէ՛ իրան եւ թէ՛ ուրիշին:

Թեկնածուները կ'ընտրուէին առանց նկատի առնելու անոնց ծննդեան վայրը, դիրքը եւ դասը: Եւ ահա կը տեսնէիր մէկը, վարժապետ կամ դրադիր, որ կը համոզէր.

— Ազդը 7 դոյներից կազմուած երկնքի ծիածան է: Ազդը 7 ձայներից կազմուած անուշ մի մեղեղի է: Արդ՝ առաջարկում եմ այդ 7 խորհուրդներից մէկ մէկ հատ ընտրել եւ 7 տեսակներից մի Կ. Կոմիտէ ստեղծել, որ մենք 7 դասի մէջ էլ ականջ եւ աչք ունենանք:

Իրօք որ, ձայները այդ ուղղութեամբ կեղրոնացան.— Նորհատեան (Կարսեցի) ուսուցչական, մշակութային գոյնէն. Սեւ Կարօն (Ախալքալակցի) դործաւորներու, բանուորներու դոյնէն. Երուանդը (Ախալքալակցի) առեւտրականներու դոյնէն. Բղնունի (կարծեմ Կարսեցի) պետական պաշտօնէութեան գոյնէն. Բժիշկ Ղազանջեան (Ախալքալակցի) ազատ ասպարէղի գոյնէն. Մխչոնց Մարդար (Կարսեցի) մանր առեւտրական, դիւղացիական գոյնէն:

Ինձի անհասկնալի էր այս ընթացքը եւ զարմանք յայտնեցի թէ՛ ինչո՞ւ չընտրուեցաւ Տուրբախը, որ հին, անուանի գործիչ էր եղած նոյն իսկ Երկրի մէջ, ինչո՞ւ չընտրուեցան Յակոբը

եւ Սերգէյը, որոնց կը նայէր ամբողջ նահանգը:

Յակոբը ժպտալով պատասխանեց.

— Զարմանում ես, որովհետեւ չես հասկանում կ. Կոմիտէի էութիւնը: Մեղուանոցին մէջ մայր մեղուն է ամէն ինչը եւ բոլոր մնացած մեղուները նրա ստեղծածն են եւ նրա դերին: Նա ինչ որ հրամայէ, այնպէս էլ կը լինի: Բոլորին նա տարբեր աշխատանք է տալիս եւ այդ աշխատանքի համաձայն զինել է նրանց. մէկին կնճիթներ եւ զրահներ է տուել՝ թշնամուն խեղղելու համար, միւսին՝ իսայթոցներ՝ իրեն պաշտպանելու, ծաղիկների նեկտարը հաւաքելու ու մեղք դարձնելու: Ինքը այդ բոլորէն զուրկ է, մի թշուառ որդ, որ ապաւինած է իր ստեղծածների զոհաբերութեան վրայ: Բայց եթէ այդ որդը մեղուանոցից բացակայէ, բոլորը իրար կը փմացնեն եւ կը փախչին: Դրա համար էլ նա միշտ նրանց մէջն է եւ բանտարկուածի նման արեւ չի տեսնում: Հաշուիր որ մայր մեղուն կ. Կոմիտէն է: Նա երեք պարտք ունի՝ ա) լինել իր զաւակների մէջ դիշեր ու ցերեկ, արեւ չտեսնել մեր մայրիկների պէս եւ սիրել բոլորին անխտիր կերպով. բ) ներդաշնակութիւնը պահել բոլոր բաղմութեան մէջ եւ կամք ունենալ այդ միութիւնը պարտադրելու. գ) նախատեսել եւ ապահովել այդ բաղմութեան զոյութիւնը վտանգի ու խտղաղութեան ժամանակ եւ անոր ուժեղացումը որակով ու թուով: Ուրիշ ոչինչ:

Յակոբը այս օրինակով ինձ կ'ուզէր բան հասկցնել, ես ինծի հարց կուտայի. «Յակոբը, մայր մեղուի իր պատմութիւնը անելով, կ'ուզէ որ մենք կապկենք մեղունե՞րը, թէ՞ իր ըսածը բնատուր յատկութիւնն է այս ժողովուրդին»: Ես երեւակայութեամբ դնացած էի երիզա, ուր իմաստութեան աստուածը Անահիտ դիցուհին էր, որ մայր մեղուի նման ամէն ինչ էր, թէպէտ ինքը քարէ արձան մըն էր: Զլինի՞ թէ այս բոլորը յարութիւն առած եւ եկած խառնուած էր կարսի կանոնագրին մէջ եւ կ. Կոմիտէի ընտրութիւնն ալ դարձած էր չղրուած օրէնք մը:

— Ասում ես՝ թողած Տուրբախը, որ մի հերոս է, ուրիշին ենք մտցնում մարմնի մէջ: Այդ է լաւը: Կ. Կոմիտէի անդամները հերոս լինելու հնարաւորութիւնը եւ պարտականու-

թիւնը չունին : Նախ՝ զաղտնի պէտք է լինին : Եւ յետոյ՝ նրանք են որ հազարներով պէտք է ստեղծեն Տուրբախի նմանները : Ասում ես՝ ինձ եւ Սերգէյին թողած, ուրիշներին առաջ կը դցենք : Այդ լաւ է : Մենք այսօր կանք, վաղը չկանք եւ դործի վրայ էլ պիտի վերջանանք : Բայց ո՞վ պիտի լինի մեղանից աւելի լաւ եւ շատ աշխատաւորներ ստեղծողը : Եթէ կ. Կոմիտէն հասկանայ իր դերը եւ ուրիշ բաների չխառնուի, եթէ նա իր հաւկիթները ածէ եւ կամք ունենայ կառավարելու առանց երկպառակութեան, նա կ'արդարացնէ իր գոյութիւնը, եւ ամէն ինչ յարատեւ եւ լաւ կը դնայ : Այս կը լինի, երբ նամի անձ դառնայ :

Այսչափը պատմեցի որ հասկնալի լինի մէկ այլ մտայնութիւն, մէկ այլ մթնոլորտ, զոր ստեղծած էր կ. Կոմիտէն այդ շրջանի մէջ :

* * *

Գործիչը, զինուորը եւ Երկիր դնացողը այն տարրն էր, որ «մատաղ» պիտի լինէր աղջութեան : Անոնք ենթարկուած էին առանձին կանոններու, որոնցմէ գլխաւորներն էին .—

— Պէտք չէ ունենաս քու սեփականութիւնը :

— Կապերդ պէտք է կտրես աշխարհիկ կեանքին հետ :

— Կապերդ պէտք է կտրես քու ընտանիքիդ եւ ընդհանրապէս կիներուն հետ :

— Վայելքներուն ընաւ պէտք չէ մասնակցիս :

— Պէտք է լինիս քու ծառան եւ ընկերոջդ ծառան :

— Լեղուով, շարժուձեւով պէտք է լինիս պատշաճ, համարձակ եւ հպարտ :

Սուտ խօսիլը, դողնալը, հարբիլը, շնանալը, աղջիկներուն հետ սիրաբանութիւն ընելը, փափուկ կեանք սիրելը, մայրենի լեզուն չդիտնալը, վախկոտութիւնը, քսութիւնը, անհամարձակութիւնը մարդկային թերութիւններ են : Ան որ ատոնցմէ մէկը ի ծնէ չէ ունեցած եւ չունի իր անկարողութեան պատճառով, առաքինի չէ : Առաքինին այն է, որ ամէն թերութիւն ունեցած է, բայց հրապարակով կը խոստովանի, կը հրաժարի անոնցմէ, կը պայքարի անոնց դէմ եւ կը յաղթէ : Ի՞նչ

արժէք ունի տէրտէրի քարոզը ողորմածութեան մասին, երբ դրանէն մեթալիկ չի ելեր: Բարեգործը այն է, որ ունի եւ ունեցածը կուտայ: Ի՞նչ արժէք ունին կոտուած մարդու, կամ լեռը փախած ճգնաւորի ժուժկալութեան խրատները: Արժէքաւորը այն է, որ ամէն ինչ ունի, բայց ժուժկալ կը մնայ:

Ահա այս հոգեկան դպրոցին մէջն էր որ զիս դրած էին «վարժուելու» համար: Մայրս, եղբայրներս եկած էին կարս եւ հոն հաստատուած: Անոնք նոյն իսկ հարուստ էին, բայց եռ

ԼԵՒՈՆ ՔԱՂԱՆԹԱՐԵԱՆ

ընդհանուր մթնոլորտէն ազդուած՝ ոտք չէի կոխեր մեր դրան շէմքէն ներս: Զորի թաղի մեր բրիշակ կացարանին մէջ, գետնի վրայ, եափունճի մը իբրեւ վերմակ պէտք է ունենայի այլեւս: Թեփանենց Ալէքի աժաննոց ճաշարանէն թաւայ կամ չանախ բերելը եւ փորը լեցնելը, իմ եւ ընկերներու կօշիկները հերթով մաքրելը, մեր ձիերը մեր ձեռքով թիմարելը, կերակրելը՝ ամենօրեայ մեր պարտականութիւններն էին դարձած կուսակցական աշխատանքներու կողքին:

Լեւոն Քալանթարեանը, որ զոկ էր, Բաղուէն եկաւ մեր մէջ: Կ'ըսէին որ ան հարուստ էր, իր իրաւունքներէն հրաժարած էր

եւ իր գործը ձղած՝ եկած էր «մատաղ» զնալու։ Իրմէ չեմ հասկցած, բայց ուրիշներ կ'ըսէին որ մէկ թէ երկու տասնեակ զինուրներու ամբողջ կազմուածքին, ձիերն ալ մէջը, ծախքերը ինքը վճարած էր կ. Կոմիտէին։ Զնայելով ատոր, չորսիրտ իր նոր ընկերները կը շարունակէին փորձեր ընել՝ տեսնելու համար թէ այդ «բուրժուայէն» մարդ գուրս կուղա՞յ։ Իր քնելու տեղը ինկաւ դրան մօտը, որուն տակէն սառն քամին կը փէր։ Ծէղը չբացուած՝ Սերդէյը կ'ըսէր. — «Ես շատ յոզնած եմ, կօշիկներս մաքրէ եւ դնա իմ ձին ալ թիմարէ։» Յակոք կ'աւելցնէր. — «Միս, սոխ կ'առնես, կարթոֆիլ կ'առնես եւ մի լաւ բան կը պատրաստես, կ'ուտենք։» Անոր խուրջինը բացին եւ ինչ որ ունէր, ամէն մարդ իր ուղածն առաւ անկէ եւ անոր բան չմնաց։ Լեւոնը ծիծաղելով բողոքեց.

— Լաւ, բայց փոխնորդ իսկ չթողիք, ես էլ ձերը կ'առնեմ։ Ան իսկոյն հասկցած էր թէ ինչ մթնոլորտի մէջ էր եւ յարմարուեցաւ։ Ակամայ կ'ըսէինք. «Ոսկի տղայ է . . .»։

Տ

Տարբեր էր Գէորգը, որուն Ռուս Գէորգ կ'ըսէին, ոռւսի դիմագիծ ունենալուն համար։ Բոլորէն աւելի բարձր էր ուսումնով։ Ան կ'ըսէր. —

— Միրելիս, կեանքի հետ եղած կապերը ծանր շղթաներ են որ կը կաշկանդեն մարդը՝ զնալու բարձրագոյն զոհողութեան, նահատակութեան։

Գէորգը խստութեամբ ճղնաւորական կեանքին փարած էր։ Այդ ժամանակներուն նորածեւութիւն եղող Տոլստոյականութիւնը կը նսեմանար անոր խստապահանջութեան առջեւ։ Իր նուրբ մարմինը ան կ'ուղէր վարժեցնել տոկանքի, որուն չէր դիմանար։ Իր միտքը միշտ կը սաւառնէր Անտոք լերան գաղաթը, ուր դէնք ու զրահով պիտի պայքարէր բոնակալ թուրքին դէմ, զոր բնաւ չտեսաւ։ Իր սիրած Բոկլի «Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը Անգլիայում» գիրքը դէն շպրտած, ան չէր կարդար այլեւս, հիւծած էր հոգւով ու մարմնով։

Մենք կը տեսնէինք այդ եւ կ'ըսէինք. «Ռուս Գէորգը ադամանդ է»։

Բայց ան հիւանդ էր։ Անոր գլխուն տխրութեամբ նստած էր Սերդէյը եւ մայրութիւն կ'ընէր։

— Գէորգ ջան, Մինասի(*) տեղը ազատ է։ Տանինք անոնց։ Անոր մայրիկը քեզ կ'առողջացնէ։

— Այսինքն՝ ինձ անպէ՞տք էք համարում։

— Զէ, որպէսզի առողջանաս, որ կարողանաս հասնիլ Անտոք։

Վերցուցին ու տարան մեր տունը՝ խնամքի համար։

Ես արդէն հեռացած էի կարսէն երբ Գէորգը, առողջացած՝ միացեր էր Վաղարշակի խմբին եւ աւելցուցեր իր ոսկորները Զիւինի աւերակներուն վրայ, առանց Անտոքը տեսնելու։

Իսկ Համօ Զանփոլատեանը, որ նոյնպէս «բուրժուա»ի ճռւտ կը նկատուէր, չէր կրնար բաժնուիլ սուղնոց սիկրէթէն, զեղեցիկ հաղուստներէն, իր ճոխ ապրելակերպէն եւ կիներու հետ սիրաբանէլէն։ Զէր աղղուեր ստեղծուած մթնոլորտէն եւ կարծես անիմաստ կը դտնէր զայն։

— Ճգնաւորութեամբ Հայաստան պիտի փրկենք, թէ նահատակութեամբ եւ զործով։ Կը հասկանայի եթէ ասէիք թէ մեր նպատակը պիտի լինի կեանքը խանդարողները ղարնելլ։ Իմ նպատակը «նրանց» ղարնելն է եւ կեանքը սիրելը։

Իսկ մենք, մանաւանդ Յակոբը, յուսահատ կ'ըսէինք։

— Շան կեռ պոչը անհնար է ուղղել մանդանայով։

Պատմեմ զեկավարների մի հաւաքոյթի մասին, որուն ես ալ հրաւիրուած էի, եւ ուր դրուեցաւ Համոյի հարցը։ Հոն էին Նորհատեանը, Երուանդը (եղբայր), Սեւ Կարօն, Բժիշկ Կարօն, Բղնունին, Միչոնց Մարգարը, Պլոն, Սերդէյը եւ Յակոբը։

Երուանդն էր զեկուցողը։

— Բաղդասարովի խանութի առջեւէն կ'անցնէի։ Ինքը ներս կանչեց զիս եւ ըսաւ. «Կարծես ինձ հայ չէք համարէ։ Հաս-

---

(*) Ռուբէնի մկրտութեան անունը։ (Ծանօթ. Ա. Խ.)

կացել եմ որ ազգի համար դրամ է պէտք։ Ոչ ինձ հարցնող եւ ոչ էլ փորձող կայ։ Առ էս 500-նոցը։ Թող իմ մատն էլ մէջը լինի ձեր դործին»։ Յանկարծակիի եկայ, 500-նոցը առայ եւ ըսի. «Կը տամ ում պէտք է, բայց չեմ դիտեր կ'ընդունի՞ թէ չի ընդունի ձեր նուէրը»։

Յակոբը վեր թռաւ տեղէն։

— Քրոյի մայլան էի վնացել։ Զրկիր Խնկօն հաղիւ օրը 30 կոպէկ կը վաստկի եւ տունը չոր հացի դրամ կը հանէ։ 2 մանէթ (ոռոքլի) նուէր տուեց եւ ըսաւ, «Մի բաժակ ջուրի տեղ առէք ազգիս համար»։ Այդ երկու մանէթը հաւասար է Բաղդասարովի 2 միլիոն մանէթի։ Զխառնենք այս պիղծ դրամները Խընկօների կոպէկներին։

Որոշուեց՝ Եթէ Բաղդասարովը 1000 մանէթ տայ, մտնցնել դանձը, քանի որ առանց ուղելու նուէր է տուած։ Եթէ 1000-էն պակաս ըլլայ՝ վերադարձնել։

Յակոբը զեկուցեց երկու օր առաջ եղած հաւաքոյթի մասին, ըսելով որ Սերդէյը ցոյց տուեց մեծ ընդունակութիւն քարող-չութեան եւ հմայեց ամէնքին։ «Կ'առաջարկեմ նրան տալ քարողչական դործի զեկավարութիւնը»։

Առաջարկը ընդունուեցաւ, հակառակ Սերդէյի բողոքին, թէ այդ դործը իր սրտովը չէ, եւ այդ չէ Զրաբերդ (Կարս) գալուն իր նպատակը։

— Հարսնիք-հանդէսին, շարունակեց Յակոբը, դուտ եկամուտ եղաւ 2012 մանէթ եւ մի դրամապանակ։ Այդ դումարէն 12 մանէթ վերադարձուած է Համօ Զանիոլատեանին, 700 մանէթ, դրամապանակով, կը մնան առկախ։ Կ'առաջարկեմ 2200-ը մտցնել դանձարկղը եւ տալ համապատասխան ընկալագիր հանդէսը կաղմակերպող ենթակոմիտէին, իսկ 700 ոռոքլին իր դրամապանակով վերադարձնել Համոյին։

Տիրեց լոռութիւն։ Սերդէյը ինծի նշան ըրաւ որ բերանս բանամ։ Բայց ես յուղուած էի, խօսելիքս չէի դիտեր եւ վարանեցայ։ Նորհատեանը խօսիլ սկսաւ։

— Յակոբ ջան, Յակոբ, Համոյին կը ճանչնամ, տեսած եմ փողոցը աշակերտներու հետ։ Դեռ դպրոցը չվերջացուցած մէկ մատ տղայ է։ ոռւսներէն պոկուած՝ մեր «Ժամն» է ընկած։

Մեր ժամն է ընկած եւ իր ունեցած-չունեցածը մէկ մէկ մոմ եւ կերոն դարձուցած՝ կ'ուզէ վառել մեր սրբերուն, նահատակներուն համար : Դու ինչո՞ւ Համոյի մոմերի յետեւից ընկած՝ կ'ուզես մարել, կ'ուզես անոր նուէրները արտաքնոց նետել : Ես վարժապետ եմ եղած եւ գիտեմ թէ ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ունենայ այդ մի մատ տղու հոգու վրայ, եթէ չընդունուի նրա նուէրը : Ես կ'առաջարկեմ ընդունել եւ խրախուսել, իսկ «բումաժնիկը» (դրամապանակը) թանգարան ճամբել :

Յակոբին ծանր եկան Նորհատեանի դիտողութիւնները, եւ ան ըստ :

ՆՈՐՀԱՏԵԱՆ

— Օքինակդ լաւ էր, բայց սխալ : Սրբերի առաջ մեղրամոմէ շինուած կերոն եւ մոմ կը վառեն . այդ ընդունելի է սրբերի համար : Իսկ եթէ մոմը շինուած է խոզի կամ շան ճարպից, այդ կը դառնայ սրբապղծութիւն եւ մեր ժամը՝ խոզանոց : Մէկ մատ տղայ է, վաստակ չունի, բայց այդ 700 մանէթը ո՞րտեղէն մտաւ իր գրպանը, որ կը նուիրէ մեզ : Քու գրպանը 700 մանէթ տեսա՞ծ է :

— Զէ՛, չէ տեսած, որովհետեւ ես հարուստ հայր չունիմ եւ ոչ էլ կաղզուանի աղահանքը :

Ես սիրտ առայ եւ բերանս բացի .

— Ինձ խօսք չի ընկնի, բայց իմ տեսածու ըսեմ։ Ես ալ դեռ վաստակ չունիմ, բայց գրպանս 150 մանէթ ունիմ։ Այդ՝ խողի ճարպէն չէ, քանի որ տուողները ձեր մէջն են նստած եւ Յակոբի սիրելիներն են։

Երուանդն ու Յակոբը իրար նայեցին եւ ծիծաղեցին։ Ես շարունակեցի։

— Ես սկսեցի վախնալ թէ՛ գրալանիս դրամէն եւ թէ՛ ձեղմէ։ Որքա՞ն պիտի վախնայ եւ հիասթափուի Համօն, եթէ իր նուէրը չընդունուի։ Իմ ըսելիքը այդ չէ Համոյի մասին։ Ես կ'ուզէի անոր խնդրանքը ձեղ յայտնել։ Ան գանգատեցաւ Յակոբէն, որ իրեն երեխայ համարելով՝ արգելք է դարձած խմբերուն միանալու։ Երկիր անցնելու համար։ Ան կը խնդրէ որ իրեն Դաշնակցական շարքերը առնենք եւ յետոյ այնպիսի գործի մը գնենք, ուր մեռնիլ կայ։ Ինքը ուխտեր է նահատակուիլ։ Կ'ուզէի, որ անոր ցանկութիւնը կատարուէր։

— Զէ, օղլում, վրայ բերաւ Նորհատեանը, նահատակութիւնը նպատակ չի կարելի դարձնել։ Աֆարըմ Յակոբ, թէեւ երիտասարդ, բայց նստած մարդու պէս կը գործէ։ Երէկ երեկոյ ալ Դերբենդից մի շատ գեղեցիկ, դիմնաղիան տւարտած 19–20 տարեկան մի մանչուկ էին ճամբած իմ հասցէին։ Այնչափ լաւն էր որ տունը թողի։ Մեղ մօտ դիշերեց, հիմա ալ մեր տունն է։ Երուանդ, ձեր տունը լայն է։ քեղ մօտ կը ճամբեմ։ Նրան չի կարելի խառնել կոչտ ու կոպիտ զինուորներու հետ։ Համողենք մի կերպ եւ յետ ճամբենք։ մեղ պէտք պիտի դայ այս պատրաստուած սերունդը։ Ես քիչ մը շեղուեցի։ Ասելս այն էր որ երբ կը խօսէի նրա հետ (անունը Գէորգ է), այնպէս հաւատով մահուան խորհուրդը կը բացատրէր, այնպէս կը ճղտէր երթալ Երկիր՝ նահատակութեան պսակ վաստկելու համար, որ բերանս բաց մնաց։ Զեղ մի բան ասեմ։ այս մեր նոր սերունդը վարակուած է «նահատակութեան հիւանդութեամբ»։ Ապա դառնալով Բժ. Կարոյին, — մի դարման ունի՞ս։ Աֆարիմ, Յակոբ, քու արածդ լաւ է։ Համոյին փրկելու համար՝ պէտք է արգիլել նրա ինքնասպանութիւնը։

Նորհատեանը, առանց գիտնալու, փոթորիկ պայթեցուց

այս փոքրիկ ժողովին մէջ։ Մատներ բարձրացան, եւ ամէնքը մէկ անդամէն ուղեցին խօսիլ։ Մխչոնց Մարդարը, առանց խօսք ուղելու, ելաւ ու սկսաւ՝ իր կարմիր միրուքը ցցելով վերեւ։

— Նորհատ, Նորհատ, ըսածդ ալ խօ՞սք է։ Ուրեմն, ճերմա՞կ ու սեւ ոսկորներ կան եղեր։ Ով լաւ է, ուսումով, տունը թուռչի դնենք, իսկ վատերին, անկիրթներին Երկիր ճամրենք։ Նահատակութիւնը անո՞նց թողնենք միայն։

Սեւ կարօն իր տեղէն կը դոռար.

— Նորհատ, Նորհատ, քու դլխուն այսօր բան մը դիպեր է։ Բժիշկ, նայէ՛, խօմ չէ «սարսըմցել»։

Սերգէյը իր տեղը հանդիսաւ չէր կրնար նստիլ, բայց Յակոբը համոզեց զայն որ խօսքը իրենն է։ Յակոբը ճառեց.

— Եթէ Նորհատեանը կը կարծէ թէ ես նոյն տեսակէտներն ունիմ ինչ ինքը, չարաչար կը սխալի։ Ես հակառակ չեմ Համօն մեր շարքերն առնելուն եւ Երկրի խմբերի մէջ մտցնելուն։ Իր «աֆարիմները» թո՛ղ իրեն պահէ։ Սակայն, հակառակ Նորհատեանի, ես կը կարծեմ որ առաջին թեկնածուները Երկիր մտցնելու ոչ թափթփուկները պիտի լինին եւ ոչ ալ տղէտ ու անդաղափարական մարդիկ, այլ մեր ընտրեալ սերունդը, ուսում առածները, դաղափարական նպատակ ունեցողները։ Նրանց «թուռչի» դնելուն հակառակ եմ. կը թթուին եւ թափուելիք նիւթ կը դառնան։

Երկիր դնացողներու 90 տոկոսը պիտի սպաննուի եւ միայն 10 տոկոսը պիտի տեղ հասնի։ Այդ չի նշանակեր որ մեր նպատակը պիտի դառնայ «մեռնիլը, զոհուիլը, նահատակուիլը», այլ տասէն մէկը գոնէ ողջ հասցնելը Երկիր, ուր նրանք պիտի տարածեն մեր դաղափարները։

Զեզմէ ոչ ոք ինձ չափ չի ճանչնար Համօն. ան ամէն զոհողութեան ընդունակ է, անվախ է, բայց ան կը սիրէ գործողութիւնը, ոչ թէ գործողութեան բուն նպատակը։ Ատկէ կը վախնամ։

Ապա նայելով ինձ՝ շարունակեց.

Դուն՝ որ կը միջամտես՝ առանց ճանչնալու, կը սխալիս։ Նախ՝ նա Զանփոլատովի մանչն է, մի հարուստի որ հազարա-

ւորներու քրտինքը կը շահագործէ : Մենք, որ ատոր դէմ պէտք է լինինք, կրնա՞նք դէմ լինել այդպիսիներու միջոցով : Այդպիսիք մեր վաղուան հակառակորդներն են : Եւ այդ՝ Համօն չի զբաղեցներ այսօր :

Երկրորդ դլխաւոր պատճառը հետեւեալն է : Անժխտելի է, որ առանց աշխատանքի՝ դրամ չի ստեղծուի, իսկ առանց դրամի եւ ոչ մի գործ չի կրնար քալել : Որքան ալ որ պէտք է վախնալ առանց դրամի մնալէն, աւելի պէտք է վախնալ դիւրութեամբ շատ դրամ ունենալէն : Մեր Համօն, մէկ մատաղայ, դեռ իր արդար կամ անարդար վաստակը չէ ունեցած, բայց իրեն հպարտ կը զգայ որ հարուստ է : Իր հօր դրամէն նուէրներ տալը զոհաբերութեան նշան չէ : Իսկ անոր անձնական ծախքերը՝ թատրոնը, երկաթուղու առաջին կարգ նստելը, ուտելիքը, հազնելիքը, կնկան պէս զարդարուիլը նշան է որ ան անկման հակամէտ է : Նա «բայլըսըզ» (անորոշ) է : Ես նրա բարեկամն եմ, թող թշնամի զիս ճանչնայ : Թող մեր շարքերը չմտնի :

Յակոբին իրաւունք տուին ամէնքը :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՇՐՋԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ .
ՊԱՏԻԺՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱՆՏԵՐԸ .
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ .
Վ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՅՈՅՆ
ԲԱՐԵԿԱՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ .
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ .
ԾԱԽՔԵՐԸ ԵՒ ԶԷՆՔԻ ԳՆՈՒՄՆԵՐԸ .
ՊՐՈՊԱԿԱՆԴՅԸ .
Կ. ԿՈՄԻՏԵՆ ԵՒ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ .
ՌՈՒՍ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ .
ՏԵՌՈՐՆԵՐ .
ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԴԱԻԱՃԱՆ ԵՒ ՄԱՏՆԻՉ .
ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐԸ .

Գործիչներու, ըրջիկներու եւ երկիր ղնացողներու միայն մէկ քանիսի անունները յիշեցի : Անոնք մնացորդներն էին իրենցմէ առաջ եղած բազմութիւններու, որոնցմէ շատերը այլեւս չկային : Անոնց նկարագիրը թերեւս աւելի պարզուի երբ յիշատակեմ անոնց գործերը եւ պարտականութիւնները :

Երջիկներու գործերը .— Առաջին գործը մասամբ տեսանք : Վարժուիլ նոր ապրելակերպին, ճամբորդել երկաթուղու երրորդ

կարգով, ձիով կամ ոտքով, ապրիլ ժողովրդի մէջ, անոր ամենաաղքատ դասի եւ չարքաշ զինուորի կեանքով, զրկուած ամէն վայելքէ :

Քանի որ Կ. Կոմիտէն գաղտնի էր, չըջիկներն էին կապը ժողովուրդի, չարքերու եւ Կ. Կոմիտէի միջեւ։ Կը կատարէին անոր հրահանգները եւ կ'իրագործէին անոր որոշումները։ Այն դործերը կամ որոշումները որ յաջող էին, Կ. Կոմիտէին կը վերագրէին։ Զախողութեան պարագային, գործիչները կը յայտարարէին որ իրենց սխալն է եղած եւ վերաքննելի է, քանի որ Կ. Կոմիտէն չէ քննած։

Քաղաքը եւ նահանգի դիւղերը բաժնուած էին կոմիտէութեանց, ենթակոմիտէութեանց եւ խմբերու, որոնք իրենց ցածից վեր բարձրացող մարմիններով կը նմանէին բուրդի մը։ Այդ բուրդին կատարը անշօշափելի գաղտնի Կ. Կոմիտէն էր։ Ասոնք օրէնսդիր, վարչական, ընտրովի մարմիններն էին։

Միւս կողմէ՝ հակառակ ուղղութեամբ, վերի կատարէն սկսած մինչեւ ցած, բուրդի հիմքը, ցանցուած էր ուրիշ իշխանութեամբ մը, որ նշանակուած էր, ոչ թէ ընտրուած եւ որ տեսանելի էր կառավարութեան ու ամէնքին։ Այդ իշխանութիւնը իր տակը կը թաղցնէր ընտրովի մարմինները եւ այն երեւոյթը կուտար, թէ ինքն էր միակ ոյժը։ Անոր պարտականութիւնն էր ենթակոմիտէներու, կոմիտէներու, Կ. Կոմիտէի տուած որոշումները գործադրուած տեսնել, եւ բոլոր այն խընդիրները զոր ինքը ի վիճակի չէր լուծելու, փոխանցել համապատասխան մարմիններուն։ Ուրեմն, այդ ցանցը, որ բղխած էր Կ. Կոմիտէէն, կը ծածկէր ամբողջ Կ. Կոմիտէութիւնը։

Այդ ցանցը նօսր էր։ Անոր հանգոյցները, որ մտաւորականներ էին, միջնակարգէն բարձր կրթութիւն ունէին իրենց ուղեկից 2-5 զինուորներով, որոնք ընդհանրապէս անուն հանած եւ լաւ ատրճանակ ու դանակ բանեցնող անձեր էին։

Վերեւ յիշած գործիչները, չըջիկները, Երկիր գնացողները ցանցի այդ հանգոյցներն էին, որոնք կախուած էին Կ. Կոմիտէէն եւ անոր ենթակայ մարմիններէն ու կը հեռացուէին, երբ բողոք լինէր։

Դատաստանական գործը ամէնէն շատ զբաղեցնող գործն

էր, քանի որ Կ. Կոմիտէն արգիլած էր կառավարութեան մօտ դատուիլը։ Հակառակորդ կողմերը իրենց վէճերն ու վկաները կը ներկայացնէին ենթակոմիտէին, եթէ կողմերը կուսակցականներ էին. իսկ ոչ-կուսակցականները՝ նոյն ենթակոմիտէին, վրան աւելցնելով իրենց ոչ-ազգական եւ նոյն քանակութեամբ դատաւորները, որոնց վճիռը պարտադիր էր։

Այն վէճերը, զոր այդ մարմինը հարկ կը համարէր չլուծել, կը փոխանցուէին շրջանի կոմիտէին, Կ. Կոմիտէին եւ կամ շրջանի շրջիկին։ Այդ պարագային անոնց տուած վճիռները վերջնական էին, ինչ խնդրի մասին ալ որ լինէին։

Այն վէճերով, որ հայերու եւ օտարներու միջեւ էին, այս մարմինները չէին զբաղուիր, այլ Կ. Կոմիտէի դործիչները, շրջիկները։ Ասոնք, Երբեմն դինուած, կը ներկայանային յոյն, թուրք, ոռւս կամ այլ ազգի գիւղը, վէճ ունեցողի տունը։ Եթէ իրենք անձանօթներ էին, կը յայտնէին իրենց ինքնութիւնը եւ կ'առաջարկէին լուծել վէճը՝ առանց կառավարութեան միջամտութեան։

Զհամաձայնող չկար, ակամայ թէ կամայ։ Դատը կը լինէր ձրի, արագ, իր լեզուով եւ այնքա՞ն անաչառ, որ օտար ազգերը իրենց վէճերը իրարու միջեւ եւս կ'ուղէին լուծել Դաշնակների դատավարութիւնով։ Պետական դատարանները մարդ ոտք չէր կոխեր։ Դատաւոր, դատախազ իրենց պաշտօնեաներով, փաստաբաններ պարապ էին եւ բանտն ու ոստիկանները՝ անգործ։ ոռճիկ կ'առնէին՝ առանց արդարացնելու իրենց դոյլութիւնը։ Որքա՞ն խնայողութիւն ժողովուրդի դրանին, որքա՞ն արագութիւն վէճերը վերացնելու...

Դատավարութիւնը տեղի կ'ունենար որեւէ պատահական տան մէջ, շահագրգուածներու եւ հետաքրքիրներու լուռ ներկայութեանը։ Երկու կողմերը եւ վկանները կ'երդուէին որ սուս պիտի չխօսին, իսկ եթէ խօսին, արժանի պիտի լինին պատժուելու։ Կը պատասխանէին եղած հարցումներուն, եւ դատը կը վերջանար ու վճիռը կը տրուէր նոյն օրն իսկ։ Վճիռները կը տրուէին համաձայն խղճի ձայնին, սովորոյթներուն։

Փոքրիկ հարցերը կը լուծուէին փողոցի, ճաշարանի ան-

կիւնը: Անուշի կը կապուէին ընդհանրապէս՝ կիրքերը հանգըստացնելով :

Պատիժները եւ բանտերը .— Պատիժները յանցանքի համաձայն էին եւ բազմաթիւ տեսակները կային :

Ամենէն մեծ պատիժը մահուան պատիժն էր, որ կը տրուէր երբ այդ պահանջէին գիւղական կամ շրջանային դատարանները : Բայց այդ պատիժը չէր կարող գործադրուիլ, եթէ չքննէր կ . Կոմիտէն եւ միաճայնութեամբ չյանգէր նոյն եզրակացութեան : Պատիժը գործադրողը կը նկատուէր ոճրագործ, եթէ ան չունենար կարմիր կնիքով վկայագիր : Վկայագիր ունենալու պարագային ցանկալի կը համարուէր որ մահուան պատիժը գործադրողը լինէր մահապարտի մօտիկ ազդականը եւ երբեք դատ բացողի կողմէն, որովհետեւ ատիկա կարող էր թայֆայութիւն եւ արեան վրիժառութիւն առաջ բերել :

Հետեւեալ պատիժը վերջնական ախորն էր : Բացի դաւաճանական արարքներէն, բոլոր մահուան վճիռները կ . Կոմիտէի կողմէ կը փոխուէին վերջնական աքսորի : Արդէն մահուան վճիռ կը տրուէր երկու յանցանքի համար միայն՝ դաւաճանութիւն եւ մարդասպանութիւն : Դաւաճանութեան համար մահավճիռը անփոփոխելի էր, իսկ մարդասպանութեան համար մահավճիռը կարող էր մեղմանալ, եթէ մահապարտի եւ իր ընտանիքի կողմէ ներումի դիմում լինէր եւ մահապարտը իր ծնողներու եւ իր կնոջ ներկայութեամբ հրաժարէր իր կայքէն եւ դոյքէն յօդուտ իր ժառանգորդներուն, ապահարզան տար իր կնոջը, հրաժարէր իր ընտանիքէն, բոլորը միասին ստորագրէին մահավճիռը եւ եթէ դատապարտեալը 12 ժամէն վերջնականապէս հեռանար կովկասի սահմաններէն Ռուսիա կամ ուր որ կ'ուզէր : Վերադարձի պարագային ոչ միայն ինքը, այլ եւ բոլոր ստորագրողները մահուան կը դատապարտուէին :

Պարզ ախոր .— Այս պատիժը ոչ քրէական, ոչ ալ ոճրային յանցանքներու համար էր : Կ . Կոմիտէն զայն կուտար աւելի շուտ վարչական կարգով, առանց դատի եւ դատաստանի : Այդ պատիժը ընդհանրապէս կը տրուէր կուսակցականներուն, որոնց ներկայութիւնը բաղձալի չէր շրջանի մէջ : Օրինակ, երբ մէկը էնթրիկան էր եւ հատուածներ կը ստեղծէր, երբ իրեն

անվայել արարքներու մէջ կը զտնուէր, երբ անկարգ էր, երբ ժողովուրդին հետ կոսկիտ կը վարուէր եւ տեղական բարքերուն չէր համակերպեր եւն.։ Կարմիր կնիքով ներկայացող շրջիկը կը հրամայէր ընդհանրապէս մէկ երկու ժամէն մեկնիլ Բաթում, կամ այլուր։ Այդպէս եղաւ Բալաբեխ Կարապետի, Առիւծ Աւագի պարագային, որոնք աքսորուեցան Սերգէյի կողմէ։

Բանտ. — Այս պատիժը կը տրուէր դողերուն, վաշխառուներուն, չարաշահներուն եւ իրենց պարտականութիւնները չկատարողներուն։ Ցարական իշխանութեան օրով, կարսի բերդերուն տակ, ոռւսական բանտերու կողքին, երբ ցարական ժանտարմաները կ'որոնէին Դաշնակցականները՝ բանտարկելու համար, Դաշնակցութիւնն ինք բանտ ունէր։ Այդ բանտը խարիսխած տուն մըն էր Քրոյի մահլայի մէջ։ Մարդ չէր ապրեր մէջը եւ ոչ ալ պահապան կար։ Դուռը կղպանք չունէր դրսէն փակուելու համար. սոնակ մը կար միայն՝ ներսէն փակելու համար, երկու փոքրիկ ծակեր իբր պատուհան եւ երկու թէ երեք թախթ, վրան խոտ փռած, եւ ուրիշ ոչինչ։ Դատապարտուածին կը հրահանդէր քաղաքի շրջիկը, որ Սերգէյն էր. «Կ'երթաս բանտ, մինչեւ չկատարես որոշումը»։

Ասիկա տեղի կ'ունենար օրը ցերեկով, երբ ցարական ոստիկանները կանգնած էին փողոցի անկիւնները։ Երբ աղաչանք ու պաղատանք ի զուր կ'անցնէին, մարդը հարկադրուած՝ կ'երթար ցոյց տրուած տեղը, մինակ կամ առաջնորդով եւ կը մտնէր այնտեղ։ Եւ որովհետեւ ոչ պահապան կար եւ ոչ ալ դրսէն կղպանք, ինքը ներսէն կը փակէր իր վրան եւ ինքն իրեն կը բանտարկէր։ Նախ քան բանտարկուիլը՝ կը կարդադրէր իր խմելիքի եւ ուտելիքի խնդիրը։ Աղղականները կը բերէին, քանի որ այդ իր հաշուին էր։

Ինչպէ՞ս չհնազանդէր եւ չզնար բանտը իր ոտքով։ Ապաստանիլ կառավարութեան՝ համազօր էր դաւաճանութեան, որուն պատիժը սարսափելի էր։ Զեռքի տակէ լուր տալ իշխանութեան, թէ բանտարկուած է, անմիտ էր, որովհետեւ ինքն է որ դուռը ներսէն փակած էր։ Հրամանը չկատարէր, դուրս ելէր եւ փախչէր, այդ անհնար էր, որովհետեւ իր տան մէջ կը բռնուէր եւ ահոելի ծեծի ալ ենթարկուելով՝ նորէն կը հար-

կաղըուէր վերադառնալ բանտ :

Ծիծաղելի դէպքեր ալ կը պատահէին : Երբ ոստիկանները, հոտը առնելով, բանտը կը կոխէին .

— Ի՞նչ կ'ընես այստեղ, դուրս ելիր եւ քու գործին գնա՛, կ'ըսէին :

— Զէ, ինձ հանդիստ եւ մենակ ձղեցէք : Ես ուխտ եմ արած ապաշխարելու, իմ կնկան հանդէպ յանցանք եմ գործած :

Կառավարութիւնը շուարած՝ կ'արձանադրէր իբր կարգապահ, մոլի յեղափոխական եւ փաստ չունենալով՝ կը ձղէր կ'անցնէր եւ կամ իր բանտը կը փոխադրէր :

Միւս պատիժները կը տրուէին իբր ծեծ, երբ ընդդիմութիւն կամ տրուած որոշումէն խուսափում լինէր :

Տուղանքը արգիլուած էր :

Գողութեան, չարաշահութեան համար կրկնակի կը գանձըւէին յանցաւորէն, եւ գողցուած կամ չարաշահուած ապրանքը կը վերադարձուէր տիրոջը, իսկ մնացած շահը կը տրուէր ամբողջութեամբը շրջանի դպրոցի հոգաբարձութեան :

Իբր նմոյշ՝ բերեմ օրինակ մը :

Ըսենք թէ Ա.-ն գողցած է Մ.-ին ոչխար մը եւ կերած իր երկու ընկերներուն հետ : Դատարանը կը վճռէ գող Ա.-էն գանձել երկու ոչխարի գինը կամ երկու ոչխար : Տեղն ու տեղը մէկ ոչխարը կը վերադարձուի Մ.-ին : Քանի որ գողցուած ոչխարը կերուած է գողի երկու ընկերներուն հետ, անոնցմէ ալ կը գանձուի մէկ մէկ ոչխար եւ կամ գինը : Աղա կը կանչուի դպրոցի հոգաբարձուն, կամ ուսուցիչը, եւ անկէ ստորագրութիւն կ'առնուի, որ ստացած է Ա.-էն եւ երկու իր ընկերներէն երեք ոչխար, եւ խնդիրը կը փակուի :

Այս օրինակը բերի թախթի դիւղերէն, ուր անձամբ իրագործած եմ այդպիսի վճիռ մը :

Եկեղեցական, դպրոցական գործերը .— Թուսական սահմանափակումները հայ եկեղեցիի կալուածներու եւ դպրոցներու վերաբերմամբ՝ իշխանութեան ցանկութիւններուն հակառակ արդիւնք էին տուած :

Նախ քան այդ բռնի միջոցներուն դիմելը՝ դպրոցներ կը դտնուէին միայն այն վայրերու մէջ ուր կար հայ եկեղեցի, ու-

բուն հովանիին տակ կը կաղմակերպուէին դպրոցները ծխական անուան տակ : Այս երկուսի միացեալ եկամուտէն կը հոգացուէին եկեղեցիի եւ դպրոցի ծախքերը : Քաղաքներու եւ որոշ կէտերու մէջ, ուր ուսման անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր եւ ուր եկեղեցիները աւելի եկամուտ ունէին քան իրենց պէտքերը, տարբերութեան վրայ կ'աւելցուէին ե՛ւ այլ եկամուտներ եւ կը բացուէին ծխական դպրոցները : Իսկ այն վայրերու, գլխաւորապէս գիւղերու մէջ, ուր ուսման ծարաւ համարեա չկար եւ ուր տէրտէրացուները միայն վանքի դպրոցը կը յաճախէին, մնացած մանուկները դպրոց ճամբելը հօտաղութենէ զրկելուն համազօր եւ վտանգաւոր գործ կը համարուէր : Նոյնպէս աղջիկներուն ուսում տալը՝ անոնց բարոյականը աղարտել կը նշանակէր : Եւ այս հասկացողութեամբ գիւղի հասարակութիւնը հարիւր առ հարիւր անուսում, անգըրագէտ մնացած էր : Կարս նահանգի հասարակութեան 80 առ հարիւրը անգրագէտ էր :

Այդ յետամնացութեան կը նպաստէին նաեւ աղքատ եկամուտներով հայ եկեղեցականները : Դպրոցը իր ծախքերով տեսակ մը մրցակից էր եկեղեցիի պաշտօնէութեան եւ բարօրութեան, քանի որ երկուսի եկամուտն ալ նոյն աղբիւրէն էր՝ կալուածներէն ու ծխական եկամուտներէն : Եթէ դպրոցներ չբացուէին, ամբողջ հասոյթը կը մնար եկեղեցիին եւ անոր պաշտօնեաններուն : Եթէ բացուէին, իրենց եկամուտը պիտի կրծատուէր : Ուստի, անոնք կամ բնաւ ջանք չէին թափեր դպրոցներ բանալու, եւ կամ դպրոցները կը բացուէին «սիմբոլիկ» կերպով, այսինքն՝ աչքի փոշի լեցնելու համար դպրոցասէրներուն, ինչպէս ե՛ւ եկամուտ աւելացնելու համար : Ուրիշ խօսքով՝ «Տէր թողիկեան դպրոցներ» բանալով կը սահմանափակուէին :

Այս զետնի վրայ էր ահա, որ կարսի շրջանին մէջ սունկի սլէս կը բուսնէին պետական ընդարձակ եւ լուսաւոր դպրոցները : Ասոնք կը խոստանային այնպիսի ուսում տալ, որ հոն սորվողները ոչ միայն տէրտէր, այլ եւ զրագէտ պաշտօնեայ կարողանային լինել, ինչ որ կը ժպտար հասարակ տարրին :

Խօսք տանք Վաղինակ Զիլինկարեանին, որ թէեւ պետական գլխարկով եւ համազգեստով ուսուցիչ էր Կարս-Սարիդամիշ

ճամբուն վրայ ինկած դիւղի մը մէջ, բայց մեզի հետ էր : Ան կ'ապրէր պետական դպրոցին կից փառաւոր բնակարանի մը մէջ, որ միայն քաղաքին մէջ կընայիր հանդիպիլ, կ'առնէր 30 ռուբլի եւ ունէր այլ դիւրութիւններ պետութենէն : Մէկ խօսքով՝ ունէր վիճակ մը որ նախանձելի էր մանր քաղքենի դասին համար : Իր ունեցած աշակերտներէն մնացած էին 25-ը : Միայն մէկը հայ էր, տեղի պաշտօնեայի որդին, որ կոմիտէի թոյլտութեամբ կը յաճախէր պետական այդ դպրոցը : Մնացած հայերը դուրս էին քաշած իրենց զաւակները «պոյքոթի» պատճառով : Ուրեմն, պետական դպրոցի մնացած 24-ը օտար աղգերու տղաներ էին :

Իմ մանկութեան այս ընկերս, որուն համազգեստը ինձ թշնամի էր, բայց որուն մէջի մարդը ինձմէ հայրենասէր էր, այսպէս կը դատէր .—

«Ճիշտ է, այս երկու տարուայ մէջ մեծադոյն հրաշքը կատարուեց : Յետամնաց, կրօնական մեր համայնքները վերազարթնեցին եւ ազգային դաղափարին փարեցին : Բոլորի մէջ մի կամք ու հաւատ ստեղծուեց, եւ մերոնք այնպիսի ճարպիկութիւն, համարձակութիւն եւ վճռականութիւն ցուցադրեցին, որ ազգութեան առաջնորդութիւնը վաստակեցին, բարեբախտաբար : Երեւութապէս յաղթութիւնը մեր կողմն է, եւ պարտուողը ուռւս կայսրութիւնն է Դաշնակցութեան առջեւ : Ապացոյց, որ ինձ յանձնուած դպրոցում հայ աշակերտ չէ մնացած եւ «պոյկոտը» ամենուրեք կատարեալ է : Ես նրանցից չեմ, որ այս եւ անցեալի յաջողութիւնները վերադրեմ միայն Դաշնակցութեան եւ կամ նրա առաջնորդած վերածնող հայութեան ոյժին : Մեր յաջողութեանց մէկ քառորդը եթէ վերադրելու է Դաշնակցութեան եւ հայութեան, երեք քառորդը վերադրելու է գոլիցինեան յիմար քաղաքականութեան, որից կարողացաւ օդտուիլ Դաշնակցութիւնը : Զղարմանաս եթէ ասեմ՝ «կեցցէ Գոլիցինը» : Մենք նրան պարտական ենք մեր վերածնունդով» :

Երբ մի քիչ զարմացած՝ կը նայէի նրան, նա շարունակեց .

«Պաշտօնիս բերումով ես շատ շփումներ ունիմ զանազան մարդոց հետ : Աշակերտներիս ծնողները մի տարի առաջ, երբ «պոյկոտ» չկար, գալիս էին եւ հարցնում . «իս շկոլը (դպրոցը)

որ աւարտեց մանչս, կրնա՞յ չինովնիկ լինել եւ քանի՞ մանէթ հախ (քանի՞ ռուբլի թոշակ) պիտի առնէ»։ Մի բան կը պատասխանէի, բայց կը տրտմէի։ Երբ «պոյկոտը» եղաւ եւ ծնողները դպրոցից քաշեցին իրենց զաւակներին, այդ նոյն մարդիկ ինձ կը մօտենային այնպէս, որ կարծես խօլերա լինէի։ Նրանցից մէկը նոյն իսկ, անշուշտ մերոնցից, ինձ շուն Յուղայ անուանեց եւ իմ վրայ թրիք նետեց։ Ես սրտիս մէջ ուրախացայ, ժպտացի ակամայ եւ դրա համար էլ նոր հայհոյանք լսեցի։

— Ոչ պատիւ ունի եւ ոչ ապուռ, երեսին կը թքնես, կարծես անձրեւ կը համարէ։

Ես լոեցի։ Մի ուրիշ օրինակ էլ պատմեմ, որ հասկանաս մտայնութիւնը։ Մի տէրտէր բարեկամ ունիմ, որ ճիշտ է լանջապանակ խաչ չունի, բայց իր ոսկի ժամացոյցը այնպիսի երկար ոսկու շղթայ ունի, որ կը կարծես թէ լանջապանակ խաչ ունի։ Երբեմն ինձ տապկած հաւ, սեր, կարադ էլ կը բերէր եւ շարունակ իմ դպրոցի գովքը կ'ընէր։

— Տէր հայր, — մի օր ասացի նրան, — ձեր գիւղը հարուստ է։ Եկեղեցին, դպրոցը շատ «Ովիս» հողեր ունի։ Ես որ ձեր տեղը լինիմ, մի աւելի լաւ դպրոց կը բանամ քան այս ինձ յանձնուած դպրոցը։ Այդ արէք եւ ինձ էլ վարժապետ տարէք։

— Զէ, որդի, — պատասխանեց, — միտքդ լաւ է, բայց փորձառուի խորհուրդ չէ։ Աւետարանը կ'ասէ։ «Երկու տէրանց չէ կարելի ծառայել»։ Եւ ճիշտ, երկու ձմերուկ մէկ ձեռով կը բռնուի՞։ Եկեղեցին պահենք, դպրոց չի պահուի։ Դպրոցը պահենք, Եկեղեցին չի պահուի։ Այդ խորհուրդը ուրիշ տեղ չասես, քեզ համար էլ վատ է։ Ի՞նչ է, կ'ուղես որ ոռւս թաղաւորի դէմ զրօշա՞կ քաշենք։ Փառք տանք Աստուծոյ որ թաղաւորը ելեր՝ իր փողով այսպիսի դպրոց է բացեր եւ հայ վարժապետ է դրեր ու օտար տղաներին կ'ուղէ մարդ շինել։ Ենենք նրա երե՞սը ճանկենք»։

Ես նեղը ընկայ ու չհակածառեցի եւ ըսի միայն.

— Քեզ փորձելու համար միայն ես այդ մտքերը յայտնեցի, տէր հայր։ Ի հարկէ, քու ասածը ճիշտ է։

Բայց հասկացայ, որ մեր տէրտէրը օձի պէս մի բան է։ Յետոյ հասկացայ, որ շատ ձեռներէց մարդ է։ թէ՛ եկեղեցու

եւ թէ՛ դպրոցի անուան հողերը ոչինչ գնով կապալ է վերցուցած եւ միայն եկեղեցու բարեղարդութեան մասին կը մտածէ։ Բայց թէ ի՞նչ է մուտքը, ի՞նչ է ելքը, այդ միայն ինք դիտէ։ Մենք իրարից խրտչում ենք այժմ եւ, երբ հանդիպում ենք, փոխում ենք մեր ճանապարհը։

— Լաւ, Վաղինակ, այս բոլորի կապը ի՞նչ է քու «կեցցէ՛ Գոլիցին»ի հետ։

— Քո՞ւ շտապելն ինչ է, — սլատասխանեց եւ սամազարէն թէյ մըն ալ լեցուց։ Այսօր էլ, վաղն էլ, միւս օրն էլ դու ինծի հետ ես. կամաց կամաց իմ սիրտը կը բանամ։ Քեզ վնաս չկայ, ինծի օդուտ կայ։ Միրտս լեցուած է, չեմ կարող դատարկել։ Մի պատմութիւն էլ անեմ, որ հասկանալի լինի թէ ինչո՞ւ «կեցցէ՛ Գոլիցին» ասացի։

«Մի շատ խելացի բարեկամ յոյն ուսուցիչ կայ։ Մտերիմ ենք եւ ինձ յաճախ հիւր կը դայ։ Հայերէն էլ դիտէ։ Մեր պատմութիւնը մեղնից լաւ դիտէ։ Ժամանակ անցընելու համար հարցը։

— Կը պարծենաս որ յոյն ես եւ աւելի խելօք ես քան ոռւսներն ու հայերը։ Արդ՝ երկու հարց դնեմ առաջդ, լուծիր։ Հարցերս են. ա) Ի՞նչ պէտք է անեն ոռւսները, որ իրենց նպատակին հասնին հայերի վերաբերմամբ, եւ բ) Ի՞նչ պէտք է անեն հայերը, որ ոռւսները իրենց նպատակին չհասնին։

Բարեկամս ընդունեց առաջարկս, սլայմանով որ ինքը պատասխանէ առաջին հարցումին, իսկ ես՝ երկրորդին։ Որի՛ տուեալները որ լինին անառարկելի, նա շահած է եւ պարտուղը մի լաւ քէֆ պէտք է տայ։ Ընդունեցի եւ նա սկսեց։

1.— Ընդունենք, որ Ռուսաստանը ուզում է կլանել հայերին եւ իր ստամոքսին մէջ ձուլել։ Համամի՞տ ես։

Պատասխանեցի ։— Այո՛։

2.— Համամի՞տ ես, որ կլանելու նախապայմանն է, որ ոսկորներ, փշեր բերնի մէջ պիտի ջարդուին, լորձունքով շաղախուին եւ յետոյ կլանուին։

Ասացի, «այո»։

3.— Պազէդոնոսցեւեան, կամ աւելի շուտ Գոլիցինեան քաղաքականութիւնը հայերին կլանելու դործի մէջ ձախողած

պէտք չէ^o համարել, երբ ամբողջ հայութիւնը միացած եւ ապրստամբ է՝ դարձած, իսկ ինքը՝ Գոլիցինը դաշոյնի հարուածներ առած՝ հեռացած է:

— Այո՛, — ըսի, — առայժմս ձախողած է:

— Որ այդպէս է, ուրեմն յիմար է այդ մեծ կայսրութիւնը որ անկարող է ուտել այս խնձորէն դիւրին ուտուելիք հայութիւնը:

4.— Դելեանով անունով ոռւսական նախարարն էր, որ առաջին անգամ հայ դպրոցների ոռւսացման ծրագիրը առաջադրեց: Ես կարծեմ նա ծավումով հայ էր, այդպէս չէ^o:

— Այդպէս են ասում, — պատասխանեցի:

— Երկրորդական հարց է այդ, բայց էականը այն է, որ կը գտնուի^oն նման հայեր, որ դիտնան ե՛ւ հայ լեղուն, բայց իրենց ընթացքով աւելի խելօք լինին քան Գոլիցինը, Դելեանովը եւ բաժանեն նրանց տեսակէտները:

— Ինչո՞ւ չէ, կրնան գտնուիլ, — պատասխանեցի:

5.— Համաձայնուեցանք որ Գոլիցին ձախողած է եւ շուտով կը մեռնի: Ծուսաստանը ոչինչ չի կորցնի, քանի որ արդէն պիտի մեռնի: Բայց Ծուսաստանը պիտի շահի, եթէ նա (Գոլիցինը) դատապարտուի եւ մեռցուի: Համաձայն չե՞ս: Ի՞նչ տպաւորութիւն կ'առնեն մասնաւորաբար հայերը, եթէ ոռւսական դատախաղը պահանջէ՝ աստիճանաղրկում կամ մահապատիժ այն յախուռն իշխանին, որ իր անխորհուրդ քայլերով վշտացրեց հաւատարիմ հայ ժողովուրդը: Զե՞ս կարծեր որ այդ պարագային հայոց ատելութիւնը հանդէպ ոռւսի կը ցնդի եւ այս յեղափոխութեան խարիսխները կը փլին ու կը մնան մի քանի անհատներ խելօքներէն: Բայց խելքը ի՞նչ արժէք ունի:

— Այո՛, — պատասխանեցի, — շատ բան կը փոխուի:

6.— Ուրեմն, համամիտ ենք որ շատ բան կը փոխուի այդ մէկ դիակով: Որ այդպէս է, ժամանակը հասած կը համարեմ, որ կովկասեան Փոխարքայութեան գլխուն դրուի մի ընդունակ հայ, աւելի բանիմաց ու ընդունակ քան Դելեանովը, օրինակ, Լոռիս-Մելիքովը, Լազարեւը: Եթէ այդ հայը նախանձը պիտի շարժէ թաթարին, վրացուն եւ բոլորին, հայերը կը հա-

ւաստիանան որ իրենք նախընտրելի են Ռուսիոյ համար : Նա կը զայ եւ իր առաջին այցելութիւնը կաթողիկոսին կը տայ . փոխայցելութիւնը ընդունելով , կ'առնէ նրանից բանաձեւած խնդրագիրը , որով առաջին հերթին կը խնդրուի աքսորուածների վերադարձը , բանտարկեալների աղատութիւնը , եկեղեցական կալուածների , ինչպէս ե'ւ հարստութիւնների վերադարձը և նրանց աղատ տնօրինումը հոգեւոր իշխանութեան կողմից , հայ հողեւոր եւ աշխարհիկ դպրոցների աղատութիւնը , եւայլն : Կարծեմ ողջ հայութիւնը պիտի սպասէ դրա արդիւնքին :

— Հարկաւ , — պատասխանեցի :

7.— Փոխարքան , հարկաւ , Պետերբուրգի թելադրութեամբ , հակառակ շատերու դժողոհութեան , կը մակագրէ Կաթողիկոսի խնդրագրին վրայ . «Համաձայն Հայոց Հայրապետի դիմումին՝ կը հրահանգեմ .

ա) Անմիջապէս աղատ արձակել բանտերում եւ աքսորներում եղած բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութեանց պատկանողներին :

բ) Վերադարձնել հայ եկեղեցական կալուածները , դոյքերը , հարստութիւնները եւ վճարել վնասուց հատուցում : Նրանց տէրը եւ մատակարարողը լինելու է բացառաբար հոգեւորական իշխանութիւնը , վերին հսկողութեամբ Հայոց Հայրապետի : Այն դպրոցները որոնք հողեւորականներ պատրաստելու համար են , պէտք է մատակարարուին եկեղեցական եկամուտներից եւ ենթակայ պէտք է լինեն բացառապէս հողեւոր իշխանութեան , Հայրապետի վերին հսկողութեան տակ :

գ) Ճշտել եկեղեցական դպրոցների քանակը եւ աշխարհիկ դպրոցները բաժանել նրանցից , լինին դրանք տարրական թէ երկրորդական : Եկեղեցական դպրոցները բացառապէս հոգեւոր վարչութեանց ենթարկել , իսկ աշխարհիկ դպրոցները հոգաբարձութեանց՝ ընտրուած ժողովուրդից եւ աշխարհական դասից : Եկեղեցական դպրոցները եւ եկեղեցական պէտքերը ապահովելուց վերջը , մնացած կալուածական եւ այլ ճշտուած եկամուտները փոխանցել հոգաբարձութեանց՝ նրանց ենթակայ աշխարհիկ դպրոցներին յատկացնելու համար : Նման մի կարդագրութիւն , ի՞նչ կը կարծես , ի՞նչ աղղեցութիւն եւ տպաւո-

բութիւն պիտի թողնէ ընդհանուր հայութեան վրայ :

— Հրավառութեան հաւասար ցնծութիւն եւ ղարմանք, ուրախութիւն եւ երախտազիտութիւն, — պատասխանեցի :

— Որ այդպէս է, դրամապանակդ մէկ ցոյց տուր, ինձ դրամ է պէտք, — ասաց յոյն ուսուցիչը եւ ունեցածս 40 ոուրլուց 20-ը իր գրպանը դրեց եւ իր մօտ քէֆի հրաւիրեց :

Նա, շարունակելով իր խօսքը, ասաց ծիծաղելով.

— Ես քեզի չէի՞ ասում որ հայի խելքը իր սրտի մէջն է եւ ոչ թէ գլխի : Մենք համաձայնուեցինք, որ կլանելու համար նախ պէտք է մասերի բաժանել, փշրել մանրուքի, շաղախել եւ յետոյ կլլել : Արդ՝ այդպէս չարեց Գոլիցինը եւ աղահօրէն մէկ անգամէն ուղեց կլլել հայութիւնը եւ գլուխը վրայ տուեց : Ոռւսական կոկորդի մէջ ոսկրացած հայութիւնը ներս չդնաց, պէտք էր յետ տալ : Եւ ինչ որ ասացի վերեւը, այդ ոսկորը դուրս հանելու համար էր միայն, որպէսզի փրկուի կացութիւնը եւ շարունակուի հետապնդումը, որ կը մնայ նոյնը, այն է՝ կլանել հայութիւնը ոռւսական ստամոքսին մէջը : Այդ յաջողուած է արդէն, երբ ասում ես թէ «երախտազարտ» կը լինի հայութիւնը, երբ ցարը իրազործէ վերեւը յիշածս զիջողութիւնները հայկական ծագում ունեցող ոռւս փոխարքայի միջոցով : Այդ զմայլանքը, երախտազիտութիւնը կը դառնայ ձեր մահը : Բանտի դոների բացումը, բոլոր գատապարտեալների ներումը պիտի կոտրէ հայ յեղափոխական տարրի մոլեունդութիւնը եւ նրա թափը, որ ձեր ոյժն է : Եկեղեցական եւ դրազացական հարցերի լուծումը, որ միակ պատճառն էր ձեր աղպային միութեան, պիտի վերանայ եւ այլեւս պիտի չունենաք մի հարց, որ կարողանայ բոլոր դասերը համախմբել յեղափոխականների շուրջը : Այն պայմանը, որ բոլոր հարստութիւնները տալիս է եկեղեցական ապիկար եւ յաւակնոտ իշխանութեան տնօրինութեան, իսկ միւս կողմից աշխարհականներն էլ գործի է հրաւիրում աշխարհիկ դպրոցների համար, պատճառ պիտի դառնայ ձեր երկաղառակութեան : Հոգեւոր իշխանութիւնը, յենուած պետական հրահանգի վրայ, պիտի ապացուցանէ որ եկամուտները հաղիւ բաւական են եկեղեցիների եւ հոգեւոր դպրոցների պէտքերի համար եւ բան պիտի չյատկացը

նեն տշխարհիկ դպրոցներին։ Դրանից դժգոհ պիտի մնայ աշխարհիկ դասը։ Մէկը պիտի ասէ։ «Ազգութիւնը եկեղեցին է եւ նրա առաջնորդները՝ ղեկավարը»։ միւսը պիտի ասէ՝ «Ազգութիւնը ժողովուրդի ներկայացուցչութիւնն է»։ Եւ երկու կողմերն էլ պիտի խրախուսուին պետութեան կողմից։ Անջըրպետը պիտի խորանայ եւ երկու կտոր պիտի լինի հայութիւնը։ Աշխարհիկները, որ ունին այժմեան կուսակցութիւնները, չպիտի զիջեն, ճիղ պիտի թափեն հոգեւորականներից անկախ ունենալ իրենց դպրոցները։ Եւ, ինչպէս ներկայիս, մարազների մէջ պիտի բանան իրենց դպրոցները, ձրի կամ չնչին վարձատրութիւն վճարելով ուսուցիչներուն։ Կարծ ժամանակում պիտի ծաղի նոր հարց, այն է՝ կամ պետութիւնը պէտք է օդնէ դրամով, որից պիտի հետեւի պետութեան հսկողութիւնը աշխարհիկ դպրոցներու վրայ, եւ կամ աշակերտութիւնը պէտք է ուղարկուի պետական դպրոցները ու այդ պատճառ պիտի դառնայ որ «պոյկոտը» վերջանայ եւ ոռւս դպրոցները լեցուին։ Այս էր արդէն նպատակը Գոլիցինին։ Մի բան թող պարզ լինի։ Ներկայ ձեր ոյժը, միութիւնը, արդիւնք է ոռւս սխալ ընթացքին, քան ձեր դիտակցութեան արթնացումին։ Այդ սխալը ոռւսը պիտի ուղղէ ոչ թէ հրաժարելով իր ծրագրից, այլ դրան պիտի ձդտի նոր ուղիներով։ Նրա նահանջը պարտութիւն չէ, ձեր յաղթութիւնը՝ պարտադրութիւն չէ։

Այժմ հերթը քոնն է, որպէսզի երկրորդ թէղը ապացուցանես եւ 20 ոռւբլին ինձնից առնես երկրորդ քէֆի համար։

Վաղինակը, վերջացնելով, հարցրեց։

— Ինչպէս պատրաստեմ իմ թէղը, որ նորէն չկորցնեմ 20 ոռւբլի։

Ես այդ օրերին չունէի պատասխան եւ յոյնի ըսածը անառարկելի կը գտնէի։

Ինչ որ, սակայն, անառարկելի է բանականութեամբ եւ հաշուով, առարկելի է հաւատով իր ոյժերի վրայ, երբ ինքնապաշտպանութեան բնազդը կը մղէ ժողովուրդը անտեսել ամէն ինչ եւ խիղախել այնպէս, ինչպէս խայթող մեղուները կը խիղախեն, թէեւ իրենց խայթումը մահուան պատճառ կրնայ դառնալ իրեն՝ խայթողին։

Երբ ընկերներուս պատմեցի Վաղինակի եւ իր յոյն ընկերոջ մտքերը եւ իմ տարակուսանքները, անոնք զայրացան։ Երեւի անոնք ալ պատասխան չունէին։

— Զանըմ, — ըսաւ Սերդէյը, — գործը գործ կը բանայ։ Եթէ ամէն ինչ հաշուով լինի, ձեռներս ծալլած՝ գլուխ պէտք է խոնարհենք։ Այդ ժամանակ յեղափոխութիւնն էլ ո՞ւր կը մնայ։ Այսօր մենք ինչ որ հնարաւոր է, կ'անենք. իսկ ապագայի մասին թո՛ղ ապագայ սերունդը մտածէ։ Դու Թախթի դիւղերում դպրոցները կարգի բերելու մասին մտածիր։

1904-ին, մինչեւ իմ կարսը թողնելը, բոլոր բնակելի վայրերուն մէջ ուր հայեր կային, կազմակերպուած էին դպրոցական հոգաբարձութիւններ, որոնք առանց թոյլտուութեան իշխանութեանց, գիւղի բնակիչներէն «զուբարա» կը հանէին, իսկ ուր դպրոցական շէնքեր չկային, շէնքերու հիմքերը կը փորէին եւ պատերը կը բարձրացնէին, բնական տուրքերով հարկ կը հաւաքէին եւ կամ «զուբարայով» արտեր կը ցանէին ու գալիք դպրոցներուն ծախքերը կ'ապահովէին։ Անկարգասլահները տուգանքի կ'ենթարկէին եւ տուգանքն էլ դպրոցական եկամուտին վրայ կ'աւելցնէին։ Ուսուցիչներ կ'որոնէին եւ երբ յարմարը չգտնային, եղածները կը դնէին գործի։ Եւ ահա դպրոցը պատրաստ էր, ու աշակերտները կը յաճախէին։ Որակը ցածէր, եւ շատ տեղեր Տէր Թողիկեան դպրոցներուն հետ կրնային մրցիլ։ Բայց բոլորն ալ հպարտ էին որ ոռւս չեն լինելու եւ հայու վարժատուն ունին եւ «շկոլ» չեն դրկեր իրենց զաւակներ։

Երկար կանգ առայ կարսի դպրոցական շարժումին վրայ, որովհետեւ անոր կիրառած ձեւերը լայն չափով օրինակ ծառայեցին Երկրի ուսումնական գործին։ Իշխանը, 1904-էն յետոյ, Լեռնապարի մէջ ընդարձակօրէն կիրառեց կարսի մէջ իր տեսածները, եւ ես ալ, որ անցայ Տարօն, նոյն ձեւը պարտադրեցի Տարօնի աշխարհին մէջ։

Կուսակցական եկամուտները. — Գործիչներու հիմնական պարտականութիւններէն մէկն էր կուսակցական տուրքերու գանձումը եւ եկամուտներու յաւելումը։ Ասոր կուտային, բացի նիւթականէն, նաեւ բարոյական նշանակութիւն։

Ով իրեն Դաշնակցական կը համարէր, ենթակայ էր կու-

սակցական տուրքի : Տուրքն էր հիմնական եկամուտը եւ չափանիշը պարտականութեանց ըմբռնողութեան : Ան, որ իր տուած նուէրներով հարիւր անդամ աւելի նիւթական զոհաբերութիւն կ'ընէր, բայց իր վրայ դրուած տուրքը ամսէ ամիս չէր վճարեր, շարքերէն դուրս էր : Տուրքը համաչափ չէր, այլ ըստ կարողութեան էր : Քանակը որոշողը ինքը՝ վճարողը չէր, ոչ ալ բարձրագոյն մարմինները, այլ իր պատկանած խմբի կամ ենթակոմիտէութեան պատկանող ընկերները : Եթէ մէկը, ողեւորութենէ թելադրուած, իր տուրքը աւելի յանձն առնէր, կամ ժլատութենէ թելադրուած՝ պակաս յանձն առնէր, անոր տուրքին չափը որոշողը իր ընկերներն էին : Տուրքը ոեւէ մէկուն հաստատ եկամուտին 1%-3%-էն անդին չէր անցներ :

Գործիչի համար, երբ դանձումներ կը կատարուէին, անձնաւորութիւնները դոյութիւն չունէին : Ենթակոմիտէի կամ խումբի ներկայացուցած ցանկին եւ հաստատած տուրքին դումարը ան կը ստանար : Բուն դանձողը ենթակոմիտէն կամ խումբն էր անհատներէն : Զվճարողները դուրս կը նկատուէին շարքերէն : Աւելի վճարողներուն դումարները՝ նուէր անուան տակ կը ներկայացուէին :

Շարքայիններուն թիւը հաղիւ 1-2 առ հարիւրը լինէր բնակչութեան : Անոնց տուրքերը չնչին էին, համեմատած կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտին հետ : Այդ թուական սահմանափակման մէջ կը համրուէր անոր որակը, որովհետեւ ան էր կայունը եւ անփոփոխը : Դաշնակցութեան դանդուածը շարքերէ դուրս էր : Բայց անոր կայունութիւնը պահողը եւ կենդանութիւն տուողը փոքրաթիւ շարքայիններն էին : 1904-ին այդ դանդուածի թիւը չուրջ 80 առ հարիւր էր բնակչութեան, որ կը տատանուէր իր տրամադրութեամբ եւ կ'ելլէր ու կ'իջնէր իր քանակով : Այդ կախուած էր մէկ կողմէ շարքայիններուն աշխատանքէն եւ դործիչներուն եռանդէն, իսկ միւս կողմէ՝ արտաքին վիճակէն : Եկամուտի քանակը 90%-ով կուգար այդ դանդուածէն, բայց ոչ թէ ամսավճարով, այլ հանդէսներէ, նուէրներէ, հանդանակութիւններէ, տուղանքներէ եւայլն : Եկամուտն ալ կը տատանուէր դանդուածի տրամադրութեան պէս :

Կարսի շրջանի եկամտային այս ձեւը արժէքաւոր էր անոր

համար, որովհետեւ այնտեղին անցնող եւ Երկիր մտնող գործիչները ընդօրինակեցին զայն եւ մուծեցին Երկրի մէջ:

Ծախսիք եւ գենիքի գնումները.—Այս գործերն ալ կը ծանրանային շրջանի գործիչներուն վրայ, որոնց առանցքը Յակոբն (Զիլինկարեան) էր 1904-ին:

Նահանգի եւ քաղաքի համար շարունակ կը պահուէին 15-20 զինուորներ եւ միջին հաշուով 5 դործիչներ: Բայց Յակոբը ի հարկէ կ. Կոմիտէի անունով, կրցած էր կարդեր հաստատել, որ այդ առանց ծախքի լինի: Անոր «օրէնքներն» էին.—ա) Գործիչը կամ զինուորը, որ ուխտած է իր կեանքը նուիրել աղգին, զրամ պէտք չէ ունենայ, ոռճիկի կամ այլ անուան տակ: Եթէ զրամ ստանայ, այդ համազօր է իր արիւնը ծախելուն: բ) Աղգին ամէն տունը իր տունն է. եւ այդ տունը, որ իր դոները կը դոցէ եւ հիւր ընդունիր իր համար զոհուողին՝ հայ չէ: գ) Այս զոհերը աւելի խեղճերուն համար են. ուստի գործիչը, զինուորը պէտք է զերազատեն աղքատներուն տները հիւր լինել եւ անոնց «հացը կտրել», քան կարողութիւն ունեցողներուն: Հիւրընկալը անօթի է, դուն ալ անոր հետ անօթի պէտք է մնաս:

Այս սկզբունքներով բոլոր ծախքերը կը վերանային: Շեղումներ կը լինէին միայն քաղաքի մէջ, ուր, օրը 20 կոպէկէն աւելի չծախսելու պայմանով, կը վճարուէին ծախքերը:

Կուսակցական եկամուտին 80%-ը կ'երթար զէնքի եւ փամփուշտի դնման: Անոնցմով կը լեցուէին պահեստները, որոնք կարսի շրջանի համար չէին, այլ Երկիր ճամրելու համար: Դրամը զէնքի կը փոխուէր հետեւեալ միջոցներով:—

Անոնք որ ոռւս բանակին մէջ էին եւ ինքինքնին Դաշնակցական կամ համակիր կը համարէին, իրենց նիւթական սլարտականութիւնը պէտք է կատարէին փամփուշտ եւ զէնք բերելով, այսինքն՝ պետութենէն դողնալով: Միաժամանակ անոնք ոռւս եւ այլ աղգերուն պէտք է ցոյց տային ոազմանիւթը դրամ դարձնելու միջոցները:

Այդ կ'իրազործուէր հետեւեալ կերպով:— Օռւս զինուորը կը սիրէ օղին եւ կինը: Բայց ան երկու ամիսը անզամ մը կը ստանար 37 կոպէկ ոռճիկ, որ չէր բաւեր իր զէշ տեսակի ծխա-

խոտին իւկ : Ուստի իր սիրած հաճոյքները ան կրնար ունենալ՝ միայն գողութեամբ, հանրատուններէ եւ «մկիտաններու» (գինետուն) միջնորդ մարդկանց միջոցով : Ասոնց իբր կանխավըճար հազարական ռուբլի բաց կը թողնուէր, պայմանով որ որոշուած գներով, օրինակ՝ փամփուշտը կէս կոպէկ, զինամըթերք տային : Այդպէս էր որ բոլոր անառակութեան եւ հարբեցողութեան վայրերը դարձան զէնքի շուկաներ : Այս հիմնարկութիւնները զիշեր ցերեկ ոստիկաններու հսկողութեան տակ էին, բայց միաժամանակ կը հովանաւորուէին իշխանութեան կողմէ՝ զինուորի ճանձրոյթը փարատելու համար : Ոստիկաններու առջեւ կուղային զինուորները եւ ներս կը մտնէին զլխաւոր դռնէն : Իրենց հազին ունէին երկար «շինել»-ները (վերարկուներ), որոնց տակ կը պահէին զանազան զինամթերքներ :

— Տուր մէկ շիշ Սմիռնովի օղի, կը կանչէր զինուորը եւ Նազան ատրճանակը կը սահեցնէր «դախլի» ետեւը :

— Տուր դաւղաւաթ, կը կանչէր միւսը եւ պարկ մը փամփուշտ կը սահեցնէր «դախլի» ետեւը :

Եւ այդպէս՝ «տուր, տուր» կը կանչէին ու փառաւոր սեղանը պատրաստ էր՝ առանց զրամի, բաժակները լեցուած էին եւ երդերը սկսուած :

Եթէ խուղարկուէր զինուորը եւ երեւան դար գողութեան դաղտնիքը, պատասխանատուն զինուորն էր զինուորական առեանին առջեւ...

Բայց երբ ուրախութեան երդերը կը հնչէին, վտանգը զինուորներէն հեռացած եւ կեղրոնացած էր այդ հիմնարկութեանց եւ անոնց ծառայողներու զլիսին : Կարող էին մատնիչներ լինել . կարող էին նոյն զինուորները հարբած՝ աւելին պահանջել քան իրենց ստացած ուտելիքը . կարող էին զաղտնի ոստիկանները նկատած լինել զէնքի առեւտուրը եւ տեղն ու տեղը բռնել եւ զինուորական ատեանին ներկայացնել այս տարօրինակ առեւտըրականները :

Ի՞նչ հոգ, կը մտածէինք, թո՛ղ պակաս լինի ազահ, չարաշահ անառակ մը, եթէ ան անկարող է իր փոխանակածը պարտըկել : Անոնք ընդհանրապէս կը պարտկէին :

Մուտքի դռնէն բացի , խմարանը անպատճառ ունէր եւ ետեւի դուռը , կամ պատուհանը , կամ յատկապէս շինուած ծակ մը : Այն վայրկեանին որ խանութպանը կ'առնէր զինամթերքը , դաղտուկ կը մօտենար այդ դրանը , պատուհանին կամ ծակին , իր ապրանքը դուրս կը հանէր եւ կուտար հոն սպասող անծանօթ մարդու մը : Իր խանութը այժմ «մաքուր էր» , եթէ կ'ուզէին , թող դային խուզարկելու :

Վտանգը ներկայիս միայն այդ ստացող մարդու դլխուն էր , որ միջնորդի մարդն էր : Ան պարտական էր իր ստացածը 50 քայլ հեռու սպասող կառքի մէջ նետել եւ իր թագստարանը վերադառնալ ու սպասել ետեւի դրանը՝ նոր «ապրանք» ստանալու համար : Կառքը սրբնթաց կը վազէր բեռնուած եւ նշանակուած տեղը կը դտնէր մէկ ուրիշ կառք , որուն կը փոխանցէր իր դոյքը՝ առանց խօսելու : Ապա կը վերադառնար իր տեղը :

Առաջին կառքը նոյնպէս միջնորդինն էր , եւ վտանգի պատասխանատուն միջնորդն էր : Երկրորդ կառքին կ'ուղեկցէին մեր ընկերները , սովորաբար Մեծիկը , Անդրանիկը , Մտօն , որոնք կ'առաջնորդէին դայն նշանակուած վայրը , ուր Յակոբը հաշիւը կ'ընէր եւ կուտար ուրիշ անձերու , որոնք կը կորցնէին հետքը եւ կը տանէին ու պահեստներու մէջ կը տեղաւորէին : Քաղաքէն դուրս էին այդ պահեստները , դիւղերու եւ ձորերու մէջ :

Այս վերջին դործողութեանց պատասխանատուութիւնը կ'իյնար կուսակցութեան վրայ :

Զինամթերք ճարելու երրորդ միջոցը՝ կաշառքն էր : Ատիկա դյուխ կուղար սպաներու կամ պահեստապահերու հետ լեզու դտնելով : Այդ պարագային «ապրանքները» կը դատարկուէին պետական պահեստներէն եւ կը փոխադրուէին մեր պահեստները :

Խօսքով որքա՞ն դիւրին կը թուի այս դործողութիւնը , բայց ան սարսուեցուցիչ ու խիստ վտանգաւոր էր : Անոր դնացողը նախապէս իր կտակը պէտք է ընէր : Այսուհանդերձ պետական պահեստները դատարկուեցան բազմաթիւ անդամներ , բազմաթիւ ձեւերով , որոնցմէ ամէն մէկը կընայ դառնալ ոստիկանական վէպ մը , աներեւակայելի արկածներով : Բայց

այդ իրական պատահած վէպերը թողնենք մէկ կողմ։ Հետադային, իբրեւ օրինակ մը, թերեւս պատմեմ Պաղուալի Վաղոյի եւ Սեբաստացի Յարութիւնի Ալեքսանդրապոլի մէջ կատարած գործերը, որոնք իրենց ծաւալով ստուերի մէջ ձգեցին կարսի պահեստներու դատարկման գործերը։

Այս ըսածներէս պարզ պէտք է լինի, որ բոլոր ներելի եւ աններելի միջոցներով զինամթերքներ կը հաւաքուէին կարսի մէջ։ Աններելի միջոցներ կը կիրարկուէին, որովհետեւ այլ միջոց չկար կանոնաւոր զէնք ճարելու։ Զէնքը խիստ արդիլուած գոյք էր, բայց զայն պէտք էր անալայման ճարել երկրի համար։

Առակը ճիշտ կ'ըսէ. «Գողը որ տնէն լինի, եզր տանիքէն կը տանի»։ Ոեւէ իշխանութիւն իր արդելքներով անկարող է ատոր առաջն առնել, եթէ ժողովուրդ մը իբրեւ առաջնորդ ունի այդ թուականի Դաշնակցութեան նման կազմակերպութիւն մը, որուն համար ոեւէ անհնարին բան դոյլութիւն չունէր։

Պրոպականդը.՝ Այս գործն ալ ծանրացած էր գործիչներուն, շրջիկներուն վրայ։ Գրաւոր պրոպականդ դոյլութիւն չունէր, որովհետեւ այդ թուին ո'չ մէկ կուսակցական թերթ կը հրատարակուէր Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի մէջ, ոչ ալ ոեւէ այլ զրականութիւն։ Արտասահման հրատարակուող մեր թերթերը չէին հասներ կովկաս, իսկ եթէ կը հասնէին ալ, արդէն հնացած էին։ «Դրօշակ»ն էր մեր միակ պաշտօնաթերթը, որ Նարեկի նման կը համբուրուէր իբր սրբութիւն, բայց անոր նման թաշկինակներու մէջ կը փաթաթուէր եւ մէկ կողմ կը դրուէր։ Ան միայն կը կարդացուէր փոքրաթիւ անհատներու կողմէ։

Չեմ կարծեր թէ մամուլը եւ զրականութիւնը մեծ գեր մը ունեցած են դոնէ 1904-ի մեր ժողովրդական ընթացքին վրայ։ Իմ շրջապատը կ'առաջնորդուէր՝ ժողովրդական հոսանքին զարկը դիտելով, իսկ անոր տեսութիւնները աղքիւր ունէին գործը եւ կեանքը։ Ընթերցանութիւնը խիստ նուազ էր։

Ես ալ, այդ մթնոլորտէն աղղուած, թողած էի մէկ կողմ թէ՛ ուռս եւ թէ՛ հայ թերթերուն հետեւիլը եւ նոյն իսկ դարձած էի անոնց թշնամի։ Միւսներուն նման կը մտածէի եւ ինքս ինծի կ'ըսէի. «Լուն ուղտ կը դարձնեն, բայց փիղը իր կնճիթով

չեն տեսներ անոնք։ Կեանքը, գործը գետի պէս իր ճամբով կ'երթայ, իսկ անոնք ելեր են եւ գետին նոր ճամբայ ցոյց կուտան։ Լեռն ի վեր գետը չի կրնար ելլել. իսկ անոնք ելեր են եւ հաշիւ կ'ընեն, որ եթէ լեռն ի վեր ելլէր, շատ լաւ կը լինէր։ Տերեւին փակած որդի պէս, եթէ որեւէ հոսանքով կ'երթայ, կամայ թէ ակամայ, անոնք կը հաւատան որ իրենք է որ կ'երթան եւ հսկայ գետին ճամբայ ցոյց կուտան»։

Մամուլին ոյժ չէինք տար եւ ոչ ալ անոր լաւին ու վատին ականջ կուտայինք։ Իսկ ես կ'աւելցնէի, թէ ան չարիք է, ընական դատողութիւնը մթազնող աղղակ եւ ճերմակի վրայ՝ սեւ մելան։

Այսպէս լինելով հանգերձ՝ Ծրադիր եւ կանոնադիր անգիր դիտէինք եւ Բիւրոյի ու Կ. Կոմիտէներու շրջաբերականները ուշադրութեամբ կը կարդայինք ու կը վերլուծէինք ամէնքին համար։

Պրոպականդի գլխաւոր միջոցը բերանացի քարողչութիւնն էր, որ մատչելի եւ հասկնալի էր ամէնքին։ Ան կը կատարուէր մէկ կողմէ աշուղներու եւ միւս կողմէ՝ մտաւորական քարոզիչներու միջոցով։

Աշուղներու արժէքը չէ գնահատուած, թէ եւ անոնց շնորհիւ էր որ մեր ժողովրդական զանգուածը իր քնէն արթնցաւ եւ մտածել սկսաւ։ Անոնք ներկայի հետ գործ չունէին. ներկան պատըրւակ էր որ կը դրդէր զանոնք վերյիշելու արդէն մուցուածդարերու բնաղդները, որ թաղուած էին ժողովուրդի սրտին մէջ։ Անոնք կը հրահրէին պահուած հին կրակը եւ իբր ներկայ կը ցուցադրէին։ Ծուռ Սասմայ Դաւիթները կենդանի եւ այժմէական կը դարձնէին, ինչ որ ժողովուրդի որոնածն էր։ Ներկան թողած՝ ապադան ալ ներկայ կը դարձնէին եւ ժողովրդի բաղձանքները իբր կատարուած իրողութիւն ցոյց կուտային, ինչ որ ժողովուրդի փնտոածն էր։

Այդ աշուղներուն գլխաւորը երկու աչքերով կոյր աշուղ ֆահրատն էր, որ ճառ կը խօսէր եւ թառ կը զարնէր ու կ'երդէր «... Փըռփըռ քար, Անտոք ու Կէփին եւ քաջ Սիմոն Զաւարեան երբ սուրը քաշեց»... Ու եթէ դիտելու լինէիր թէ՝ «Թահրատ ջան, ախր Սիմոնը Սասուն չէ եղեր, ան սուր քաշող մարդ

չէ», ֆահրատը կը պատասխանէր .— «Բանիդ կաց, չէ եղել, բայց այդպէս մարդը անպայման Սասուն պէտք է լինի. սուր քաշող չէ նէ՝ պէտք է քաշէ»:

Հարցը ոչ միայն պարզ էր այլեւ ցանկալի ամէնքին : Կըրնայիր նկատել որ ֆահրատը կը փքեցնէ պատկերները եւ կրնային բնաւ չհամոզուիլ, որ «Սուլթան Համիտի թախթը սարսեցաւ», բայց անոր այդ բոլոր փքոցները հաճելի էին եւ ցանկալի էր լսել :

Մէկ խօսքով՝ աշուղները անցեալի եւ ապագայի իղձերը արթնցնողներն էին : Առոր համար շատ շնորհակալ պէտք է լինինք անոնց :

Աշուղներու կարծ սկատմութենէն, երդէն եւ նուազէն յետոյ, ասպարէզ կուղային բուն դասախօսները, քարողիչները, որոնք ունկնդիրները վար կ'իջեցնէին առասպելներու գետնի վրայ եւ կը խօսէին ներկայի մասին որքան ալ դառն լինէր այն :

Կարսը տեսած էր անցորդ եւ մնայուն շատ քարողիչներ, զորս կը յիշէր : Ան տեսած էր կակաղ, բայց խորիզով լեցուն Ռոստոմը, որուն համար կ'ըսէին . «Ականջ կը դնես, բան կը հասկնաս եւ կը կշտանաս» : Տեսած էր Խաժակը, որ երբ կը խօսէր, կարծես Ալաղեազի հովը կը բերէր : Տեսած էր Ն. Աղբալեանը, որ կարծես մարդարէի նման, մարդու ատամները բերնի մէջ կը համրէր : Տեսած էր Վուամեանը, որ այնքան արագ կը խօսէր, որ ուրիշներու մէկ տարուայ ըսելիքը ինքը մէկ ժամուայ մէջ կ'ըսէր : Տեսած էր եւ շատ ուրիշներ, որոնք ատոնց պէս եկած ու անցած էին եւ բան մը թողած : Բայց բոլորի մէջ մէկը մնայուն էր մինչեւ իր կեանքի վերջին վայրկեանը : Այդ՝ Նորհատեանն էր, որ ընտանի էր դարձած : Իսկ անոր կողքին երկու հողի միշտ եւ ցաւով կը յիշուէին : Մէկը Եղորն էր (Առաստամեան), որուն համար կ'ըսէին թէ՝ «Հուրի վիերիի» նման կ'երդէր եւ մարդիկ դէպի մահ կ'առաջնորդէր, կարծես թէ հարսնիք կը տանէր : Միւսը՝ Սերգէյն էր, որուն համար կ'ըսէին թէ՝ կոշտ ու կոպիտ է, բայց «քեասա» բան կ'ըսէ, ջանին՝ ջան կ'ըսէ, չոռին՝ չոռ կ'ըսէ :

Երբ ես կարս եկայ, որպէս պրոպագանդի կեղրոնական դէմք

մնացեր էր Սերգէյը, շրջապատուած ինձ պէսներով, որոնք թէեւ կը տեսնէին, կը հասկնային, բայց երբ գործը կուզար հասկըցնելու դիմացինին, լեզունին փայտ կը կտրէր, կը ծանրանար: Ուստի լաւ էր որ մենք լոէինք եւ պրոպաղանդի գործը ձգէինք Սերգէյին:

Այդպէս կը դատէինք ես ու Յակոբը, Լեւոնը եւ Ռուս-Գէորգը, ինչպէս եւ ուրիշներ: Եւ Սերգէյը բոլոր գիշերները ժողովներ ունէր հարսանիքի, նշանտուքի, կնունքի կամ այլ պատրուակներու տակ ու 100-300 հրաւիրեալներով:

Մեր պրոպականդը կը սահմանափակուէր խմբերու մէջ, ուր 10-20 հոգիներու ներկայութեան՝ մենք ալ կը դառնայինք սոխակներ, հարց ու փորձին պատասխանողներ:

Երբ այս բոլոր գործերը կը կատարուէին գործիչներու միջոցով, բնականաբար, հարց կը ծագի, թէ ի՞նչ էր դերը Կ. Կոմիտէին: Միաժամանակ հարց պիտի տրուի, թէ ուստի կառավարութիւնը քնա՞ծ էր, յիմա՞ր էր, թէ՞ կաշառուած, որ իշխանութեան մէջ կը հանդուրժէր իշխանութիւն մը:

Կ. Կոմիտէն եւ գործիչները.— Գործիչներու գլխաւոր աշխատանքներու թւումէն հասկնալի է որ ընդհանրապէս բոլոր աշխատանքները կը կատարէին Կ. Կոմիտէի նշանակած աշխատաւորները, իսկ ինքը կարծես դոյութիւն չունէր, կամ մէկ խորհրդանշական, անանձն վարչութիւն մըն էր, պատուակալ նախադահի նման: Այդ այդպէս էր երեւութապէս, բայց այդպէս չէր իրականին մէջ, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչներուն նշանակումը եւ հեռացումը, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչները եւ բոլոր զինուորներն ու աշխատողները կարգի հրաւիրելու եւ պատժելու կարողութիւնը, քանի որ բոլորը պէտք է աշխատէին անոր անունով, թէ-կուզ ան լինէր անշօշափելի:

Ինչպէս ըսի, Կ. Կոմիտէն կ'ընտրուէր եւ աշխարհէն կը կտրուէր: Գործերու յղացումը, կարգի հաստատումը եւ կամք ունենալը ամբողջովին Կ. Կոմիտէին չէր պատկաներ, թէեւ ինքն էր այդ բոլորին մարմնացումը: Ատոնք կը կազմաւորուէին ցածէն վեր բարձրացող խմբերու, ենթակոմիտէներու բաղանքներէն, յղացումներէն, որոնք կը խտանային կոմիտէու-

թեան մէջ, իսկ ինքը՝ յենուած լինելով կոմիտէութեանց վրայ եւ անոնց հետ ուղղակի կապ ունենալով՝ պարտաւոր էր իւրացնելու անոնց հաւաքական կամքը, յղացումը, կարգը։ Այդ էր պատճառը, որ մենատիրութիւն չէր կարող լինել կ. Կոմիտէի կողմէ, թէեւ ձեւով ան կը գործէր իրը այդպիսին։

Միւս կողմէ՝ կ. Կոմիտէի նշանակած բոլոր գործիչները, շրջիկները, զինուորները միայն մէկ պարտականութիւն ունէին, այն է՝ անոր կամքը իրադործել, անկարգները կարդի հրաւիրել, անոր յղացումները ի կատար ածել, ինչպէս որ կ'ընեն մեղուանոցի աշխատաւորները կամ բանակի զինուորները։

Ոյժը, կորովը անանուն հաւաքականութեան մէջ էր։ Ան կախուած չէր անհատի մը փայլէն, որուն խաւարումը յաճախ պատճառ կը դառնայ ամբողջի խաւարման։

Ռուս իշխանութիւնը եւ կուսակցութիւնը.— Մխալ է, հարկաւ, մտածել թէ ոռւս իշխանութիւնը քնած էր, անտեղեակ, յիմար, տպիկար, կամ այնքան անկամ, որ կը հանդուրժէր այդ բոլորին։

Ռուս իշխանութիւնը աչալուրջ կը հսկէր։ Ան ամէն ինչէն տեղեկութիւն ունէր։ Արդէն իրեն դէմ եղած գործողութիւնները այնպիսի բնոյթ ունէին, որ չէր կրնար չնկատել։ Ան հսկայ ոյժ ունէր այդ զինուորական շրջանին մէջ։ Իր զօրքերուն քանակը կրկնակի կամ հաւասար կուզար քաղաքի բնակչութեան։ Թերեւս ան հաստատ չէր դիտեր կ. Կոմիտէի անդամներուն անունները, բայց զործիչները յայտնի էին անոր, այն աստիճան յայտնի, որ երբ Սերդէյը կ'անցնէր փողոցներով, ոստիկան եւ նոյն իսկ ոստիկանապետ բարեւ կուտային, առանց անոր հետ ծանօթ լինելու։ Կարծև թէ՝ նահանգապետի կողքին, ան է անպաշտօն, բուն նահանգապետը։ Կը բարեւէին նոյնպէս Յակոբին եւ միւսներուն, զոր, երեւի, կ. Կոմիտէի անդամներուն տեղը կը դնէին։ Իսկ Պլոյին, որ կ'ուղէր որ իրեն իրը այդպիսին ընդունէին եւ կը յոխորտար ատով, կ'ըսէին ծիծաղելով։ «Երեւի, զուն ալ թաղաւորն ես բոլորին»։ Ան կը լոէր, բայց կը ժպտէր։

Եւ, սակայն, իշխանութիւնը չուարած էր եւ չէր դիտեր իր ընելիքը։ Նախ՝ որովհետեւ հայութիւնը միացած էր, մէկ

մարմին էր կազմած Դաշնակցութեան շուրջը, որուն մէկ անդամին դպիւը կրնար կրկնել տալ այն փորձանքները, որոնք քանի մը ամիս առաջ եղած էին եկեղեցական ցոյցերու ատեն: Եւ դեռ աւելին կը սպասէին՝ մինչեւ զինական ապստամբութիւն: Ռուս իշխանութեան միակ ջանքն էր հայութիւնը բաժնել Դաշնակցութենէն, որուն ան կը վերադրէր այս բոլոր եղածները, իսկ հայութեան հեռացումը իր քղանցքներէն, մեծ վնաս կը համարէր իրեն: Բայց այդ բաժանումը առաջ բերելու մէջ ան իրեն անկարող կը դդար:

Դատական, օրինական միջոցներով չէր կարող հետապնդում կատարել, որովհետեւ եղածներուն համար ոչ բողոք կար եւ ոչ ալ դիմում հրապարակով, նոյն իսկ ոստիկանութեան կողմէ: Գործը այն աստիճանի էր հասած, որ օրը ցերեկով փողոցի մէջ զարնուածի ծնողները կամ անցորդները, որոնք դիտէին թէ որու կողմէ եւ ինչպէս է զարնուած, ցուցմունք կուտային թէ հանգուցեալը ամենայն հաւանականութեամբ ինքնասպան է եղած:

Կը մնար վարչական միջոցը: Բայց այդ ալ իր վտանգն ունէր: Արդէն դոլիցինեան րէժիմը այնքա՞ն հեռացուցած էր հայութիւնը ոռւս տիրակալութենէն, այնքա՞ն տկարացուցած էր հայութեան միամիտ ծառայականութիւնը եւ հաւատարմութիւնը ոռւս քաղաքականութեան, որ ան իր դլխի ոռւսական դլխարկը կը նետէր եւ փափախ, նոյն իսկ Փէս կը դործածէր:

Դաշնակցութեան նշանաբանը՝ աղղերու ինքնորոշում, Կովկասը՝ կովկասցիներուն, Փետերացիա եւայլն, արդէն կը խօսէին հայութեան սրտին եւ համակրութիւն կը վայլէին նաեւ միւս ազգութեանց մէջ: Վրաստանի մէջ ալ կաղմուած էին Ֆետերալիստներու կուսակցութիւնը եւ վրացի Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը: Այս վերջինս իր միջաղղային, ապաղղային ընթացքը փոխած՝ ձգտում ցոյց կուտար աղղային ինքնավարութեան դետնի վրայ կանգնելու: Արդէն Գուրիայի մէջ (Վրաստան) կային համանման շարժումներ, ինչ որ հայկական ըրջաններու մէջ, որոնց եթէ ձայնակցէին եւ թաթարները, «Կովկասը՝ կովկասցիներուն» խօսքը իրական վտանդ սլիտի դառնար Ռուսիոյ համար:

Այդ վտանգին առաջն առնելու միջոցը ոռւս իշխանութիւնը իբրեւ դարման չէր նկատեր վարչական սեղմումները։ Դարման կը նկատէր կովկասեան ժողովուրդները իրարու հետ գըտեցնելը եւ առաջին հերթին՝ Դաշնակցութիւնը զբաղեցնելն ու բնաջնջելը։ Այդ միջոցը ան գտաւ՝ նախ՝ Սոցիալիստները լարելով Դաշնակցութեան դէմը, որոնք զայն կը համարէին «շովինիստ»ական կազմակերպութիւն մը եւ յետոյ՝ հրահրելով հայ-թաթար բախումները եւ, վերջապէս, համաձայնութեան դալով թուրքիոյ հետ՝ միասնաբար ոչնչացնելու հայ ասպատակները, որոնք կը խոռվէին թուրքիոյ եւ կովկասի ներքին անդորրութիւնը։

Ահա ասոնք էին դլխաւոր պատճառները անոր հանդուրժողութեան։ Կառավարութիւնը կը սպասէր մինչեւ որ հասունար այն վայրկեանը, երբ «շունը շնով կարելի լինէր խեղղել», ինչպէս որ ոռւս պաշտօնեանները կ'արտայայտուէին։

Իրուս իշխանութեան նշանակէտն էր դարձած, նախ եւ առաջ, կղզիացնել Դաշնակցութիւնը։

Տեռորիները .— Երբ կ'անդրադառնանք 1903-4 թուականներու կարսի ազգային միութեան, անոր միակամ կեցուածքին եւ պայքարին ընդդէմ հղօր ոռւս իշխանութեան, երբ կ'անդրադառնանք հայերու զոհաբերութեան եւ կարդապահութեան, ակամայ կը հարցնենք .— Միթէ՞ այդ ժողովուրդը այդքան դիտակից էր, մի՞թէ այդ ժամանակ ան այդքան հասունցած էր, որ անոր մէջը չկային վատեր, որ խանդարէին այդ միակամութիւնը . . .

Երեւակայել թէ այդ ատենները, մարդիկ կը ծնուէին միայն առաքինութիւններով, անհիմն է։ Մարդը՝ մարդ է ամէն ատեն իր բոլոր բացասական եւ դրական յատկութիւններով եւ, ինչպէս կ'ըսէ հին իմաստութիւնը, «դիւղը առանց շան չի լինի»։ Բայց որպէսզի շները չինէին գերիշխող, երեք պայմաններ անհրաժեշտ էին, որոնցմէ երկուսը թուեցինք։ Մէկը՝ արտաքին ճնշումը, որ կը վտանգէր թէ՛ վատի եւ թէ՛ լաւի կենսական շահերը։ Երկրորդը՝ դոյլութիւնը զանգուածի մէջ կազմակերպութեան մը, որ կը միացնէր եւ կ'առաջնորդէր բոլորը դէպի ընդհանրական աղատագրում։

Սակայն, այդ երկուսը բաւական չէին գայլն ու գառը մէկ

Հօտի մէջ հաւաքելու : Անհրաժեշտ էր երրորդ պայման մը եւս՝ անուղղայ եսասէրները կարդի հրաւիրելու համար : Այդ պայմանը ոյժի եւ պատասխանատութեան ենթարկելու կարողութիւնն էր : Ան որ չէր գիտակցեր ընդհանրութեան վտանգի կորստաբերութիւնը իր իսկ շահերուն, ան որ չէր ազդուեր բարոյական մթնոլորտէն զոր կաղմակերպութիւնը առաջացուցած էր ընդհանրութեան շահի պաշտպանութեան համար, պէտք է շղթայուէր կամ բնաջնջուէր : Այդ սկզբունքին վրայ յենուած էին այդ թուականներուն կուսակցական տեռորները :

Տեռորները, ըստ իրենց բնոյթի, կը բաժնուէին երկու տասակի, — արտաքին՝ քաղաքական եւ ներքին՝ ազդային-կարգապահական : Արտաքին՝ քաղաքականն ալ իր հերթին կարելի է բաժնել երեք տեսակի՝ զանդուածային, պետական խարիսխներու քանդում եւ պետական պաշտօնէութեան սանձում : Իսկ ազդային կարգապահականը իր հերթին կարելի էր բաժնել երկու տեսակի՝ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ անոնք բաց կերպով կը միանային թշնամիներուն ընդդէմ իրենց ազդին, եւ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ ասոնք անձնատուր եղած էին մատնութեան եւ դաւաճանութեան արհեստին :

Նման յանցանքներու համար կ. Կոմիտէները իրենց միաձայն որոշումը կուտային եւ զայն կ'իրագործէին հարեւան կ. Կոմիտէի կամ բարձրագոյն մարմնի հաւանութեամբ :

Բոլոր միւս յանցանքներուն համար, որքան ալ անոնք ծանր լինէին, մահուան պատիժ ահաբեկումով չկար : Քրէական յանցանքներու, նիւթական իւրացումներու, բարոյական մեղանչումներու, զեղծումներու, անկարգապահութեանց համար միայն պատիժներու ենթակայ էին, սակայն պայմանով որ ենթական յօժարէր կրել այդ պատիժները եւ դիմադրութիւն ցոյց չտար : Հակառակ պարագային՝ վարչական եղանակով անմահուան կ'ենթարկուէր : Բայց ատիկա տեռոր համարելը սխալ է : Ատիկա համարելու է իրաւունք մը միայն, որ կը նմանի իրաւունքին այն զօրահրամանատարի, որ տեղնուտեղը կը մահացնէ ընդդիմացող կամ ռազմաճակատ մեկնիլ չուզող դինուորը : Այս կարգի մէջ պէտք է դասել շարք մը սպանութիւններ, ինչպէս, օրինակ, Վարդոյի մահացումը, որ կատարուեց, որով

հետեւ ան իր վրայ դրուած վճիռներուն ընդդիմացաւ, կամ մասուղերիստներու ահաբեկումները, երբ անոնք կը խանգարէին կարդն ու խաղաղութիւնը։ Այս վարչական պատիժները՝ ընդհանրապէս կը դործադրուէին ներքին կուսակցական խնդիրներուն համար այն տարրերու վերաբերմամբ, որոնք, օդուելով իրենց դիրքէն կամ կուսակցական հեղինակութենէն, կը չարաշահէին իրենց ոյժը։ Իսկ միւս տարրերուն համար, ինչպէս յիշեցի վերեւը, կ'իրազործուէր ահաբեկման որոշումը ընդունուած կարդով, յիշուած հինգ նպատակներուն համար։

Աւելոր չէ համառօտ յիշել՝ թէ ի՞նչ կը հետապնդէին վերեւ յիշուած նպատակները։

Զանգուածային տեռոր. — Այս ահաբեկումին ենթարկուած էր հայութիւնը մանաւանդ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, որ իր պաշտօնական կերպարանքն առաւ 1894—96 թուականներուն, Համիտեան ջարդերու ժամանակ։ Կովկասի մէջ Ռուսիան այդ նոյն զանդուածային ջարդի կամ ահաբեկման ձեւն ուղեց փոխարինել թաթարական ոյժով։ Զանգուածային ահաբեկումը Թուրքիոյ մէջ կատարելագործման գաղաթնակէտին հասաւ 1914—15 թ. թ., չնորհիւ Տոքթ. Նաղիմի, Բէհաէտտին Շաքիրի, Թալէաթի եւ իր ընկերներուն, որոնք նպատակ էին դրած արմատապէս լուծել հայկական կնճիռը։ Բայց հայութեան մէջ եւ ոչ մէկ հոսանք եւ մանաւանդ Դաշնակցութիւնը բնաւ մտքէն իսկ չանցուց նման զանգուածային ահաբեկում մը կատարել իր շրջապատին մէջ։ Զընդօրինակելու պատճառը պէտք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովուրդի անկարողութեան կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներէն տարուած լինելուն մէջ, այլ դժխաւորապէս այն սկզբունքին մէջ թէ՝ յոռի վարչութեանց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ զանդուածն է, այլ իշխանութիւնը. թէ զանգուածը յեղափոխականացնելով եւ զայն առաջնորդելով, կարելի է փոխել իշխանութիւնը. թէ ժողովրդավար իշխանութեան հաստատումով միայն՝ ամէն աղդ, ամէն դասակարդ սլիտի գտնէ իր աղատութիւնը, եւ պիտի հաստատուի եղբայրութիւնը, համակեցութիւնը եւայլն։

Այս գաղափարապաշտութիւնը այնքա՞ն արմատացած էր հայութեան եւ Դաշնակցութեան մէջ, որ մինչեւ օրս առանձին

չեշտով, առանձին հպարտանքով ան կ'երդէ՝ «կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր ջան Փիղան»։ Եւ Դաշնակցութեան հիմնադրութենէն սկսած մինչեւ այսօր չկայ ոեւէ որոշում դանդուածային ահարեկում ընելու աղղի մը կամ դասակարդի մը վերաբերմամբ։

Կարսի շրջանը եւ անոր հետ բոլոր միւս կ. կոմիտէները մինչեւ 1904 թուականները եւ անկէ յետոյ մինչեւ 1917 թուականը, զանդուածային ահարեկման հանդէալ ունէին հաստատուն եւ միակամ հասկացողութիւն։ Այդ այն է, որ ոչ միայն հակամարդկային, հակայեղափոխական բարբարոսութիւն մըն է այդպիսի ահարեկումը, այլեւ աննպատակ եւ կորստարեր է այն, որով անոր դէմ լինելը սրբազն պարտականութիւն է ամէն մէկ յեղափոխականի համար։

Պետական խարիսխներու ֆանդման ահարեկումը. — Կարսը նպատակաւոր եւ յեղափոխական կը համարէր քանդումը իշխանութեան խարիսխներուն։

Հայութիւնը եւ անոր հետ միասին միլիոնաւոր այլ բազմութիւններ, կը տրամաբանէր Կարսը, կը տառապին երկու իշխանութիւններէ՝ թուրք եւ ռուս։ Բարեբախտաբար, երկուսն ալ միեւնոյն պետական խարիսխն ունին, երկուսն ալ միապետական են, երկուսն ալ միահեծան են եւ կը դլխաւորուին սուլթանով ու ցարով։ Հպատակներուն 90%-ը ուրախ կը լինի անոնց վերացումէն։ Արդ՝ զանոնք մէջտեղէն վերցնելը, կամ անոնց յենարան խարիսխները փճացնելը մարդկութեան համար բարիք մըն է։

Կարսի շրջանի իրաւասութեան մէջ չէր մտներ նման ձեռնարկի մը կիրառումը. այդ կրնային ընել Բիւրօն կամ Պոլսոյ ու Պետերբուրդի մարմինները։

Բայց Կարսի մէջ գործելու եռանդը այնքան մեծ էր, որ կը յորդէր իր ափերէն։

Իրաւունք՝ կ'ուղենք, — կ'ըսէին։ — Իրազործող մա՞րդ է սկսէք, կուտանք։ Եթէ ձեռնարկը յաջողի եւ ըէժիմը չտապալի, եղածէն վատը չպիտի յաջորդէ։ Ցարէն ցար, սուլթանէն սուլթան տարբերութիւն ունի։ Իսկ եթէ ըէժիմը տապալի,

արդէն այդ մեր ուղածն է. յեղափոխութիւն կը լինի եւ ժողովը բաղադրետութիւն կը հաստատուի:

Բայց անկիւնը ինկած կարսի մէջ այդ մտորումները բնաւ չիրադործուեցան: Անոնք սակայն «իբր մաքէթ» ծառայեցին եկող գացողներուն: Երբ վարպետը ջրաղաց պիտի շինէ եւ աշխատցնէ, էական է, որ նախ ան ընդօրինակէ նախապէս դժուած եւ չափուած նմոյշը: Երբ կարսը իր գեղջկական տրամաբանութեամբ՝ Պանք Օտտոմանի գովքը կ'ընէր, կը հետեւցընէր թէ ան է պատճառը Մայիսեան բարենորոգմանց ծրագրին: Երբ ան կը փառաբանէր Գոլիցինի մահափորձը, որ Հնչակեաններունն էր, կը հետեւցնէր որ անոր պարտ ենք շատ բանով: Ատոնք կը դառնային դրդիչներ նոր ու նոր ճամբաններ որոնելու, նպատակին հասնելու եւ մղելու համար մարդիկ դէպի Համիտի մահափորձը, կամ Օտտոմանեան յեղափոխութիւնը, եւ կամ Պարսկական յեղաշրջումը այնպիսիներու ձեռքով, որոնք կարսի ջուրը խմած էին: Այս վերջիններուն մէջն էր ե՛ւ համեստ Քեռին, որ Պլոյի արհեստանոցին մէջ ձիու եւ էշի սանձեր կը պատրաստէր: Բայց կարսի թոփչքները մղեցին զայն դէպի հեռաւոր Պարսկաստան՝ հոն կոփելու համար կարսի մէջ լսած հեքեաթները:

Մէկ խօսքով, կարսը ջերմ կողմնակից էր անհատական պետական ահաբեկումներու:

Պետական պաշտօնէութիւնը սանձելու տեռորները: Այս դործը, կարսի ըրջանի մէջ, կ. Կոմիտէի իրաւասութեան մէջ կ'իյնար: Եւ այդ մասին ան իւրայատուկ հասկացողութիւն ունէր: Արժէ քանի մը խօսք ըսել այդ մասին, մանաւանդ որ անոր ըմբռնողութիւնը կը տարբերէր այլ ըրջաններու հասկացողութիւններէն:

Բղնունին, որ պետական պաշտօնեայ էր եւ միաժամանակ կ. Կոմիտէի անդամ(*), եւ Բժիշկ Ղազանջեանը, տարբեր համազգեստով զարդարուն, որ նոյնպէս կ. Կոմիտէի անդամ էր,

(*) Կարծեմ, այդ դերի մէջ ալ սպաննուեցաւ քուրքերու կողմէ:

եւ որ իր ընկերներու բախտին արժանացաւ, սպաննուելով Կարսի մէջ, զիս իրենց մէջ առած՝ կը բացատրէին իմ սխալ լինելս :

— Այդ կարճատես եւ սովորական դարձած հասկացողութիւնն է որ յարատեւ կը դարձնէ բոնակալ իշխանութիւնը : Թքով կպցուցած աքլորի վետուրներին նայելով չէ որ պէտք է դատել : Պաշտօնէութեան, բանակի համազգեստները, պարտադրութիւն են՝ մեղ մեքենայ դարձնելու, մեղ դատելու իրաւունքից իսկ զրկելու համար : Փա՛ռք Աստծու, դու էլ կրեր ես այդ : Ինչո՞ւ չես ըմբռներ : Պէտք է բնաջինջ ընել այն հասկացողութիւնը, թէ պետական պաշտօնէութիւնը եւ բանակը թշնամի են ժողովուրդին եւ կը սիրեն ըէժիմը, բոնակալ իշխանութիւնը : Պէտք է նայել պաշտօնէութեան եւ բանակին վրայ ճիշտ այնպէս, ինչպէս կը նայենք դործարանատիրոջ մօտ վարձուած բանուրներու եւ ծառաներու վրայ, որոնք թէ եւ կ'ատեն իրենց շահագործող գործարանատէրերը, բայց եւ իրենց ապսպրուած եւ չսիրած դործը կ'ընեն մի փոր հացի համար : Տարբերութիւնը երկուսի միջեւ այն է, որ մէկը կապոյտ շապիկ կը հազնի, միւսը՝ զարդարուն համազգեստ : Բայց զերադասելի է կապոյտ շապիկը, որովհետեւ ամենացած ծառայողը կամ բանուրը օրը կ'առնէ 30 կոպէկ, իսկ զինուրը կէս կոպէկ, ոստիկանը՝ 10 կոպէկ : Բանուրը, երբ ուղէ, կը թողնէ իր աշխատանքը եւ կը թքնէ կ'անցնի . պաշտօնեան այդ չի կարող անել, պսակուած է իր համազգեստին : Բանուրը իր չսիրած սուրը, խշտիկը (սուխնը) կը շինէ հրամանով և ակամայ, բայց չունի բարոյական պատասխանատուութիւն ատոր համար, իսկ այդ խշտիկը կը տան զինուրին կամ ոստիկանին եւ կը հրամայեն տեղաւորել դիմացինի փորը, եւ նա պատասխանատու է իր խղճի առջեւ : Երկուսն էլ մարդ չեն, այլ ստրուկ եւ մէկ փոր հացի համար մեքենայ, դործիք դարձած իրենց չուղածին, իրենց ուղածի թշնամիին : Բայց այդ երկուքն ամենէն խղճալին ըէժիմի ծառաներն են, որոնք, տարաբախտաբար, կարճատեսութեան հետեւանքով, ամէնքէն կ'ատուին եւ գոնէ բանուրի չափ չեն սիրուիր, ինչ որ անհիմն է եւ վնասակար : Յեղափոխականը ամէնէն շատ պէտք է մտածէ աղատագրել այդ

մեքենայ դարձած պաշտօնէութիւնն ու բանակը եւ ամէնէն չառ
պէտք է սիրէ զանոնք, որովհետեւ անոնց շղթաները ամէնէն
հաստն են. անոնց մէջն է ժողովրդի միտքը, ուսումը, մաս-
նադիտութիւնը եւ, վերջապէս, անոնք հարկադրուած են լի-
նելու յենարան ատելի կարդերուն։ Զանոնք սիրելով, անոնց
շղթաները թեթեւցնելով, զանոնք կաղմակերպելով եւ անուղղա-
ներին պատժելով է որ կարելի պիտի լինի յաջողցնել յեղափո-
խութիւնը եւ փոխել րէժիմը։

Եւ Բղնունին, ինքն իրմէն ելած, իր կապոյտ աչքերով եւ
կեռ քթով բաղէի նման կ'ուղէր իմ աչքերը կտցահարել։

— Լսի՛ր։ Տասնեակ տարիներ է որ ես ծառայութեան մէջ
եմ, քեզմէ լաւ կը հասկնամ։ Երբ զինուորը իր սուխնը
մարդու փորը կը խոթէ, ես ընկածին չեմ խղճայ, այլ զարնող
զինուորին եւ կը ջանամ հասկցնել անոր թէ մեռնողը յանցանք
չունէր եւ ոչ էլ ինքը, քանի որ հրաման կատարած է։ Երբ
ոստիկանը իր բարեկամին շղթայած բանտ կ'առաջնորդէ, ես
աւելի կը խղճամ ոստիկանին, քան բանտարկեալին։ Մխիթա-
րելու համար կ'ըսեմ անոր։ «Այլ կերպ չէիր կարող ընել,
հրաման է»։ Եւ երբ անոր աչքերուն արցունք տեսնեմ, կը համ-
բուրեմ։ Երբ հարկահաւաքը քար սառոյց դարձած եւ հազիւ
ինքն իրեն զսպած՝ կը կանգնի անկարողի դրան առջեւ, ես կը
մօտենամ անոր եւ կ'ըսեմ։ «Մեղքը մեղաւորին, դու ի՞նչ մեղք
ունիս»։

Բայց երբ կը տեսնեմ որ պաշտօնեան կամ զինուորը հա-
ճոյք եւ բաւարարութիւն կը զգան իրենց չար դործերէն, քեզ
պէս կ'ըսեմ։ «Ասոնք իսպառ կորած են եւ չարին իրենց հո-
գին ծախած են»։ Անունը միտքս կը պահեմ եւ զայն թշնամի
կը համարեմ։ Այսպէսի անասունների թիւը մեծ չէ։ Անոնց
հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել եւ սատկեցնել ոչ թէ ծածուկ,
այլ պաշտօնէութեան, բանակի աչքին առջեւ։ Շատերը կը
շշմին եւ ինքղինքնին երկու դանակի միջեւ կը զգան։ Հրա-
մանի դէմ մենք չենք կարող ելնել, բայց կրնանք անոնցմէ խու-
սափիլ՝ չի տեսնել, չի լսել, աջը ծախի հետ շփոթել։ Մի խօսքով՝
ոյդ դասը, ինչ պաշտօն եւ դիրք էլ ունենայ, ինչ սարսափելի
արարքներ էլ դործած լինի, պէտք չէ նկատել ժողովրդի թըշ-

նամի, այլ պէտք է նկատել ժողովրդին հարազատ եւ, իբր այդպիսին, պէտք է գրաւել զանոնք քայլ առ քայլ, մարդ առ մարդ, դիտնալով որ անոնցմէ մէկը 100-ը արժէ միւս դասերէն:

Երբ կը լսէի Բզնունիի այս խօսքերը, չէի կրնար հաւատալթէ այդ լուռ եւ անշօշափելի մարդն էր հոգէառը պաշտօնէութեան եւ մանաւանդ գաղտնի ոստիկանութեան: Անոր դուռը փակ էր հայութեան առջեւ, բայց բաց՝ բոլոր ոռւս պաշտօնէութեան առջեւ: Ան բարեւ չէր տար իր ընկերներուն, բայց խընդումը երեսին կը դիմաւորէր օտարները: Ան պսպղուն հագուստով, բաց կառքը նստած, այցելութիւններ կուտար ցարական պաշտօնեաներուն: Շաբաթը մէկ անգամ, փակ կառքի մէջ նստած եւ համազգեստը փոխած, կ'երթար կ. Կոմիտէի նիստին, ուր օտար մարդ պիտի չը լինէր: Եւ այդ օրը արիւն կը հոտէր ժողովին մէջ եւ վճիռ կը տրուէր այս կամ այն մարդուն հոգին առնելու կամ չառնելու մասին:

Նուրբ խնդիր էր տեռորի որոշում կայացնելը ցարական պաշտօնէութեան եւ բանակի անդամներու վերաբերմամբ: Ոչ միայն ի նկատի պէտք էր առնել դատապարտեալի հասցուցած չարիքը հասարակութեան, այլեւ այն, թէ դատապարտեալի պարտականութեանց մէջ կ'իյնա՞ր իր պործողութիւնը, եւ թէ իբր չարագո՞րծ ըրած էր դայն իր հաճոյքին համար, եթէ ոչ հարկադրւած էր ընելու: Այդ անհրաժեշտ էր, որպէսզի դատապարտեալի պատկանած դասը չգրգռուէր եւ դոնէ մասամբ մեղմացուէր տեռորի տպաւորութիւնը:

Այսպէս, օրինակ, եթէ դատապարտեալը զինուորական դասին կը պատկանէր, կը պատճառաբանուէր. «Մենք մեր զաւակները կ'ուղարկենք բանակ յանուն ժողովրդի ապահովութեան կոռւելու համար արտաքին թշնամիներու դէմ, իսկ իվանը, արտաքին թշնամի նկատելով այսինչ քաղաքացին, խոշտանդած է դայն եւ որբ ձգած այսինչ ընտանիքը: Այս պայմաններու մէջ անոր մահը անհրաժեշտութիւն է ժողովրդի շահերուն համար»:

Եթէ ոստիկան էր, տեռորը կը պատճառաբանուէր այսպէս. «Մեր զաւակները մեր իսկ դրամով կը պահենք իբր ոստիկան, մեր ներքին ապահովութեան համար: Այսինչը ոչ ոճրագործ, ոչ ալ քրէական յանցաւոր էր եւ կամայականօրէն խոշտանդուած

ու բանտարկուած է այսինչ ոստիկանի շինծու փաստերուն հիման վրայ : Բուն պատճառը դրամ կորզելն է, որ չի նպաստեր ներքին ապահովութեան» , եւայլն :

Այս ուղղութեամբ եղած փաստարկութիւնները, երբ լինէին իրական, ապացուցուած ու անվիճելի, կը գրուէին կարձ կերպով եւ դատապարտեալի դիակին կը փակցուէին, ինչ որ խոր տպաւորութիւն կը թողուր եւ ակամայ «աֆարըմ» կամ «օ՛խ» բացականչութիւններ կը փրցնէին ամէնքէն : Երբ վաւերացնող այդ կարգի բացականչութիւնները կորզուած էին ամէնքի սըրտէն, կատարուած տեռորը իր նպատակին հասած էր, հետեւանքը բարի էր, եւ իշխանութիւնը վրայէն կ'անցնէր : Հակառակ պարագային, երբ սխալմունք լինէր դատապարտութեան մէջ եւ տեռորը իրը ոճիր համարուէր, հետեւանքը բացասական էր, եւ իշխանութիւնը այդ սխալը մատի փաթթոց կ'ընէր :

Ինծի կը պատմէին, որ 1900-էն 1904-ի թ . կատարուած էին ընդամէնը ութը տեռորներ, որոնցմէ եօթը արդար, իսկ մէկը «խայտառակութիւն» եղած էր : Վճիռն արդար էր եղած այդ մէկուն ալ, բայց ահարեկիչը շփոթած էր, չէր ճանաչած իր զոհը եւ սպաննած էր անմեղ մը ու վճիռը կուրծքին փակցուցած : Այդ սխալը սուղի էր նստած մեղի, թէ եւ սխալը քաւելու համար՝ թիւրիմացութեան զոհի ընտանիքին նիւթական ապահովութիւն տրուած էր :

Պետական պաշտօնեաններու եւ բանակի ութը ահարեկումները եղած էին արեւի լոյսին տակ, փողոցի մէջ, բոլորի առջեւ, ««պատճառաբանուած» եւ, որ գլխաւորն է, ոչ մէկ ահարեկիչ չէր ձերբակալուած : Բոլորն ալ «աներեւութացած» էին :

Հետեւանքէն շատ գոհ էին, թէ եւ քանի մը անմեղ անցորդներ բանտն էին նետուեր եւ կը պահուէին դեռ եւս իշխանութեան կողմէ, ցուցմունքներ տալու համար ահարեկիչներու իսկութեան մասին : Բայց անոնք իրենց «չղիտեմ»ին վրայ կը յամառէին :

Կ'ըսէին, եւ ես ալ կը տեսնէի, որ զօրքը հրաման ունէր ո՛չ քրէական, ոչ ալ քաղաքական դործերու մէջ միջամտելու :

Միայն կողակները կը խառնուէին եւ կը շփուէին բնակչութեան հետ եւ յաճախ գողութիւն կ'ընէին :

Ոստիկանութիւնը իր սովորական դերը կը կատարէր, բայց զգոյշ էր իր կամայականութեան մէջ, իսկ երբ զզար թէ քաղաքական աստառ ունի հարցը, չէր տեսներ կամ իր գիտցածը կը մոռնար : Ան կը տեսնէր մարդիկ, որ անծանօթ էին շրջանին մէջ, բայց անցադիր չէր հարցներ : Կը տեսնէր անոր ետեւէն գնացող պահակներ, որոնց գօտիներուն տակ ցցուած ուռոյցքներ կ'երեւնային, որ անշուշտ ատրճանակներ էին, բայց ինչո՞ւ տեսնէր, երբ մարդուն անունը չէր արձանագրուած եւ իրեն ալ այդ չէր յանձնարարուած : Սակայն, ան լաւ գիտէր թէ այդ անծանօթները ովքեր էին եւ տեղն եղած ատեն խոնարհաբար կը բարեւէր իբր ազգութեան պետերու եւ իշխանութեան դէմ կոռուղներու : Բայց իր ի՞նչ պէտքն էր զանոնք երեւան հանելը : Իր պարտքը հրաման կատարելն էր, իսկ ինքը նման մարդկանց մասին հրաման չունէր : Երբ հրաման լինէր, ան իր վըստահելի մարդիկը կը շտապեցնէր, որպէսզի լուր տային, թէ ահա մէկ ժամէն կուգան խուզարկելու, ձերբակալելու, թո՛ղ անհամութիւն չլինի : Ոստիկանութիւնը դարձած էր տեսակ մը վարագոյր՝ յեղափոխականներու գործերը ծածկելու համար :

Կը մնար դժուարինը՝ գաղտնի ոստիկանութիւնը, դաւաճանները, մատնիչները :

Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ .— Ամենաղժուարին գործն էր գաղտնի ոստիկանները ճշտորոշելը : Անոնք էին ամենէն վտանգաւորները, որովհետեւ անոնք գործի մէջ չկային, որ տեսնէիր . անոնք անուն չունէին, որ դտնէիր . չէին խօսիր, որ լսէիր : Անոնք անանձն էութիւններ էին, որ գոյութիւն ունէին եւ գուցէ քու մօտդ էին եւ դու չէիր ճանչնար : Անոնք քեզ կը տեսնէին, եւ դու զիրենք չէիր տեսներ : Եւ անոնց տեսածը այնպէս գաղտնի կը զեկուցուէր իշխանութեան, որ բացառիկները միայն կրնային հասկնալ էութիւնը :

Մօտաւորապէս միայն կրնայիր հասկնալ, թէ ո՛վ է գաղտնի ոստիկանը, երբ արդէն բանտն էիր եւ հարցաքննութեան ենթակայ : Վերյիշելով անցեալը կրնայիր ենթադրութեամբ տասնեակ

անուններու մէջ որոնել ու դտնել դաղտնի ոստիկանը, որ կարող էր լինել չսիրածդ կամ շատ սիրածդ մէկը, քու հարազատը, քու ընկերը, քու զինուորը եւ, ո՞վ գիտէ, գուցէ ե'ւ քու մեծաւորը, անուանի հերոսը եւ գործիչը, որու մասին կը մտածէիր, բայց չէիր համարձակեր բարձր մտածելու: Ինչո՞ւ չէ: Երբ Աղէֆը, որ ոռւս ամենահամարձակ ահաբեկիչ սոցիալիստներու կեղրոնական մարմնի անդամ էր, կրնար միաժամանակ լինել ե'ւ դաղտնի ոստիկանութեան անդամ, ինչո՞ւ չէր կարող նոյնանմանը ե'ւ մեր մէջը լինել: Արդէն այս մտածումն իսկ քայքայում եւ թուլացում էր, զոր պէտք էր հաշուի առնէր Կոմիտէն, բայց պաղարիւնութեամբ աչալուրջ պիտի մնար:

Երկու միջոց կար դաղտնի ոստիկանութիւնը դտնելու: Առաջին՝ հսկել շրջապատի մարդոց կապերուն եւ շարժումներուն եւ մանաւանդ անոնց նիւթական եկամուտին եւ ծախքերուն, որոնք կը տանէին լոկ ենթադրութեանց: Եւ երկրորդ՝ ունենալ պետական կազմին մէջ վստահելի կամ գնուած պաշտօնեաներ, որոնք նախապէս յայտնէին դաղտնի ոստիկանութեան ցանկը եւ, եթէ ատիկա անհնար էր, գոնէ այն գործառնութեանց մասին որոնք կը բղխէին դաղտնի ոստիկանութեան տեղեկագրէն:

Այս միջոցները կրնային սահմանափակել չարիքը, բայց բուն աղբիւրը կը մնար ենթադրական: Ուստի այդ կասկածելի տարրի վերաբերմամբ տեռորի որոշում չէր տրուեր ընդունուած կարդով եւ հրապարակով, այլ կասկածելիներուն խորհուրդ կը տրուէր հեռանալ իրենց շրջաններէն, իսկ շատ կասկածելիները կ'աներեւութանային:

Եթէ աղջութեան մէջ չլինին դաւաճաններ եւ մատնիչներ, իշխանութիւնը իր բոլոր միջոցներով անզօր կը դառնայ, նոյն իսկ իր դաղտնի ոստիկանութիւնը անպատճեղ կը դառնայ:

Դժուար չէր առաջն առնել այդ երկու ախտերուն: Ատիկայամենայն դէպս աւելի դիւրին էր քան դաղտնի ոստիկանութեան: Կարսի մէջ հետեւեալ կերպով կ'առաջնորդուէին.—

Առաջին հերթին կ'աշխատէին այնպիսի մթնոլորտ մը ստեղ-

ծել, մանաւանդ փոքրիկներու եւ կանանց մէջ, որ անոնք գարշանք զգային հանդէս դաւաճանին եւ մատնիչին եւ խորչէին այդ վերջիններէն աւելի քան քուէրայէն։ Ատոր հասնելու միջոցն էր ուժեղ քարողչութիւնը՝ պատմական, կրօնական, բարոյական տուեալներով։ Եւ երբ Խաւարման Գիշեր մը միամիտ երեխայ մը կը հարցնէր իր ծնողին. «Ինչո՞ւ այդ Յուղային շան սատակ չարեց Յիսուսը», ծնողը աւելի կը սարսէր իր դաւակէն, քան կախաղանէն եւ զնդակէն։ Երբ ընտանիքներու մէջ այդ հարցումները լինէին, տանը մէջ օձերը կը սատկէին։

Երկրորդ հերթին պէտք էր զիտնալ թէ ո՞ւրկէ կուղային եւ ինչպէ՞ս կը ստեղծուէին այդ օձերը։ Կը հասկցուէր որ դաւաճաններու մէկ խոշո՛ր տոկոսը կուրս կուղար շատախօսներու, սնափառներու, պարծենկոտներու մէջէն։ Անոնց մէջ կ'ամփոփուէին դաւաճան կարծուածները։ Անոնք էութեան մէջ ոչ դաւաճան, ոչ մատնիչ էին, նոյն իսկ կը սարսէին այդպէս լինէլէ։ Անոնք կ'ատէին Յուղաները, Վասակները, թէեւ իրենց լեղուի հետեւանքները զիրենք կը տանէին անոնց վիճակին։ Անոնք ակամայ, թեթեւամտութեամբ, ինկած էին այդ ուղիին վրայ՝ չկարողանալով չափել իրենց արարքի հետեւանքները։ Զանոնք դաւաճան համարելը, տեռորի ենթարկելը համազօր սլիտի դառնար իրական դաւաճաններու ստեղծման՝ իրենց իսկ ընտանիքին մէջ։ Ընդհակառակը, պէտք էր զանոնք դարձնել կողմնակից քեղի, թոյլ տալ որ անոնք ապրին եւ տեսնեն իրենց արարքի հետեւանքները, որպէտի իրենց խիղճը զիրենք տանջէր։ Բայց պէտք էր զանոնք անպայման նաև սլատժել, որպէտի յիշէին ընդմիշտ իրենց սխալը։ Եւ այդ պատիժը պէտք է լինէր ծեծը մտրակով, կամ առանձինն կամ ընտանիքի ներկայութեան։ Մտրակի հարուածները սպեղանի կը դառնային անոնց խղճի ձայնին եւ, երբ անոնք կանչէին՝ «քուծեռք դալարի», կրնայիր հասկնալ որ դտած էիր ակամայ զործակից մը կամաւոր դաւաճաններուն եւ մատնիչներուն դէմ։

Դաւաճաններու եւ մատնիչներու ամենամեծ մասը առաջ կուղար իրարու դէմ եղած անձնական կամ այլ թշնամութիւններէն։ Կրքոտ ժողովուրդ ենք, նեղ ինկած պարագային ամէն ծայրայեղութեան կ'երթանք։ Այդ ծայրայեղութեանց չորցնե-

լու միջոցն էր ժողովուրդի ներքին խաղաղութիւնը եւ բոլոր վէճերու լուծումը մեր դատարաններով։ Իսկ անոնք, որ այնուամենայնիւ կ'երթային մինչեւ դաւաճանութիւն, մատնութիւն, այդպիսիներու դարմանը սարսափն էր։ Պէտք էր անպայման զանոնք տեռորի ենթարկել, պայմանով որ ճշտուած լինէր դաւաճանութիւնը կամ մատնութիւնը, պայմանով որ տեռորը չկատարուէր հակառակորդ կողմէն, այլ ենթակային մօտիկ մարդոց կողմէ եւ կամ կուսակցութեան զինուորներուն կողմէ՝ օրը ցերեկով։ մահավճիռը յայտնի պիտի դառնար բոլորին իր պատճառաբանութեամբ։ Ահարեկուածին դիակը պէտք էր թաղել տալ առանց խոշտանգումի, առանձին ճամբու եզերքը, որպէսզի անցորդները մէյ-մէկ քար նետէին անոր դերեղմանին վրայ եւ ըսէին՝ «նալլաթ սատանին» եւ խնդրէին Աստուծմէ, որ ներէր անոր։

Կարսի մեր կազմակերպութիւնը այս միսթիկ հոգեբանութիւնը ստեղծած էր դաւաճաններու եւ մատնիչներու շուրջ, եւ ան այնքա՞ն հզօր էր, այնքա՞ն անհամապատասխան իր աւանդութեանց, որ բացառիկներն էին, որ այդ ծայրայեղ արարքներուն կ'երթային սիրահարութեան, դրամի, կաշառքի կամ փառքի դրդումով։ Դաւաճանի կամ մատնիչի բերած հացը չէր ուտեր իր զաւակը, մայրը, կինը։ Այդ դիտէր դայթակուողը եւ ինքն ալ, ծածկելու համար իր արարքը, կը կանչէր։ «Արիւն, թարախ է դաւաճանի հացը»։ Բայց այդ զղջումը չէր փրկեր զայն։ Ան իր հարազատներու կողմէն իսկ կը մեոցուէր, եւ անոր արիւնը «հալալ» կը համարուէր։

Քանի մը խօսք ալ տեռորի դործողութեան մասին։

Զափազանցութիւն չլինի եթէ ըսեմ, թէ 1903-4 թուերուն ե՛ւ ոչ մէկ հայ կար բառին բուն իմաստով դաւաճան, մատնիչ։ Եւ այդ ախտահանումը նախ եւ առաջ սլարտական էինք ստեղծուած մթնոլորտին։ Հաղիւ թէ ամէն ազգէ 8 տեռոր կատարուած էր ամբողջ նահանգի մէջ 5 տարուայ ընթացքին։ Բայց ամբողջ ընակչութիւնը, մէջն առնելով ե՛ւ բանակը, կ'ապրէր տեռորի մղճաւանջին մէջ։ Ան չէր ըմբռներ թէ այդ սարսափը տեռորիստներու եւ պատժի խստութեան մէջ չէր, այլ իր հոգեբանութեան, իր երեւակայութեան մէջն էր։

Ահա թէ ինչո՞ւ ահաբեկման գործողութիւնը դիւրին եւ բնական կը համարուէր բոլորին կողմէ : Գարբիէլ հրեշտակն էր ահաբեկիչը, որուն ընդդիմանալը անբնական էր : Ան ոչ մէկ յանցանք չունէր, ան վերին կամքի գործադրողն էր միայն : Անոր պէտք էր օդնել : Ան աներեւոյթ եւ անխոցելի էր : Անոր «ձեռները դալար» էին նոյն իսկ : Այդ պայմաններու մէջ աւելի դժուար էր մսագործի համար ոչխար մը մորթել, քան ահաբեկիչին համար սպաննել հաղարապետ մը իր զօրքին աչքերուն առջեւ կամ դաւաճան մը՝ իր դրան չէմքին ու մնալ անյայտ, առանց ձերբակալման եւ առանց բողոքի :

Ոչ մէկ տեռորիստ ունէինք ձերբակալուած : Բոլորն ալ անյայտ կը մնային, բայց բոլորի մասին ալ ամէնքը դիտէին, պատկառանքով կը ճաշէին անոնց հետ, առանց խօսելու կատարուածի մասին :

Ահաբեկիչի գործողութեան ատեն, բոլորի դռները բաց պէտք է լինէին, զայն հետապնդումէ աղատելու համար ճամբայ պէտք է ցոյց տային, անոր ծպտուելու համար հազուստ պէտք է տային : Եթէ ոստիկան էր տեսնողը, պէտք էր մոլորցընէր միւսը եւ վրիպեցնէր հետապնդումը եւ պէտք է լոէր անոր ինքնութեան մասին : Պատասխանատու կը համարուէին անոնք որ չէին օժանդակած, իսկ իշխանութեան օժանդակողները տեղն ու տեղը կրնային սպաննուիլ եւ կամ պէտք է ինքնասպան լինէին, ահաբեկիչի ձեռքը չիյնալու համար :

Քանի մը խօսք ալ տեռորիստներու ընտրութեան մասին :

Թուրք կամ ոռւս դատարաններու կամ այլ դրութիւններու գործերու մէջ յաճախ ըսուած է թէ ահաբեկիչները կ'ընտըրւէին վիճակով կամ «կոմիտէի» հրահանդով : Այդ կը նշանակէ թէ անոնք չէին հասկնար, որ «շունը ծեծելով դայլը չի խեղդուիր» եւ որ վիճակով կամ հրամանով ահաբեկման գնացողը կրնար ճախողեցնել այդ նրբին գործը :

Ահաբեկման գնացողը, նախ, պէտք է վճռած լինէր որ տրուած գործը անպայման պէտք էր յաջողցնել : Երկրորդ՝ ան պէտք չէ ձերբակալուէր, ոչ վիրաւոր եւ ոչ ալ անվնաս : Երրորդ՝ պէտք է կարողանար աղատուիլ՝ առանց իր հետքը ձգե-

լու։ Զորբորդ՝ եթէ այդ բոլորը չկարողանար, անպայման պէտք է մեռնէր։

Ասկէ պարզ է որ ահաբեկիչը, բացի քաջութենէն, բան մըն ալ աւելի պէտք է ունենար։ Ան անպայման յաջողելու վստահութիւնը պէտք է ունենար, եւ իր աղատման կամ հաստատմահուան հարցը երկրորդական պէտք է լինէր անոր համար։ Այս յատկութիւնը միայն ահաբեկիչն ինքը կրնար որոշել, եւ երրորդ անձի հրամանը կամ խորհուրդը կամ վիճակով պարտադրանքը, բացի վնասէն, օգուտ չէր կրնար բերել։

Ընտրութիւնն ընդհանրապէս հետեւեալ ձեւով կը լինէր։— Կոմիտէի կողմէ մէկը իր մօտ կը կանչէր այն անձը, որ յարմար կը նկատուէր որոշուած տեսորի համար եւ կ'առաջարկէր։

— Պատասխանատու մի ծանր դործ կայ իրագործելու, որի յաջողութեան պատասխանատուն մէկ անձ պիտի լինի։ Կարող ես նման դործ ստանձնել։

Այդ առաջարկին պատասխանը պէտք է տրուէր միւս օրը միայն։ Երբ դիշերը անցուցած, տաղնապէն վերջը, դրական լինէր պատասխանը, այդ ատեն միայն կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը կը պարզէր դործի էութիւնը, պէտք եղած ծանօթութիւնները եւ դիւրութիւնները կուտար եւ, եթէ առարկութիւն չլսէր, կարճ ժամանակ կուտար իրագործելու յանձնարարութիւնը եւ ճամբու կը դնէր՝ «յաջողութիւն կամ քու դիակը» խօսքերով։

Ընդհանրապէս ահաբեկիչները իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը անթերի կը կատարէին, իսկ կարսի մէջ՝ միշտ, որովհետեւ ժողովուրդը ահաբեկիչին կ'օգնէր։ Տեսորիստներու յաջողութեան դիմաւոր պատճառն այն էր, որ անոր մղիչ ազդակները ո՛չ պաշտօնը, ո՛չ փառքը, ոչ ալ մանաւանդ նիւթական հարցերը չէին, այլ միայն ու միայն մէկ մտասեւեռում՝ ոչնչացնել չարիք մը, որ կը վտանգէ հանրութիւնը, եւ հաստատմահ կամ աղատում՝ առանց հետքի, որպէսզի հանրութիւնը չվտանգուի։

Այն ահաբեկիչը, որ իր հակառակորդը կը հարուածէ առաջին անգամ իսկ տեսնելով, անկէ սպասելու է հրաշք։ Ան, որ կը տնտնայ եւ, քանի մը անգամ տեսնելէ վերջ, չի կրնար

վճռական քայլ ընել, անկէ զգուշանալու է։ Կրնայ ամէն բան լաւ լինել հաշիւով, բայց մոլեռանդութիւնը պակաս լինելով, ելքը թէական կը դառնայ։ Երկու սխալի մէջ պէտք չէ իյնալ։ Պէտք չէ կարծել, որ հրաշք կատարող ահարեկիչ մը, որ անյոյս կարծուած դործ մը դլուխ բերած է եւ ինքն ալ առանց հետքի փրկուած է, կարող է, իբր փորձառու, իրագործել երկրորդ, երրորդ հրաշքները։ Այդ սխալ է, որովհետեւ կատարած հրաշքի հիմքը մոլեռանդ վճռականութիւնն է, որ կրնայ փոխուած լինել։ Հաստատ մահը ճաշակելէն եւ աղատուելէն վերջ, ընդհանրապէս, կեանքը կը քաղցրանայ։ Շրջապատի եւ իր գոհունակութիւնը դարկ կուտայ փառասիրութեան, մահուընէ փրկուիլը կը ծնեցնէ ապրելու տենչը, կը պակսի մոլեռանդութիւնը եւ տատանում առաջ կուգայ։ Եւ կը տեսնես օրինակներով, որ ծովը լողացողը կը խեղդուի առուակի մը մէջ։

Երկրորդ սխալն այն է, որ ահարեկիչներու ցոյց տուած սկզբնական անձնազոհողութիւնը կը դարձուի չափանիշ անոնց դաղափարականութեան իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին։ Ան որ, մէկ կամ երկու կամ առ առաւելն երեք ահարեկում կատարած է եւ այլեւս կատարելու ո՛չ կիրք ունի եւ ոչ ալ ցանկութիւն, նոյն իսկ չի յիշեր իր ըրածները, կարող է պահած լինել դաղափարականութիւնը։ Իսկ ան, որ հաճոյք կ'առնէ ահարեկումէն եւ կ'որոնէ այդ, կը նշանակէ թէ կորսնցուցած է իր դաղափարականութիւնը։ Այդպիսի մէկէն չարիք պէտք է սպասել։

Ճիշտ կ'ըսէին Մերպէյն ու Նորհատեանը.

— Նրան, որ վագր է սպաննել, բայց չի կարող մի հաւ մորթել, սիրիր եւ ընկեր համարիր, բայց արդելիր երկրորդ վագրը սպաննելու։ Իսկ նրան, որ բազմաթիւ վագրեր է ահարեկել եւ հաճոյք է առել դրանից, թշնամի համարիր։

Եւ, իրօք, Բագու, Թիֆլիս, Երեւան եւ այլուր՝ այդ տարը այնքա՞ն ինկաւ, որ հարկ եղաւ այդ հերոսները խմբովին կամ մաս մաս ոչնչացնել, թէեւ անոնք քաջերէն՝ քաջը, զոհաբերողներէն՝ զոհաբերողները եղած էին իրենց առաջին քայլերուն մէջ։ Մէկէն աւելի ահարեկողը՝ դասաբ (մսագործ) կը դառնայ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿԱՐՍԻ ԱՆՑԵԱԼԵՆ.

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴԸ. ՅՈՒՆՈՆ.

1880-1892. ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ. ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ.

1893-1900. ԵՐԿՐԻ ԴԵՊՔԵՐՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐՍԻ ՎՐԱՅ.

ՀՐԱՅՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ.

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ 1904-ԻՆ.

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԱԾ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ՀԱՄԱՐ.

ԿԱՐՍԻ ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ.

ԶԵՆՔԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. ՀՐԱՅՐ.

ԶԻՆԱՏԱՐ ԽՈՒՄԲԵՐԸ 1890-ԷՆ 1900 Թ.

Կարսէն ստացած անմիջական տպաւորութիւնս կը զարմացնէր զիս :

Ան մէկ դպրոց էր՝ իշխանութեան մէջ իշխանութիւն ստեղծելու համար, դպրոց մը, որու հիմնադիրները եղած էին մտաւորական երիտասարդներ, տարուած իրենց տարբեր երազներով։ 1904-ին զանոնք կը յիշէին երազի նման, առանց մատնանշելու անոնց դործերուն էութիւնը, բայց այդ յիշողութիւնը արդէն չճշտուած դրամադլուխ մըն էր դարձած, քիչ մը երեւակայական, քիչ մը դրական։

Կը յիշուէին, օրինակ, Բախչեանը, Սեղրակ Մանդինեանը, որոնք յետագային մանկավարժներ եղան։ «Ծօ, ջանըմ, առաջուայ մարդիկ բաշխայ (տարբեր) մարդիկ էին. ամէն լեզու դիտէին կը, ամէն ուսում ունէին, բայց խաչ հանելով՝ աղօթէին կը եւ Սբ. Կարապետ կ'երթային կը»։

Կը յիշէին Մկրտիչ Ղաղարեանը՝ երկար ոտքերով եւ փոքրիկ գլխով, նոյնպէս Լեւոն Սարգսեանը՝ խոժոռ եւ մեծ գլխով ու հաստատուն մարմնով։ Թէեւ առաջինը իր ասպարէղը վերջացուց քահանայութեամբ եւ երկրորդը՝ հրապարակադրութեամբ, բայց անոնց մասին կ'ըսէին։ «Տեսա՞ր, մարդ ըսածդայդպէս պէտք է լինի։ Ըրին չըրին, իրանց խօսքը ըրին, դնացին Երկիր, ոտքի տակ տուին եւ այնտեղի զուլումի մասին մեզի լուր բերին»։

Կը յիշէին Ռոստոմը, որ քոթոթի նման էր։ Ատկէ եւ իր մականունը։ Կը յիշէին Մարտիրոս Մարգարեանը, որ թէեւ հաշուապահի կերպարանք ունէր, բայց լուրջ եւ աղդեցիկ էր։ Նոյնպէս կը յիշէին իշխան Արդութեանը, որ զուարձախօս եւ ուրախ իշխանի կերպարանք ունէր։ Ու կ'ըսէին։ «Զանըմ, անոնցմէ առաջ ջուռա-ջուռա շատ մարդիկ եկան ու անցան, աւելի ուսումով, աւելի չալումով, բայց ամէնքի փափախի տակէն մի այլ ձայն կը հնչէր, մէկը մէկելէն անուշ։ Բայց թէ արի ու տես, ո՞ր մէկին հաւնիս։ Ասոնք ձայն չէին հանէ, առանձին առանձին երգեր չունէին, բոլորն ալ միաբերան մէկ բան կ'ըսէին՝ գլուխդ որ քոր դայ, քու ձեռքով քորը պիտի անցուցես»։

Կը յիշէին եւ ամենէն աւելի վառ կը պատկերացնէին Արամ Թաթուլը, Սարկաւադը, Զալլաթը եւ Տուրբախը։ Ասոնք մտաւորականներ չէին, այլ գործող անձինք եւ զանդուածի կողմէ աւելի գնահատուած, քան ուսումնականները։ «Մեզնից են անոնք, մեր լեզուն կը խօսին եւ մեծ մեծ խօսքերի հետ գործ չունին։ Մեզնից են, եւ դրա համար մենք նրանց «ղատըը»(*) չգիտենք։ Խօսքի ինչ կարիք կայ, ամէնքս ալ դիտենք, որ

(*) Ղատըը — արծէքը, յարգը.

Ղարսայ բերդը՝ մեր թաղաւորներինն է, մեր մայրաքաղաքը։ Զեր ոտքին մատաղ, հէյ կիտի թաթուլ, Զալլաղ ու Տուրբախ եւ խեղճ Սարկաւազ։ անոնց ոտքերը երկաթ լինէին, պիտի մաշէին ինուսի, Մշոյ, էրզրումի լեռներում»...

Եւ անպայման կը սկսէին երդել «Զայնը հնչեց էրզրումի»...

երդը։

Յունօն այս անձերու մէջ ամենէն առնականը, ամենէն պայծառը եւ սիրելին էր։ Ան էր, որ կը լուսաւորէր զանդուածներուն երեւակայութիւնը եւ ուղին ցոյց կուտար ապաղայի, թէպէտ այդ մտքովն իսկ չէր անցներ Յունոյի։ Անոր սխրագործութեանց մասին շատ բան կը պատմէր ժողովուրդը՝ եղածը չեղածին խառնելով։ Բայց էականը այն չէր, թէ ինչե՛ր էր ան ըրած։ Էականը այն էր, որ ժողովուրդը անոր արարքներուն մէջ կը դանէր այն, զոր ինքը կը բաղձար։ Իսկ իր ներքին բաղձանքն էր՝ տեսնել համարձակ մէկը, որ արհամարհէր թէ՛ ոուս եւ թէ՛ թուրք ոյժերը, եւ զարնէր աջ ու ձախ, ձնշող ոստիկանին ու բէկին, բաժանէր իր խլածը խեղճերուն, անբախտներուն։

Իրապէս ես չկիտեմ, թէ Յունօն զաղափար ունէ՞ր արդէն ծնունդ ունեցող կուսակցութիւններէն, բայց անոնք իրենցը կը համարէին զայն։

Երբ կ'ըսեն Յունօ, կը յիշեմ Նաբի եւ Ալէյ թուրք ըմբոստները, որոնք Գուղարքի եւ Կովկասի լեռները կը թափառէին եւ որոնց մասին առասպելներ կային ու երդեր կ'երզրուէին ամէն լեզուով։ Երեխայ էի, մեծերը իրարու կ'ըսէին, ես կը լսէի։

— Լսեցի՞ր, Նաբին ելել Ծալկայի ճամբան բռնել է։ բուլոր կիները իր քրոջ պէս պատուել եւ ճամբայ է բացել։ բոլոր աղքատներէն՝ մէկ չոփ չէ առել։ բոլոր հարուստներին մօրմէ մերկ զարձուցել ճամբել է։ պոխտաւին, դատաւորին եւ զաղախներին պառկեցուցել եւ ոչխարի պէս մորթել է։

Եւ Արեդ հօրքուրը կ'աւելցնէր։

— Քա, մեղի ի՞նչ։ թող մորթէ, մեր Աղարուէթցի աղաներն ալ անոր հետ են եղած։ Արդէն Նաբիի եւ Ալէյի քաջ կոռողները հայեր են, զոռքայի հախէն կուզան եւ լաւն են։

ՅՈՒՆՕ (ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱ)

Մեղի վնաս չկայ, թո՛ղ Աստուած երկար կեանք տայ անոնց :
Մենք՝ երեխաներս ալ դպրոց կ'երթայինք եւ իրար կը
հարցնէինք .

— Լսեցի՞ր, լսեցի՞ր . . . Արուլ սարի վրայ, որ երէկ կրակ
կը վառէր մութ գիշերին, Ալէյն էր վառել, ոչսար կը խորո-
վէր եւ այս Սոխերին (Ծուսներին) շիշը կ'անցընէր :

Անոնք աւազակներ էին, այն տարբերութեամբ որ դրամի
համար լեռները չէին ելած : Մէկը վիրաւորուած էր արդա-
րադատութեան բացակայութենէն եւ բանտէն էր փախած .
միւսը սիրահարական ողբերգութենէ մը լեռներն էր ելած :
Բայց մէկը սարսափի, իսկ միւսը աղատութեան եւ վրէժի
հերոս էր դարձած : Գոնէ ես զանոնք հերոս դարձուցած
էի, երբ երեխայ էի : Երջանիկ կը դդայի, երբ կ'երթա-
յինք Զըխիջուարի հանքային ջրերը, ուր կ'երաղէի Ալէյին, որ
զար եւ մեղ պաշարէր, զերի առնէր, եւ ես պատեհութիւն ու-
նենայի տեսնել զայն եւ իմ ծառայութիւնը մատուցանել անոր :

Երբ կարս զացի, եւ ինձ կը պատմէին Յունոյի մասին
այնպէս, կարծես ան ողջ լինէր, ես յիշեցի 10-15 տարի առաջ
եղած երեւակայութիւններս Նաբիի եւ Ալէյի մասին : Յունոյի
մասին պատմուածները յար եւ նման էին Արեգ հօրաքրոջս
պատմածներուն, այսինքն՝ ստուգման կարօտ : Ուստի դանց
կ'առնեմ զանոնք՝ թողնելով այդ իր դործակիցներուն եւ մօ-
տիկ եղողներուն :

Յունոյի դործակիցներէն Քաֆթառ Արշակին եւ Որսորդ
Գէորդին հանդիպեցայ, բայց դժբախտաբար անոնց չհարցու-
ցի իրենց նախայեղափոխական արկածներու մասին : Ասոնց-
մէ առաջինը իրզրումցի Քեռին էր, որ ժամանակ մը, Յունոյի
ոչնչացումէն յետոյ, կարս Պլոյի արհեստանոցին մէջ կը շինէր
համետ, սանձ, իւլար : Յետոյ ան անցաւ թումանի խմբի հետ
Սասուն եւ անկէ Վան, անկէ Պարսկաստան ու դարձաւ յայտնի
Քեռին, որ, կամաւորական մէկ դունդի դլուխ անցնելով՝
սպաննուեցաւ Ռըվանդուզ : Երկրորդը ի՞նչ կ'ընէր Յունոյէն
յետոյ, չղիտեմ, բայց ան ալ միացած էր թումանի երկրորդ
խմբին՝ անցնելու Սասուն, ու սպաննուեցաւ թումանի հետ :

Յունօն եւ ընկերները, որ ժամանակակից էին Նարիխն եւ Ալէյին, (1885-90 թ. թ.), կը տարբերէին անոնցմէ այն բանով, որ նախ՝ իրենց մէջ չունէին այլ պղղեր, այլ միայն հայեր։ Երկրորդ՝ իրենց գործունէութեան շրջանը Տայոց եւ Վանանաղի շրջաններն էին, գլխաւորապէս Նարման, Օլթի, Գեռլա (Կարսի նահանգ), Թորթում, Կիսկիմ, (Էրզրումի նահանգ) եւ Արդուին, Խոփա (Բաթումի շրջան)։

Յունոյի նշանակութիւնը պէտք չէ չափել իր անծանօթ մնացած գործերով, այլ այն արժէքաւորումով որ ժողովուրդը տուած էր անոր։ Կ'ըսէին՝ «Յունոյի նման մէկը աշխարհ չէ եկել եւ չպիտի դայ։ Յունօն, երբ երեսը կը դարձնէր դէպի էրզրում եւ կը դոռար, վալին իր տեղը կը դողար եւ Ստամբուլի թախտը կը ցնցէր։ Յունօն, երբ երեսը կը դարձնէր Կարս եւ Բաթում ու կը դոռար, գուրեռնաթոռները կը սոսկային եւ ձէնը կը հասնէր մինչեւ Պետորուոդ։ Յունօն ուրիշ մարդ էր»……

Երբ 7-10 տարեկան երեխայ էի, ճիշտ այդ չափաղանցութիւններով կը պատկերացնէի Նարին եւ Ալէյը։ Եւ մինչեւ օրս այդ ասպետ աւաղակիները ինձ համար «ամենամեծ» հերոսներն են։ Արդեօք նոյն խարկանքի մէջ չէ Կարսի հասարակութիւնը, կը մտածէի, երբ կը լսէի Յունոյի պատմութիւնները, զորս ախորժակով կը պատմէին Պլոն եւ Մխչոնց Մարդարը։ Ճիշտ է, անոնք տարիքու էին, մաղերը ճերմակ դառնալու հակումներով եւ մօրուք ունէին։ Բայց այդ չի խանդարեր մանկական պատկերացումներ ունենալ ծերացած ժողովուրդի մը, որ հին երազ մը ունի ըմբոստութեան եւ աղատութեան։ Երբ մէկը ծնուի այդ երազին համաձայն նշաններ ցոյց տալով, ան կը դառնայ իր պաշտելի զաւակը, անկախ անոր իրական արժէքէն։ Ան որակ եւ ուղեցոյց կը դառնայ ժողովրդի երազին համաձայն։

Յունօն շօշափելի առնական ոյժ կը համարուէր եւ սկիզբն էր Կարսի մէջ մարտական կաղմակերպութեան, ինչպէս եւ Արարօն՝ Տարօնի մէջ։ Ծնողները աւելի կը սիրեն եւ միշտ կը յիշեն իրենց զաւակներուն առաջին քայլի օրերը, եւ այդ հերոսը նորաքայլ մանուկն է……

* * *

1880–1892 թուականները կարսի հայութեան վերածնունդի տարիներ պէտք է համարել։ Հոն եկող ու գացող մտաւորականներէն ամէն մէկը իր գաղափարները կը բերէր, բայց ընդհանուր կատ չկար անոնց միջեւ։ Կազմուած հայրենասիրական խմբակցութիւնները եռանդուն ու գաղափարական էին, բայց ընդհանուր ներդաշնակութիւն չկար։

Հնչակեան կուսակցութիւնը կարսի մէջ, առածս տպաւորութիւններէն դատելով, բոլոր տուեալներն ունէր համախմբելու ինքնաբոյս յեղափոխական տարբեր հոսանքները եւ ամբողջական մէկ ոյժ կազմելու։ Ան էր ամենահինը, իբր համատարած կազմակերպութիւն։ Ան էր, որ կ'ընդգրկէր աղդային եւ ընկերային յառաջադէմ գաղափարները։ Անոր մէջ էին համախմբուած ժամանակի ամենազոհաբերող, անշահախնդիր տարբեր հայկական երկու հատուածներու երիտասարդութեան։ Անոր ձեռքին էր ջահը, որ կը հրդեհէր յեղափոխական բոցը Զէյթունէն Սասուն, Սասունէն Կովկաս։ Աղդը անոր կը նայէր։

Շատ կարճ ժամանակով հեռաւոր կիլիկիային, իննսունական թուերու սկիզբները, կարս այցելած էին Ժիրայրը եւ Մուրատը, երբ անոնք դեռ եւս անծանօթներ էին, բայց ա՛յնպիսի շունչ, ա՛յնպիսի ողի էին ցոյց տուած, որ կարճ միջոցի մէջ նուաճած էին բոլոր հոսանքներու սիրտը եւ մի հօտ ու մի հովիւ էին կազմած յարկի մը տակ, որ Հնչակեանութիւնն էր։ Դեռ 1904-ին, երբ ես հոն էի, երբ այլեւս գոյութիւն չունէր Հնչակեանութիւնը կարսի նահանդին մէջ, բացի քանի մը անհատներէ, ա՛խ ըսելով իր յիշէին զանոնք եւ կը նեղանային, երբ անոնց մասին բացասական արտայայտութիւն ընէիք։ Կը դարձանային, երբ անոնց «Հնչակ» ըսէինք։

— Զէ, չէ, սխալ ես, հոգուդ մեղք կ'անես։ Ռոստոմն ալ Ղարս էր, երդրում կ'երթար։ Մուրադն ալ Ղարս էր, Սասուն կ'երթար։ Անուշ, բարուշ իրարու հետ էին։ Երկուսին ալ ես ճամբեցի, երկուսն ալ հրեշտակի պէս մարդ էին։ Ոչ «կենտրոն», ոչ «Հնչակ», երկուսն ալ նոյն բանը կ'ըսէին։ «Աղդը

մեզի թագաւոր, մենք՝ անոր զինուոր»։ Մենք անոնց սիրեցինք եւ ամէն բաները հոգացինք ու ճամբու դրինք, — կ'ըսէր ինձի Թեւանենց Ալէքը։

Թեւանենց Ալէքը իր գլխէն չէր փչեր։ Այդպէս էր դրութիւնը 1890-ական թուի սկիզբները, երբ Ռուստոմները կ'առաջնորդէին Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը եւ Ապակեղրոնացումը։ Մուրատները ատոր մէջ դործնական միտք կը գտնէին եւ, եթէ ատոր իմաստը հասկնային արտասահմանի մէջ նստած Հնչակեան կուսակցութեան կեղրոնի անդամները եւ կամ Ռուստոմը անդամը լինէր այդ կեղրոնի, այդ պարագային դժուար թէ Հ. Յ. կազմուէր։

Հնչակեանութիւնը իր բոլոր տուեալներով ինքնասպան եղաւ իր անժողովրդական կեղրոնաձիդ ու տոտալիտէր վարչութեան պատճառով եւ նաեւ այն հասկացողութեան հետեւանքով, թէ ժողովուրդները իրենց իտէալը չունին եւ թէ այդ իտէալը մենաշնորհն է քանի մը դրոց-բրոց անհատներու։ Ատոր մէջ որոնելու է անոր քայքայման ու այլասերման պատճառները եւ Դաշնակցութեան կենսունակութեան աղբիւրները։

Կարսի մէջ նոր կազմակերպութեան՝ Դաշնակցութեան միութիւնը կատարեալ էր, Ռուստոմի շնորհիւ։

Նոյն միութիւնը առաջացաւ մարտական ոյժերու համախըմբման դործին մէջ։ Կուկունեանի խումբը կարելի է համարել Դաշնակցութեան առաջին փորձը մարտական ոյժի կազմակերպման։

Անդրէ Տէր Օհանեանը «Հայրենիք» ամսադրի էջերու մէջ, իբր աղբիւր ունենալով Կուկունեանի խմբի մասնակցողներուն յիշողութիւնները, այնքա՞ն հարազատ ըմբոնած է այդ խմբի էութիւնը, այնքա՞ն զեղեցիկ նկարագրած է, որ ընթերցողը կրնայ կարդալ ոչ թէ իբրեւ մտացածին մէկ վէպ, այլ իրական պատմութիւն։ Ես ալ մօտիկ բարեկամներ ունեցած եմ այդ խմբին մասնակցողներուն մէջ, որոնցմէ Բալաջանը եւ Ռուբէնը (Դերձակեան) պատմած են ինձ յաճախ։ Անոնց պատմածները նոյնը կը հաստատեն, ինչ որ Տէր Օհանեանը ներկայացուցած է։ Ուստի, այդ խմբի մասին ոչինչ չեմ աւելցներ իմ կողմէն։ Պիտի ըսեմ միայն որ այդ խմբի արժէքը պէտք չէ

որոնել ՞ր մէջը, այլ պէտք է որոնել այն ազդեցութեան մէջ, զոր թողած է ժողովրդի հոգեբանութեան վրայ:

Կարսի ժողովուրդը ծարաւի էր տեսնելու «հայ զօրքը»: Այդ տեսաւ եւ շօշափեց: Ու թէեւ այդ «զօրքը» բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ, բայց ժողովուրդը կը սիրէր իր տեսածը եւ կ'ուզէր ունենալ աւելի անթերի, աւելի կատարելագործուած զինուորական ոյժ մը, եւ ունեցաւ:

Սասունի եւ 1893-96 թուականներու կոխները եւ կոտորածները թուրքիոյ մէջ Կարսի նահանդի ամբողջ ժողովուրդը դարձուցած էին սպաւոր, բայց միակամ եւ պատրաստ՝ «վրէժը» լուծելու: Թէեւ այդ թուականներուն զանգուածօրէն ան կը հետեւէր Դաշնակցութեան, բայց թուրքիոյ մէջ եղած շարժումներուն առաջնորդը Հնչակեաններն էին եւ անոնց վրայ կ'իյնար ձախողութեան պատասխանատուութիւնը: Այսուհանդերձ որեւէ քննադատութիւն չկար այս ու այն կողմի դէմ: «Ինչ որ եղել է, եղել է: Մտածենք բուն պատասխանատուի օճիքը բոնելու մասին, որ Սուլթան Համիտը եւ Լոբանով Ռոստովսկին է», կ'ըսէին:

Այս մտածումով էր, որ աշուղ Ֆարհատի «Խալամների գոռ վաշտերը ահագին» երդը եւ Տամատեանի ու Մուրատի վրայ յօրինուած երդերը ազդային երդեր էին դարձած, ինչպէս եւ «Տալւրիկի քաջ եմ ես, քարի զաւակ»... երդը, որ այդ ժամանակներու ազդային մարշն էր: Լայն սիրտ ժողովուրդը կը դատէր.— «Եթէ ելքը յաջող լինէր, բոլորիս համար պիտի լինէր արդիւնքը. թէ ելքը ձախող է, բոլորիս պիտի լինի հետեւանքը»: Եւ ան բոլոր փախստականները, բոլոր կոտորածէն ճողոպրածները իր յարկին տակ կը պատսպարէր եւ կը տեղաւորէր:

Դաշնակցութեան վերելքը եւ Հնչակեանութեան վայրէջքը կատարուեցան այդ տակնապալի տարիներու ընթացքին իրենց՝ Հնչակեաններու միջոցով եւ Դաշնակցականներու յամառութեան ու շրջահայեցողութեան շնորհիւ ու հետեւեալ կերպով.—

Սասունի մէջ Տամատեանը ձերբակալուած էր: Զայն փո-

խարինած էր Մուրատը, որ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ նշանակուած էր իբրեւ ղեկավար Սասնոյ ապստամբութեան։ Կը սպասուէր որ ապստամբութեան պայթման պարագային եւրոպան պիտի ցնցուի, անդլիական նաւատորմիղը Պոլիս սլիտի մտնէ, իսկ ռուսական բանակը պիտի շարժուի՝ դործադրութեան դնելու համար եթէ ոչ Սան Ստեֆանոյի, դէթ Պերլինի Վեհաժողովի տուած որոշումները։

Բայց ապստամբութեան համար անհրաժեշտ էր զէնք։ Մուրատը, բացի Կարսէն իր բերած բեռդան հրացաններէն եւ 2000 փամփուշտէն այլ զէնք չունէր։ Սասունցիք ունէին չախմախլի հրացաններ եւ թուր ու մառթալ, որոնց զէնք անունը տալն իսկ յանցանք էր։ Ահա թէ ինչո՞ւ Սասնոյ իշխաններու հետ ունեցած ժողովին մէջ Մուրատը որոշած էր ընդառաջ դնալ եղած պահանջներուն եւ ճամբել ներկայացուցիչ մը արտասահման՝ խոստացուած զէնքերը բերելու համար։ Խոստումները առատօրէն ըրած էր Հնչակեան կուսակցութիւնը։

Ներկայացուցիչ ընտրուեր էր Սասնոյ սիրելին՝ Հրայրը։ Ան իր Ղըղըլաղաջիններէն եւ մօտիկներէն շուրջ 50 հոգի ճամբեր էր Կարս, որ ստանալիք զէնքերը հասցնեն Սասուն։ Ինքնալ ուղեւորուեր էր դէպի Կարս։

Տուրբախը եւ Թեւանենց Ալէքը Կարսի մէջ եւ յետագային կառնենու Մկրտիչն ու Ղըղըլաղաջի Պօղոսը Տարօնի մէջ կը պատմէին եւ իրարու ըսածները կը հաստատէին ընդհանուր դժերով։ Մկրտիչը, որ Հրայրէն յետոյ երկրորդն էր Տարօնի աշխարհին մէջ, հեղնական շեշտով կը պատմէր։

«Մուրատը մեղք չունէր, միամիտ էր, կը հաւատար խոստումներուն։ Ան մեղի ըսաւ։— «Թէ որ Սասուն ապստամբի, ինդիլիղը մէկ կողմէն, Ռուսը միւս կողմէն Ստամբուլ կը մտնեն եւ Սուլթանի թախթը կը քանդեն եւ հայութիւնը կ'ազատի»։ Հանեց «Կեղրոնի» նամակը եւ կարդաց։ Սասնոյ ժողովքը ըսաւ Մուրատին։— «Դու մեր աչաց եւ դլխի վրայ եկած ես։ ազդութեան համար թող մեր արիւն հալալ ըլլի։ Եւ Կեղրոնի (Հնչակեանութեան) լիազօրը մեր մեծը թող լինի, մեր աչքին լոյսը թող լինի»։

«Օսէի Աւէն եւ Հրայրը դիմադարձ եղան Մուրատին եւ ը-

սին .— «Ամէն բան լաւ . բայց կնիկը , որ կնիկ է , լուացքը անելէն առաջ նախ ջուրը կը պատրաստէ , յետոյ սապոնը եւ յետոյ լուացքի կը սկսի : Մենք չախմախլի հրացան ունինք , բայց բարութ (վառօդ) չունինք : Չախմախլիով քիւրդի դէմ կռիւ կը լինի , բայց «ասկարէ ոաշի» (կանոնաւոր զօրք) դէմ կռիւ չի լինի : Ո՞ւր է քու թոփ ու թուանքը » :

«Քանի մը տաք-գլուխներ , վերնայարկերը դատարկ , սլուացին Հրայրի եւ Օսէի Աւէին երեսին .— «Դուք խառնակիչներ էք» : Մենք ալ ըսինք .— «Խառնակիչը դուք էք» :

«Մուրատը լաւ մարդ էր , իր տեղէն ելաւ եւ կանչեց խառնակիչ կանչողները եւ ըսաւ .— «Խելքը դլխին քանի մը մարդ ունիք , անո՞նց ալ լեզուն կ'ուզէք կորել : Օսէի Աւէն եւ Հրայրը իրաւունք ունին : Առանց զէնքի եւ պաշարի՝ ապստամբութիւն չի լինի : Եւ հանեց նամակներ «Կենտրոնէն» զրուած , ուր Հընչակեանները կ'ըսէին .— «Ինչ պաշար որ կ'ուզէք , ինչ որ պէտք է , զնացէք Կովկաս և մեր մասնաճիւզերէն առէք» : Հրայրը մեծաւոր կարգեց զնալու եւ բերելու համար զէնքերը ու նամակներ տուաւ աշխարհի չորս դին :

«Գացինք Ղարս , մասնաճիւզ վնտուցինք : Բսին այդպիսին չկայ : Քանի մը Հնչակեան գտանք , նամակը տուինք եւ խոստացուած զէնքերը սլահանջեցինք : Բսին .— «Այդ Կենտրոնին դործն է . մենք զէնքեր չունինք» : Բսինք .— «Չանըմ , միք անէ այդպէս , Սասնոյ վրայ կոիւ է , Մուրատ նեղն է մնացեր , մեզ փութով ճամբած է օվնութիւն հասցնելու : Դուք արիւնքի տակ կը մնաք : Էղպէս չի լինի» : Օվուտ չունեցաւ : Բսին .— «Կենտրոնի դործն է» ու կանզնեցան : Իսկ Կենտրոնը ո՞ւր է , սատանան դիտէ : Չար , նաշար , զտանք Չալլաթին , որ Սասուն եւ Սբ . Կարապետ եղած էր : Ան տարաւ Տուրբախի մօտ , որ շատ աղէկ մարդ է : Ան տարաւ Ալէքի մօտ , որ դուռը չէն մարդ է : Պատմեցինք ամէն ինչ : Անոնք ըսին .— «Մենք Կենտրոն չենք ճանաչէ , մենք Դաշնակցական ենք եւ Հնչակեաններէն խաբար չունինք : Բայց քանի որ դուք կռուի մէջ էք , դիմեցէք մեր կոմիտէին , անոնք անպայման կ'օդնեն» :

«Հրայրը առաջ անցաւ : Գացինք Դաշնակցական կոմիտէին , մեր ցաւը պատմեցինք : Մենք չէինք դիտեր թէ ի՞նչ է Դաշ-

նակցականը եւ ոչ ալ անոնց կը ճանաչինք։ Երբ ըսինք թէ
եկած ենք զէնքի, հոն կոիւ կայ, պարապ ինչպէ՞ս դառնանք,
անոնք մէկէն ըսեցին։— «Ինչ որ մենք ունինք, ձերը համարե-
ցէ՛ք։ Մեր տղաներն ալ թո՛ղ ձեղի մատաղ լինին։ Մենք մէկ
ազգ ենք եւ մէկ հաւատի ենք եւ մեր ազգի ազատութիւնը կ'ու-

Տ Ո Ւ Բ Ա Խ

զենք»։ Միւս օրը կործի անցանք։ Մեր հետ բերած Ղըղտ-
աղաճցիներէն, Պօղոսի առաջնորդութեամբ, 26 հոգի զինեցինք
եւ Սասուն յետ ճամբեցինք։ Անոնք ապահով տեղ հասան։ Եօթը
հոգի ալ, որոնց մէջ կար եւ մատըմ դեռ տղայ Զոլօն, ճամբով
ճամբեցինք, որ Բասենէն այն կողմը չկրցաւ անցնիլ։ Զերբա-
կալուեցան, իսկ Զոլօն կրցաւ փախնիլ։

«Զալլաթը քանի մը հոգիով անցաւ Սասուն եւ յետ վերադարձաւ, իսկ Տուրբախը անցաւ ինուս եւ հոն հաստատուեցաւ՝ խմբեր անցընելու համար ու հոն ալ մնաց, մինչեւ որ կոտորածներ եղան, բայց ան ազատեցաւ։ Այդպիսով Ղարսէն դատարկ ձեռքով մենք յետ չճամբեցինք մեղ հետ բերած մարդկանց։ Հրայրը բոլոր անցուղարձը բացատրեց յետ դնացողներուն եւ խնդրեց հասկացնել ամէնքին՝ Սասնոյ իշխանաց եւ Մուրատին, որ կենտրոնը կորսուել է, եւ այս բոլոր զէնքերը Դաշնակցականներ տուին»։

Կառնենու Մկրտիչի այս պատմածները, որ ի միջի այլոց բերի հոս, նպատակ չունի լուսաբանելու Սասնոյ առաջին ապստամբութեան պատմութիւնը։ Կարսին չի վերաբերիր այդ։ Կրնայ ըլլալ որ կառնենու Մկրտչի պատմածները ճշտուած փաստեր ալ չեն։ Ատիկա կը համարեմ երկրորդական։ Էականը պէտք է համարել այն երեւոյթները, որոնք պատճառ դարձան Երկրի եւ Կարսի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան իսպառ վերանալուն։

Անհերքելի պէտք է համարել, որ Տարօնէն իրը Հնչակեան ճամբուած են Մուրատի կողմէ Հրայրը, Մկրտիչը, Պօղոսը եւ անոնց հետ Գոմերի Յովօն, որոնք դացած են արտասահմանեան «մասնաճիւղերէն» բերելու խոստացուած զէնքերը՝ ապստամբութեան համար։ Սակայն, այդ մարդկանց ջանքերը ապարդիւն են անցած Հնչակեաններու մօտ եւ, ընդհակառակը, արդիւնաւոր՝ անոնց հակառակորդներու՝ Դաշնակցականներու մօտ։ Իրը հետեւանք ատոր, Հրայրը, Մկրտիչը ու իրենց հետ եկածները վերադարձած են իրը Դաշնակցականներ։

Անհերքելի պէտք է համարել եւ այն, որ այդ տագնապալի վայրկեանին, երբ դեռ Դաշնակցութիւնը անծանօթ էր Երկրին մէջ, ոչ միայն Կարսեցի Պետօն կը տեսնենք Վանի մէջ, այլեւ Ռոստոմը՝ Երզրումի մէջ, իսկ Զալլաթը (Ալեքսանդրապոլիցի) եւ Տուրբախը (Կարսեցի) կը տեսնենք Սասուն եւ ինուս՝ Մուրատի ճամբած մարդկանց հետ միասին «ազգութեան», առանց ոլայմանի, օղնելու նշանաբանով։

Ովքե՞ր էին 1893-1896 թուականներու Հ. Յ. Դ. Կոմիտէներու համեստ անդամները, ես չեմ կարողացած ճշոել։

Բայց ինձ համար համոզմունք է, որ անոնք, թէկուղ անդիտակցօրէն, իրենց վարմունքով այնպիսի հսկայ քայլ մըն են ըրած, որ իրենց շրջանը վերջնականօրէն կապած են Դաշնակցութեան հետ։ Եւ անոնք են եղած հիմնադիրները այդ շրջանի հզօրութեանը, զոր կը վայելէի 1904-ին։ Այդ քայլը կ'ուղէին վերագրել Թեւանենց Ալէքին, Զալլաթին եւ Տուրբախին, բայց անոնք, ըստ իս, աջակիցներ եւ նախաձեռնողներ կարող էին լինել, բայց բուն վճռովը կ. Կոմիտէն էր։ Այդ քայլի հետեւանքը պէտք է համարել այն առեղծուածը, որ Տարօնի աշխարհը, ուր տիրապետողը եւ բարոյական ոյժը մինչ այդ Հնչակեաններն էին, մէկ անդամէն եւ լրիւ կերպով դարձաւ կողմնակից Դաշնակցութեան իր Գէորդ Զավուշներով, Փուռթոներով եւ Մակարներով։ Կարսէն-Էրզրում, ուր բոյն դրած էր Ռոստոմը, եւ Էրզրումէն-Տարօն՝ այլեւս հնչակեանութիւնը չքացաւ, եւ Դաշնակցութիւնը փոխարինեց զայն։ Այդ պարտական ենք Կարսի կ. Կոմիտէին։

* * *

Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, Խրիմեան Հայրիկը պատկերաւոր վիճակ մը ներկայացուց իր յայտնի «Երկաթէ» շերեփի պատմութեամբ։ Այդ ունեցաւ ճակատադրական նշանակութիւն հայոց թէ՛ ներքին յեղափոխական եւ թէ՛ արտաքին յարաբերութեանց մէջ։ Երկիմաստ այդ օրինակը, որ խարիսխը դարձաւ Հնչակեաններու վարքադին եւ որ վարակեց ե՛ւ Դաշնակցութիւնը, ինծի համար վերաքննելի խնդիր մըն էր։ Եւ ևս յաճախ կը խօսէի այդ մասին Սերպէյի եւ Յակոբի (Զիլինդարեանի) հետ։

1904-ի սկիզբները, Սերպէյը օր մը ինձ ըսաւ.

— Մտորումները արդասաբեր են երբ անոնք կը վերլուծուին հրապարակով։ Անոնք անդամալոյծ կը դարձնեն մարդը, երբ փարատած չեն։ Ուստի դասախօսութիւն պիտի տաս «Բերլինի Վեհաժողովը, Հնչակեան վարժագիծը եւ Բանկ Օտտոմանի դէպֆը» նիւթի շուրջ։

Ուղեցի մերժել, բայց աղատում չկար, մանաւանդ որ սեղմ շրջանակի մէջ նշանակուած էր ժողովը։ Քրտնելով եւ կմկմա-

լով, այդ օրը խօսեցի մօտաւորապէս հետեւեալը .—

— Խրիմեանի այն եղրակացութիւնը, թէ Պերլինի Վեհաժողովին հարիսան իրենք չկրցան ուտել, որովհետեւ իրենց ձեռքը թղթէ դգաներ կային եւ միւսներուն ձեռքը երկաթէ շերեփներ, բանաստեղծութիւն մըն է, որ վնասակար, անիմաստ ու երկդիմի է եւ որ ինչպէս Հնչակեանութիւնը, նոյնպէս մեղ եւ ամբողջ հայութիւնը, սխալ ճամբու տարած է :

Լուռ մտիկ կ'ընէին ինձ եւ սոսկումով կը նայէին, կարծես սկիհի մէջ թոյն կը կաթեցնէի : Բայց ես կը շարունակէի .

— Երկդիմի է այդ, որովհետեւ այդ օրինակը կրնանք հասկնալ այսպէս . «Ազատութիւնը չի կարող ձեռք բերուիլ խնդրազրով, ազօթքով, լացով, այլ միայն կրնայ խլուիլ եւ առնուիլ երկաթէ շերեփով : Միջազգային յանձնառութիւնները արժէքաւոր են, երբ անոնք կը զուզադիպին պետութեանց շահերուն, եւ զու քու երկաթէ շերեփով խլածդ կարողացած ես տանել քու բերան եւ մարսել : Եթէ այս կ'ուզէ ցոյց տալ Խրիմեանը, այդ իմաստութիւնը իրեն չի պատկանիր, այլ շատ հինգած եւ անվիճելի համարուած ճշմարտութիւն մըն է պատմութեան մէջ եւ անառարկելի :

Հոս ունկնդիրներուն դէմքերը քիչ մը բացուեցան :

— Բայց այդ տարրական ճշմարտութիւնը չեն ըմբռնած թէ՛ Խրիմեան եւ թէ՛ իր կղերական ընկերները, որոնք յանուն հայութեան դնացած են Բերլինի Վեհաժողով եւ իրանց իսկ խոստովանութեամբ՝ «թղթէ» դղալով :

Երբ դժկամակութիւն նկատեցի դէմքերուն վրայ, ջղայնացած կանչեցի .

— Բօեռներու նախագահ Կռիւզեուր, որ այժմ կը շրջի Եւրոպայի մէջ իր քանի մը հարիւր հաղարնոց ժողովրդի աղատութեան համար, պիտի հասնի իր նպատակին, որովհետեւ ան կը հասկնայ որ առանց երկաթէ դղալի ոչ մէկ խնդրանք չի իրագործուի, եւ ան ձեռք պիտի բերէ Բօեռներու աղատութիւնը Անդլիայէն : Բայց մենք քանի մը միլիոն ժողովրդով ձեռք չենք կրնար բերել մեր աղատութիւնը Թուրքիայէն եւ Ռուսիայէն, քանի որ դեռ չենք հասկցած այդ ճշմարտութիւնը :

Խրիմեանի եւ անոր շաւիղով դնացող Հնչակեաններու հաս-

կացողութիւնը այլ իմաստ ունէր հարիսայի «երկաթէ եւ թղղթէ» դղալներու մասին։ Անոնք հաւատացած են արդարութեան յաղթանակին։ Կը հաւատան, որ ներկայացնելով իրենց արդար իրաւունքները՝ իրենց նպատակին պիտի հասնին։ Կը հաւատան, որ մարդկային խիղճը շարժելը վճռական է՝ հասնելու համար իրենց նպատակին։ Մէկ խօսքով՝ գութէն փրկութիւն կը սպասեն։ Ասիկա մահացու վտանդ է եւ ցնորքներու ետեւէ իյնալ է, ինչ որ մեղ կը տանի ձախողութեան եւ փճացման։ Այդպէս մտածողները եւ դործողները բացի վնասէն, ոչ մէկ օդուտ պիտի բերեն։

Այդպէս են մեր զիւանալէտ կղերականները, որոնք արդարութեան, աղատութեան քարող կը կարդան, առանց խանչալի։ Այդպէս են Հնչակեանները, որոնք ապստամբութիւն կ'ընեն, առանց հրացանի՝ յուսալով որ զութը կը շարժի Եւրոպայի եւ արդարութիւնը կը յաղթանակէ։ Անոնք չեն գիտեր թէ՝ արդարութիւնը եւ աղատութիւնը խանչալի ծայրով կը պոկուին։

Զղայնացած էին ունկնդիրները։ Նորհատեանը կ'ըսէր։ — «Թողէ՛ք, թողէ՛ք, որ վերջացնէ, տեսնենք ի՞նչ կ'ուղէ ըսել»։ Ես կը շարունակէի։

— Գալով Բանք Օտտոմանի դէպքին՝ ես անոր մէջ միայն մէկ բան կը տեսնեմ, եթէ հերոսական կողմը մէկ կողմ թողնենք։ Ան իր գործողութեամբ կ'ուղէ մեղ եւ աշխարհին հառկըցնել, որ պէտք է թքնել բոլոր քաղաքական աշխատանքներուն վրայ, եթէ անոնք ոյժի վրայ յենուած չեն։ Բանք Օտտոմանի արժէքը անոր մէջ է, որ կը զիտակցի թէ խածան շան կը նետեն ոսկորները, իսկ վնկստան եւ աղերսող շան բաժին չեն հաներ։ Բայց մենք, դժբախտաբար, այդ պարզ բանը չենք հասկնար եւ Բանք Օտտոմանի իմաստով չենք շարժիր։

Երբ նկատեցի որ լսողները եղրակացութեանս կը սպասեն, աւելցուցի։

— Բոլորն ալ սխալ են։ Երկաթէ շերեփ չունինք։ Այդպէտք է դտնել, ստեղծել, պատրաստել։ Թղթէ շերեփը բանի մը պիտի չծառայէ։ Կը մնայ հարիսան ուտել հայու նման՝ առանց դղալի, մեր մատներով եւ լաւաշ հացով եւ միշտ ի մտի

ունենալով ոռւս սոցիալ-յեղափոխականներու նշանաբանը՝ «միայն քու ոյժով կը տիրանաս քու իրաւունքին»:

Ես վերջացուցած էի: Բայց մատներ տնկուեցան եւ դայրացած ձայներ լսուեցան. «Զայն կ'ուզեմ», «Ինձ ձայն տուր», «Խօսք տուր ինձ»: Եւ անդզի նման իմ վրայ ինկան եւ բզիկ բղիկ ըրին:

Հարուածները կ'առնէի եւ ողորմելի վիճակ մը ունէի: Միայն Սերգէյն էր որ ինձ խղճա՞ց, թէ արդար զտաւ, չգիտեմ, բայց միջամտեց, ըսելով.

— Տղան ի՞նչ ասաց, որ վրան ընկել էք: Ասաց որ բոլոր քարողները, լաց ու կոծերը եւ խնդրադրերը անարժէք են, բոլորն էլ սին յոյսեր են, իսկ սին յոյսերը պէտք չէ խրախուսել եւ, միայն ոյժ ունենալուց վերջը, պէտք է խլել մեր իրաւունքը եղած ոյժի չափով եւ ոչ թէ խնդրել իրեւ ողորմութիւն:

Ես ծեծ կերած էի բուռն ընդդիմութեան եւ պարսաւանքի հանդիպելով, բայց ինքինքս կը մխիթարէի: Քանի որ այդքան կրքոտ ընդդիմութիւն կար, այդ կը նշանակէր որ չէին կարող տասնեակ տարիներու աւանդութիւններէն այդքան շուտով բաժնուիլ եւ եղած կրքոտութիւնը պէտք էր նշան համարել այդ աւանդութեանց թուլացման: Ուրեմն, պէտք էր յամառօրէն քանդել դայն:

Ան քանդուելու վրայ էր արդէն: Կարսի մէջ այլեւս չկար ոռւսասիրութիւնը եւ կոյր ծառայութիւնը ոռւսներուն: Յուսաբեկուած էր այնտեղի հայութիւնը՝ կարսի բերդին նայելով, որ իր մայրաքաղաքն էր երբեմն: Այսօր ան ոռւսինն էր, թէ եւ վերադրաւուած հայ զօրավար Լազարեւի կողմէ: Ան յուսաբեկուած էր կուկունեանի, Բասենի եւ այլ խմբերու փճացումի պատճառով եւ ոռւս ու թուրք համագործակցական ջանքերէն: Ան յուսաբեկուած էր մանաւանդ հայ եկեղեցական կալուածներու բռնագրաւման պատճառով եւ կանգնած էր իրականութեան մը առջեւ, որ հեռու էր կոյր հաւատէն՝ դէպի ոռւսը:

Ուրեմն, պէտք էր դրական յենարան մը դտնել, որ փոխարինէր այդ սուտ եւ վնասակար երազները:

Այդ բեկումը միայն իմ մէջ չէր առաջ եկած, այլ բոլորի մէջ:

Շաբաթներ անցած էին, երբ օր մը Սերգէյը ինձի ըստ.

— Անցեալ դասախոսութեանդ մէջ մի լաւ բան ասացիր, բայց լաւ չբացատրեցիր միտքը: Ասացիր՝ թքած թղթէ դդալի վրայ, նա մեզ պէտք չէ. հայի պէս հարիսան ուտենք՝ լաւաշ հացով եւ մատներով, դդալն ալ հետը: Արի, այս մանրամասնենք եւ գործնական ճամբան դտնենք: Ես շատ մտածեցի եւ զգում եմ որ մի բան պիտի փոխուի: Բայց ինչպէս պէտք է փոխուի, այդ իրար հետ խորհինք: Կարդացի՞ր «Դրօշակ»ը: Մինչ մենք ինչե՛ր կը մտածենք, Լոռիս եւ ուրիշներ իտալիայի եւ այլ քաղաքների մէջ կը չընեն, միտինկներ կ'անեն եւ զուռնայ կը փչեն: Ինձ դուր չի դալիս այդ: Դրանից Դաշնակցութեան հոտ չի դալիս, այլ Հնչակեանութեան:

Մենք այդպէս կը խօսէինք եւ ճամբայ չէինք դտներ: Այդ ճամբան Երկրի մէջ պիտի դտնէինք, ինչ որ յանդաւ հարեւաններու հետ գործակցութեան ուղղութեան:

Այդ տարիները մեր քաղաքականութեան բեկման տարիներն էին:

* * *

Երբ կը հարցնես մէկուն թէ՝ որո՞ւ տղան ես, ան իր հօրը անունը կուտայ, թէկուլ իր հօր աղղեցութիւնը իր վրայ չնչին լինի: Զի տար իր մօր անունը, թէեւ հաստատ դիտէ թէ ով է իր մայրը, եւ որ անորմէ կախուած է իր ամբողջ էութիւնը եւ անոր պարտական է իր բոլոր յատկութիւնները:

Բոլոր մայրերու նման, կարսն ալ անծանօթ կը մնայ, թէեւ ան եղած է մայրը յեղափոխական դաստիարակութեան, անոր գորովագութ ծնողը, որ իր ամէն ինչը նուիրած է բոլոր հայերուն՝ անխտիր կերպով:

Թո՛ղ օրհնեալ լինին Յովսէփի Տէր Դաւթեանը եւ Համօ Օհանջանեանը, որոնք ինձ ըսին՝ «Մինչեւ որ կարսի ջուրը չը խմես, օդը չը շնչես եւ ժողովրդի բարքերը չը մարսես, ոչ մի տեղ չը դնաս»: Եւ ինձ տոմս մը տալով՝ նախ ճամբեցին կարս, որ վարժուիմ հոն եղած մթնոլորտին: Ես այդ ըրի, եւ տեսայ

որ հայութեան մայրը կարսն է : Եւ եթէ ինձ հարցնէք, թէ որո՞ւ զաւակն ես, ես չեմ սխալիր երբ ձեզի ըսեմ թէ կարսի մանչն եմ, թէկուզ ես հոս ծնուած չեմ :

Կարսի զաւակներն են բոլոր անոնք, որոնք անոր հողերով անցած եւ անոր ջրերը խմած են : Իսկ եթէ չեն խմած, միեւնոյնն է, կարսը մամիկ մըն է, որ բոլոր հայերը իր հարազատ զաւակը կը համարէ, թէկուզ զանոնք տեսած չը լինի : Կարսը անոնց անխտիր կ'օդնէ, անոնց համար կը ցաւի, կ'ուրախանայ, թէկուզ ոչ ոքի ուշադրութիւն չդրաւէ :

Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանապարհներուն վրայ : Անոր փէշերուն տակէն էր որ կարելի էր դնալ Բաղրեւանդ, Երզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ, Հարք եւ Ապահունիք, Հեռաւոր Քաջրերունիք եւ Տմորիք, Վարդօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհն ու աւելի հեռուները, մէկ խօսքով՝ ամբողջ Բարձր Հայքը եւ Հայաստանի կեղրոնը : Կարսը հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օղակն ու բանալին էր :

Անոր բերած օգուտները հետեւեալներն էին Երկիրի համար .
1.— Ստեղծած էր իր ծոցին մէջ այնպիսի նահապետական եւ աղղային մթնոլորտ մը, որ ամէն մէկ հայ, անկախ իր ծաղումէն եւ զասին, իրեն հարազատ լնտանիքի մը մէջ կը զդար, կը մոռնար իր հատուածական, հայրենակցական նեղ եւ վնասաբեր զդացմունքները եւ կը տոչորուէր լնդհանուր հայութեան ուրախութեամբ ու վշտով : Իր զոյքն ու արիւնը չէր խնայեր անոր ինքնուրոյնութեան ու աղատութեան համար : Հոն բարոյալէս կը մեռնէին այն բոլորը, որոնք իրենց եսականութեամբ եւ օտարամոլութեամբ արդեւք կը հանդիսանային հայութեան դատի լուծմանը :

Տեսանք, որ այդ նալատակին հասած էր կարսի շրջանը իր ինքնավար յեղափոխական ներքին կառավարութեամբ : Եւ այդ հողերանութիւնը ան կ'արտահանէր Երկիր եւ հիւսիսային Հայաստան :

2.— Իբրեւ կայան հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստաններու, կը խրախուսէր եւ ամէն ինչով կ'օժանդակէր բոլոր այն մտաւորական եւ ոչ-մտաւորական անհատներու, որոնք մէկ

կողմէն միւս կողմը կ'անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով։ Բոլոր դործիչները եւ մարտիկները որոնք նահատակուած են միջին Հայաստանի մէջ, մեռած են երախտագիտութեան զգացմունքով դէպի Կարսը՝ իրենց հետ տանելով անոր դորովը եւ խրախուսանքը։ Արաբօն, Դերսիմի Քեռին, Սոխորտի Սերոբը, Ռոստոմը, Հրայրը, Փիրայրը, Սասնոյ Մուրատը, ո՛ր մէկը յիշեմ, ամէնքը Կարսի ջուրը խմած են եւ անոր ժողովրդի ողիէն բան մը սորված ու իրենց հետ տարած։

Կարսը, դրանով ալ չբաւականանալով, վան է ճամբած իր հարազատ զաւակներէն Պետօն, որ սկիզբն է դրած Դաշնակցութեան։ Քանի մը անդամ ճամբած է Սասուն Ջալլաթը եւ Տուրբախը, որոնք ժամանակին ժողովրդական դէմքեր էին եւ Կարսի մտայնութիւնը տարածողներ։ Ճամբած է եւ ուրիշներ, ինչպէս Մալոյեանը եւ Շաւրօն, որոնք իրենց նպատակին չհասած՝ սահմաններու վրայ սառած կամ սպաննուած են։ Բայց այդ չէր վհատեցուցած կարսեցին։ «Կուժը ջրի ճամբան կը կոտրուի» ըսելով՝ ան մխիթարուեր էր եւ նահատակներու թիւը բազմապատկեր։

3.— Ապաստարան կուտար աղդի համար տառապողներուն, փախստականներուն, յողնած մարտիկներուն, ջարդերէն փախած բազմութիւններուն։ Բայց այդ ապաստանարան տալը չէր նկատեր իբր մէկ շնորհ, իբր աղդային ծառայութիւն մը հանդէպ աղէտեալներուն, այլ իբր անոնց բնական իրաւունքը, ինչպէս բնական իրաւունքն է յողնածներու եւ վիրաւորներու համար՝ իրենց տունը վերադառնալը եւ իրենց մայրիկի ինամքին ենթարկուիլը։ Կարս եկողները ինքզինքնին ոչ «գաղթական» եւ ոչ ալ օտարական կը զգային։ Այդպիսի բան ես ոչ մէկ ուրիշ տեղ հանդիպած եմ, բացի Տարօնի աշխարհէն։ 1894—96-ի կոտորածէն փախած շուրջ 25,000 հայութիւնը ապաստան էր դտած կարսի շրջանի մէջ, հակառակ թուրք եւ ռուս իշխանութեանց հալածանքներուն։ Նորեկները կը պաշտպանուէին եւ կը խընամուէին կարսի հայերուն կողմէ իբրեւ իրենց հաւասար իրաւատէր աշխատողներ։

4.— Կարսի շրջանն ունէր նաեւ հետեւեալ հողերանութիւնը.— Երկիրը առաջին վտանգի տակ է։ Զայն պէտք է ազա-

տագրել: Ազատութիւնը, ապահովութիւնը չի տրուիր, եթէ դու ոյժ չունիս: Ոյժը չի կարող ստեղծուիլ, քանի դու կատարելագործուած զէնք չունիս: Ուրեմն, նախ՝ զէնք պէտք է ձեռք բերել: Երկրորդ՝ ձեռք բերուած զէնքը պէտք է հասցնել բոլոր անոնց, որոնք կը կոռւին Երկրի մէջ: Եւ երրորդ՝ պէտք է պատրաստել զինական խմբեր եւ հասցնել զանոնք կոռւողներու օգնութեան:

Արդէն յիշած եմ, որ զէնք ճարելու համար երկու միջոց միայն կը գործածուէր, այն է՝ կուսակցական կամ այլ աղջային միջոցներով զնումը եւ պետական պահեստներէ գողանալը: Հոս պէտք է աւելացնեմ, որ անտեղի էին կասկածները թուրքերուն, որոնք կը խորհէին թէ զէնքերը ուռւներու կողմէ տրուած էին: Նոյնպէս անտեղի էին ուռւներու կասկածները, որ մէկ այլ պետութիւն կ'աջակցէր մեղի: Քանի որ այդ գործերը կը կատարուէին դրամով, կը կարծէին թէ հայ ժողովուրդը չէր կարող հայթայթել այդ դրամը: Մատնանշելու է նոյնպէս որ այդ դնման եւ գողացման ձեւը կարելի չեղաւ Երկրի մէջ կիրառել, ինչ որ կրկնակի օգուտ պիտի բերէր: Կարսի մէջ քնաւ չիրագործուեցաւ նաեւ սեփական զինական գործարաններու շինումը: Այդ եղաւ մասամբ միայն թաւրիդի մէջ: Այսպէս թէ այնպէս, սահմանափակ կերպով կարսի մէջ զէնքեր կը հայթայթուէին:

Աւելի դժուարին գործ էր զէնքը Երկիր հասցնելու աշխատանքը, որ լի էր վտանգներով: Սկիզբները համեմատաբար դիւրին էր, երբ ուշադրութիւն չէր դրաւուած պետութեանց կողմէ: Զէնքը իբր գոյք, իբր առեւտրական ապրանք սահմանէն կ'անցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր նպատակին կ'երթար: Այդ միջոցը, սակայն, չուտով իսպավերացաւ: Երբ հասկցան որ առեւտրական գոյքերու անուան տակ արգիլուած զէնքեր կը ներմուծուէին, սահմաններուն վրայ քննութիւնները սաստկացան, հայերու առեւտուրը երկու կողմերու վրայ արգիլուեցաւ թուրք եւ ոռւս համաձայնութեամբ: Լսու այդ համաձայնութեան, երկուսի հպատակ հայերը պէտք է իրարմէ կտրուէին եւ ոչ մէկ հայ այլեւս չէր կարող անցնիլ սահմանագծի մէկ կողմէն միւսը, թէեւ երկու կող-

մերն ալ հայերու երկիրն էր :

Կը մնար միայն մէկ միջոց՝ գիշեր ժամանակ սահմանապահ երկու զօրքերէն խուսափիլ եւ փոքր կամ մեծ ղինատար խմբեր կազմակերպել ու զէնքերը Երկիր անցկացնել։ Ուրիշ խօսքով՝ Երկրի խորքերուն մէջ կռուող տարրը կամ ինքը անձամբ պէտք է դար մինչեւ Կարս եւ զէնքի պաշարը տանէր, եւ կամ Կարսի մէջ պէտք է ճարուէին մարտիկներ որոնք կռուով պէտք է անցնէին սահմանը։ Շարունակական մտահոգութիւն դարձաւ զէնքի փոխադրութիւնը, որ կեանքի հետ խաղալու համազօր էր։

Այս դժուարին դործին մէջ նորութիւն մտցուց Հրայրը։

Թէեւ Սասունի մէջ արդէն տաք կռիւներ էին սկսուած, Հրայրը շտապեց հասնիլ արտասահմանի այլ կեղրոնները, հասնելով մինչեւ Ռումանիա եւ Պուլկարիա, որպէսզի եթէ զէնք չլինի իսկ փոխադրելու Սասուն, գոնէ ինգիլիզին նաւատորմիդը շտապի Պոլիս մտնել, ինչ որ խոստացած էր Հնչակեաններու կեղրոնը, ըստ Մուրատին ուղղուած նամակին։ Այդ խոստումն ալ անհիմն էր։ Հրայր յուսաբեկ յետ էր դարձած՝ ձեռները լուալով Հնչակեաններէն եւ ուխտելով զնալ Դաշնակցութեան ետեւէն։ Անոր կռուքը դարձած էր Ռոստոմը, զոր թէեւ չէր տեսած (կարծեմ բնաւ ալ չտեսաւ), բայց անոր դործերէն դատելով՝ անոր հաւատացող մը դարձեր էր։

Հրայր Կարսի մէջ դարձեր էր կարսեցի, որդեղրեր էր Կարսի մտայնութիւնը եւ դործելակերպը եւ եղեր էր անխնայ քըննադատը Հնչակեան գործելակերպին։ Ու երբ Տամատեանի հնարած Տալւորիկի եւ այլ Երդերը կ'երդէին, ան կը լոեցնէր ըսելով։ «Թո՛ղ չորնան այն քաղցր լիզունները, որ կրնան միամիտ ժողովուրդը ոտքի հանել, բայց ոտքի վրայ չեն կրնար պահել։ Թող Տալւորիկի ժողովուրդը մնար, թո՛ղ անոր փառքը դուք չհասկանայիք»։

Երբ կը կարդային, թէ Գլադստոն այս էր ըսած եւ Դիլոն՝ այս, ան ջղայնացած կ'ըսէր։ «Թող ջարդին այն ձեռները որ իրենց չհաւատացածը կրնան ուրիշին հաւատացնել։ Այդպիսիք դերեղմանափորներն են ժողովուրդին։ Ես սուտին վերջը տեսած եմ»։

Հները, մասնաւորապէս թեւանենց Ալէքը, պատմելով այս
մասին, կ'աւելցնէին.

— Հրայրի ամէն ինչը տեղն էր: Նա մեծ մարդ էր, միայն
թէ՝ Տամատեանի եւ Մուրատի դէմ կը խօսէր, որ մեր սրտին
չէր գար: Երբ հասկցուցինք, որ ընկածին չեն հարուածեր, նա
ասաց. «Թո՛ղ ձեր ըսածը լինի: Բայց դուք չէք հասկնար:
Ես կերած եմ սխտորն ու սլզակեղը, իմ բերանը կ'այրի: Ես
մանրած եմ սոխը, իմ աչքերը կ'արտասուին: Ես եմ անոնց
դործակից եղած եւ այժմ կը տեսնիմ, որ ոչ բարով լինի, իմ
ժողովուրդը անսեղի յոյսով ստքի տակ գնաց»:

Ժողովրդասէր, դառնացած Հրայրը չէր դիտեր թէ տասը
տարի յետոյ իրեն ի՞նչ կը սպասէր: Տարբեր պայմաններու
մէջ ան ալ պիտի սպաննուէր նոյն ժողովրդի սիրոյն, իր հիաս-
թափութենէն թելադրուած:

Սասուն ինկած էր: Ֆըռֆըռ քարի մօտ Մուրատը, Գէորգը
եւ ընկերները բռնուած էին 1896-ին եւ յուսահատութիւն կը
տիրէր հոն: Բայց Կարսը յուսահատ չէր. ան տխուր էր միայն:
Հրայրը, որ Կարս էր եկած, նոր հնարքներ, նոր ուղիներ կ'ո-
րոնէր՝ Երկրին օդնելու համար: Կարսի կազմակերպութեան
եւ ժողովրդի վրայ նայելով՝ ան նոր ելք ցոյց կուտար: Ան կը
դատէր Կարսի մէջ տիրող մտայնութեամբ.

— Ժայռը, որ լեռնէն պոկուեր է, կանգնեցնել չի լինի:
Մեր ժողովուրդը աչքերը բացեր է, դայն ստրուկ դարձնել չի
լինի: Արթնցած ստրուկը որ պաշտպան չունի, անպայման
երէկուայ իր տիրոջմէն պիտի սպաննուի: Այդ աչքերս առնենք:
Իսկ որ պաշտպանը չկայ, այդ ալ հաստատ զիտենանք որ դա-
տարկ տեղը մենք մեղի չխարենք: Մենք ձեր մտածուած սու-
սիկ փուսիկ, առանց չալումի կազմակերպութիւնը չունինք:
Երկրորդ՝ կոռուզ ունինք, բայց զէնք չունինք. դուք այդ եր-
կուսն ալ ունիք: Ես վաղն իսկ Երկիր պիտի անցնիմ, եթէ ինձ
խօսք տաք, որ կը տրամադրէք սահմանի վրայ, այն վայրերու
մէջ որ ձեզ ցոյց կը տամ, զէնք ու կազմակերպող, որքան որ
ուղեմ:

Խօսք կ'առնէ եւ կը մեկնի ոռւսական Բասենէն թուրքական
Բասենը, ուր նոյն հայ ժողովուրդն է: Արդէն նոյն ծրադրով

Արամ Թաթուլը անցած էր էրդրում, իսկ Տուրքախը եւ Զալ-
լաթը՝ Խնուս եւ Տարօն:

Ծրագիրը պարզ էր: Նախ՝ կաղմակերպել թրքական մասի
հայերը սուսիկ փուսիկ, առանց աղմուկի, առանց չալումի:
Ատիկա Բասենի մէջ լիովին կը յաջողի Հրայրը որ կը ստանձնէ
գործը ի գլուխ բերել: Երկրորդ խնդիրն էր ոռուսական Բասե-
նէն եւ Թախթի շրջանէն որոշուած վայրերու մէջ, սահմանին
վրայ, տեղական խումբերով ուղմանիւթ բերել, լեռներու մէջ
թագցնել եւ հեռանալ: Այդ բանը կ'ընէ կարսը: Թրքական Բա-
սենէն կուղան խմբեր, իբր գիւղացիներ, կը հանեն այդ թագ-
նըւած դէնքերը եւ գիշերը կը հասցնեն Հրայրին ու նորէն գիւ-
ղացի կը դառնան:

Փոխադրական այս ձեւը, որ առանց աղմուկի եւ արագ կը
կատարուէր, բաւական մեծ արդիւնք տուած էր: Ոյժ կը
պատրաստուէր Բասենի մէջ, ուրկէ աւելի գիւրութեամբ կը
փոխադրուէր Խնուս եւ աւելի խորքերը:

Բայց արտի մէջ որոմ եւ ցորենի մէջ ցեց էր ինկած: Կա-
ռավարութիւնը հասկցած էր դադտնիքը, եւ հայ գիւղերու մէջ
որքան մշակ ու հօտաղ կար, կ'որոնէր եւ կը ձերբակալէր:

Կարծեմ Բասենի իւղվէրան գիւղի մէջ, երբ Հրայրը գետի
մէջ զոմէշներ կը լողցնէր, իբր մշակ, կուղան կը ձերբակալեն
զինքը, եւ կը տանին էրդրումի բանտը, ուր ինկած էր ե'ւ Արամ
Թաթուլը: Վերջինը կախեցին, իսկ Հրայրը ազատեցաւ ընդ-
հանուր ներումի ատեն եւ Տարօն վերադարձաւ: Անոր ձերբա-
կալումով վերջ գտաւ իր փոխադրական ձեւը:

Ասիկա 1895-96 արիւնոտ եւ արհաւրալից տարիներուն էր:

Կը մնար, որ Կարսը շարունակէր իր օժանդակութիւնը
Երկրին՝ զինեալ խմբերով:

Զինատար խմբերուն թիւը եւ քանակը շատ դժուար է ճշ-
տել, որովհետեւ այն խմբերու մասին որոնք ապահով տեղ հա-
սած էին, չէր գրուեր եւ քիչ կը խօսուէր: Անյայտ մնալը կը
գիւրացնէր յաջորդ ձեռնարկը: Զախողութեան հանդիսած-
ներն են որ ծանօթ էին ամէնքին, որովհետեւ երբ խումբը տեղ

չէր հասած եւ սպաննուած էին ամէնքը, այլեւս այդ մասին խօսելէ վհաս չէր կարող լինել:

Պէտք է փորձեմ հերթով խօսիլ այդ զինատար խումբերու մասին, որոնցմէ ամէն մէկը մէկ դիւցազնութիւն, մէկ ողբերգութիւն էր: Իմ տուած ցանկը լրիւ չպիտի լինի: Թող այս հարցով հետաքրքրուողները ուսումնասիրութիւն կատարեն հին նամակներու եւ արխիւներու մէջ կամ թո'ղ լրացումներ կատարեն այդ կոխներուն, արշաւանքներուն մասնակցողները:

1890-1899 թուերուն հետեւեալ զինական խմբերու արշաւանքի մասին լսած եմ մասնակցողներու պատմութիւններէն: Կարսի նահանդէն եղածներն են.—

1.— Յունոյի խումբը: Այս մասին դիւցածս ըսած եմ: Ան դէպի Երկիր թափանցած է մինչեւ Սպեր, Կիսկիմ, Խոփէ, Թորթում, իսկ հիմք ունեցած է Արտուրին, Օլթի, Գեոլա:

2.— Կուկունեանի խումբը: Ինձ կը թուի թէ ամենէն հաւաստի աղբիւրը Անդրէ Տէր Օհանեանի հաւաքածն է: Գործունէութեան շրջադիծը սահմանափակուած էր կարս եւ կաղզուան գաւառներու մէջ: Այդ խումբին մասնակցողներու մէջ էին Եփրեմը, Քեռին (Քափթառ Արշակ), Բալաջանը, Խուբէն Դերձակեանը, կարծեմ ե՛ւ Որսորդ Գէորգը, որ Քեռիի հետ եղած էր նաև Յունոյի խմբին մէջ:

3.— Իշխ. Յովսէփ Արդութեանը (Լոռեցի) եւ Զալլաքը, որոնք կ'անցնին կարսէն Սր. կարապետ եւ կապ կը հաստատեն Արարոյի հետ ու իրենց խմբի դէնքերը թողած՝ կը վերադառնան:

4.— Արաբոյի խումբը (*): Ան կուգայ Կովկաս: Կարսի մէջ կը զինեն անոր խումբը եւ մէջը կը դնեն այնպիսի ընկերներ, որոնցմէ խումբը յեղափոխական բնոյթ կը ստանայ: Ատոնցմէ էր, կարծեմ, Ախլցիսացի Լեւոնը: Խումբը եւ Արարօն սպաննուեցան ճանապարհին Գեալէ-ռաշ հովիտին մէջ, Տարօնի սահմանին վրայ:

5.— Հնչակեան Մուրատի խումբը, որ կը զինուի կարսի մէջ

(*) Արաբոյի մասին պիտի պատմեմ հետազային (Հատոր Գ.)

Եւ ապահով կը հասնի Սասուն :

6.— Ղըզըլ-Աղանցի Պօղոսի խումբը, զոր Հրայրը իրեն հետ բերած էր կարս, ուր կը զինուի ու ապահով կը հասնի Տարօն եւ Սասուն :

7.— Երկրորդ խումբ մը Հրայրի հետ եկածներէն (խմբապետի անունը չեմ յիշեր) կը զինուի կարսի մէջ եւ կը վերադառնայ Սասուն-Տարօն : Այդ խումբին կը մասնակցի դեռ եւս պատանի Շէնիկցի Զոլօն : Խումբը ճանապարհին քանի մը մարդ զոհ կուտայ կոռուի մէջ, իսկ մնացածները տեղ կը հասնին ապահով :

8.— Շէնիկցի Ստեփանի խումբը : Ստեփանը, որ յայտնի իշխան Գրգէի մօտիկ աղջականն էր, Սասոյ կոխները չսկսած, ճամբայ կ'իյնայ դէպի կարս՝ զէնք ճարելու համար : Ճանապարհին Բուլանընի Ապրի գիւղին մէջ ան կը տեսնէ քիւրտ շէյխ մը, որ բռնագրաւած էր հայերու կալուածները եւ կը բռնանար հայերու վրայ : Տաքարիւն տղայ լինելով՝ խանչալը կը հանէ եւ, առանց հետեւանքներու մասին մտածելու, կը սպաննէ շէյխը եւ ինքը ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի կարս :

— Շէնիկի Գրգէի եղբայրն եմ (կարծեմ հօրեղբօր տղան) : Ապրիի շէյխը ես սպաննած եմ : Ինծի լաւ զէնք մը տուէք, կ'ըսէ :

— Քեղի զէնք չկայ, — կը պատասխանեն, — քանի որ նամակ չես բերած : Քեղի մէկի տեղ օ զէնք կուտանք, եթէ մեզ ծանօթ օ ընկեր դտնես եւ զէնքերով Սասուն վերադառնաս :

Կ'ընդունի պայմանը եւ, հինգ ծանօթ դտնելով, կը զինուի եւ ապահով կը վերադառնայ Սասուն :

Երկու շաբաթ յետոյ ան կարսի մէջ կը տնկուի նորէն եւ զէնք կ'ուղէ կրկին : Բայց այս անդամ վրան կը կասկածին եւ մահը անոր գլխուն կը ճօճայ : Ինչպէ՞ս ան դնաց ու եկաւ երկու շաբաթէն եւ նորէն նամակ ալ չըերաւ : Մինչեւ այդ կասկածները փարատելը, բանը բանէն անցած էր, Գրգէն սպաննուած էր եւ Սասունը ինկած :

Ստեփանը ես տեսայ 1903-ի վերջը : Ան թախտի գիւղերու մէջ էր, իր անցեալով կ'ապրէր եւ Գրգէի դափնիներուն վրայ ինքն իրեն կը փքուէր : Այլեւս ժանդուած հրացան էր դարձած :

9 և 10. — Այս երկու խումբերը Հրայրի անցուցած խումբերն են, որոնք թուրքական Բասենէն, Կարսէն ստացած զէնքերով դացած են Տարօն։ Ովքե՞ր էին անոնց խմբապետները, և չկրցայ իմանալ։

11. — Զալլաթի երկրորդ խումբը, զոր ապահով կը հասցնէ Տարօն։ Ինքը Խնուսի վրայով կը վերադառնայ Կարս։ Ճանապարհին ան ընդհանուր կոտորածի փոթորիկին կը բռնուի, որուն համար նկատողութեան կ'արժանանայ, թէ ինչո՞ւ այդ փոթորիկին վերադարձած է։

12. — Տուրբախի խումբը, Խնուսցիներէ, զինուած Կարսի մէջ, որ կը հասնի ու կը հաստատուի Խնուս։ Կոտորածին ինքը եւս կը մնայ Խնուս եւ ապա ողջ կը վերադառնայ։

Այս 12 խմբերէն առաջին հինգը անցած են Երկիր 1890—94 թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ առաջին ապստամբութիւնը դեռ չծագած։ Իսկ մնացած եօթը եղած են 1894—95 թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ ապստամբութեան ընթացքին կամ անոր անկման օրերուն։

13. — Շապիճ-Գարահիսարցի Աբրոյի խումբը, որ Կարսէն կ'անցնի Սասուն ընդհանուր կոտորածի եւ Սասնոյ վերաշինման ընթացքին եւ, ապահով տեղ հասնելէ վերջ, զոհ կը դնայ, հիւսինի տակ իյնալով։

14. — Սոխորդի Սերբը, որ Պալքաններու վրայով կուգայ եւ, Կարսի մէջ խումբի մը դլուի անցած, ապահով կ'անցնի Նեմրութ, Ախլաթի շրջանը եւ կը դառնայ Սերոբ փաշան։

15. — Փոքրիկ խումբ մը ախլաքցիներէ, որ կ'անցնի Կարսի վրայով եւ ապահով կը հասնի Ախլաթ։ Ղեկավարի անունը չգիտեմ։

16. — Բաբերդցի Սեպուհը (Կարսի մէջ Քեռսայ Արշակ անունով ճանչցուած) կ'անցնի Կարսէն, ապահով կը հասնի Սասուն եւ կը վերադառնայ։

17. — Ախլաքցի Ճարտարի (Սերոբի աղղական) մեծ խումբը, որուն կը մասնակցէին Առաքելը, Մուշեղը, Առիւծ Աւազը եւ Բալաբեխ Կարապետը, Կարսի մէջ զինուելով՝ կը մտնէ Բաղրեւանդ եւ, այնտեղէն սկսած, շարունակական կոիւ տալով՝ կը հասնի Խաթավին լեռը։ Վերջինի անունով այդ խումբը հե-

բոսացած է : Բազմաթիւ հոմերական կռիւներէ վերջ, խումբին մնացորդները կը հասնին Ախլաթ՝ Սերոբի մօտ: Այս խմբի կռիւները անմահացած են անհաւատալի քաջազործութիւններով, որոնք կ'երդուին մանաւանդ քիւրտերէն:

18.— Խաստուրի խումբը, նոյնպէս Կարսի մէջ զինուած, Ճարտարի հետքերով կ'երթայ Ախլաթ: Ո՞վ էր խմբապետը՝ Միհրա՞նը թէ Խանը, հաստատ չդիտեմ: Այդ խումբը շատ ծանր կռուի կը բռնուի Բագրեւանդի Խաստուր դիւղի շրջակայքը եւ այդ անունով ալ կը ճանչցուի: Անոր մասնակիցներէն գլխաւորներն էին Երկու եղբայրներ՝ Միհրանը եւ Յարէթը (որոնք շատ քաջ էին, բայց վերջէն, հատուածական կիրքէ տարուելով, դարձան դաւաճան եւ ոռւսական դործակալներ, ու Դաշնակցութեան կողմէ ահաբեկուեցան, նախօրօք խլելով մեղմէ Եղիշէ Թոփչեանը), Խանը, որ դարձաւ խմբապետ յետագային, Սիմոն Բաբերդցին եւ Թոռուցիկ Գէորգը (Վրաստանցին), որ դերմանական բարձրագոյն կրթութեամբ շատ ինքնատիպ դէմք մըն էր եւ հասարակ զինուորութեան սիրահար: Այս խումբը, իր նպատակին չհասած, զոհեր տալով հարկագրուեցաւ վերադառնալ կէս ճամբայէն: Կարծեմ Սեպուհն ալ Խաստուրի կռուին մասնակցած էր:

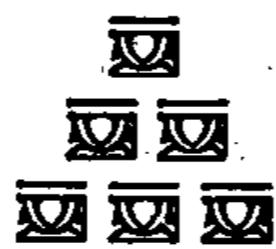
19 եւ 20.— Սեւ-Քարեցի Սաբոյի եւ Բաբերդցի Սեպուհի խումբելը, որոնք չեմ դիտեր առանձի՞ն-առանձին, թէ միասնաբար, Կարսէն մեկնելով ապահով հասած էին Սասուն-Տարօն: Անոնց գլխաւոր նպատակն էր՝ փոխարինել Ցըռնք դիւղի մէջ սպաննուած Գուրգէնը եւ վերջ տալ Սերոբ Փաշայի ու Անդրանիկի, ժողովրդի եւ ֆէտայիներու միջեւ եղած տարակարծութիւններուն եւ հակամարտութիւններուն: Առաքելութիւնը ճախողած էր Սաքոյի ձերբակալութեան պատճառով, եւ Սեպուհը, տեսնելով որ անկարող է հաշտեցնել կողմերը, վերադարձեր էր:

Այս ցանկը, ինչպէս ըստ, թերի է: Թո՛ղ ուրիշները լրացընեն դայն:

Որքա՞ն էր թիւը այդ խումբերուն մէջ մասնակցողներուն, որքա՞ն զինական եւ մարդկային ոյժ մտաւ եւ որքա՞նը փճացաւ ու նահատակուեցաւ, ճշութեամբ որոշելը անհնարին է

ներկայ պայմաններու մէջ։ Բայց փաստը կը մնայ փաստ, որ 1890-99 թուականներուն այդ քանակութեամբ ոյժերու ներածման դործը համարեա ամբողջութեամբ ծանրացած էր Կարսի վրայ։

Այս ցանկին մէջ չեն այն խմբերը եւ ձեռնարկները որոնք կատարուած են Երեւանի եւ Պարսկաստանի կողմէն դէպի Երկիր։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԿԱՐՍԸ 1900—1904 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ.

ՆՈՐ ԵԻ ՀԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ. ՇՈՒՇԻԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԵԶ ԵՂԱԾ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ.

ԹՈՐԳՈՄ-ԹՈՒՄԱՆԸ.

ՄԵՆԱԿԸ, ԻՍԱԶԱՆԸ.

ՍԵՐԳԵՅ ԳՈՐԾԻՉ ԿԱՐՍՈՒՄ.

ԻՇԽԱՆԸ.

ԲԱՍԵՆԻ ԿՈՒԻԿՆԵՐԸ. ՆԵԽՐՈՒՋ, ԽԱՆ.

1900—1904 թուականներուն, Կարսի կեանքը աւելի քան յու-
զումնալից էր եւ փոթորիկներու ենթակայ: Ցատկանշական
փոփոխութիւններ եղած էին անոր թէ՛ կազմակերպական ներ-
քին կեանքի եւ թէ՛ պայքարի բնոյթին մէջ:

Շանօթացանք կ. Կոմիտէի ընտրութեան պայմաններուն
հետ: Ընտրողներուն համար անհրաժեշտ էր գիտնալ ոչ միայն
թեկնածուին անձը, այլեւ անցեալը անոր նախնիքներուն, որոնք
պէտք է հաւատարիմ լինէին հայկական բարքերուն: Այս պա-
րագան պատճառ էր որ կ. Կոմիտէն ընդհանրապէս բաղկանար
տեղացիներէ կամ Ախալքալակցիներէ եւ Ալեքսանդրապոլցինե-
րէ, որոնք ծանօթ էին իրենց եւ միեւնոյն ժողովուրդն էին՝

Բարձր Հայքէն ծնած : Այս հանգամանքը կ . Կոմիտէի նկարագիրը կը դարձնէր յարատեւ եւ աւանդապաշտ :

Երկրորդ պարագայ մըն ալ պէտք է մատնանշել .— կ . Կոմիտէն միայն գործին ղեկը իր ձեռքը կը պահէր , բայց ինքը դադտնի կը մնար : Գործը թիավարողները գործիչներն էին , որ ընդհանրապէս կ'ընտրուէին կ . Կոմիտէի ճաշակին համաձայն , ընդհանրապէս իրենց շրջանի կամ ծանօթ շրջաններու անձերէ եւ կամ Երկրի այն շրջաններէն , որոնց յենարանը կարսն էր : Ատոնք էին Բարձր Հայքն ու Տարօնը եւ անոնց յարակից շրջանները : Ինչ ալ որ լինին պատճառները , իրողութիւն է որ թէեւ Վասպուրականի առաջին գործիչը եղած է կարսեցի , բայց ոչ մէկ վասպուրականցի գործիչ կամ զինուոր չէ եղած կարս : Միաժամանակ Արցախը եւ Սիւնիքը , որոնք իրենց գործիչներով ու զինուորներով հեղեղած էին Անդրկովկասը , Պարսկաստանը եւ Վասպուրականը , բոլորովին բացակայած են կարսէն , Բարձր Հայքէն եւ Տարօնէն : Այսպէս էր մինչեւ 1900 թուականները :

Բան չէր փոխուած կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններուն մէջ , ուր նախկին նահապետական բարքերը կը շարունակուէին եւ դասակարգերու տարբերութիւնները զգալի չէին : Բայց Թիֆլիզի , Բագուի եւ Ղարաբաղի մէջ , բաւական բան փոխուած էր : Փոխուած էին ե՛ւ տեղի զաւակները , որոնք բարձր կրթութիւն ստացած , կուգային էջմիածնի Ճեմարանէն կամ Թեմական միջնակարգ դպրոցներէն , (ընդհանրապէս անոնցմէ արտաքսուած) , եւ խստօրէն կը քննադատէին բոլոր կարգերը : Նոյնպէս ե՛ւ Թիֆլիզի ուռւսական դպրոցներէն եկողները ոչ մէկ բանի չէին հաւնիր եւ ինչ որ նոր բան մը կը մինտուէին՝ հինը ժխտելով , բայց նորը չկարողանալով ձեւակերպել : Ասոնց մէջ էին Դերենիկ եւ Վահագն Դեմիրջեանները , Աւետիք Խսահակեանը եւ ուրիշներ , որոնք յետագային ծանօթ դէմքեր դարձան , տասը աղբիւրէ ջուր խմելէ յետոյ : Հիները անոնց մասին կ'ըսէին .

«Զանըմ , հաւը որ հաւ է , հաւկիթ ածելէն վերջ կը քչքչայ : Մեր լակոտներ , առանց հաւկիթ ածելու , մեղմէ ելած , մեղի լողալ կը սորվեցնեն եւ կը քչքչան : Այս եղա՞ւ» :

Ծնողները չէին հասկնար թէ աշխարհի մէջ երկունք մը կար, զոր իրենք չէին զգար, բայց զաւակները կը զգային, թէեւ անորոշ կերպով։ Եւ այդ երկու աղբիւր ունէր։ Մէկը՝ հոգեւորական դասի ներքին փտախտն էր, որ այդ դասը դարձուցած էր աչքին փուշը, մանաւանդ հոգեւոր դպրոցներէն դուրս ելածներու։ Միւսը ուղղուած էր արդէն արմատ բռնած քաղքէնի դասակարգի եւ մասնաւորապէս հայ բուրժուազիայի դէմ, որ կը նկատուէր գործիք ոռւս բռնակալութեան։

Այս հակակրութիւնները երիտասարդութեան մէջ, եթէ չէին հասունցած կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններու մէջ, ուր դեռ չկային այդ դասերը, բայց բիւրեղացած էին Անդրկովկասի մեծ քաղաքներու եւ փոքրիկ Շուշիի մէջ։

1900 թուականներն էին։

Երիտասարդները, աշակերտները տաք տաք կը վիճէին, կը կռուէին, իրարմէ կը խռովէին՝ ոչ թէ կեանքի ընթացիկ հարցերու, այլ համաշխարհային հարցերը լուծելու համար։ Հարցերը կը դնէին շեշտակի։

— Աղջերու եւ պետութեանց տարբերութիւններու, անոնց հակամարտութիւններու, աշխարհակալութիւններու հիմքը տնտեսական աղդակներն են, շահագործող դասակարգերու ձըդտումները՝ ստրկութեան մէջ պահելու շահագործուող դասակարգերը։ Դասակարգերու վերացումով ամէն ինչ կը լմննայ, եւ ընկերվարութիւնը կը թագաւորէ։

— Ոչ, — կ'ընդդիմախօսէր մեծամասնութիւնը, — աղջային հարցը ծնունդ չէ տնտեսական աղդակներու։ Ան բնատուր ոյժ մըն է եւ անկախ է թէ՛ դասակարգային եւ թէ՛ նիւթական տուեալներէ։ Աղջ մը, որ աղատ չէ եւ տիրապետուած է ուրիշի մը կողմէ, արդէն շահագործուող, ճնշուած դասակարգ է, իսկ տիրապետողը՝ շահագործող։ Արդ՝ աղջերու աղատութիւնը եւ անոնց դաշնակցութիւնը կը տանի ընկերվարութեան։ Ընկերվարութիւնը կրնայ իրագործուիլ միայն աղատ, իրարու հետ դաշնակցած ժողովուրդներու աշխատաւորութեան միացումով ընդդէմ շահագործող դասերու։

Այս վէճերու մէջ, մէկ կողմէ կը մասնակցէին Ա. Ծատուրեան, Նարիման Տէր Ղաղարեան եւ Ղաղար Տէր Ղաղարեան,

Սաքօ Համբարձումեան, Ա. Յովհաննէսեան եւ երկակենցաղ համարուող Լեւոն Աթաբեկեան, — իսկ միւս կողմէ՝ Արամը, Թորգոմը, Իսաջանը : Անոնց լսողները աշակերտներն էին, որոնց մէջ էին Մենակը եւ փոքրիկ Նիկոլը (յետոյ Իշխան անունով յայտնի դարձած) : Տարիքաւորները կը լսէին՝ գլուխներ շարժելով եւ բացականչելով . «Բօշ տղաներ են, պարապ մնացել՝ ջուր կը պնդցնեն» :

Գուցէ իրաւունք ունէին տարիքաւորները, քանի որ կէս դար անցնելէ վերջն ալ այդ ջուրը չէ պնդացած : Բայց վիճաբանող երիտասարդներուն ծնողները չէին հասկնար իրենց զաւակներուն տենչերը : Անոնց ականջին ջրի ձայն կուտային այդ կոիւները եւ կամ աշնան չուող արագիլներու կափկափոց կը թուէին :

Երիտասարդներու այս անընդհատ վէճերը վերջացան անով, որ մէկ օր ալ անոնք, երկու թեւերու բաժնուած, երկինք բարձրացան : Մէկ թեւը ուղղուեցաւ հիւսիս՝ Ռուսաստան, որոնելու համամարդկային յեղափոխութիւնը եւ յանձինս նախ՝ Պլեխանովի, ապա Լենինի՝ գտաւ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որուն մէջ հալեցաւ : Եւ ոչ ոք անոնցմէ իր տունն ու տեղը չտեսաւ այլեւս(*) : Երկրորդ թեւը, որուն առաջէն կ'երթար Իսաջանը, կողքերէն թորգոմը եւ Արամը, իսկ երամը անոնց ետեւէն, Հայաստանի հողերէն դուրս չելաւ, ուղղուեցաւ դէպի հարաւ եւ իջաւ Երկրի սահմաններուն վրայ՝ հոն գտնելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինուորութիւնը եւ հալելով անոր մէջ : Շուշուայ այս վերջին երամէն ալ ոչ ոք իր տունն ու տեղը չդարձաւ : Ամէնքն ալ ինկան Հայաստանի հողերուն վրայ՝ անոր աղատութեան եւ աղատ աղղերու դաշնակցութեան համար :

Եւ այս երկու խումբերը մինչեւ վերջն ալ իրարու հակառակորդ մնացին եւ մեռան իբրեւ հակառակորդներ, թէեւ ոմանք

(*) Այս անունները մեծ դեր կատարեցին յօգուտ Ռուսաստանի, բայց հայազգի հին զօրավարներու չափ իսկ շնորհակալութեան չարժանացան :

հարազատ եղբայրներ էին, ինչպէս կոստի եւ Սաքօ Համբարձումեանները:

Ինչպէս պատահեցաւ որ Շուշուայ այս որոնող երիտասարդները, որոնք բռնկուած էին ինչպէս ազգային, նոյնպէս եւ ընկերվարական շունչով, իրենց սովորական Պարսկաստանի եւ Վասպուրականի ուղին կորսնցուցած, ինկան Կարսի շրջանը՝ անկէ Տարօն անցնելու ուխտով։ Զեմ կարծեր թէ այդ եղաւ ինքնարերաբար։ Ոչ ալ կը կարծեմ թէ այդ եղաւ կարսի կամ Երկրի հրաւէրով։ Կը կարծեմ թէ Շուշուայ քաղաքի վրայով անցած էին կամ Ռոստոմի կամ Համոյի (Օհանջանեան) ստուերները։ Եւ անոնք Կարս ինկան ճիշտ այնպէս, ինչպէս ես էի ինկած՝ «վարժուելու» համար։

Կարսի եւ Երկրի դժուարութիւնները այդ կոռանկներէն ոմանց թեւերը յոգնեցուցին եւ զանոնք չէզոքացուցին, ինչպէս, օրինակ, Փարսադանը, Բայց միւսները, ինչպէս Մերգէյը (Արամը), Իսաջանը, Թումանը, Մենակը, Նիկոլը (Իշխանը) այնպիսի գութան մը քաշեցին Կարսի եւ Երկրի կեանքին մէջ, որ թէեւ կէս դար անցած է, բայց անոնց հետքերը չեն ոչընչացած եւ անոնց շաւիղով ցանք կ'ընէ հայութիւնը՝ իր քաղաքական ապագան կերտելու համար։

Անոնք այսպէս կը դատէին .—

— Հաւատացեալը թո՛ղ սիրէ եկեղեցին։ Մենք ատոր դէմ չենք եւ պարտաւոր ենք պաշտպանել այդ հիմնարկութիւնը, քանի որ մեր ազգէն են հաւատացեալները։ Բայց այդ չի նշանակեր որ ազգը պէտք է մտնի վեղարաւորներու փէշերուն տակ եւ իր սանձը տայ անոնց ձեռքը։ Լերան հովիւը աւելի հաւատացեալ է քան ամէն օր աւետարան կարդացող վարդապետը։ Պաշտօնի բերումով սուխինը ձեռին զինուորը, որ մեզ կը սպաննէ, աւելի սրտցաւ հայ է, քան Բենիկները (վարդապետ), Մեսրոպները (եպիսկոպոս), որ գիտնականի հոչակ ունի եւ կամ Աշղեանները, որ եկեղեցիի պետ կը համարուին։ Ասոնք պաշտօնեաներ եւ ծիսակատարներ են, որոնք հոն են ուր շատ հաց կամ շատ պատիւ կը սպասուի։ Ռուսը կը լինին, եւ անոնք անոր հետ են ու կը լինին։ Ղեկը միայն ժողովրդական ներկայացուցչութեան պէտք է վստահիլ։

Այս մտքերը զարմանքով ու վերապահութեամբ կը լսէր կարսի ժողովուրդը։ Բայց ան դարձաւ անվերապահ, երբ եկեղեցական կալուածներու զրաւման զործողութիւնը եղաւ, երբ այս «անաստուածները» իրենց կուրծքերը պատնէշ դարձուցին կողակներու սուխններուն եւ հարկադրեցին կղերականներն իրենց հետ քայլել։

Նոյնպէս նորութիւն էր այդ երիտասարդներու վերաբերմունքը դէպի բուրժուա դասը, որ արդէն իր հզօրութեան դադաթնակէտին հասնելու վրայ էր եւ իր աղջային կերպարանքը ցոյց տուած էր Շուշի, Բաղուի եւ Թիֆլիզի մէջ։

— Ճիշտ է, — կ'ըսէին անոնք, — ձեր շրջաններու մէջ դասակարգեր չկան. ամէնքն ալ դիւղացի կամ անոր պէս բան մըն են։ Զիթողցեւը Ալեքսանդրապոլի մէջ, Բաղդասարովը կարսի մէջ դասակարդ չեն, ճանկեր չունին մատներուն, ատամ չունին բերաննին։ Զանոնք չեն կրնար աղատել իրենց աղջանուններու «ով» կամ «եւ» ոռւսական պոչերը։ Բայց դիտցէք որ վտանգը կայ։ Այդպիսիները անպայմանօրէն օր մը ձեր դլխուն չարիք սլիտի լինին։ Մեր մօտ ալ այդպէս էր։ Մեր Վարդանն ու Նիկոլն ալ ձեղ պէս կը դատէին։ Կ'ըսէին՝ «Փող կը սիրեն դրանք, թող դնան վաստկեն, գուցէ բանի մը պէտք դան»։ Անոնց այդ կարծիքը սակայն, սխալ էր։ Զհասկցանք որ օձի հաւկիթէն օձ դուրս կուգայ, հաւկիթները չփճացուցին եւ այժմ հաւկիթէն օձ դուրս կուգայ, հաւկիթները չփճացուցին եւ այժմ փոշմանած են։ Ուշ է արդէն։ Անոնք դասակարգ կաղմած, հոգեւորական ու սլահպանողական իրենց թեւին տակ առած, ամէն մէկուն մէկ շան «թուլայի փայ» հանած՝ իրենք իրենց աղջի ներկայացուցիչ կը համարեն։ Կ'ըսէք. «Մենք երկու թշնամի ունինք՝ թուրք եւ ոռւս բռնակալութիւնները»։ Լաւ։ Բայց այդ բռնակալութիւնները ուժեղացնողները ատոնք են։ Մեր թշնամինե՞րն են, թէ ոչ։ Մեր թշնամիներն են, թէկուզ հայ համարուին։ Գինին մածունի հետ կը խմէ՞ք։ Ի հարկէ, ոչ։ Մայլը երկու հակառակ կողմերէն կը լծէ՞ք։ Ի հարկէ, ոչ։ Մայլը իր տեղը սլիտի մնայ։ Մեր կոմիտէներու մէջ տեղ չունին մարդիկ, որոնց աստուածն է ոսկին։

Այսպէս բարձր ու համարձակ կը խօսէին եւ, վերջ ի վեր-

ջոյ, Երուանդ Համամշեանը կարսի մէջ, Վահան Զալլաթեանը Ալեքսանդրապոլի մէջ չէղոքացուեցան եւ ասպարէզէն քշուեցան:

Նորեկները Երկրի գործունէութեան մասին ալ իւրայատուկ մտածելակերպ ունէին:

— Անկասկած, պէտք է ուժովցնել Սասունը: Բայց ան կ'ուժովնայ որակով ու զէնքով եւ ոչ թէ զոհաբերողներու քանակով, որոնցմո՛վ ան հարուստ է արդէն: Կատարելազդործուած զէնքերը պէտք է ուղարկել ոչ թէ մաս-մաս, բազմաթիւ վտանգներով, այլ զանգուածով եւ մէկ վտանգով:

Այս տեսակէտները հիմնական վերաքննութիւն էին ցարդ եղած գործելակերպին:

— Հոն, Երկրի մէջ, — կը շարունակէին, — քաջն ու կոռուզը՝ շատ, զէնքն ու պատրաստուած ոյժերը՝ պակաս: Արդ՝ թո՛ղ Երկիր Երթան բժիշկն ու ուսումնականը, սպան ու ենթասպան եւ կոռւի արհեստին մասնագէտը:

Այսպէս կ'ըսէին Սերգէյը եւ իրեն հետ եկածները՝ իրենց առողջ բնազդներով, բայց իրենցմէ ե՛ւ ոչ մէկը դեռ չէր լրացներ այդ յատկութիւնները: Այդ պատճառով իսաջանը արագօրէն կ'ուղէր մասնագէտ դառնալ ոմբակոծութեան, որու պատրաստութիւններուն ան, աւա՛ղ, զոհ պիտի գնար:

* * *

Կարս եկած Շուշուայ Երիտասարդներէն ե՛ւ ոչ մէկը նախապէս կը ճանչնայի: Անոնցմէ միայն թումանին հանդիպած էի շատ տարօրինակ պայմաններու մէջ, 1901-ին թէ 1902-ին:

Անդրկովկասի եւ կովկասի բոլոր տեսակի զօրքերը ուղմափորձի էին ելած թրքական սահմաններուն վրայ: Զէինք գիտեր թէ՝ կոի՞ւ պիտի լինէր, թէ պարզ ուղմափորձ մըն էր բոլոր բանակներուն համար: Ալեքսանդրապոլ-կարս-Սարիղամիշ-Արտահան տարածութիւնը ճերմակ վրաններով էր ծածկըւած: Զիեր կը խրինջային, կառքեր անվերջ շարանով ծուլօրէն կը շարժէին եւ զինուորներ՝ մեղրածանձերու նման կը վիստային: Իսկ Պոլիգոնը դարձած էր վայր մը, ուր ասեղ ձգէիր՝ գետին չէր իյնար: Բոլորի բերանն էր «վոխարքան

կուգայ» եւ, երբ ան հասնի թիֆլիդէն, ամէն բան կը սկսուի: Ի՞նչ կը սկսուի, այդ մեր գիտնալիքը չէր: Գիտէին մեծերը միայն:

Մենք վրանի մը տակ հինգ հոգի էինք: Նախապէս աքլոր էինք դարձած, որովհետեւ առառաւելն 10 օրէն «ոռուսական յաղթական բանակի սպաները» պիտի դառնայինք: Զեւական քըննութիւն մը մնացեր էր միայն, զոր վստահ էինք անցնել յաջողութեամբ:

Մեզմէ միայն կացն էր որ այդ երջանիկ օրին չէր սպասեր, թէեւ ան բոլորէս աւելի ընդունակն էր եւ պատրաստուածը: Կացի հայրը ադամանդավաճառ մըն էր, որուն խանութը կը դտնուէր թիֆլիդի Պոլովինսկի Պրոսպէկտի վրայ, փոխարքայի սպալատին մօտ: Անոր յաճախորդներէն էին փոխարքան եւ մանաւանդ անոր դքսուհին: Մեր ընկեր կացը կրծքին կը կրէր Օտեսայի համալսարանի աւարտման շքանշանը: Ան նոր վերադարձած էր Պերլինէն, ուր աւարտած էր նաեւ այնտեղի համալսարանը: Մէկ խօսքով՝ ան մեր բոլորէն աւելի ուսումնական էր, հարուստ եւ ներկայանալի: Անշուշտ ան բոլորէս աւելի յաջող քննութիւն տուած էր սպայութեան: Բայց ան հասարակ զինուորութեան մէկ թել կրնար ստանալ միայն եւ չէր կրնար սպայ դառնալ, որովհետեւ ծագումով հրեայ էր: Ան այդ գիտէր եւ, արդէն մեզ սպայ եւ իրեն զինուոր համարելով, իր հաշուխն ամէն տեսակի խմիչք եւ ուտելիքներ կ'առնէր մեզ համար, որպէսզի գոնէ նուազ զդացնենք իրեն իր ծագումը: Այս արծուաքիթ, բարձրահասակ կացը համակրելի էր, չնայելով իր հալածուած ծագումին:

Միւսը վրացի մըն էր, բայց թէ ի՞նչ էր, չէր ուզեր հասկընել: Ան հպարտ էր իր «կնեաղ» (իշխան) տիտղոսով եւ կնեազ թումանով կը կոչուէր: Հպարտ էր որ Վէրիիսկի Սպուսկի եւ Միւսայլովսկի Պրոսպէկտի անկիւնին մօտ ունէր սեփական թատրոն, իսկ Մցխէթի մէջ ալ՝ շքեղ սպալատ մը: Ան կը սպասէր անհամբեր այն օրուան, երբ զարդարուէր արդէն դնած սպայական ոսկեղօծ ուսնոցներով եւ իրաւաբանի նշանով, որ շատ յարդի էր զինուորականներու մօտ: «Դատախաղ» կարող էր դառնալ, առանց ճակատի վտանգին ենթարկելու ինքղինքը: Սպայ

կը լինէր՝ առանց կոռւի տաղտուկին։ Պարկեշտ մարդ էր, եւ խիստ հիւրասէր։

Երբորդը զտարիւն ոռւս մըն էր, աւելի ճիշտը՝ ուկրայնացի՝ Ռուդենկօ անունով։ Ան «Սեւ հարիւրակներու» աղղեցութեան տակ էր։ Ան ալ համալսարանաւարտի նշան ունէր եւ արդէն ինքն իրեն անյաղթելի ոռւսական բանակի հրամանատար կը պատկերացնէր։ Թէեւ անոր հետաքրքրութիւնը այլ տեղ էր, բայց կ'ուզէր կնեազ թումանովի Մցիւէթի պալատին մէջ նորէն եւ նորէն հիւրասիրուիլ, իսկ «Ժիդ» (Եահուտի) Կացին հետան շարունակ առեւտրական գործերու մասին կը խօսէր եւ անոր հիւրասիրած պէս-պէս խմիչքներուն համը կ'ուզէր հասկնալ։

Մնացած երկուքէն մէկը ես էի, միւսը՝ իմ ճեմարանական ընկերու՝ Արտաշէս Սիւտճեանը։ Թէեւ մենք համալսարանաւարտի նշաններ չունէինք, բայց վստահ էինք, որ մենք ալ սպայի ուսնոցներ չուտով պիտի կրէինք, որքան ալ մեր ոռւսերէնը սահուն չլինէր անոնց պէս եւ մեր երազները նման չլինէին անոնցին։

Ես թիւրիմացութիւն էի ապադայի այդ սպաներուն մէջ։ Արտաշէսը բանի մը պէտք պիտի զար։ Լաւ ջութակ կը զարնէր, Ռուդենկօն լաւ փող կը փէր, եւ կը զբաղեցնէին մեղ եւ հարեւան վրաններուն սպաները։

Երբ Ռուդենկօն եւ Արտաշէսը կանգնեցուցին իրենց նուագը, Կացը դարձաւ մեղի եւ ըստւ։

— Թոյլ տուէք այսօր հրաւիրելու ձեղ, որ մի քիչ ուրախաննք մի շատ համակրելի սպայի ընկերակցութեամբ։ Նրան ես պարտական եմ մի հիւրասիրութիւն։ Անցեալ երեկոյ ես նրա հիւրն էի։

Ռուդենկօն իսկոյն պատասխանեց։

— Ի հարկէ, ի հարկէ…

Կը նախաղդար արդէն Կացի թանկագին խմիչքներուն համը։

Ես ու Արտաշէսն ալ հետեւեցանք անոր՝ «ի հարկէ, ի հարկէ» ըսելով, առանց գիտնալու թէ ով էր լինելու Կացի հիւրը։

Քաղաքավար Կացը, դառնալով իշխան թումանովին, որ դեռ «ի հարկէ, ի հարկէ» չէր կանչած, աւելցուց։

— Գուցէ քեզ համար մեծ անակնկալ մը լինի։ Այդ հա-

մակրելի սպան թուման թումանովն է, դուցէ քու արիւնակիցը, թէեւ իրեն թումանեանց անուանեց :

Իշխան թումանովը հետաքրքրուեցաւ եւ «կը խնդրեմ», կը խնդրեմ» ըսաւ :

Կացը վրանէն դուրս ինկաւ եւ 20 րոպէէն վերադարձաւ ուղեկցութեամբ սպայի մը :

Նորեկը սպայի նոփնոր հագուստ ունէր : Կողքէն սուրը կը ճօճար : Միջահասակ էր, երեսը քիչ մը ծաղկաքաղ, աչքերը ժաղտուն, աւելի դորովալից քան հրամայական եւ արհամարհու, որ յատուկ է ուսնոցաւոր սպաներուն : Բոլորին մօտեցաւ իբր հին ծանօթներու, եւ սեղանին դլուխ նստաւ՝ առանց սեթեւեթի :

Անակնկալի չեկաւ իշխան թումանովը, քանի որ նորեկը եանց մըն էր, նոյն իսկ մելիք չէր, իսկ ինքը՝ իշխան էր, կաթոլիկ, մինչ միւսը՝ լուսաւորչական :

— Պարոնայք, պարոնայք, թոյլ տուէք մի քանի խօսք ասեմ, — ոտքի ելած՝ ըսաւ թուղենկօն, կոնեակի բաժակը ձեռին :

Դժուարութեամբ, բայց լրջութիւն տիրեց :

— Վեց հոգի ենք հոս, — ըսաւ ան, — առնուազն չորս կրօնք ունինք, երկուսը անորոշ : Առնուազն չորս մայրենի լեզու ունինք, երկուսը այդ ալ չունին : Վեց ծաղում ունինք, որոնց ինչ լինելը միայն մեր մայրերը գիտեն : Այս բազմազան տարրերս տհա հաւաքուած ենք իբրեւ հարազատներ եւ մէկ կերպարանք ենք առած՝ չնորհիւ մեր միակ եւ մեծ հայրենիքին, չնորհիւ մեր կայսրութեան եւ անյաղթելի բանակին : Խմենք մեր բանակի կենացը, խմենք անոր սպայութեան կենացը, որ կ'առաջնորդէ զայն : Ալավերդին ձեղի, պարոն թուման :

Թումանը, յանկարծակիի եկած, խուսափում չունէր, քանի որ ան էր սպայութեան ուսնոցներ կրող միակ անձը : Ժամացոյցին նայեց : Թուղենկոյի ըսածը աղղած էր բոլորիս վրայ, մանաւանդ կացի, որ դեղնած պաստառ էր դարձած : Կը վախնայինք թումանի պատասխանէն, որ կրնար աղէտ մը դառնալ մեր յարկին տակը :

— Ես, — ըսաւ թումանը, — ընդամէնը հինգ րոպէ ունիմ ձեղ հետ անցկացնելու, ժամադրութիւն ունիմ : Այս', իրաւունք

ունի Ռուդենկօն հպարտ լինելու այս մեր միութեան գոյութեան համար, որ աւելի կը սերտանայ այս ճոխ սեղանի եւ սրուակներու շնորհիւ, որի համար շնորհակալ եմ ձեզնից : Դուք, վաղուան առաջնորդները բանակի, կը խմեմ ձեր կենացը եւ կը ցանկամ, որ դուք ձեզ զզաք ժողովրդի ծառաները եւ ձեր կեանքը չխնայէք նրա երջանկութեան համար :

Ներողութիւն խնդրեց եւ դուրս ինկաւ վրանէն :

Ռուդենկօն, յանկարծ գլուի իյնալով, կանչեց .

ԻՍԱԶԱՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Եւ ԹՈՒՄԱՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ (ԹՈՐԳՈՄ)

— Հասկցա՞ք : Այդ էշ Ղարաբաղցին նիհիլիստ է : Վա՛յ մեր բանակին, որ այդ առմեաշկաներով պիտի առաջնորդուի :
— Հասկցանք, հասկցանք, — ինքն իրմէն ելած պատասխանեց իշխան Թումանովը, — քեզ պէս լեզու ունեցողներն են որ նիհիլիստներ կը ստեղծեն, իսկ այդ նիհիլիստներն արմատէն հանողները՝ Լոռիս-Մելիքովներու նման առմեաշկաներն են, որոնցմով դուք կը հպարտանաք :

Այսպէս ; Երկու Թումանները քանդեցին մեր միութիւնը, եւ մենք բոլորս առանձին առանձին եղանք :

Առաջին տեսակցութիւնս թումանի հետ այդ պայմաններու մէջ եղաւ, առանց իրարու հետ խօսք փոխանակելու, առանց իրար ճանչնալու։ Բայց ինձ համար սլարդ եղաւ որ մենք ժողովրդի ծառաներն ենք եւ ոչ աւելին։

Երկու թէ երեք տարի էր անցած, եւ մենք իրարու հետք կորսնցուցած էինք։

1903-ի վերջերը, Սերդէյ ըստ ինձ։

— Երթանք թորգոմի մօտ։ Վերադարձած է Սասունէն։ Կ'երթայ լնդհանուր Ժողովին։

Երբ հանդիպեցինք, հասկցայ որ թորգոմը նոյն թումանն էր։ Ան ալ, ինծի նայելով, ըստւ։

— Տնաշէնի տղայ, մենք հին ծանօթներ ենք։ Ի՞նչ եղան ընկերներդ։ Դո՞ւն ալ մեր մէջն ես։ Երբ վերադառնամ, ինձ գտիր, միասին երթանք Սասուն։

— Ես Սասուն գնացող չեմ, ես Վան զնացող եմ։ Լնկերներէս լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ, բացի Ռուդենկոյէն, բոլորն էլ, քու խօսքերէն յետոյ, տրամադիր են լինելու ժողովրդի քան թէ բոնակալութեան ծառաները։

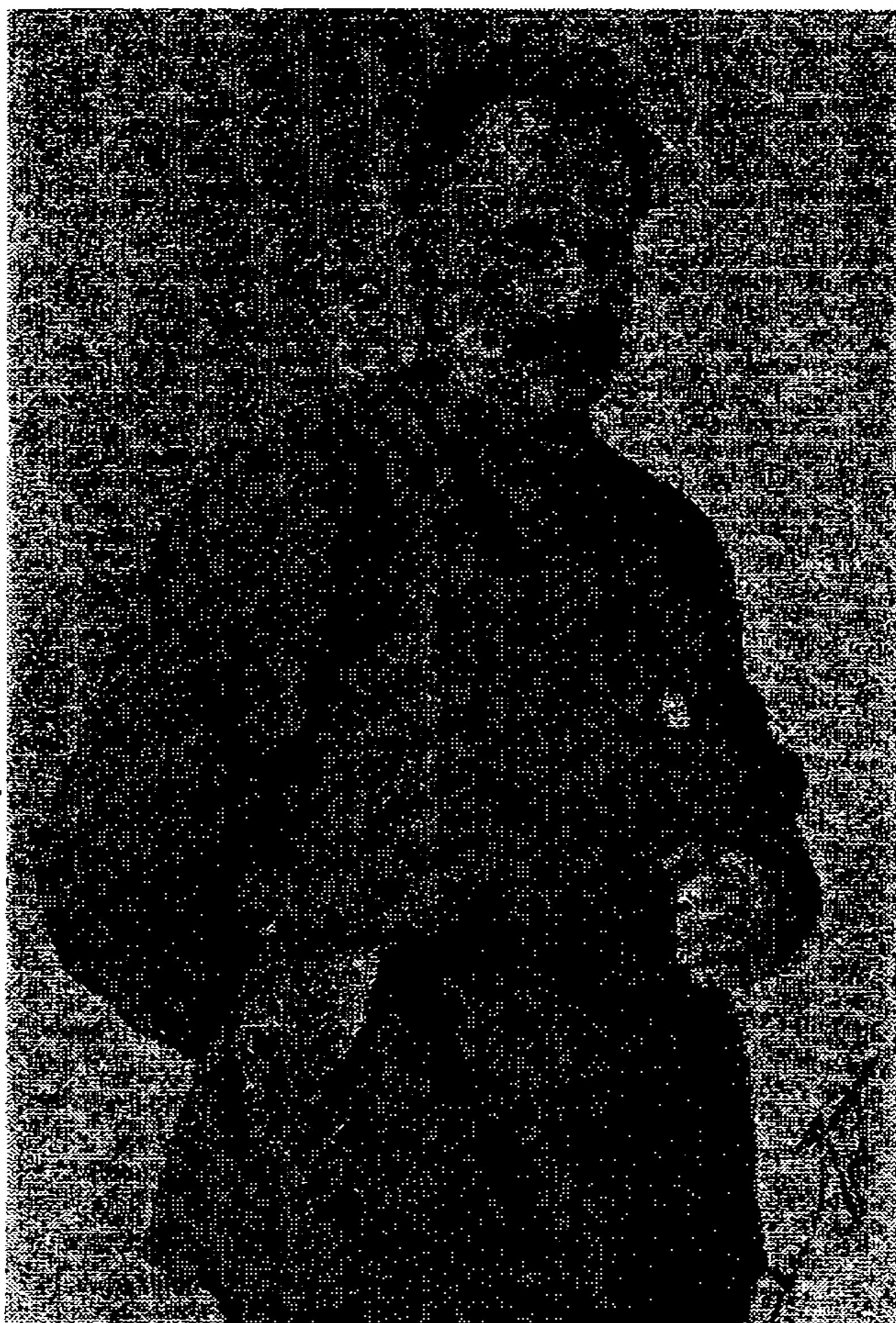
Թումանը դոհ եղաւ։

Խօսելու շատ ժամանակ չունեցանք, ան մեկնեցաւ, եւ ես այլեւս յաւիտեան չտեսայ դայն։

Թորգոմ-թումանը, սպայութիւնը թողած, Կարսի գործիչ էր դարձած եւ անոր մտասեւեռումը՝ Սասուն ուժեղացումն էր։ Անոր պաշտպանած մտքերը եղած էին։

— Ապստամբութիւնը, կոխւը կախուած չեն միայն գիտակցութենէ, դոհաբերութենէ, քաջութենէ եւ նիւթի առաւելութենէ, այլ արհեստ է եւ գիտութիւն, զոր սլէտք է սովորել։ Առանց այս վերջինին՝ մնացածները ոչինչ են։ Առանց առաջիններուն՝ այս վերջինն ալ անպէտք է։

Այս սկզբունքներու խորացման հետեւանքով է, որ ան կրցաւ իր շուրջը հաւաքել իրմէ փորձառու, անուանի եւ հոչակի տէր մարդիկ եւ կաղմակերպել «Մըրիկ» խումբը, մօտ 30 ձիաւոր։ Այդ խումբի մէջ կը մտնէին ռուսական բանակի ենթասալաներ, զինուորներ, ինչպէս եւ Ախլցիսացի Արտաշէսը, որ սպաննուեց յետադային Բիթլիսի

ቍ ተ ብ ከ

շրջանի մէջ, Ախալքալակցի Նիկոլը՝ որ շատ փորձանքներ տեսաւ ու մեռաւ, զինուոր Գրիգորը, որ Ալայ բէկին երեսին դուաց ծանր վիրաւոր վիճակի մէջ. «Շուն, իմ վէրքերը մի՛ կապէ, ես մահը կ'ուղեմ։ Եթէ առողջացնես, ես քեզ կը սպաննեմ»։

Այդ խմբի մէջ էին նաեւ Քաֆթառ Արշակը, որ յետոյ Քեռի կոչուեցաւ եւ Պարսկաստանի մէջ պսակ ստացաւ, Քեռսա Արշակը, որ յետոյ Սեպուհ կնքուեցաւ եւ Հայաստանի զօրավար եղաւ, Կարսեցի Տուրբախը, որ Թումանի դրօշակակիրը եղաւ, Մոկացի Գրիգորը, Մաշտի Աւետիսը, անաչառ Գիւմիւշխանեցի Աւօն, Առաքելը, Մվազցի Մուրատը, որոնք ամէնքն ալ մէկ մէկ պատմական դէմքեր դարձան, եւ ուրիշներ, որոնք աննշմար չանցան։

Ասոնք բոլորն ալ Թորդոմ-Թումանի առաջնորդութեամբ անվնաս հասան Սասուն եւ անոր պայքարի մէջ դեր խաղացին։ Ու այս բոլորը կատարուեցաւ Մենակի շնորհիւ, որ Թորդոմի հետ պայմանաւորուած՝ աննշմար անցած էր Երկիր եւ ճշտած «Մրրիկ» խմբի ճամբաները եւ վտանգները։

Թորդոմը, Հրայրի պնդումով, կը մտնի Սասնոյ հրամանատարական կաղմի մէջ, բայց կը հարկադրուի երթայ Ընդհանուր Ժողովին եւ նոր ոյժով վերադառնալ Վաղարշակին հետ։

Մենակը (Եղոր Առաստամեան) Թորդոմի ընկերն էր, եւ Շուշիէն կարսի հնոցն էր ինկած։ Իսստոմի եւ Հրայրի ճամբովը կ'երթար։ Իր սկզբունքն էր՝ «Ճանելէն առաջ՝ նախ դութան ընել, հողը պատրաստել»։

Մենակին ես բնաւ չտեսայ։ Բայց անոր մասին իր մտերիմ ընկերներէն լսած եմ։ Կ'ըսէին թէ դրական հակումներով եւ համակրելի դէմքով մտաւորական մըն էր։ Անոր շատ մօտիկ էր եղած բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը, որը անոր ոտանաւոր մըն ալ նուիրած է։

Այս երիտասարդը, չունենալով մասնագիտութիւն կամ

Համարելով իրեն ատակ վարելու զինուոր կամ ժողովուրդ, իր վրայ կը վերցնէ ամենասպատասխանատու եւ ամենավրտանդաւոր գործը։ Ան կը մտածէ, եւ Սերգէյը կը հաստատէ, որ Սասնոյ հետ կապուելու եւ ոյժեր հասցնելու համար, նախ պէտք է ուսումնասիրել 200-300 քիլ. երկարութեամբ ճամբաները, որոշել հանդրուանները, որոշ վայրերու մէջ պաշարներ պատրաստել, եւ թշնամիին շարժուձեւը որոշել։ Այդ բոլորի իրազործման համար ոչ զէնք պէտք էր եւ ոչ ալ որեւէ մէկ ուրիշ բան, այլ միայն աչքբացութիւն եւ զգուշութիւն։ Եւ ան ծպտուած կ'անցնի Բասենի եւ Խնուսի շրջանները, իբր դիւղացի՝ քանի մը անդամ Սասուն կը հասնի եւ կատարեալ «վալադ» կը դառնայ։ Ան ցուցմունքներ կուտայ «Մըրիկ» խմբին եւ խումբը անվրտանգ Սասուն կը հասնի։

Մենակի մէկ ոտքը Բասեն էր, միւսը՝ Կարս ու Ալեքսանդրապոլ։ Այս ապերախտ, բայց ամենէն դժուարին դործի մէջ ան կը սպաննուի Նէվրուղ խումբին օգնութեան հասնելու ատեն։

Անոր մահուան լուրը կրկնակի կը ճնշէր Սերգէյը։ Նախ՝ այն պատճառով որ ճախողած էր Բասենի վրայով դինատար խմբերու արշաւը եւ երկրորդ՝ այն պատճառով որ իր յոյսի եւ հաւատի երիտասարդ ընկերը՝ Մենակը սպաննուած էր եւ Նիկոլէն ալ (Իշխանէն) լուր չկար։

Շուշեցի Իսաջանը, երբ ես Կարս հասայ, արդէն սպաննուած էր։ Եւ ես զայն բնաւ չտեսայ։ Կարսը սուղի մէջ էր, կը յիշէր զայն եւ անոր ըրած դործերը ու կ'ըսէր յաճախ։ «Եթէ Իսաջանը ողջ լինէր, այդ դործի ելքը այլ կը լինէր»։

Սերգէյը, որ անոր մտերիմ ընկերն էր, առանց զգացուելու չէր կրնար յիշել զայն։

«Թո՛ղ մենք մեռնէինք, Իսաջանը մնար, — կ'ըսէր ան, — չդիտես թէ ի՞նչ կորուստ ունեցանք։ Նա որ ողջ լինէր, Բասենի մեր խմբերը տեղ պիտի հասնէին։ Նա որ ողջ լինէր,

Կարսի եւ Սասունի վիճակը ուրիշ կը լինէր։ Ինձ եւ ընկերներիս ոգի տուողը նա էր»։

Թերեւս այս գնահատումները մեռնողի ետեւէն զգացմունքի չափազանցութիւններ էին։ Բայց անկասկածելի պէտք է համարել, որ Կարսի մէջ ան մեծ դեր խաղացած էր եւ իրեն հետ եկած ընկերներուն մէջ հեղինակութիւն էր։ Անոր նշանաբաններէն մէկն էր, որ ինչպէս յետոյ հասկցայ, վարքագիծն էր նաեւ Նիկոլ Դումանի։ «Երբ անհաւասար ոյժի դէմ ես պայքարում, պէտք չէ սովորական եւ հաւասար դէնքով պայքարես։ Ընտրիր մի դէնք, որ հակառակորդիդ յանկարծակիի բերես։ Եւ եթէ չունիս այդ դէնքը, պէտք է հնարես»։

Իսաջանը այդ դէնքը հնարելու աշխատանքին լծուած էր Կարս քաղաքին մէջ։ Ռումբեր կը պատրաստէր։ Խլորատ դը պոտասի եւ շաքարի անզգոյշ խառնելէն պայթեր էին ռումբերը եւ ինքն ու իր ընկերները տեղն ու տեղը սպաննուեր էին։

Իր հետ եղած ընկերներէն մէկը Վարդան Տոնոյեանն էր, կարսեցի, որ Յակոբ Զիլինդարեանի աջ բազուկն էր եւ Կարսի զործերու սիւներէն մէկը։ Միւսը՝ Պօղոս Պօղոսեանն էր, զոր տեսած էի էջմիածնի Ճեմարանի մէջ, իբր աշակերտ։ Այդ երազուն երիտասարդը թառամած էր՝ դեռ եւս կոկոն, ծաղիկ չդարձած։ Զորրորդը՝ Յովհաննէս Նահիկեանն էր, որու մասին կ'ըսէին. «Ամերիկան ալ, բացի դրամէն, իր արիւնը տուեց»։ Վերջապէս հինգերորդ զոհը Ռոդոստոցի Սարդիսն էր։

Այդպիսով՝ հինգ տարբեր տեղերէ հինգ ջահիլ-ջիւան երիտասարդներ զոհ կացին փորձի մը, որմէ կարելի պիտի ըլլար խուսափիլ, եթէ անոնց մէջ զոնէ մէկը մասնազէտ լինէր։ Ասիկա թող դաս լինի, որ կամքէն, բաղձանքէն աւելի անհրաժեշտ է զիտութեան հմտութիւնը։ Թէեւ այժմ այդ դասը կը հասկնամ, բայց նոյն սխալը ես ըրած եմ ժամանակին։

* * *

Սերդէյի ընկերները, որ Շուշիէն եկած էին, մէկ մէկ կը

սպաննուէին, կամ կը մեկնէին Երկիր։ Ան ինքն էր ճամբու դնողը եւ այդ կը ճնշէր զինքը, որովհետեւ ինքը մնացած էր եւ անոնց չէր հետեւած։

Կարսի կ. Կոմիտէն անոր կ'ըսէր։

«Կարսն ալ Երկիր է։ Երկիր կ'ըսեն ու կ'երթան։ թող դնան, թող բոլորը դնան։ Բայց դու այստեղի գործիչն ես։ Գործ չէ՝ միթէ մարդիկ ընտրելը, պատրաստելը եւ Երկիր ճամբելը։ Կոի՞ւ կ'ուղես։ Կոիւ չէ՝ միթէ դէմ կենալ ոռւսներուն, որոնք կ'ուղեն որ մենք մեր կրօնը փոխենք եւ ծուռ խաչին հետեւինք։ Ահա մեր եկեղեցիները, վանքերը փակած են, անոնց կալուածները խլած են եւ մեզ ալ խեղդել կ'ուղեն այդ սոխերը (ոռւսները)։»

Սերդէյը, իր տարերքի մէջ ինկած, գործի վրայ էր։ Կարծես Բիւղանդիոնի եւ Անիի, Լուսաւորչականի եւ Օրթոտոքսի կոիւը վերսկսած էր։ Կաթոլիկ, բողոքական եւ լուսաւորչական այլեւս չկար, բոլոր հայերը մէկ անձ էին դարձած։ Դեղագործ Քեօսէեանը, որ կարծեմ կաթոլիկ մըն էր, Կարսի բերդին վրայ ծածանող ոռւս դրօշակը դիշերուայ մութին վար առած էր եւ սեւ սուգի դրօշակ մը տեղն էր բարձրացուցած։ Կոլլօ մէկ շուն էր սպաննուած, դլխուն ոռւս քահանայի մը կամիլաւկան (ոռւս քահանայի դլխարկ) էր անցկացուած եւ կամուրջի վրայ ցուցադրուած։ Օրը ցերեկով դանակները կը խրուէին յայտնագործուած լրտեսներու կողերը, որոնք կտրուած հասկերու պէս սուսիկ փուսիկ դետին կը դլորուէին։ Երբ կը լսէիր ատըրճանակի թխկոց, դիտէիր որ ոռւս ոստիկան մը իր հողին կ'աւանդէր։

Արշալոյսին, Երբ անցնէիր մեծ փողոցով եւ ոռւս նահանգապետի դրանը դատարկ դադաղ մը տեսնէիր եւ դադաղի վրայ սեւ շրջանակով նամակ մը մեխուած, դիտէիր որ մէջը դրուած էր կարմիր մելանով։ «Ամէն ինչ առիք եւ մեղ խաբեցիք։ Զեզմէ խաբուողներու վերջին մխիթարութիւնը՝ աղօթելու իրաւունքն ալ խլելը ձեղ մեծ պատիւ չէ։ Եթէ առաջքը չառնուի, թող այս դադաղը ձեղ նուէր լինի՝ առանց կատակի»։

Աղջային ներքին կեանքին մէջ կը տիրապետէր նման բուռն մտայնութիւն մը, որ կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով։

«Ո՞ւր է մեր կաթողիկոսը, որ մեր Հայրիկն ենք դարձուցեր։

Ո՞ւր են մեր եպիսկոպոսները, վարդապետները, տէրտէրները, որոնց ձեռքը կը համբուրենք: Կոխւ է, պայքար է, թող գործի ելնեն: Եթէ իրենք իրենց կալանաւոր կը զգան, թող ասկէ առաջ եղածին նման՝ Աթոռը փոխադրեն ուր որ կ'ուզեն, միայն թէ՝ թող երթան առանց զիջումի: Եթէ կը սպասեն որ մենք մեռնինք եւ ազուաւներու պէս իրենք մեր թաղումին գան, կը սխալին: Առանց իրենց թաղումին՝ հայութեան մեռնել չկայ: Եթէ կը սպասեն հարսնիքի ճաշը բանալուն, որ զլուխը անցնին, կը սխալին. այդ ժամանակ ալ իրենց պէտքը չկայ»:

Պայքարը կ'ընդարձակուի, կը հասնի Գիւմրի, ուր «Պաղուալի Վաղօն» եւ Թոթով Աւետիքը (Իսահակեանը) կարսի օրինակով կրակը կը փչեն եւ բոց կը դարձնեն, եւ ծուխը կը հասնի Թիֆլիս քաղաքը: Մեծանուն, դիրք ունեցող մարդիկ կուղան ըսելու...—

— Ծօ, գժուել էք, ոռւսի դրօշակը բերդէն վար կ'առնէք, սուզի դրօշակ կը կախէք, սատկած շան դլխուն ոռւսի վեղար կը հաղցնէք, պետութեան հաւատարիմները մէկ մէկ կը սպաննէք: Բա որ հրաման լինի այդ բերդերի զօրքին մեղ մեծով պղտիկով սրէն անցկացրել, ձեր վիճակը ի՞նչ կը լինի:

Կարսն ու Գիւմրին կը պատասխանէին.—

— Ալ բաւ է խաղան մեր հողուն հետ: Մենք կոյրեր չենք եւ ամէն օր կը տեսնինք որ երկու կորպուս զօրք, 1000-է աւելի թնդանօթ, ուղղուած են մեր վրայ: Մեր վերջը դիտենք, որ անսպատիւ պիտի տպրինք: Եթէ դուք հայ էք, գնացէք Թիֆլիս ու Պետերբուրգ եւ այդ ամէնը տեղն ու տեղը այնտեղ հասկացուցէք: Այստեղ խօսելիք չունիք:

Յայտնի է որ ողջ հայութիւնը ասկէ վերջ ոտքի կանդնեցաւ, էջմիածինն ալ յետնապահ դարձաւ եւ, վերջ ի վերջոյ, զիջումը եղաւ Ռուսիոյ կողմէ ու Եկեղեցական իրաւունքները վերականգնուեցան, որոշ սահմանափակումներով:

Կէս յաղթութեան, հարսնիքի օրեր էին: Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի կեղը. Կոմիտէները եւ անոնց գործիչները՝ Մերդէյը, Նիկոլը (Աղբալեան), Վաղօն, Աւօն (Իսահակեան), Յակոբը (Զիլինգարեան), եւ մանաւանդ այն կաթոլիկ հայը որուն անունն իսկ յանցաւորաբար կը շփոթեմ (Քեռէյեա՞ն), կը բա-

ցակայէին ուրախութեան սեղաններէն։ Մինչդեռ անոնք էին որ ծռութիւնը սկսեցին եւ հայութիւնը մէկտեղ բերին։ անոնք էին, որ ոռւսական թնդանօթներն ու զօրքերը արհամարհեցին եւ այդ օրուայ հարսանեկան օրերը բերին։

Հարիսայի գլուխը նստած էր Խրիմեան Հայրիկը։ Լստ աստիճանի, կուսակրօնները կարգով էին եւ ամէն նահանդէ ու դաւառէ հրաւիրեալ հիւրերը կեցած էին՝ դզալները պատրաստ։ Շատերը անոնցմէ քանի մը օր առաջ միայն, հրապարակէն քաշուած, կ'ըսէին։

— Աս ի՞նչ փորձանք էր մեր դլխին բերին այս դիժերը։

Այդպիսիք այժմս երջանիկ կը ժպտէին եւ ամենէն շատախոսները դարձած էին։

— Այսպէս արեցի, այնպէս արեցի։ թէ դուքէոնաթորի (նահանդապետի) երեսին չդուռացի, Աստուած վկայ, զործ գլոխ չպիտի դար։

Այդ նոյն ոճով կը խօսէին էջմիածնի եպիսկոպոսները։

— Մեր միաբանութեան, ժողովրդի միակամութիւնը, բարեխնամ կառավարութեան իմաստութիւնը։

Իսկ Սուքիաս եպիսկոպոսը, ճերմակ մօրուքը կուրծքին, բերանը ջուր առած, ոլիշ պիշ կը լսէր եւ լուռ կը նայէր։ Հայոց Հայրիկն էր խօսողը։ ան սովորական սնամիառ մարդ չէր, դիտէր՝ ի՞նչ կ'ըսէր։

— Եյ, ըշտը մեր ազդ տարօրինակ եւ հաւատարիմ ազդ է։ Սուքիաս արքեպիսկոպոս կը լոէ, բայց ան նեղութեան մէջ ընկաւ, այդ տարիքին յողնեցաւ։ Զիեր կառքէն քանդած էր մեր զարմանալի ժողովուրդ եւ ինք լծուած Երեւանէն մինչ այստեղ ոտքով եկան հաղար հաղարով։ Էհ, աս ալ կ'ըլլի, ես ալ այդպէս գնացի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ։ Գոհանամք Աստուծոյ, շատ մարդ չսպաննուեց։ Անոնք մեղի հետ չեն, ոչ ալ անոնք, որ բացակայ են։ Ինչ ալ որ լինին, անոնք իմ հարազատ զաւակներն են։ Մի հոգոց ըսենք։

Բացականերէն ոմանք սպաննուած էին։ Հոգոցը լսեցին եւ հանգիստ քնեցան։ Ոմանք ճամբորդութեան մէջ էին չքախըմբով, չողշողուն կողակի սրերը անոնց պահապան։ Միբիրի ան-

կիւններուն մէջ փտեցան։ Անոնց մէջն էր եւ այն կաթոլիկը։ Իսկ մեծ մասը ոսկիներ ծախսեց, կեղծ անցագիր ճարեց եւ նոր աշխարհ եկածի նման իր կեանքը շարունակեց։

Այդ օրերուն, Շուշիկն եկած էր կարճլիկ, ջղուտ իշխանը, որ Սերգէյի աշակերտն էր։ Իշխանը, իրեն համար հեղինակութիւն եղող Սերգէյի ձեռնարկներուն ոյժ կուտար կէս կամովին, կէս թասիբի համար։

— Սերգէյ, ամէն բան որ վերջացաւ, քեզ մի բան ասեմ։ Աւելորդ չէ որ ասում են թէ «սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր»։ Արժէ՞ր արդեօք որ մեր բուն դործը թողած՝ այդ տէրտէրների դործի մէջ ընկնէինք։

Սերգէյը դարձացաւ իշխանի տարակուսանքին վրայ։ Իշխանը սկսաւ բացատրութիւններ տալ, ինչ որ հետաքրքրական է իր ապադայի վարքագիծը հասկնալու համար։

— Պայքարը վերջացած է համարւում մեր յաջողութեամբ։ Բայց ես վերջացած չեմ համարում։ Այսպէս եմ մտածում, որովհետեւ պայքարի տաք ժամանակ իսկ, գուցէ նկատելով իմ ողեւորութեան պակասը, մի վարդապետ եւ մի տէրտէր ինձ հարցնում էին. «Եթէ չյաջողինք կալուածները յետ առնել, ի՞նչպէս պիտի պահուին մեր հիմնարկները, ի՞նչպէս պիտի ապահովուի մեր կեանքը։ Ճի՞շտ է արդեօք որ կառավարութիւնը, կալուածները դրաւելէ յետոյ, որոշում ունի բոլոր հայ հիմնարկները իր հաշուին պահել եւ բոլոր հայ հողեւորականներին, ըստ իրենց աստիճանի, ոռծիկ կապել, կաթողիկոսին՝ փոխարքայի չափ, եպիսկոպոսին՝ նահանդապետի չափ, իսկ քահանային՝ պրիստաւի չափ»։ Տեսնէիր թէ ինչպէս այդ հարցումների թիկունքում նրանք գոհունակութիւն եւ երջանկութիւն էին զգում…

Այդ ժամանակ ներս մտած էին Բղնունին, պետական դըլխարկը զլխուն, եւ նորհատեանը։

— Ծո, ադ շուն շան որդի հոգեւորականները ովքե՞ր էին։ Մենք կը կոռւինք իրենց համար, իսկ նրանք, տե՛ս, ինչե՛ր էին երազում։ Դաւաճաննե՛ր…

— Էականը այն չէ թէ ովքե՞ր էին այդ դաւաճանները : Մէկ հատ աւելի, մէկ հատ պակաս՝ մէկ հաշիւ է : Ըստ իս՝ հարցը աւելի լուրջ է քան դաւաճանը եւ հարազատը ճշորոշելը : Ես մի զինուորացու եմ միայն, դուք էք ղեկավարը : Բայց ես էլ կարծիք ունիմ : Կռիւը սխալ կողմից սկսեցինք, եւ ձեռք բերուած արդիւնքը կարող է ջուրը ընկնիլ : Այդ պատճառով դործը վերջացած չեմ համարում : Նախ, մենք եւ ժողովուրդը իրաւացի կերպով աղջի ժառանգութիւնն ենք համարում բոլոր աղջային հիմնարկները, հարստութիւնները, նախնիքներից մնացած իրաւունքները, մէջն առնելով ե՛ւ եկեղեցական դասը : Եւ դրա համար աղջը իրը մի անձ ոտքի կանգնեց եւ իրը թէ յաղթեց : Ինքնախաբէութեան մէջ ենք : Այդ ժառանգութեան իրաւական տէրը մեր ժողովուրդը չէ, այլ կաթողիկոսն է : Բայց երբ կաթողիկոսարանին կից չկայ աղջընտիր վարչութիւն, այլ կայ միայն եկեղեցականների կամքը, եւ նրանք էլ հաստատ համողում ունին որ աղջը մի կթան կով եւ հեծնելիք էշ է իրենց համար, եկեղեցին, հողեւոր իշխանութիւնն է աղջի անձնաւորումը : Միւս կողմից՝ երբ հողեւորական դասը, Յիսուսի աւետարանը մի կողմ դրած, մի փոր հաց ճարելու համար ծառայելը արհեստ է դարձրած, երբ այդ դասը կարդացածի, արածի իմաստը առանց հասկանալու, իրը մի ծէս է կրկնում, այս խեղճ ու կրակներից ի՞նչ բան էք սպասում : Մերդէյ՝ քո քարի տակի խօսքերը քեզ դարձնեմ : Ասում էիր . «Մեռելը, որ դետինն է մնացել, տէրտէր մի՛ կանչէ . Երբ դրամ կ'ուղէ, մի՛ թողնէ որ աւետարան կարդայ : Դու կարդա՛ աւետարանը եւ քո մեռելը դու թաղիր : Նա, որ դրամդ առնելուց յետոյ է աւետարանը կարդում, արտասուքը աչքերին քարող է կարդում, բնաւ մի՛ հաւատա . քո մեռելդ դժոխք ճամբել կ'ուղէ : Նորից դրամ տուր որ արցունքները կտրէ» : Ահա այս դասին է, որ այնքա՞ն վտանգներով ձեռք բերուած մեր աղջային իրաւունքներն էք վստահում : Աչքդ վրայից հեռացուր, կամ պիտի ծախեն, կամ պիտի վատնեն : Բուռնցքդ դրամնդ դիր, անսկատմառ ոռւսի խոստացած դուբէրնատորի ոռճիկը պիտի դերադասեն : Մերդէյին դառն եկաւ իր աշակերտին ըմբռստութիւնը : «Երկար արեցիր, երես տուին, աստառը կ'ուղես», ըսելով ու-

զեց լոեցնել։ Բայց Նորհատեանը, որ տեսած էր Իշխանը, բայց չէր խօսած հետը, դարմացած ըստւ։

— Ինչո՞ւ չես թողնում որ այս տղան խօսքը վերջացնէ։ Ես կարծում էի որ այս լակոտը հայդուկ զինուոր իսկ լինելու անարժան է։ Բայց դուքս է գալիս որ ան ամէնքից խելօք մարդն է։ Ո՞ւր ես դու սովորած։

— Բեխի աղբիւրը, — չար աչքերով պատասխանեց Իշխանը։

— Տղան ճիշտ է ասում։ Երկու օր չէ անցած որ իրենց շալվարները կը մունտըռէին։ Երբ հեռազիր կ'առնեն Պետերբուրդից, Թիֆլիսից, թէ ամէն ինչ լաւ է դնում եւ ոչ մի վախ չկայ, շուն ու շնկալը ժողվուած են էջմիածին եւ հարիսան կ'ուտեն, վրան ալ շաքար, իսկ մենք այստեղ, ծակէ ծակ մտած, Սիբիրի ո՞ր անկիւնը քշուելու մասին կը մտածենք։ Տղան ճիշտ է ասում։

Սերգէյը իր ներսը կը փոթորկուէր, բայց արտաքնապէս հանդարտ կը ձեւանար։ Բացականչեց վիրաւորուած։

— Կարծես թէ մեծ դիւտ էք արած։ Այս բոլորը գիտակցելով է որ նախաձեռնութիւնը առինք։ Մէկ մէկ դդալ էլ որ ձեր ձեռքը դրուէր, այդպէս չպիտի խօսէիք։ Արջը որ պառկեցուցինք, նրա կաշին դբղելը դժուար բան չէ։ Աւելի լաւ է մեր գործի մասին մտածենք։

Այդ օրերուն ես բացակայ էի Կովկասէն։ Երբ այդ դէպքերէն ու Բասենի կոխւէն անմիջապէս յետոյ դացի կարս, Սերգէյը, ծանօթացնելու համար զիս մեռածներու եւ ողջ մնացածներու բնութագծերուն, պատմեց ինձ վերեւի խօսակցութիւնը։ Իսկ Նորհատեանը համեմով անուշցուց։

Յետոյ, երբ դործի մէջ տեսայ Իշխանին, տեսայ թէ որքա՞ն հարադատ էին ինծի պատմածները։ Իշխանը հետեւողական կերպով կ'երթար այն ուղիով որ Սերգէյը նշմարած էր իր ընկերաշակերտի մէջ, եւ որ պիտի յանդէր Աղթամարի մաքրադործման։

* * *

Աշուղ Ֆարհատի հնարած երդերը եւ եղանակները մագնիսացուցած էին մեր ժողովրդական դանդուածները։ «Ոսկեզօծ

բաշլիկներով»ը, «կուսին չկար»ը, «կոռուցեցէք, տղերք»ը եւ նման երգերը, որոնք կ'երդուին մինչեւ այսօր, բայց յօրանջելով, այն օրերուն դէպի պատերազմ կը մղէին ժողովրդային զանդուածները։ Եւ ամէն կողմէ ինքնաբերաբար կոռւի թեկնածուներ կ'ուղղուէին դէպի երկիր, զոր իրեւ այդպիսին, կը համարէին թրքաց ձեռքը գտնուող Հայաստանը։

Թեկնածուները շատ էին։ Կարելի էր բանակներ կազմել։ Բայց ո՛չ քաղաքական, ոչ ալ նիւթական հնարաւորութիւնները թուլատու էին այդ ընելու։ Կ'ընտրուէին միայն փորձուածնե-

ՎԱՆԻ ԻՇԽԱՆ

ըը, զինուորական արուեստին ծանօթները, ուսում առածները, ընտիրները եւ կը ճամբուէին սահմանին մօտիկ վայրերը՝ Բասեն, Թախիթ։ Անոնց մէջն էր Շուշեցի իշխանը (Նիկոլ), որ թէեւ կարճլիկ ու նիհար, բայց դիմացկուն եւ առողջ երիտասարդ մըն էր։ Ան մտած էր Նեւրուզի հետեւակ հարիւրակին մէջ իբր պարզ զինուոր։

Ընդհանրացած եւ սխալ համոզում մը կայացած է Նեւրուզի հետեւակ եւ իշանի հեծեալ խումբերու նպատակներու մասին։ Անոնք կազմուած չէին սահմանային արշաւանքներու կամ ցու-

ցական վրիժառու նպատակներու համար, ինչպէս Խանասորինը կամ յետագային Քոռուն Մոսունի արշաւախումբերը։ Նեւրուղի եւ Խանի երկու միացած խումբերու նպատակները ճշտուրոշուած էին հետեւեալ կերպով։—

ա) Պարենաւորել երկու խումբերը առատ պաշարով (անոնց միացեալ թիւը կը հասնէր 150-ի) եւ այդ պաշարը հասցնել Սասուն՝ անոր պէտքերուն համար։

բ) Խումբերը լեցնել անձերով, որոնք Երկիր իյնալով՝ կարող են դառնալ տեղական զինուորական ղեկավարներ, իսկ մնացածները յետ վերադարձնել, եթէ ատոնք միայն զէնք բռնողներ էին։

Լրիւ պատրաստուած խումբերը ճամբայ կ'ելլեն, կարծեմ առանց ճշտած լինելու թէ ի՞նչ սլիտի ընեն, եթէ չուրջ 250 քիլոմէթր կտրելիք ճամբան բռնուած լինի թշնամիէն։ Մնա՞լ եւ մինչեւ վերջ կոռւի՞լ, թէ՞ յետ նահանջել։ Այդ թողնուած է Նեւրուղի եւ Խանի որոշման։

Այս ձեռնարկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին եւ վերջին ամենախոշոր ձեռնարկը եղաւ՝ Երկրին չօշափելի ոյժ հասցնելու դիտումով։ Անկէ առաջ, 1890 թուականներէն սկսած, բազմաթիւ մանր զինատար խումբեր, 5-10 հոդինոց, անցած էին Երկիր։ Անոնք ոռւսական Հայաստանէն ուղղակի Ալաշկերտի կամ Բասենի վրայով կ'երթային Տարօն, Սասուն կամ Ախլաթ։ Այդ մանր խումբերը 200-300 քիլոմէթր երկարութեամբ վտանգաւոր ճամբաներու վրայ յաճախ կը նկատուէին զօրքերու եւ աւելի քիւրտ ցեղերու կողմէ, կոռւի կը բռնուէին, իրենց տարած ռազմանիւթը կոռւի մէջ կը սպառէին, ոմանք կը բնաջնջուէին, ինչպէս Արաբոյի խումբը, իսկ ոմանք ալ, որ ապահով տեղ կը հասնէին, այնքան նուազուցած կը լինէին իրենց տարած ռազմանիւթերը, որ առակի համաձայն՝ Երկրի պէտքերուն համար «աչքի սուրմայի իսկ չէր բաւեր»։

Այս անպատեհութեանց առաջքն առնելու համար, քանից սձեռնարկուած էր 30-50 հոդինոց խումբեր ճամբել։ Ատոնց առաւելութիւնն այն էր, որ ճանապարհի քիւրտերը չպիտի համարձակէին կտրել առաջները առանց զօրքի աջակցութեան, եւ այդ խումբերը կընային հասցնել չօշափելի քանակութեամբ

ռազմանիւթ: Բայց այդ խումբերու թերութիւնն այն էր, որ անխուսափելիօրէն կը նկատուէին սահմանապահներու, հովիւներու, քիւրտ ցեղերու կողմէ՝ որոնք կը հետեւէին անոնց եւ զօրքին լուր կուտային։ Եւ անհաւասար կոխւը անխուսափելի կը դառնար։

Այս կոխւներէն ամենէն դժուարինը, ամենէն երկարը, ամենէն արիւնալին եւ փայլունը պէտք է համարել ձարտարի տարած կոխւը, որ յայտնի է Խաթաւինի, Զրադացի եւ այլ անուններով եւ զոր մինչեւ այսօր կ'երդեն հայերը եւ քիւրտերը «Առաքել, Մուշեղ», «Խաթաւին», «Թոռունէ», վայ Լըմընէ» եւ այլ անուններով։

Շուրջ 200 քիլոմէթր ճանապարհը, Ալաշկերտէն մինչեւ Նեմրութ, ցերեկը կոռւելով, երեկոյեան ճանապարհը պատռելով իրենց առաջը բռնող թշնամիներէն, գիշերը կոռւով առաջանալով ցերեկը նստելով եւ ամբողջ օրը կոռւելով, իսկ Խաթաւինի մէջ, հրդեհուած խանձերու մէջ իյնալով՝ վեցերորդ օրը խումբի մնացորդը կը հասնի Նեմրութ, սպառած իր բերած ամբողջ ռազմանիւթը եւ կորցուցած իր անդամներուն մեծ մասը։

Եթէ հերոսական էին այդ խումբին կոխւները, բայց նպատակին չէին հասած։ Նման մեծ խմբերէն բացառութիւն կաղմած էր Թոռմանի հեծեալ խումբը, որ ողջ եւ առողջ ու ամբողջ պաշարով հասած էր Սասուն։

Նեւրուղի եւ Խանի 150-նոց զինատար խումբերուն նպատակը նոյնն էր, ինչ որ Թոռմանինը եւ ձարտարինը, միայն աւելի կատարելազործուած, եւ քանակով 5 անգամ աւելի։ Բայց անոնց վիճակուած էր աւելի դառն ճակատագիր, քան Խաթաւինի հերոսներուն։

Անշուշտ, ռուսներէն աննկատ չէր կրնար մնալ սահմաններուն վրայ այսպիսի մեծ խումբի մը պատրաստութիւնը եւ շարժումները։ Թուս իշխանաւորները զոնէ ենթադրութիւններ պիտի ընէին։ Աննկատ չպիտի մնար եւ թուրքերուն կողմէ, որոնք իրենց լրտեսները միշտ ունեցած են սահմանամերձ վայրերու մէջ։ Ատկէ զատ, այդ թուականներուն ռուս-թուրք բարեկամութիւնը սերտ էր եւ երկուսի հակակրութիւնն ալ ըմբռու

Հայերու հանդէպ ընդհանուր էր. անոնք կրնային իրենց գիտցածները իրարու փոխանցել: Եթէ ասոնք ենթադրութիւններ են, ենթադրութիւն չէ այն որ ռուսական ոյժերը ուժեղացուած էին սահմանին վրայ, իսկ թրքական ոյժերը էրզրումէն առաջ էին քաշուած ու համախմբուած Հասան-Ղալա, Քէօփրիւ-Քէօյ եւ շրջակաները, ինչ որ յետին թուով ստուգուեցաւ:

Նեւրուզի եւ Խանի խմբերը առանց միջադէպի կ'անցնին ռուս-թուրք սահմանը, անարդել կը հասնին Դալբ-Բաբա, Գոմաձոր, Իւղվէրան եռանկիւնին, սահմանէն շուրջ 20 քիլոմէթր խորութեամբ: Ու կը սկսի կոխւը առաւօտէն սկսած: Այս կոռուին մասնակցողը սահմանապահ զօրքն էր, խուժանը չէր. խուժանը հանդիսատես էր միայն: Կանոնաւոր զօրքը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն՝ 150 մարդոցմէ բաղկացած հայդուկներու երկու խումբերը: Մէկ կողմէն՝ թիւ եւ երեք դէնքեր (կը կարծուի՝ 8 թարուո, 4 թնդանօթ եւ 300 սուր), իսկ միւս կողմէն՝ վճռականութիւն՝ սուզ գնով մեռնիլ կամ նպատակին հասնիլ:

Թշնամին հաշուով, յամառօրէն եւ ծրադրուած՝ իր կրակը կը վատնէ եւ նեղը կը ձգէ ֆէտայիները, որոնք իրենց պաղարիւը կը պահեն, դետնին յարմարած՝ կը դիմադրեն եւ թշնամիին յարձակումները կը կասեցնեն:

Արեւը կէս օրը կոտրեր է: Թուրք զօրքը բարկացեր է, կը շտապէ եւ 200-ի շուրջ ձիաւոր կը նետէ սրընթաց՝ գետնի խոռոչներէն հանելու համար այդ «ջան-բեղար»ները: Անոնք կը հասնին մեր հայդուկներուն դիրքերը, բայց չեն յաջողիր զանոնք տեղէն շարժել: Կրակը՝ կրակին, սուխնը՝ սուխնին, եւ ահա բլուրի տակէն Խանի ձիաւորները մէջտեղ կը խառնուին ու «սիարա» թուրք զօրքը դէպի իւրայինները կը սլանայ՝ զնդակէն արագ: Հայ ձիաւորները խոհեմարար կը քաշուին իրենց տեղերը:

Կարկուտէն բռնուած պարտէղ էին դարձած մեր տղաներու դիրքերը: Զին եւ մարդը, թշնամին ու բարեկամը լիսկած տանձերու նման գետին էին թափուած, իրար խառնըւած: Ոմանք անձայն ապակեայ աչքերով երկինք կը դիտէին, ոմանք իրենց արիւնը կը թափէին գետին եւ կը նուա-

յին ու կ'աղաչէին. «Աստուծոյ սիրոյն, մի կաթիւ ջուր, ջուր» . . . :

Մէկ ժամ չանցած, նոր փորձանք մը : 4 թնդանօթներ կը գոռան եւ գետինը կը հերկեն Նեւրուզի բոնած դիրքերու շուրջը : Զաւախցի Շէկ Համօն, որ ոռւս բանակի մէջ երեք թել էր վաստկած եւ այժմս խումբի աչքը անոր վրան էր, կը դիտէ շարժումները եւ կ'ըսէ .

— Տղերք, ձեր ջանին մատաղ, հէջ դարտ չանէք, ոչ մի պատասխան չտաք, կրակը թող դադրի : Ձեղի հետեւեալ աշխատանքը կայ : Որուն դիրք խորունկ չէ գետնի մէջ, թող ճանկով, սուխնով խորացնէ : Որունը խորունկ է, թող գլուխը դուրս չհանի, չշարժի . թէ անօթի է, թող ուտէ . եթէ քնատ է, թող քնի . թէ յոդնած է, թող ծխէ եւ հանդիստը առնէ : Ես՝ ձեզ պահապան : Երբ սուլոցը փչեմ, այն ժամանակ մեր գործը կը բացուի :

Երկու ժամ թնդանօթները կը գութանեն դիրքերը, վեր կը բարձրացնեն հողը եւ իրր պատանք կը ծածկեն տղաքը : Բայց տղաքը լուռ կը մնան, թէեւ կը չնչեն : Թշնամին իր առջեւ գերեզմաննոց կը կարծէ եւ փողեր կը հնչեցնէ : Թշնամին, երեք խիտ սիւներ կաղմած, հրացանը ուսերուն առաջ կը շարժի :

«Ինչո՞ւ շղթայ չի կաղմեր . երեւի մեղ մեռած կը կարծեն կամ իրենց թնդանօթներու ոյժին շատ են վստահած», կը մտածեն մերոնք, «բայց թէ ուղեն կամ չուզեն, թնդանօթները պիտի լոեն, երբ հետեւակը 100–200 քայլ մեր դիրքերուն հասնի : Այն ատեն ահա մենք մեղի ցոյց կուտանք եւ համաղարկով անոնց շարքերը կը նօսրացնենք» :

Շէկ Համօն ձայնը ձգած՝ կը կանչէ ամէնքին .

— Ձեր հոգուն մատաղ, մեր բախտը կը բանի : Վախկոտն այն է, որ առանց հրամանի՝ հեռուէն կը կրակէ : «Պոխցել»ը (նշանառութիւն) իջուցէք, 200 քայլէն երբ նշան տրուի, կրակեցէք :

Թշնամին կուգայ եւ կուգայ : 2000 քայլի վրան է, 1000-ը անցաւ . աւելի արագ կուգայ եւ արդէն 500 քայլի վրայ է, եւ տղաները ջղային կը դառնան : «Քիչ մըն ալ

համբերեցէք», եւ ահա թնդանօթները լուած են ու համազարկերը սկսուած, եւ ցորենի արտերու պէս զօրքի խիտ սիւնակները կը հնձուին: Իրենց ընելիքը մոռցածի նման, ոմանք կը վազեն առաջ եւ դիրքերուն տակը կ'իյնան ուժաթափ: Ոմանք տեղերը կը նստին եւ կը կրակեն անդադրում: Ոմանք յետ կ'երթան ու նորէն կը հաւաքուին: Եւ այսպէս, մէկ թէ երկու ժամ օրհասական կոփւէ վերջ, փողերը կը փչեն եւ տղաներու գնդակներուն տակ յետ կը քաշուին, երբ արեւը ա'լ իր վերջին վայրկեանը կ'ասլրէր՝ կորսուելով լեռներուն ետեւ:

Ոգեւորութիւնը մեծ էր: Ոմանք կ'ըսեն. «Հետեւինք ու թնդանօթներ իւլենք»: Բայց գործէն հասկցող Շէկ Համօն կ'ըսէ. «Զէ, այսօրուայ համար միասին մի երգ երգելու է: Բոլորդ ալ երգեցէք»...

«Դէ, զարկէֆ, զարկէ'ֆ... դէ, լէխըն, լէխըն, բրա մըն լէխըն... Առաքել, Մուշեղ լեռներէն իջան, աւերակ զաղաց օքեւան եղան»...

Կ'երգեն, հաշիւ կը տեսնեն, ո՞վ սպաննուած է, ո՞վ վիրաւոր ու անկարող շարժուելու: Եւ այդ օրը 4-էն 1-ը սպաննուած ու 3-ը ողջ առողջ են, եւ իրենց պաշարը նոյն քանակով կը մնայ, եթէ սպաննուածներու եւ քանի մը վիրաւորներու պաշարը բաժնուի ողջերու վրայ: Այդ գործողութիւնն է որ կը կատարուի:

Ամենացաւալին անոնց վիճակը չէ, որ թնդանօթի, հրացանի գնդակներ առած, կամ սուինի-սուրի միջոցով այլանդակուած սպաննուած, վերջացած են: Ամենադաժանը այն չէ, որ դեռ կոփւը չվերջացած, ոյժերը սպառած, վաղուայ կոփւին անստուգութիւնը արդէն կը ճաշակէ: Բոլորէն ողբերգականը, դժուարինը՝ հայ ֆէտայու համար վիրաւոր ինկած ըլլալն է:

Այս մասին խօսքը տանք էրգրումի շրջաններէն Երկար Գարեգինին, որ ազատուած էր Բասենի կոփւէն եւ որուն ես հարց ու փորձ ըրի իր ազատման եւ կոռուի մասին:

— Ի՞նչ տղայի հարցումներ կ'ընես: Երէկ գիշեր տեսած երազդ, գու այսօր կը յիշե՞ս: Զորս թէ հինգ ամիս անցած է

այդ կռուի վրայէն։ Արմուկի ցաւի պէս եկաւ եւ անցաւ, բան
մը չեմ յիշեր։ Միայն թէ մէկ բան հէջ չեմ մոռնար, — ըստ
Գարեգինը, եւ աչքերը լեցուեցան։

— Հաւ, այդ մէկ յիշածդի ինծի պատմէ, խնդրեցի անկէ։

— Մեր գիւղի Սրգէյի տղայ Սեթոյին դու չես ճանաչեր։ Իմ
լաւ ընկերն էր։ Մէկ տասնեակի մէջ կռիւ կ'ընէինք։ Ես
հասկցայ որ ղարկուաւ։ Շատ կը սիրէի, աղբօրմէս աւելի։
«Գարեգին, Գարեգին», — կանչեց, չլսել տուի, իր կողմը չնա-
յեցի։ Կը վախնայի։ Իրիկուն եղաւ։ Զօրքը կոտրած էինք եւ
«Առաքել-Մուշեղ» կ'երգէինք, քէֆ կ'ընէինք։ Մէկ ալ այդ
անաստուած Շէկ Համօն դլխուս կանգնեցաւ։ «Սեթօն երկու
ոտքերէն եւ կուրծքէն զարնուած է։ Կ'երթաս Սեթոյին վերջին
խօսքը կ'առնես։ Այս ջրամանը, այս հալուան եւ այս քիսիկս
20 մանեթով դլխուն տակ կը դնես։ Իր վրայի փամփուշտա-
կալը եւ հրացանը կ'առնես։ Իմ ու քու կողմէ բերնէն կը համ-
բուրես։ Շատ չուշանաս, քիչ յետոյ ճամբայ պիտի երթանք»։
Ոտքերս կը դողային, աչքերս կը մթնէին։ Սեթօն գլուխը դար-
ձուց ինծի, տեսաւ, չխօսեցաւ, նայեց աչքերուս։ Իմ սիրտ փուլ
եկաւ։ Զրամանը, հալուան, քիսիկը, որ Շէկ Համօն տուաւ,
դլխուն տակը դրի, իմ ունեցածն ալ վրան աւելցուցի։ Հար-
ցուց թէ Շէկ Համօն ո՞ւր է։ Սուտ խօսեցի, ըսի թէ՝ ան վի-
րաւոր է, հոս պիտի մնայ, ասոնք ալ ճամբած է քեղի, դուցէ
պէտք պիտի դայ։ Բսի. «Սեթօ, ես պիտի երթամ, ճամբորդ
եմ։ Քու հրացանը եւ փամփուշտները ինծի պէտք պիտի դան»։
Ան չառարկեց եւ ըստաւ։ «Գարեգին, ուրեմն, մենք բաժան-
բաժան ճամբով պիտի դնանք»։ Էլ իմ սիրտը չդիմացաւ։ Կ'ու-
ղէի փախչիլ, բայց ան կանգնեցուց եւ ըստաւ։ «Իմ հոգին կ'ըսէ
որ դու սաղ սալիմ պիտի մնաս։ Իմ հարսին կ'ըսես որ եթէ
ինծմէ զաւակ ունենայ, թող մօրս գտնի եւ անոր հետ ապրի։
Մօրս կը տեսնիս, եւ անոր կ'ըսես, որ եթէ իմ հարսը ինծմէ զա-
ւակ չունենայ, թող հալալ ընէ իմ հարսին, առանց սուզի պա-
հէ ան, իր ձեռքով անոր փեսայ գտնի եւ իր զաւակը դարձնէ»։
Համբուրեցի, բայց ճամբան լացի։ «Ներողութիւն կ'ընես։
Այս որ կը յիշեմ, կնիկ կը դառնամ, եւ լացս կուզայ։

ՍԵԹՈՆ ՀԱԼՈՒԱՆ ՀՔՐ ԿԵՐԱԾ : Բայց ջուրը խմած էր : ՄԻՆ-
ՀԵԼ ՕՐՍ ԱՆՋԱՅՄ կը մնայ անոր վախճանը :

Դառնանք մեր պատմութեան թելին :

Թէ ի՞նչ միտումով Շէկ Համօն սկսած էր «Դէհ, զար-
կէ՛ք... Դէ, լէխըն, լէխըն», Խաթաւինի աւերակ ջաղացքի
երդը, որ տասնեակ առ տասնեակ տարիներ դեռ կը շա-
րունակուի, մարդ չի կրնար ըսել : Գուցէ պարզապէս պա-
տահական երդի մը ընտրութիւն էր այդ, բայց գուցէ եւ
նախազգացում վաղուայ սպառնալիքի : Ատոր պատասխա-
նը կրնար տալ Շէկ Համօն, որ միւս օրը ինքն ալ այլեւս
պիտի չլինէր : Բայց այդ երդը, ըստ երեւոյթին, շատ ազ-
դած էր Նեւրուղի վրայ : Ան կը ստուղէ ռազմանիւթը,
հաւաքելով թէ՛ մեր կողմէ ընկածներէն եւ թէ՛ թշնամիէն
առածներէն եւ կը տեսնի որ այնքան շատ է, որ դժուար է
ամբողջը վերցնել եղած ոյժերով : Թէեւ չորսէն մէկը
սպաննուած էր կամ շարքէն դուրս ինկած, բայց մնացորդը
Խաթաւինի կոռուղներէն երկու անգամ աւելի էր : Ու կը
բացականչէ .

— Լաւ է, շատ լաւ է, այսօրուայ կոռւին՝ թշնամուց
պառկեցուցինք դուք 1000 կ'ըսէք, ես քիչը-քիչը 200 կ'ը-
սեմ : Մեր ոյժը դեռ լրիւ տեղն է, քանի մը անդամ աւե-
լիով, քան ճամբայ հանուած միւս խմբերը : Ուրեմն,
պատրաստուեցէք մեր ճամբան շարունակելու : Երդը փո-
խեցէք, «Լազի շորեր»ը սկսեցէք» :

Առարկութիւն չկար թասիրի եկած ֆէտայիներու կող-
մէն : Միայն Շէկ Համօն քթին տակ կը շարունակէր մոըլ-
տալ . «Աւերակ զաղաց, հոգի զան, օթեւան եղաւ»...

Իրաւացի էր Նեւրուղը . Եթէ դառնար յետ, դիտէր թէ
անոր ինչ կը սպասէր՝ կնկան լաշիկներ հասկացողներու եւ
մանաւանդ չհասկացողներու կողմէ : Ան չէր կրնար յետ
դառնալ : Իսկ միւս կողմէ՝ ան կ'անդիտանար որ մարդու
մարմինը իր սահմանն ունի դիմացկունութեան, որ դեռ
ճամբու սկիզբն էր եւ որ իր առջեւ դեռ 250 քիլ . ճամբայ
կար : Հետեւաբար, անընդհատ կոռւելով՝ անհնար բան էր
պատուել թշնամիին գիծը, մանաւանդ որ թշնամին թուով

առատ էր եւ իրենց հետքը բոնած ըլլալով, ամէն վայրկեան իրենց վրայ պիտի դար թարմ ուժերով:

Գուցէ Խանը կրնար իր ձիաւորներով իր հետքը կորսընցնել թշնամիէն, բայց ան ալ կաշկանդուած էր հետեւակով, զոր լքելու իրաւունքը չունէր:

Խումբը, բաժնուած մասերու, երբ մութը կ'իյնայ, լոիկ մնջիկ առաջ կը քալէ: Զկան Մենակը եւ անոր հետեղած ճամբու առաջնորդներէն փորձառուները. նախորդօրը անոնք սպաննուած էին: Կան առաջնորդներ, որոնք թէեւ ինքոյինքնին ամենագէտ կը համարեն, բայց իրենք իրենց կորսնցուցած են: Ճամբան կը դառնան, աջ կ'ոլորեն, երկու անդամ Արաքսի սպաղ ջուրը կ'անցկացնեն, եւ լուսոյ դէմ միայն կը հասկնան որ նոյն, երէկուայ տեղերու վրայ մնացեր են: Նեւրուղի հետեւակները թրջուած, յոդնած, քնատ, Խանի հետ պայմանաւորուած վայրէն շատ ու շատ հեռու էին:

Խանը իր հեծեալներով վաղուց հասած՝ հեռաղիտակը աչքին, կը սպասէր հետեւակին:

— Ահա երեւացին մեր տղաքը, — ուրախացած կը բացականչէ:

Բայց մէկ վայրկեան վերջը, երբ արշալոյսին մէջ կը նկատէ որ լեռները մարդկանց բաղմութեամբ բռնուած են, կը հասկնայ որ ատոնք Նեւրուղի տղաքը չեն, այլ զինուորներ են, որ զիրենք սպաշարած են:

— Տղաք, ձիերը պատրաստ, — կը կանչէ, բայց կը դիմէ զօրքը եւ տեղէն չի շարժիր:

Ան կրնար հեռանալ, կոուէն խուսափիլ եւ խումբի մեծ մասը դոնէ փրկել, աղատել: Հետեւակ զօրքը իրմէ 10 անդամ աւելի դանդաղ, ինչպէս պիտի կարողանար պաշարել նահանջող հեծելազօրքը:

— Եթէ այն հեծելազօրքն է, — կ'ըսէ, — որ երէկ տեսանք, ան այսօր ոչ մէկ վնաս կրնայ հասցնել, մանաւանդ որ այսօր Դալի Բարայի լեռներու մէջ ենք:

Իրօք որ անոր հարաւը Կալիաղի լեռներն էին, ուրկէ 10 ժամէն կրնար իջնել մինչեւ Խնուսի Հարամիկը: Ճանա-

պարհը իր առջեւ բաց էր։ Իր Խնուսցի ձիաւորները այդ հեռանկարով արքեցած էին։ Իր թիկունքը Տահարի թամքն էր, ուրկէ կ'երթան Ալաշկերտ։ ձիերու համար մէկ մանզիլ ճամբայ։ Իր հիւսիսը՝ ոռւս-թրքական սահմանն էր, հաղիւ երկու ժամ ճամբայ անցնելու համար դէպի Կաղզուան, կամ ոռւսական Բասեն։

Խանի խումբին աղատումը անկասկածելի էր, եթէ ան այդ ուզէր։ Բայց ան արձանացած մնացեր էր։ Խոկ թըշնամի զօրքը կը մօտենար, հաստատ մահ բերելով։ Եւ ահայանկարծ Խանը կը դառնայ իր շուրջը հաւաքուած անհամբեր ընկերներուն եւ կ'ըսէ թուրքերէն լեզուով։

— Թող ըսեն թէ Խանը այնքա՞ն անճարակ էր, որ ձին իր տակը շան սատակ եղաւ կաղէ մը։ Բայց թող չըսեն թէ իր չոր գլուխը աղատելու համար՝ ան ընկերները թողեց, հեռացաւ։ Զիերը քաշեցէ՛ք եւ իրարու կապեցէք։ Մենք այս տեղէն հեռացող չենք։

Հստ երեւոյթին, թուրք զօրքը նախորդ օրուայ տաք կոռւէն վերջ, որոշած էր հեռուէն պաշարուած պահել մերոնց խումբերը։ Նկատած էր Խանի խումբը եւ կարծած, թէ այդ ամբողջն է։ Մինչդեռ Նեւրուղի խումբը, անաղմուկ լինելով եւ իր ճանապարհը կորսնցուցած՝ աննկատ էր մնացած մինչեւ ժամը 11, կէսօրէ առաջ։

Ան որ ամբողջ զիշեր մը անընդհատ լեռ ու ձոր ինկածէ, յետոյ ամբողջ օրը կոխւ տուած, յետոյ կրկին ճամբան շարունակած՝ շատ լաւ գիտէ թէ մահն խոկ ոչինչն է այլեւ։ Միակ նպատակը՝ քնելն է, որ կուգայ տիրաբար։

Ահա այս դրութեան մէջ էին Նեւրուղի զինուորները, երբ հրաման կուգայ նստելու։ Այդ համազօր էր քնելուն, որ հզօր էր ինչպէս մահը։

— Ո՞վ կրնայ խօսք տալ որ առանց քնելու պահակ կը դառնայ, — կը հարցնեն տասնամետները։

Ոմանք արդէն քնած են, ոմանք կը լսեն, բայց հարցումն ըմբռնելու կարողութիւն չունին։ Միայն 9 հոգի կը պատասխանեն։ Ատոնց մէջն էր եւ փոքրիկ նիկոլը, ապագայ Իշխանը։

Այս 9 հոգին, վրան աւելցած Շէկ Համօն իրը ղեկավար, պատուէր կ'առնեն ղեկավարէն.— Երեքը միայն չպիտի քնեն մէկ ժամ եւ իւրաքանչիւր մէկ ժամէն յետոյ միւս երեքը պիտի փոխարինեն։ Զպիտի կանգնին, չպիտի քայլեն, բարձր չպիտի խօսին։ Պէտք է նային, որ բոլորը քնած մնան եւ աղմուկ չհանեն։ Իւրաքանչիւր ժամին իւրեն պէտք է արթնցնեն եւ, ղեկուցում տալէ վերջ, իրենց հերթը փոխեն։

Լուսաբացի առաջին ժամուն, առաջին պահակները կ'արթնցնեն Շէկ Համօն եւ կ'ըսեն.

— Մեր մօտիկները ո'չ ձայն լսեցինք եւ ոչ շարժում տեսանք։ Միայն այն հեռու լերան լանջի կողերուն, զօրքը, կը թուայ, կ'անցնի շարունակ։

Շէք Համօն աչքերը կը տրորէ, քիչ մը կը մտածէ ու կ'ըսէ.

— Այն կողմով մեր վրայ չեն դայ, ուրիշ տեղ կ'երթան։ Դուք փոխուեցէք եւ քնեցէք։

Ու ինքն ալ կը քնանայ։

Մէկ ժամ յետոյ, երբ արեւը արդէն տաքցած էր, երկրորդ պահակները կ'արթնցնեն Շէկ Համօն ու կ'ըսեն.

— Մօտիկները՝ ո'չ ձայն լսեցինք, ոչ շարժում տեսանք։ Միայն այն հեռուներէն զօրքը անվերջ կ'երթայ ու կ'երթայ։ Զենք դիտեր թէ ո՞ւր կ'երթայ։

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմոէ եւ կ'ըսէ.

— Բարի է։ Ուր կ'ուզէ, թողէ երթայ։ Փոխուեցէք եւ քնեցէք։

Եւ ինքն ալ կը քնանայ։

Երրորդ ժամուն նոյն ղեկուցումը կը լսէ Շէկ Համօն, բայց մէկ յաւելումով։

— Կարծես թէ հեռուն, դետնի տակէն, կոռուի ձայներ կուղան, դալբ զալբ (համազարկ համազարկի) վրայ։

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմոէ ու կ'ըսէ.

— Գետնի տակ կոփւն ի՞նչ գործ ունի։ Յոզնած էք, ականջներնիդ գժժացել է։ Փոխուեցէք, քնացէք եւ, երբ պահակները այդ ղժժոցը լսեն, թող ինձ արթնցնեն։

Զորբորդ ժամը չլրացած, փոքրիկ նիկոլը կ'արթնցնէ Շէկ Համօն.

— Ե'լ, Ե'լ ղժժոցը լսեր: Ականջդ ժայռին դէմ տուր:

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ, կը յօրանջէ, ականջները կը լարէ, բայց բան չի լսեր: Դէմ կուտայ ականջները ժայռին եւ դըմ, դըմ ու ինքնաեռի ղժժոցը կը լսէ:

— Ել ի՞նչ տեսաք, — կը հարցնէ:

— Են դիմացի քարերու մէջէն Յ ձիաւոր եկան, մեր կողմը նայեցին եւ, երկու մասի բաժնուած, երկու ուղղութեամբ ձիերը քշեցին ու անյայտացան:

— Եւ, մեզի տեսա՞ն, — կը հարցնէ Շէկ Համօն:

— Եթէ դիտակը աչքերուն կոյր չէին, անպայման տեսան, — կը պատասխանէ Նիկոլը:

— Տեսան, տեսան: Այսօր պարապ չենք մնար: Այլեւս չքնիք, — եւ մտահովութեամբ տեղէն վեր կը կենայ: Երկու սիզար կը վառէ եւ կ'արթնցնէ Նեւրուղը:

— Ելի՛ր, սիզար մը քաշիր: Օրը կէսօր է եղած:

Եւ երբ Նեւրուղը իր սիզարը կը վառէ, Շէկ Համօն իր ղեկուցումը կուտայ:

— Խանը, չեմ դիտեր ո՞ւր, կոուի մէջ է: Մենք տեսնուած ենք եւ շուտով մեր վրայ կոիւ է: Արթնցնե՞մ խումբը:

Կէսօրէն առաջ Նեւրուղի խմբի վրայ երկրորդ աւուր կոիւն էր: Իսկ առաւօտ ծէզին՝ Խանի կամաւորապէս հետեւակ դարձած ձիաւոր խմբին վրայ:

Ի՞նչ դրուագներ անցան այդ Երկրորդ օրը, ոչ ոք հաստատապէս կրնայ ըսել: Այդ օրուայ եւ գուցէ անոր յաջորդող օրուայ մասնակի կոուի ընթացքին բոլոր ղեկավարները սպաննուած են: Ընդհանուր դրութեան մասին դաղափար ունենալը ենթադրութիւն է: Չորս թէ հինգ հողի գերի ինկած էին վիրաւոր վիճակի մէջ: Բայց անոնք առաջի օրուայ կոիւէն վերջ դերի բռնուած էին: Անոնց վէրքերը բուժուելէն վերջ, ողջ մնացողները տարուած էին էրդրումի բանտը: Չորս հողի էին՝

Զաւախեցի Նիկոլը, Գանձակեցի Մելքոնը, Ղարաբաղցի Գերասիմը եւ Ախլցխացի Ռւսուլ Խէջոն։ Ատոնցմէ մէկը՝ Նիկոլը, յետազային կամաւորական բանակին մասնակցեցաւ։ Ասոնք իրենց խումբերու վախճանի մասին մեղի չափ անտեղեակ էին։

Երկրորդ օրուայ կռիւներու մասին աղատուածները սահմանափակ տեղեկութիւններ կռւտային եւ ակնարկներ կ'ընէին միայն երրորդ աւուր հոգեվարքի պայքարի մասին։ Ինքղինքնին ոռւսական սահմանի այն կողմը ձգած էին։ Ատոնց թիւն ալ սահմանափակ էր, հազիւ 10-12 հոգի, բոլորն ալ Նեւրուղի հետեւակէն եւ ոչ մէկը, կարծեմ, Խանի հեծեալներէն։

Այս մօտ տասնեակ մը աղատուածները ոչ վախկոտներ էին, ոչ իրենց ղեկավարներն ու խումբը լքողներ եւ ոչ ալ իրենց դլուխները աղատողներ։ Իրենց ղեկավարները սպաննուած էին, խումբը ջարդուած էր, իրենք առանց հրամանի էին մնացած, եւ, բախտի բերումով, վիրաւոր կամ ողջ մնալով, առանձին առանձին, առանց իրարմէ լուր ունենալու, «քեօռ քեօռընային», ինկած էին ոռւսական սահմանին վրայ։

Անոնք միաբերան էին մէկ բանի մէջ՝ թէեւ իրարմէ անջատման լուր չունէին։

— Մենք, կ'ըսէին, անտեղեակ էինք թէ ճիշտ ո՞ւր կը գտնուէինք։ Վերեւը՝ հեռուն կռիւ կար Խանի վրայ, ներքեւը՝ կռիւ կար մեր խմբի վրայ։ Մեղի սաստիկ հրաման եղաւ մեր բոնած տեղը հաստատուն նստիլ, մեր բոնած հողը, քարը, բնաւ բաց չթողնել, մինչեւ որ մէկը 10 չգլորէ, եւ գիշերը միայն նոր հրամանի սպասէ։ Գիշեր եղաւ, բոլորը սպաննուած էին։ Ես ինձ մենակ գտայ, մի ուղղութիւն բոնեցի եւ այստեղ դուրս եկայ։

Անոնք շուտով ապացուցին որ իրենց ըսածները ճիշտ էին։ Այդ 10-12 հոգիներէն Սարօնեցի Մինասը ճանչցայ քանի մը ամիս յետոյ իր աղատումէն։ Ան մէկ բաղձանք ունէր՝ գնալ Երկիր եւ ընկերներուն վրէժը առնել։ Ճանչցայ նաեւ էրզրումի շրջանէն Միքայէլը (կարծեմ) եւ Գարեգինը, որ Սեթոյի կտակը անկատար թողած՝ կ'ուզէր նորէն կռուի մէջ մտնել։ Նոյնը եւ Առուառինջի Վարդանը։

Այս ծանօթներէս Մինասը մտաւ 1904-ին Գայլ Վահանի խմբի մէջ և սպաննուեցաւ Քոռուն ու Մօսունի կոխներուն։ Գարեգինը եւ Միքայէլը մտան թումանի երկրորդ խմբի մէջ եւ սպաննուեցան ոռւսներուն կողմէ։ Վարդանը զինուորագրուեցաւ կայծակ Վաղարշակի հեծեալ դնդի մէջ ու, թէ եւ Զիվինի կոռւէն միակ ողջ ազատուողն եղաւ, բայց մեռաւ ուրիշ կոխւի մը մէջ։ Վստահ եմ որ միւս աղտատուողներն ալ նոյն արիւնաւից ուղիով գնացին։

Այս յիշեցումները ապացոյց են երկու բանի որ պէտք չէ մոռնալ։ Նախ որ նահատակուելու ուխտը աւելի հզօր է քան վախը մահուլնէն կամ սէրը կեանքի։ Նեւրուղի եւ Խանի խըմբերը այդ ուխտն ունէին եւ ատոր համար ամէնքն ալ նահատակուեցան։ Երկրորդ՝ որ սխալ է այն կարծիքը, թէ մահը եւ կոռւի դառնութիւնը ճաշակողը այլեւս չ'ուզեր անոնց հանդիպիլ։ Ընդհակառակը, կոռւի եւ մահուան համը տեսնողը, նորէն ու նորէն կ'ուզէ այդ ճաշակել, եթէ անոր մէջ չէ մեռած իր ուխտը։

Եւ ատոր համար է որ Խանի եւ Նեւրուղի խմբերէն ե՛ւ ոչ մէկը կայ ողջ։ ամէնքն ալ ինկած են կոռւի մէջ։

Բացառիկ աղատուողներէն եւ յետոյ նահատակուածներէն էր Շուշեցի Նիկոլը՝ Սերգէյի աշակերտ-ընկերը, Լեռնապարի իշխանը։ Ահա թէ ի՞նչ կը պատմէր Մխչոնց Մարդարը, որ զնացած էր սահմանագլուխ, լուրեր առնելու եւ խմբի մնացորդը հաւաքելու համար։—

— Ես Սթահան էի։ Յուսահատ՝ առաւօտուն կարս կ'ուզէի դառնալ։ Արշալոյսը չբացուած, զիս արթնցուցին։ Ըսին թէ թուրք մը, ոռւս մը կամ հայ մը զերի են բռնած դիւղի մօտերքը։ Ինքն ալ ձիաւոր է։ Ըսի.— «Բերէք, մէկ աշեմ» (տեսնեմ)։ Կ'աշեմ, կ'աշեմ, ճանաչել չեմ կրնայ կը։ Ինքը կ'աշէ ինծի եւ անունս կուտայ կը։ Ես ի՞նչ դիտնամ որ թուրքի լամուկ չէ։ Գլխուն իւղոտած թուրքի ֆէս, հագին արիւնոտ ասկարի պինջակ, չամչախաթունի պէս հագած, ինքը քնձուոտ, հէչ նման չէ մեր աժդահար տղոց։ Տակն ալ իրեն անյարմար հրեղէն քայլան ձի մը։ Արի՛ եւ մի կասկածիք թէ լրտես կամ այլ աղգի չէ։

— Ծո, շիտակն ըսէ, դու վո՞վ ես, վէրտեղէն կուզաս կը,
— հարցուցի:

— Իմ ով լինելու Սերգէյն գիտէ: Թէ ողջ է՝ անոր հարցուր, — պատասխանեց: Ես Նեւրուզի խմբի մէջն էի: Երկուօրուայ կոփուէն վերջ, երբ այլեւս իմ շուրջ ողջ մնացող չկար, դիշերը, եա բախտ, մի ճամբայ բռնեցի եւ ահա այստեղ եմ:
Կ'ուղէր կարճ կապել, ես հարցուցի.

— Զանս, չնորհքով պատմէ, ո՞վ ողջ է, ո՞րը սպաննուած, թշնամուց որքա՞ն է սպաննուած, այդ ձին որո՞ւնն է, այդ քու ասկարի հագուստը ո՞րտեղէն է: Խօսի՛ր, ջանս:

Նիկոլը թշնամիի նման կը նայէր ինծի, բայց չոր ցամաք պատասխան տուաւ.

— Կ'ուղես հասկնալ թէ ես ո՞վ եմ: Սերգէյին կը ճանաչե՞ս. ան մեռած չէ կարծեմ. դու անոր կողքին էիր կանգնած այն իրիկունը, որ եկած էիք մեզ Երկիր ճամբելու: Գնա՛ եւ իմ լինելը անկէ հասկցիր:

Միջոնց Մարգարը իր շէկ մօրուքը բռնեց, աչքերը չոեց եւ զարմացած կանչեց.

— Քոռնան իմ աչքերը, Եղոռի (Մենակի) հետ մեր խանութը շատ կուղար եւ քիշմիշ, լաբլաբու ալ շատ կը սիրէր: Վա՛յ, քոռնամ ես, այս ինչպէ՞ս փոխուել էր:

Մարգարը ամօթով մնացած, ուղեր էր մօտենալ, համբուրել, բայց Նիկոլի շար աչքերուն առջեւ իր տեղը նստեր էր: Իսկ Նիկոլ-Իշխանը իր պատասխանները շարունակեր էր տալ, կարծես դատախազի առաջ նստած լինէր:

— Այն իրիկունը, երբ ձեզմէ բաժնուանք, թուրք սահմանը մտանք: Տեսան, չտեսան մեզի, ես պարզ զինուոր էի, ես մի բան չկիտեմ: Քալեցինք, քալեցինք, եւ տղաները ըսին.— «Հայ դիւղերի սահմանները եկանք»: Մեզի հրաման եղաւ դիրքեր դրաւել, նստիլ: Այդպէս ալ ըրինք եւ արշալոյսին կը սպասէինք:

«Արշալոյսին Եղորը (Մենակ) քանի մը զինուած դիւղացիներու հետ միացաւ մեր խումբին: Ան իմ դիրքն եկաւ եւ վերջին անդամ համբուրուեցինք: Երանի էր, չգար. նոյն օրը սպաննուեց, իրեն հետ եկածներով միասին:

«Արեւը ելաւ, կոիւ սկսուեց, ամբողջ օրը շարունակուեց։ Մեզմէ շատերը սպաննուեցան։ Թշնամիէն աւելի շատ սպաննուեց։ Կոիւը դադրեցաւ երբ արեւը մայր մտաւ։

«Գիշերը երկու մաս եղանք եւ ճանապարհ ընկանք։ Մեր խումբը ճանապարհը կորցուց եւ չփտաւ միւս մասը։ Երկու անգամ դետը անցանք եւ ոյժէ ընկանք։ Երբ լուսացած էր, մէ երկու ժամ հանդստացանք, եւ մեր վրայ կոիւ սկսաւ։ Մեղ սպատուէր կար տեղից չչարժիլ, մինչեւ վերջ մեր բռնած հողին կպչիլ, մինչեւ որ լսենք շվոցի ձայնը։ Կոռւեցանք։ Իրիկուն եղաւ, շվոցի ձայն չեկաւ. կարծեմ շվացնող մարդ ողջ չէր մնացած։ Ես մենակ մնացի ու իմ դլխու ճարի վրայ մտածեցի եւ այստեղ հասայ։

Երբ ան վերջացած կը համարէր իր պատմութիւնը, Մըխ-չոնց Մարդարը վրայ էր բերեր. —

— Բարով դու եկար, քիչ մըն ալ կոռւէն պատմիր, ո՞վ սաղէ, ո՞վ մեռած։ Դու ինչպէ՞ս եկար։

— Կոիւ էր էլի։ Անոնք կուգային, մենք ալ կը դարնէինք։ Անոնք կը դարնէին, մենք ալ կը սպաննուէինք։ Մեր դիրքի տղաքը ամէնքն ալ դարնուան։ Ես մնացի ողջ՝ շնորհիւ երկու մէծ քարերի, որոնց արանքն էի մտած։ Մեր առաջն ալ Շէկ Համօն եւ իր տղաներն էին։ Անոնք աւելի երկար ողջ մնացին։ իրիկուայ մօտ էր, դեռ կը կոռւէինք։ Բայց վերջին յարձակումին, ես տեսայ որ ամէնքն ալ սպաննուեցին եւ անոնց դիրքերը թուրքերը առին։ Միւս դիրքերը հեռուն էին, մէկ մէկ դեռ կը սպատասխանէին։ Արեւ որ մայր մտաւ, բոլորն ալ լուցին։

— Յետոյ, դու ինչպէ՞ս փրկուար։

— Երբ մեր եւ կողքի դիրքերը առին, ինձ կարծես մոռցել էին։ Երկու զինուորներ իմ կողմը եկան։ Նշան բռնեցի, մէկը ընկաւ, միւսը կորաւ։ Զգացի որ մէկը իմ յետեւի քարի վրայ է։ Յետ դարձայ, որ իշտիկը ահա պիտի մտնի իմ մէջքը։ Զգիտեմ ինչպէ՞ս, իմ նազանը դուրս ելաւ։ Զարկի, եւ ան տապալուեց իմ վրայ եւ հողին փչեց իմ ոտքերի առջեւ։ Գլխուս փչեց. քանի որ մերոնք չկան եւ մեր դիրքերը զօրքն է լցուած, ես դառնամ զօրք։ Իմ հագուստները հանեցի եւ սպաննուածի պիջակն ու ֆէսը հագայ, անոր հրացանի հետ իմը փոխեցի եւ

գուրս ելայ տեղէս : Դիակների մէջն կ'երթայի : Մերոնք ու
անոնք խառնուած էին : Հասայ մի թումբի : Մի ձիաւոր ինձ
կանչեց . «Ճղաս , արի այս կողմը» : Յետ գնալ չէր լինի : Հասայ :
Ան բաներ մը ըսաւ , չհասկացայ եւ , իբր պատասխան , անոր
դարկի ատրճանակովս ու ձիուն վրայ թոնիլս մէկ արեցի :
Գնդակները նետեցին , բայց ես աղատեցայ : Գիշերն եկած էր :
Զին քշեցի՝ առանց աջ ու ձախ նայելու , միշտ դէպի արեւելա-
հիւսիս : Լեռները անցայ եւ չէի զիտեր թէ ո՞ւր էի ընկած :
Եւ ահա այժմ այստեղ իբր պերի կը հարցաքննուիմ , կարծես
թուրքերի մէջն եմ ընկած :

Արտասուքը աչքերուն Մարդար կ'ըսէ Նիկոլին .

— Զէ , հոգիս , մեր սիրտը կը ցաւի քու եւ տղաներուն վրայ :
Լուր կ'ուղենք առնել : Մեր սիրտը կ'ուրախանայ թշնամու կո-
րուստի վրայ : Լուր կ'ուղենք ունենալ : Դու մեզ թուրք մի՛
համարիր :

— Ինչո՞ս չհամարեմ : Կը տեսնէք իմ վիճակը : Երեք թէ
չորս օր կը լինի որ աչքս չէ փակուել , իմ փորը բան չէ մտել ,
իսկ դուք ինձմէ հաշիւ կ'ուղէք , իբրեւ լրտեսէ , կարծես պարապ
էի եղած որ նստէի եւ թուրք ու հայ սպաննուածների հաշիւը
անէի : Եկել էք եւ իմ սիրտը կը փորփորէք , որ յիշեմ մեր եւ
թշնամու ընկածները . . . :

Նիկոլ իր աղատումէն յետոյ առողջ էր մարմնով , բայց հո-
գիով հիւանդ էր : Մէկ երկու շաբաթ կը քնէր շարունակ , կ'ու-
տէր եւ կը քնէր , առաստաղին կը նայէր սեւեռուն եւ կ'ուղէր
մենակ մնալ ու բնաւ չխօսիլ , թէկուզ Մերդէյը լինէր իրեն հետ
խօսողը :

Իշխանի հոգեկան տառապանքներուն պատճառը միայն
կրուի ծանր տպաւորութիւնները , իր ընկերներու բնաջնջումը
եւ թշնամիներու դիակներուն տեսքը եւ այլ զղացական աղղե-
ցութիւնները չէին : Անոր հոգին խորտակուած էր , եւ ան իր
հաւատը կորսնցուցած էր եղած գործելակերպի նկատմամբ :
Իր լոռութեան մէջ ան ելքեր կ'որոնէր նպատակը հետապնդելու
այլ ճանապարհներով : 15 օր չանցած , Մերդէյին ան ըսեր էր .

— Մենք կ'ըսենք ու կ'երթանք , թէ սլէտք է նահատակուիլ
Գայրենիքին համար : Ահա շուրջ 150 հոգի գնացինք եւ մի քանի

օրուայ մէջ նահատակ եղանք : Բացառութեամբ մի քանիսի , բոլորն ալ ընկան պատուով : Բայց նահատակ լինե՞լն է կարեւորը , թէ նպատակին հասնելը :

«Մեր թուէն եօթ անդամ աւելին խեղճ զինուորների դիակներ կային փուուած մեր շուրջը : Մեր շուրջը անխնայ ջարդուած անտառի նման էր : Մարդիկ խուրձերով ընկած էին : Կ'ամաչեմ ըսել թէ մենք ջարդեցինք : Ջարդելու համար մենք ճամբայ չելանք , այլ տեղ հասնելու կամ յաղթելու համար : Ո՛չ մէկը եղաւ , ոչ միւսը , մենք ալ ջարդուանք : Այս նկատի պէտք է առնել :

«Հարցը միւս կողմէն ալ դիտելու է : Ես չեմ ըսեր թէ մեր նպատակները պիտի թողնենք կամ թէ անոնց հասնելը անհընարին է : Բայց փորձը ցոյց տուեց որ գոնէ այս ճանապարհով եւ այն ալ զոռով՝ մեր ծրագրածները իրադործելը անհնարին է : Կամ բախտի բան է , որի վրայ չի կարելի յենուիլ : Հաշիւ արա՛ , որ ճամբու մէկ տասերորդը չկտրած , թշնամին առնուաղն մեր վրայ 5,000-10,000 զինուոր պցեց : Այդքան ալ ճամբաները կը սպասէին : Այդքան ալ պահեստի ունէր , երեւի : Արդ՝ զինուած խումբերով Սասուն հասնել չի լինի , իսկ այնտեղէն ալ դուրս գալը հրաշք պիտի լինի : Ես ձեռք քաշեցի զոռով եւ զինուած խմբերով դնալէն : Դուն ալ ձեռք քաշիր եւ մտածիր այլ ձեւով մեր նպատակին հասնելու մասին :

Մերգէյը , ինձ այդ պատմելէն յետոյ , ըսաւ .

— Քանի մը օրուայ մէջ , հասած մարդ էր դարձել Նիկոլը : Զէի կրնար առարկել , քանի որ ըսածներուն մէջ խուս կար : Զէի կրնար իսկոյն ընդունել , որովհետեւ այդ համազօր էր ամէն ինչ վերաքննելուն : Լսի միայն թէ կը մտածեմ : Ան ինձ ըսաւ .

— Ես մտածած եմ եւ ինձ համար վերջնականապէս վճռած : Ինձ որ օգնես , վաղն իսկ ինձ ճամբու կը ձգես դէպի Պարսկաստան : Մեր Վարդանի ու Նիկոլի (Դուման) ճանապարհներով ինձ պիտի ձգեմ Երկիր : Խելքս բան կտրեց մի բան անելու այնտեղ , այլեւս դուրս չեմ դայ եւ այնտեղ կը մնամ : Եթէ անհնար է մի բան անելը , դուրս կը դամ եւ ամէն ինչ կը թողնեմ :

Փոքրիկ Նիկոլը այդպէս ալ ըրաւ : Ան դնաց նախ Երեւան

եւ այնտեղէն Ալաշկերտի ու Աքաս Գեօլի վրայով անցաւ Վասպուրական, ուր Իշխան անունը առաւ իր վրայ, բայց դարձաւ իսկական իշխան իր կաղմակերպած Խշտունեաց աշխարհին մէջ՝ յիշեցնելով այդ երկիրներու հին տիրակալները։ Ան տարաւ իրեն հետ Վահանը (Փափաղեան), որ Կոմս անունը որդեգրեց։

Բասենի խումբէն վերապրողներու պատմածները Շէկ Համոյի մասին, կը նոյնանային։ Ան եղած էր ոչ միայն քաջ, այլեւ դիտակցող իրենց վիճակին եւ սառնասիրտ, ու մահը դիմաւորած էր անվեհեր կերպով։

Անհամածայն էին վերապրողները կոռւի տեւողութեան մասին միայն։ Ըստ ոմանց՝ չորս ցերեկ եւ երեք զիշեր էր տեւած կոիւը։ Ուրեմն, մէկ ցերեկ եւ մէկ զիշեր աւելի։ Այդ պէտք է բացատրել անով, որ երեք ցերեկ եւ երկու զիշեր խմբերի համախումբ կոիւներէն վերջ, մնացորդները անհատապէս շարունակած են պայքարը՝ անձնատուր չլինելու համար, եւ անոնց փշրանքները ազատուած են միայն սահմանը անցնելով։

Յետագային, Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ, ըստուգուեցաւ թուրքերու պատմածներէն որ իրօք անխնայ էր եղեր այդ կոիւը։ Բասենի հայ կոռւողները մինչեւ մահ կոռւած էին եւ իրենցմէ խլած շուրջ 800 զինուոր։ «Պետութեանց կոիւ էր, ոչ թէ չէթաներու», կ'ըսէին մասնակցողները։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՇՐՋԻԿՈՒԹԻՒՆՍ .
ԲԱՍԵՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎՐԵԺԸ .
ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՔԱՐՄԱՂ ԹԵ ԸՆԿՈՅՉ .

1904-ի Նոր Տարուայ եւ Ծնունդի օրերը պէտք է դիւղական ժողովրդի մէջ անցկացնէի : Իւրաքանչիւր դիւղի մէջ գոնէ մէկ օր մնալով , անոր ուրախութիւնը պէտք է բաժանէի եւ միաժամանակ պէտք է կատարէի այն բոլոր դործերը որ կը մտնէին շրջիկներու պարտականութեանց մէջ :

Զմեռը Կարսի եւ շրջակայքի մէջ սաստիկ ցուրտ է : Ինչ-պէս կ'ըսեն , «որ թքնես զետին , դետին չի հասնի , կը սառի» : Բայց իմ շքախումբը հիանալի էր՝ իրզրումցի Գարեղինը եւ Տարօնցի Մինասը , որոնք Բասենի խմբի ազատուածներէն էին , եւ հին փորձառու Սարօն , որ ծանօթ էր ամէնքին : Եափունջիները ուսերէն կախուած , անոնց ձիերը տակերին կը խաղային : Գլուխներու փափախները ծածկուած էին վեղարանման բաշլիկներով : Զիերու միայն ոտքերը կ'երեւային եւ անոնց դլուխը՝ պինչերէն փչող զոյտ դոլորշու ճերմակ շատրուաններով :

Մեր դէմքերը հազիւ կը տեսնուէին բաշլիկի տակէն : Ճերմակ սառոյցի լուլաներ մեր բեխերէն կախուած էին :

Մեր ճեռները թաթնոցներու մէջ , թէեւ թաղնուած էին եափունջիի տակ , բայց ձիերու սանձին վրայ մեր մատները կը մըմռային : Այսուհանդերձ , շատ հաճելի էր՝ ճիռն միացած

ճամբայ կտրել սառնամանիքի մէջ։ Ծխացող եւ վտոռող շարժական վրան մըն էր, չորս կողմիդ ձիւնը մեռած սաւան մըն էր։

Գիւղերը մէկ մէկ կ'այցելէինք, տնօրհնէք պտտող տէրտէրներու նման։ Ամբողջ գիւղը մեծով պղտիկով մեղ կը շըջապատէր եւ ներս կը հրաւիրէր բաղնիքի ալէս տաք տները։ Կը զգայինք որ գիւղացիք մեղ կը նայէին իրեւ անյոյս կորսուածներու վրայ, որոնք թէեւ դտնուած էին, բայց նորէն կրնային կորսուիլ։ Եւ, ինչպէս մայրը դաւկին եւ հայրը իր տղուն, այդպէս ալ անոնք մեղ կը նայէին. իսկ փոքրիկները Գարեգինի չինար բոյի վրայ ուղղակի կը դարմանային։

Ուշադրութեան կեղրոնը Գարեգինը եւ Մինասն էին, որոնք նոր էին յարութիւն առած։

— Զեր ոտքին մատաղ, մէկ ինծի ըսէ, ադ ինչը^{ող} պատահաւ աղ մենծ կոխւր։ Աշխարհը ամէնք իրար փոր անցաւ։ Օսմանցին իր դասը առաջ, — կը հարցնէր ծերուկ գիւղացի մը, չիրուխը բերնին։

— Զեր ոտքը պաղնեմ, բարով դուք եկաք. տասը զնացիք եւ մէկ մէկ յետ դարձաք, աս ի՞նչ զուլում էր մեր գլխուն եկաւ, — կ'ըսէր պառաւ կին մը եւ արցունքները կը սրբէր։

Գարեգինը եւ Մինասը զդածուած կը պատասխանէին.

— Ի՞նչը ընէինք, արլա (մամիկ), մեր բախտը չըերեց, մենք ողջ եկանք ձեղի։ Աստուծով մենք ալ անոնց կը միանանք։

— Զէ, չէ, չէ, այդ չէր ըսածս. Աստուած չանէ այդ, դուք ալ մայր հայր ունիք։ Պսակուած էք. Երեխայ ունի^ոք, կը շարունակէր արձան։

Կը միջամտէին միւսները.

— Քա, Վարդէ, զիտցած չղիտցած ի՞նչ դուրս կուտաս, քեզ ի՞նչ, ի՞նչ ունին։ Դուք էն ըսէք, թէ ձեղի ինտատ (օդնութիւն) հասնէր, ոուսը ճամբախը չըոնէր, էրդրումի բերդը կրնայի^ոք մտնել։

Մենք կը շուարէինք այդ միամիտ եւ անմեղ հարցումներէն, որոնք իրենց հողին եւ ցանկութիւնները կը մատնէին։ Բայց ճերմկած Սարօն ելքը կը դտնէր պատասխան տալու.

— Զէ, Մարդար ջան, էրդրում մտնելու համար թոփ պէտք է, մենք թոփ չունինք։

— Սարօ, ինծի աֆ կ'ընես (կը ներես), դու ոռւսի խօսք կ'ընես, — կը յամառէր Մարդարը .— Թոփին ինչո՞ւ պէտք է : Իմ հայրս կ'ըսէր թէ կարսի կոռւին Մուխթար փաշան շատ թոփեր ժողոված՝ կարսի բերդ բռնած էր : Ռուսները կ'ըսէին .— «Մեր թոփերը քիչ են, այս բերդը չենք կրնար առնել» : Լազարովը ըսաւ . «Այդպէս բան չկայ, ես պիտի տռնեմ» : Հայ տղաները կանչեց, իմ հայրն ալ մէջը, եւ ըսաւ . «Թոփի չունինք, չունինք, բայց բերդը մերն է, անպատճառ պիտի առնենք» : Բոլորն ըսեցին . «Հըլլըդ (հարկաւ) պիտի առնենք, բերդը մերն է» : Զիերը քաշեցին նստան, սուրերը հանեցին եւ թումթուշ (ուղղակի) Մուխթար փաշայի թոփերուն վրան քշեցին, բերդը առան եւ Մուխթար փաշան Ալաճատաղ քշեցին : Մարդուն սիրտ որ լինի, առանց թոփի ալ բերդը կ'առնուի :

Թող Սարօն ու Մարդար իրենց վէճը շարունակէին, ես գործի կ'անցնէի այդ պարագաներուն, դիւղի ենթակոմիտէն կը կանչէի, առանձինն հաշիւները կ'առնէի, զեկուցումը կը լսէի եւ, եթէ ընելիք գործեր կային, կը վերջացնէի :

Այս բոլորը շատ դիւրին էր մէկ ժամուայ մէջ վերջացնելը : Ինձ կ'օգնէին եղած հողերանական կացութիւնը եւ մանաւանդ ներկայութիւնը ինծի հետ եղող զինուորներուն, որոնք, ինչպէս ամէնքին յայտնի էր, երէկ էին միայն հաստատ մահէ աղատուեր եւ պատրաստ էին նորէն դէպի մահը դնալու : Ո՞ր անխիղճը պիտի զլանար կատարելու իր կուսակցական նիւթական, կամ դպրոցական եւ այլ հասարակական պարտաւորութիւնները : Ո՞րն էր որ պիտի քէն պահէր իր հարեւանին հանդէպ եւ երկալառակէր դիւղը : Գերեզմանէն ելած հետիս զինուորները զիւղացիներուն ամօթ կը պատճառէին : Մանրմունը հարցերը, որոնք կիրք կարող էին յարուցանել, կը հանդէին, եւ միութիւնը կատարեալ կը դառնար :

Մէկ ալ տեսար՝ մօտեցաւ մեզի կուսակցական ընկեր մը եւ, դառնալով ենթակոմիտէին, ըսաւ .

— Նայէ՛ դաւթարդ . անցեալ տարի կարկուտը արտս զարկեց, պարտքս ամբողջ չեմ վճարած : Ի՞նչ կը մնայ վրաս, ըսէ՛, վճարեմ, հալս (վիճակս) լաւ է հիմա :

Ենթակոմիտէն կը նայէր իր ցուցակը եւ կը դառնար անոր .

— Ակօ ջան, եղած չեղաը 20 կոպէկ է մնացել։ Դու պարտք չունիս։

— Զէ, ջանըմ, պարտքը՝ պարտք է, առ 20 կոպէկը եւ մանէթ մ'ալ ջաղա կամ նուէր, — կ'ըսէր Աւօն եւ 120 կոպէկը առաջը կը դնէր։

Կը մօտենար մէկ ուրիշը՝ քիչ մը քաշուելով, եւ կը դառնար Ենթակոմիտէին։

— Ջանըմ, հաւայի (պարապ) խօսք էր՝ ըսեցի։ Ինչո՞ւ, ես թո՞ւրք, կամ ռո՞ւս եմ, որ մեր վարժատան համար դրամ չես առներ ինձմէ։ Խօսքի համար էր որ ըսի թէ ես երեխայ չունիմ, վարժատան դրամ չպիտի տամ, դուն ալ հաւացի՞ր։ Բոլորի տղաքը իմս չե՞ն։ Երեք տղայի հախ (վճար) ինձմէ դու դանձիր։

Ենթակոմիտէին, չուծ աչքերով, կը նայէր Կիրոյին եւ կ'ըսէր։

— Կիրօ ջան, չէն մնաս։ Ահա դրեցի, ես սխալ էի։

Գիւղի հանգիստը կը վրդովէին Գասպարը եւ միւս կողմէալ՝ Աւօն, որոնք իրար թշնամի էին եղած նիւթական եւ այլ խնդիրներով։ Անոնք իրարու հիւսուած, դիւղի վէրքն էին դարձած։ Բայց, ի զարմանս դիւղացիներուն եւ Ենթակոմիտէին, Գասպարը, որ չոր դլուխ էր, վճուականօրէն մօտեցաւ մեղի եւ ըսաւ։

— Ասկէ սուրբ օր չի լինի այլեւս։ Ես ձեր ոտքին մատաղ, որ դիւղն էք եկած։ Լսէք բոլորդ, իմ լուսու, ոջլու շապիկը հանեցի եւ թոնրան մէջ ամէն ինչ թափեցի, ջանդակս ոահաթաւ (մարմինս հանգստացաւ)։ Աւօ, ջանս, արի իմ կուշտը կայնի, դուն ալ թոթուէ քու շապիկը։

Ամէնքը զարմացան մանաւանդ «Աւօ ջան» խօսքին։ Աւօն հնազանդուած՝ եկաւ եւ Գասպարի կողքին կանդնեցաւ։

Գասպարը շարունակեց։

— Մարդ է, մեղաւոր կը լինի, երբ սատանան սլինչէն (քթէն) փորի մէջ կը մտնի։ Ես չարիք կ'ուղէի Աւոյին։ Աւօն ալ հրեշտակ չէ, բայց ես կը խոստովանիմ որ մեղաւոր եմ։ Գլուխնիդ չցաւցնեմ։ Թո՛ղ իմ դատաւոր լինի Աւօն, եւ վկան թող լինի մեր Ենթակոմիտէն։ Ինչ որ ըսեն, ինձի համար ըն-

դունելի է, եւ ինչ պատիժ որ տան, ցանկալի է:

Աւօն յուղուած՝ պատասխանեց.

— Գասպար ջան, ես ալ մեղաւոր եմ, դու՛ ինձ դատաւոր, եւ համբուրեց Գասպարը:

Բայց Գասպարը չոր գլուխ էր, ըստ.

— Զէ, չէ, նախ համբուրենք այս ազգի մարդկանց ոտքերը, որոնց արժանի չենք:

Եւ անոնք չոքած, կ'ուղէին այդ իրազործել: Բայց ես կը հրեմ զանոնք եւ ցոյց կուտամ Գարեգինին, որ նոյնպէս կը մերժէ:

— Աս ի՞նչ կռէտիկ է^(*), գացէ՛ք, բարեշեցէք (հաշտուեցէք), յետոյ կը տեսնինք:

Գարեգինը չէր դիտեր թէ Գասպարի եւ Աւոյի ըրածները կռէտիկ չէին, այլ լուրջ հոգեփոխութիւն, եւ ատոր պատճառը ինքն էր եւ իր ընկերները որոնք նահատակուած էին:

Այսպէս, իւրաքանչիւր օր դիւղ մը կ'երթայինք: Առանց ճառի, քարողի, առանց վէճի ու միջամտութեան, գործը անիւի նման կը դառնար իւղուած առանցքին շուրջը: Իմ ու ընկերներուս դերը միայն լուռ ներկայութիւնն էր եւ ոչ մէկ ճիգ կար մեր կողմէ, բայց դործը ինքն իրեն կը դառնար:

Ամէնքն ալ, խորը չթափանցելով, ինծի կը վերադրէին այդ յաջողութիւնը եւ մեր ետեւէն տեղեկադրեր կը դրկէին կարս կ. կոմիտէն մեր հրաշագործ աշխատանքներու մասին: Եթէ բաւականին յիմար լինէի, քիչ սկիտի մնար որ ես ալ հաւատայի թէ իրօք ես բան մըն եմ: Բայց ես դիտէի որ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կ'երթայ կարգի եւ զոհողութեան եւ ոչ թէ իմ շնորհիւ: Զուածեղի սիրոյն, թաւայի պոչը կը լիզէ: Զուածեղը ազգային զարթօնքն էր, իսկ թաւան՝ Դաշնակցութիւնը: Ես անոր պաղ կոթն էի միայն:

(*) Կռիտիկ — քննադատութիւն, ներկայ դեպքում՝ կոմիտիա:

Երկու թէ երեք ամիս անցաւ այդպէս : Կը պատրաստուէի կաղզուանի ձորը այցելել, երբ Սերգէյէն նամակ առի . կը դրէր որ անմիջապէս վերադառնամ կարս :

* * *

Սերգէյը եւ Յակոբը շատ լաւ ընդունեցին զիս : Անոնք արդէն զիս իրենց հաւասար մարդու տեղ կը դնէին :

— Գիտե՞ս թէ որքա՞ն զոհ են քեղանից անցած տեղերդ : Սպաննուածների տեղը կրնաս դու բռնել : Մենակը, Խաչիկը թո՛ղ հանդիստ քնեն, կ'ըսէին :

Մենակի մասին լսած էի, բայց Խաչիկի մասին՝ ոչ : Հարցուցի Խաչիկի մասին : Պատմեցին, որ ան Պուլկարիայէն եկած բժիշկ մըն էր որ ուխտեր էր Սասուն կամ Երկրի մէկ վայրը անցնիլ եւ ժողովուրդին ու յեղափոխութեան օգտակար լինել : Մինչ այդ, օգտագործում էին զայն կարսի շրջանին մէջ : Ամենուրեք ան իրեն կը կապէր ժողովուրդը իր մեղմ ու բարի վարմունքով : Քչախօս, լուռ մարդ մըն էր ու իր ժպիտով եւ անուշ վարմունքով կը կազմակերպէր շրջանը : Երբ Խանը եւ Նեւրուղը իրենց խմբերը կը կազմէին, այլեւս կարելի չէր եղած բռնել Բժ . Խաչիկը : «Մեռաք՝ ես ալ ձեղի հետ . վիրաւորուեցաք՝ ձեզի պահապան», կ'ըսէր եւ զեղօրսոյք շալկած՝ անոնց էր միացեր ու մեկներ՝ Սասուն հասնելու համար : Բայց առաջին սպաննուածներէն մէկն էր եղեր :

— Նա էլ այդպէս զոհուեցաւ, կը պատմէին Սերգէյը եւ Յակոբը տխրութեամբ ու կը լոէին :

Երեկոյեան, երբ Յակոբի եւ Սերգէյի հետ կ . Կոմիտէի ժողովին կ'երթայինք, Յակոբը հարցուց .

— Գարեգինը հետդ վերադարձա՞ւ :

— Այո՛, պատասխանեցի :

Ան լոած մնաց, եւ ես չհասկցայ թէ ինչո՞ւ Գարեգինով հետաքրքրուեցաւ :

Բազմաթիւ հարցերու կարդին, Յակոբը զեկուցեց իրզրումցի թուրք բէյի մը մասին, որուն անունը մոռցած եմ : Կ'ասլացուցանէր որ ան նախկին սահմանապահ թրքական զօրքի սպաներէն էր եւ որ այժմ իրը թէ պարզ քաղաքացի էր : Այդ թուրքը

կապն էր դարձած թուրք եւ ոռւս սահմանապահ զօրքերու միջեւ եւ յաճախ կուգար մինչեւ Սարիղամիշ ու կարս եւ կը տեսակցէր ոռւս հրամանատարութեան հետ : Կ'ենթաղրուէր որ միակ կապն էր երկու ոյժերու զինուորական գործակցութեան : Ան ծանօթութիւններ ունէր հայերու, յոյներու եւ թուրքերու հետ եւ, տեղեկութիւններ շորթելով անոնցմէ, կը վերադառնար թուրքիա եւ նորէն կուգար սահմանները ու շարունակ ոռւս սպաններու հետ կը տեսակցէր : Բասենի մեր կոխւներու ատեն ան եղած էր ոռւս զօրքերի մէջ եւ երկու անդամ անցած էր սահմանը ու վերադարձած նորէն ոռւս սահմանապահ բանակին մէջ :

Յակոբը առաջարկեց վերջ տալ անոր կեանքին եւ խանգարել երկու զօրքերու կապը :

Քննուեցան տուեալները եւ խիստ հաւանական թուեցան : Միայն առարկող մը կար, որ ըստ :

— Եթէ այդ կապը կտրենք, նոր կապ անշուշտ պիտի ստեղծը երկու ոյժերու միջեւ եւ նոր մարդկանցով :

Բայց այդ առարկութիւնն ալ վերացուեցաւ հետեւեալ դիտողութեամբ .

— Մինչեւ որ նորը հին փորձուածի վարժութիւն ձեռք բերէ, ժամանակ կը շահուի :

Ուրեմն, միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ Յակոբի առաջարկը եւ դործի իրազործումը յանձնուեցաւ անոր :

Երբ դուրս ելանք Սերգէյի եւ Յակոբի հետ, Սերգէյը դարձաւ Յակոբին մտահող կերպով եւ ըստ :

— Գլխաւորը, անվտանգ իրազործելն է :

— Ոչ, — պատասխանեց Յակոբը, — դլխաւորը վճիռը կայացնելն է : Անշուշտ, առաջարկ բերողը, նախ, կշուած է իրազործման հնարաւորութիւնը : Ես դրա մասին ահա մի քանի ամիս է մտածած եմ : Եթէ նրան ճանապարհին բռնենք, ոչինչ մի դործ է, բայց հանդիպելու օրը չի կարելի ճշտել : Եթէ կարսի մէջ պատահինք, դիւրին բան է : Եթէ կարաղուղան, կարաղուրութ պատահինք, իրազործելը ոչինչ է, բայց իրազործողների հետքը կորցնելը դժուար է : Եթէ Սարիղամիշ սլատահինք, իրականացնելը հաստատ է, բայց իրազործող-

ների ազատումը՝ մի քիչ դժուար, բայց աւելի դիւրին՝ քան
սահմանին վրայ:

Ապա ինծի դառնալով՝ Յակոբը ըսաւ.

— Ապահով մնացէք, այդ դործը ինձ թողեցէք: Միայն մի
խնդիրք ունիմ քեզմէ: Հասկացի'ր Գարեգինէն, թէ ան տրա-
մադի՞ր է ահաբեկման գործի զնալուն: Ես կ'ուզեմ որ Բասենի
խմբերուն վրէժը առնուի այդ կոխներուն մասնակցողներու
ձեռքով: Այդ հաճոյքը անոնց պէտք է տալ ի մխիթարութիւն:
Քեզ կ'արտօնեմ հարցնելու, առանց ոեւէ բացատրութիւն եւ
մանրամասնութիւն յայտնելու: Ոչ անուն, ոչ վայր: Միայն
թէ տրամադի՞ր է Գարեգինը այդ վտանգաւոր դործի մէջ մտնե-
լու: Եթէ այո՛, այլեւս ըսելիք չունիս: Եթէ ոչ, կ'արտօնեմ
քեզ ըսելու անոր, որ առիթը չփախցնէ Բասենի խմբերու վրէժն
առնելու եւ իր սիրտը հովացնելու:

Առաւօտուն գտայ Գարեգինը եւ հարցուցի.

— Գարեգին, ինչո՞ւ դու ահաբեկումներու գործին մէջ չես
մտներ:

Գարեգինը նայեց երեսիս եւ ըսաւ.

— Ամօթ չէ՞ քեզի, որ ջան Փիտայուն այդպիսի առաջարկ
կ'ընես: Մենք դաւուլ զուռնայով կոխւ կրնանք ընել, ջարդել,
բայց անկարող ենք սուսիկ փուսիկ պատահածին վրայ ձեռք
բարձրացնել: Այդ իմ դործը չէ: Եթէ կոխւ կայ, ըսէ, պատ-
րաստ եմ այժմ իսկ զնալու:

Հարկադրուեցայ ըսելու Յակոբի երկրորդ պատուէրը.

— Գարեգին, քեզ այդ ըսի, որովհետեւ կը վախնամ որ
Բասենի խմբերուն վրէժը ուրիշը առնէ, եւ դու պիտի ցաւիս:

— Այդ տարբեր բան է, այդ իմ իրաւունքն է: Ըսէ՛ թէ
այդպիսի բան մը կա՞յ:

— Բան մ'ալ չկայ: Քեզ փորձելու համար խօսեցի, — ըսի
ես եւ հարցը փակեցի:

Գնացի Յակոբին եւ տեղն ու տեղը յայտնեցի խօսակցու-
թեան արդիւնքը: Յակոբը լսեց. եւ ըսաւ.

— Վաղ կենալու է Գարեգինէն: Ան նման գործերու համար
անպէտք է: Կոռւի մարդ է:

Հինգ օր անցած էր այդ օրէն : Յակոբը ըսած էր թէ գործով Ալեքսանդրապոլ պիտի երթար : Ես ու Սերգէյը ճաշարանի մէջ դէմ դիմաց կը ճաշէինք : Ներս մտաւ Գարեգինը, որուն մէկ շաբաթ կը լինէր չէինք հանդիպած : Ներս մտաւ եւ կողքիս տեղաւորուեցաւ : Դէմքը հանդիսաւոր էր : Երեք գաւաթօղի պատուիրեց եւ հարցուց .

— Յակոբը ո՞ւր է :

— Ալեքսանդրապոլ է, երեւի շուտով կը վերադառնայ : Գարեգինը ծիծաղեց եւ ըսաւ .

— Տեղն է քեզի, դու իմ վրան խնդացիր, ան ալ ձեր վրայ խնդացեր է : Գիտեմ որ չէք խմեր, բայց մինչեւ տակը պիտի խմէք այս օղին : Խմենք Բասենի մեր ընկածներու յիշատակին, թո՛ղ հանդիստ քնանան : Թէ կրնաք՝ մի՛ խմէք, ըսաւ ու կոնծեց :

Մենք ալ կոնծեցինք եւ հասկցանք որ թուրք բէյը հոդին աւանդեր էր արդէն : Լոեցինք եւ ոչ մէկ հարցում ըրինք :

Երեկոյեան լուր տարածուեցաւ քաղաքի մէջ որ թուրք զնդապետ մը ճակտէն եւ կրծքէն զարնուած է օրը ցերեկով, սպաննիչները փախած են եւ քննութիւնը կը կատարուի :

Առաւոտուն՝ Յակոբը երեւցաւ եւ ըսաւ որ Քեօսան եւ Գարեգինն էին սպաննիչները :

Ո՞վ էր Քեօսան, ևս լաւ չեմ պիտեր, բայց պիտեմ որ ան Գարեգինի հայրենակիցներէն էր : Անկէ կը դժգոհէր Գարեգինը . իրեն ժամանակ չէր տուած բան մը ընելու, շտապած էր իրմէ առաջ տեղաւորելու զնդակը թուրք լրտեսին երկու աչքերուն մէջտեղը : Քեօսան Բասենի խմբի ազատուածներէն էր նոյնպէս : Կարծեմ ան էր որ Միքայէլ անունով Օլթիի կոռւին, Սարիղամիշի ահարեկումէն վերջը, սուխնահար եղաւ ոռւս զինուորի մը կողմէ : Մեռած էր կարծուեր, բայց յետաղային առողջացեր էր եւ, այլ եւ այլ արկածներ անցընելէ վերջ, չգիտեմ ի՞նչ էր եղեր :

Գարեգինը սպաննուեց Օլթիի կոռւին : Անոր դիակը նկարուեր էր մերկ վիճակի մէջ, Բիկովի եւ իր զինուորներու հետ միասին : Այդ անպատիւ նկարը պատճառ պիտի դառնար Բիկովի մահուան :

* * *

Հանրակացարանի մէջ ենք, Զորի խարիսլած մեր պատըսպարանի մէջ։ Քամին դրան ճեղքերէն կը փչէ, բայց եափունջիները, որոնց մէջ փափաթուած ենք, մեզ կը պաշտպանեն։

Անկողնու փոխարէն, տակս միայն խսիր է եւ կապերտն ալ վրան։ Կողերս անոնց չորութենէն կը ցաւին։ Կարեւորն է որ վրաս ոջիլ է քաշուած եւ լուերն ալ հանգիստ չեն տար։ Շարունակ կը քերւըտիմ։

Մէկ կողքիս պառկողը Սերդէյն է։ Ինքն ալ իմ վիճակին է։ — Դո՞ւ ալ չես քնած։ Դուրս ելլենք, մի քիչ պտտենք։ Իմ ուզածն ալ այդ էր արդէն։ Դուրս ելանք փողոց։

Փողոցը քունի մէջ էր։ Միայն իրարու վրայ հեծած եւ աստիճան առ աստիճան բարձրացող տներու դռներէն ոմանք կը բացուէին, եւ տանտիկինները կը թոթուէին ջնջոցները։ Եւ առաւօտեան զանգերը կը խանդարէին լութիւնը։

Այն տան կողմը, ուր ոռւմբը պայթած էր եւ իսաջանը իր ընկերներով չքացած էր, Սերդէյը չէր ուզեր նայիլ։ Գլուխը քարչ՝ ան կ'իջնէր ձորը եւ բաղնիքի առջեւ ահա խօսքի բռնուցաւ անուշ ու բարիշ (հաշտ)։

Զարմանալի յատկութիւն ունէր Սերդէյը։ Ով ալ լինէր, ան մտերիմ կը լինէր։ Ինքը իր մասին բան չէր ըսեր, բայց դիմացինի ամէն մէկ դրութիւնը հետաքրքրական էր անոր համար։ Դիտէր դիմացինի զործը, վիճակը, նոյն իսկ անոր ընտանեկան բոլոր ծալքերը, կարծես բոլորի կնքող տէրտէրը լինէր։

Երբ ես մօտեցայ, Սերդէյը ըսաւ ինձ։

— Ի՞նչ կ'ըսես, մի բաղնիք առնենք։

— Լաւ, առնենք, — պատասխանեցի։

— Սերդէյ ջան, իմ աչքիս վրայ, բայց շատ շուտ էք եկած։ Ճուրը դեռ տաքցած չի լինի, բաղնիքը տաք չի լինի։ Պէտք է սպասէք կէս ժամ կամ մէկ ժամ։

— Կէս ժամն ի՞նչ է որ։ Մէկ սափրիչ ալ դտիր, մէկ սուրճ ալ պատրաստիր, եւ ահա բաղնիքդ պատրաստ կը լինի, — ըսաւ Սերդէյը բաղնեպանին։

Բաղնեպանը երջանիկ դէմքով, կարծես երկնքէն ոսկի էր ինկեր, եռանդի եկաւ եւ մեզ ներս հրամցուց։ Մենք նստանք՝ փափուկ բարձերով շրջապատուած, իսկ ինքը վազեց, հնոցպանը արթնցուց, տեղէն հանեց քիսաչին եւ շտապեցուց, որ սափրիչը բերէ։ Քիսաչին վախցած երեսով, կէս մերկ, կէս հաղած, վազեց սափրիչին։ Իսկ բաղնեպանը կը փէր իբրըդի (սուրճ եփելու աման) տակը, որ կրակը բորբոքի եւ սուրճի ջուրը եռայ։

— Ճշմարիտ, այս լաւ եղաւ։ Գիտե՞ս, իսաջանը եթէ յանկարծ չսպաննուէր, միւս օրը խօսք տուած էինք իրար որ բաղնիք պիտի դնայինք։ Առանց այդ մուրատին հասնելու դնաց……

Երկուսս ալ լուռ էինք, երբ տաք սուրճը ներս բերաւ բաղնեպանը, շաքարն ալ հետը։

— Նարկիլա կ'ուղէ՞ք։

— Զէ, — ըսինք, բայց բաղնեպանը սկսաւ բացատրել նարկիլային առողջապահական յատկութիւնները։

Այդ ըոպէին ափալ-թափալ ներս մտաւ սափրիչը քիսաչուհետ։ Ես նստայ, մաղերս կտրել տուի եւ մտայ բաղնիք։ Սերդէյը՝ իմ ետեւէն։

— Ի՞նչ լաւ արեցինք, ինչ կեղտ որ կայ, կը թափենք։ Այստեղէն կ'երթանք ձեր տունը, մի լաւ չայ կը խմենք, մարդավարի կը նախաճաշենք եւ մի քանի օր ձեր տունը կ'անցուցենք՝ փափուկ եւ անուշիկ։ Սափրիչին հետ ես լուր ճամբեցի, — ըստ Սերդէյը։

Զարմացած կը նայէի Սերդէյին։ Ան նկատեց եւ շարունակեց։

— Ի՞նչ դիտնանք՝ վաղը ի՞նչ կը պատահի մեզ։ Գոնէ համը բերաններս լինի, եւ այնպէս դնանք։

Վերջացուցինք։ Քիսաչին մեզ լաւ շարչարեց՝ իր ծնկներով մեր մէջքի ոսկորները կոտրտելով եւ իր քիսայով մեր կաչին բարակցնելով։

Սուրճը պատրաստ էր։ Ան ալ խմեցինք եւ, երբ բաղնեպանին դրամ տալ ուղեցինք, ան ըստ։

— Սերդէյ ջան, քու ոտքին մատաղ, ինչի՞նձ ինձ կ'անպատուես։ Քեզմէ դրամ ես ինչպէ՞ս առնեմ։

— Հաւ, սափրիչին դրամը առ :

— Զանըմ, քու ինչ պէտքն է . ան ալ, գիտեմ որ կը վիրաւորուի :

Քիսաչուն ուզեցինք վճարել, բայց ան ալ խոժոռեցաւ,

— Այդքանի՞ն ալ անարժան ենք :

Դուրս ելանք : Ֆայտոնը (կառքը) դուռը կանգնած էր : «Նստեցէք, վճարուած է», կանչեց բաղնեպանը : Մենք նստանք ընկճուած կերպով : Երբ ձիերը շարժուեցան, Սերդէյը ըսաւ ինծի . «Ըշտէ այս շուն շան որդիները, այս վարմունքով է որ մեր կեանքը ոչինչ եւ մահը՝ ցանկալի կը դարձնեն» :

Այդ եղաւ իմ վերջին բաղնիքը կարսի մէջ...

Մեր տանն ենք : Ծիծաղով դուռը կը բացուի եւ համբոյրի ու աղմուկի տակ, ինքնաեռի շուրջ կը տեղաւորուինք : Զեզ ի՞նչ ըսեմ, քանի որ ամէնքդ ալ մայր, քոյր եւ եղբայր ունեցած էք եւ իմ ասածէն աւելի լաւ կը զդաք հանդիպումի եւ բաժանման պահերը : Բաժանման ուրուականը կար, որ քիչ մը կը թթուեցնէր քաղցրութիւնը եւ անոր կուտար «մայխոց» (թըթուաշ) համ մը, աւելի ցանկալի, աւելի ըմպելի :

Մայրս ըսաւ ինձ .

— Մընիկ(*) , Ե՞րբ կ'երթաս :

Ուսերս թօթուեցի, որմէ հասկցաւ որ ես ալ չդիտեմ : Ես ու ան լուռ էինք ու թէյը խմելով էինք զբաղուած : Բայց ամենէն շատ աղմկովը Սերդէյն էր իր քրքջան ծիծաղով ու կատակներով :

— Քա՛, աբլա, վստահ եղիր որ առանց հիւրերի եկած ենք : Բաղնիքի մէջ թողեցինք, եկանք : Դուռը փակեցէք եկող գնացողի առջեւ, փափուկ անկողինը փոեցէք եւ ճերմակ սաւանով ծածկեցէք, մենք անուշ անուշ սլիտի քնենք : Պիտի ելնանք, ուտենք եւ նորէն քնենք, մինչեւ որ հանգստանալէն յոդնինք :

(*) Մընիկ — Մինասի, որ Շուրէնի մկրտութեան անունն է, կրիստուած եւ փաղաքշական ձեւն է : Ա. Խ.

— Շատ լաւ, Սերդէյ ջան . դու մէկ էն ասա , ձեր վրայի հիւրերը քանի՞ ոտք ունէին , երկո՞ւս , թէ աւելին , — եւ մայրու ու Սերդէյը սկսան իրար վրայ խնդալ :

Երեք ցերեկ , երեք դիշեր աշխարհէն կտրուեցանք , քնացանք , ելանք , կերանք , խմեցինք եւ նորէն քնացանք : Երրորդ օրը , դէմ դիմաց պառկած , մեր աչքերը առաստաղին սեւեռեցինք , ինչ որ արդէն նշան էր որ՝ յոզնութիւննիս անցած է : Տարօրինակ մեքենայ է մարդ արարածը . երբ աղատ է ընթացիկ կեանքի հոգէն , երբ յուզնած չէ եւ եռանդով լցուած , կ'ուղէ անպայման ոլարպուիլ աշխատանքով կամ մարմնական շարժումներով : Իսկ եթէ ատոնք չկան , ան իր համար աշխատանք կը ստեղծէ՝ սպառնելու , զբաղուելու : Երեւակայութիւնը , միտքը կը սրէ եւ ընթացիկ կեանքին չվերաբերող հարցերը առաջ կը քչէ : Անպայման կ'ուղէ թափանցել իր դիմացինի հոգին ու հասկնալ թէ՝ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ անոր մէջ :

Սերդէյի աչքերը անթարթ կը նայէին մէկ կէտի : Երբեմն յօնքերը կը կիտէր : Ես չէի խանզարեր զինք : Միտքս կը թափառէր Սերդէյի եւ անոր Շուշիի ընկերներուն շուրջը , որոնցմէ ոմանք արդէն վերջնականապէս բաժնուած էին Սերդէյէ : Եւ ես կը մտածէի որ մնացածներն ալ շուտով ոլիտի բաժնուէին անկէ , եւ զուցէ ինքն ալ բաժնուէր ինձմէ , իր ընկերներուն ողէս : Արդէն նահատակութեան պսակը կը տեսնէի անոր դլխուն եւ կը ցաւէի ու կը նախանձէի : Շուշիի Սերդէյի խմբակը , որմէ շատեր տեսած իսկ չէի , իմ դլխուս մէջ կը շրջէր եւ անոր բնազաւառը ինձ մարտիրոսաց քաղաք կը թուար :

— Տղայ , խո՞ւլ ես , — կը կանչէր ինձ Սերդէյը , — խելքդո՞ւր է , ինչո՞ւ չես պատասխաներ : Ճիշտն ասա , ի՞նչ կը մտածես : Ճիշտն ասա , կ'ուղեմ ստուգել , ենթադրութիւնս ճի՞շտ է :

Նայեցայ Սերդէյին որ անկողնոյ մէջ նստած էր : Սեւ յօնքերուն տակ աչքերը աղաչական դարձուցած եւ մատներովը ծնօտի տակը բռնած՝ «մեան էօլում (քեզ մատաղ) , մտքինդ աս» , կը խնդրէր ինձմէ :

Ծիծաղս բռնեց :

— Ի՞նչ Մայրամ Աստուածածինի կերպարանք ես առած :

Հաւատա՛, դատարկ-դատարկ բաների վրայ կը մտածէի, քու
եւ քու էշ զարարաղցիներու: Կը մտածէի թէ ե՞րբ պիտի կարո-
ղանամ տեսնել ձեր քաղաքը:

— Զարմանալի է, — շիտկուեցաւ Սերգէյը բացականչելով,
— ես դիտէի որ դրանց մասին կը մտածէիր: Ուրեմն, դու որ
մտածես, ես կարող եմ դուշակել: Զդուշացի՛ր: Ի՞նչ եղբակա-
ցութեան եկար:

— Եթէ լրջութեամբ կ'ուղես խօսիլ, կ'ըսեմ. եթէ ոչ՝ թո՛ղ
ինծի մնայ:

Սերգէյը կ'ուղէր լրջութեամբ խօսիլ եւ, որովհետեւ մինչեւ
այդ օրը իմ եւ անոր տեսակէտները մէկ յայտարարի չէին եկած,
եւ որովհետեւ նոյն տարակարծութիւնները ունեցայ եւ Զա-
մալեանի հետ տասնեակ տարիներ յետոյ, պիտի վերյիշեմ այդ
պարապ ժամու խօսակցութիւնը:

Ես սկսեցի բացատրել իմ «զիւտերը»: Ան կը լսէր լրջօրէն:
— Անշուշտ քարմաղով ոսպ կամ ցորեն մաղած ես կամ դի-
տած, ըսի ես: Այն որ փոշի է եւ մանր հատիկ, տակէն կը
թափի. դրանք անպէտք մասերն են: Մաղի մէջ՝ երկու շերտ
կը կաղմուի. մէկը՝ թեթեւ, որ կաղմուած է մանր հատիկներէ,
որոնք կ'ելլեն ու կը ծածկեն մակերեսը, իսկ միւսը՝ կաղմուած
ծանր ու լիքը հատիկներէ, որոնք առաջին խաւի տակն են:
Միւս կողմէ՝ քանի որ մաղը իր շուրջն ալ կը դարձնենք, մաղի
մէջ եղած բոլոր հատիկները, թէ՛ մակերեսինը, թէ՛ տակինը,
կը դասաւորուին՝ ըստ իրենց մեծութեան եւ ծանրութեան,
մաղի շառաւիղներուն զուգահեռ: Թեթեւները, փոքրերը՝ կենտ-
րոնը, իսկ մեծերը, ծանրերը եւ լիքերը՝ շառաւիղներու ծայ-
րերուն եւ մաղի եղերքները: Համաձա՞յն ես:

— Այո՛, եթէ այլ հանդամանքներ նկատի չառնենք, — պա-
տասխանեց Սերգէյը:

— Եթէ ուղիղ է ըսածս, այդ պարագային դժուար չէ ճշտել
թէ ո՞ւր են իսկական հայերը, որո՞նց հետ արժէ դործ ունենալ
եւ որո՞նց համար արժէ կեանք զոհել:

Սերգէյը ապշահար կը լսէր. ես հանգստացրի զայն, շա-
րունակելով.

— Բսենք թէ Հայաստանը կլոր է եւ քարմաղի նման է:

Անոր կենտրոնը համարենք Մանաղկերտը, իսկ եղբերը՝ Սիւնիքը, Գուգարքը, Վասպուրականը եւ Ծոփքը, այսինքն՝ մեր հին չորս թշհամութիւնները եւ կամ Տաւրոս եւ փոքր Կովկաս շրջանները։ Մաղի առանցքը կ'անցնի Մանաղկերտով, քարմաղը վեր-վար կ'ընէ Մասիսի բարձրութեամբ։ Քարմաղի հորիզոնական շառաւիղները կը յանդին՝ մէկը Շուշի, միւսը՝ Սպեր, միւսը՝ Բաշկալա, միւսը՝ Խարբերդ, եւ այս չորս շառաւիղները ձախէն աջ կը դառնան, ջրաղացի քարէն արագ։

Այժմ այդ մաղի մէջ լցրու, փոխանակ ոսպի, հինգ միլիոն հայ եւ դարձրու արագ։ Փոշին, անպէտքը մաղուելէն վերջ, մնացածները կը դասաւորուին իրենց ծանրութեան, հիւթեղութեան համաձայն։ Այսինքն՝ փուճը, դատարկը, թեթեւը, անհիւթը, փոքրը, մարդկային տարրի վախկոտը, անխելքը, նախաձեռնութիւն, համարձակութիւն չունեցողը եւայլն կը հաւաքուին կենտրոնի շուրջը։ Եւ, ընդհակառակը, լիքը, ծանրը, յանդուդնը, քաջը, նախաձեռնողը, այսինքն՝ իսկական հայերը կը հաւաքուին եւ կը դասաւորուին շառաւիղներուն վրայ, ըստ իրենց ծանրութեան։ Արդ՝ այս բնական երեւոյթէն ես կ'եղրակացնեմ։

ա) Շուշին շառաւիղի ծայրին կը գտնուի եւ ատոր համարէ որ ան միւս շառաւիղներու հետ միասին իր մէջ կը խտացնէ Հայաստանի եւ Հայութեան ամենաօգտակար, ամենաուժեղ, ամենավճռական մշակութային թէ Փիղիքական տարերքը։ Եւ ես կ'եղրակացնեմ, որ առանց ծայրագաւառներու՝ ոչ Հայութիւն եւ ոչ ալ Հայաստան կը ստեղծուի։ Այդ կ'ապացուցանէ քու, Թումանի, Դումանի եւ Վարդանի ուժդնութիւնը։

բ) Շառաւիղի ծայրէն երբ կենտրոն կուգաս, Հայաստանի կենտրոնական մասը կամ բռնուածէ Քեռու Հիւսէյին փաշայի էլերով (ցեղախումբ), կամ դատարկէ եւ կամ բռնուածէ կրաւորական, անմշակ ցանցառ հայերով, որոնց պէտքէ փրկել ծայրագաւառներով։ Այլապէս նրանք կորած են։

գ) Կը զարմանամ քու եւ Թումանի վրայ, որ կը ձգտիք, Մենակի նման, ձեր անձը զոհել կենտրոնական Հայաստանի համար։ Այդ՝ ջուր ծեծելու եւ պնդացնելու համարժէք է։ Ես կը գերադասեմ փոքրիկ Նիկոլի, Վարդանի, Դումանի ճամ-

բան եւ կը գերադասեմ իմ կարելին անել վասպուրականի, քան
էրզրում-Տարօնի համար։ Ե՛կ, դու քու ճամբան փոխիր։

Սերդէյը ինծի կը նայէր եւ չէր պատասխաներ։ քիթը կը
փորէր եւ կը մոլտար ոռւս առակ մը՝ «Մլըիշալ զվոն, դա նէ
զնայեց գդէ օն (Զայնը լսեր ես, բայց չես դիտեր ո՞ւր է ան)։

— Դէ, պատասխանի՛ր կամ համաձայնիր, — ըսի ես, վեր-
ջացնելով խօսքս։

— Սպասէ, մի շտապիր, յիմարութիւնը արմատէն հանելն
աւելի դժուար է քան մի վանք չինելը։

Սերդէյը սկսաւ հանդիսաւոր կերպով։

— Քանի որ քու հրաշալի քարմաղի օրինակով կ'ուղես դի-
տականօրէն հիմնաւորել Հայաստանի, հայութեան բովանդա-
կութիւնը եւ մեր անելիքները, ես ալ քարմաղով սկսեմ։ Արդէն
քարմաղ խօսքը ցոյց կուտայ որ այդ զործիքը ստեղծուած է
անմաքրութիւնները բաժանելու համար զուտ հատիկներէն։
Եւ ըսածիդ համաձայն, քարմաղի մէջ ընկածները չորս տեսա-
կի կը բաժնուին։ Դրան ես համաձայն եմ։ Դուն ալ համա-
ձա՞յն ես ինձ, որ ընդհանրապէս չկայ միատեսակ, միացեղ
տարր։

Համաձայնեցի։

— Դու Հայաստանը դարձուցիր մի հսկայ քարմաղ եւ քար-
մաղի մէջ հինդ միլիոն հայ լցրիր։ Մի քիչ քչացուր, որով-
հետեւ այդ հինդ միլիոնն ալ ունի իր աղբը, որ երբ քարմաղդ-
աջ ու ձախ շարժես, տակէն պիտի թափի։ Թափուածը այն է,
որ հայ անունն ունի, բայց ինքը ոչինչ է, այլասերուած, որ-
դունքը ընկած, առանց սերունդի եւ աւանդութեան, այլան-
դակուած, փոշիացած մաս մը։ Այդ թափուածը քու հաշուից
հանէ, ոչ թիւ եւ ոչ որակ համարէ, դետինը պարարտացման
նիւթ սեպէ։

Երբ ձախ ու աջ կը շարժես ան, քու ոսպը բարակ, թեթեւ
մի շերտով ծածկուած է։ Մեր մամիկները այդ շերտը կը հա-
նեն եւ, իրենց մատները փոցիս դարձնելով, մէկ կողմ կը դնեն։
Քարմաղը վեր ու վար, աջ ու ձախ այնքան կը շարժեն, որ ոս-
պի մէջ չկարողանան թագնուիլ այդ թեթեւ մասերը։ Մէկ
կողմ կը դնեն, մինչեւ որ նրանք չքանան։ Յետոյ կուտան խո-

զերուն եւ էշերուն, որովհետեւ անոնք ոսպ չեն, այլ ոսպի ծղօտը, յարդը, կամ այլ բոյսեր, որ ոսպի հատիկի հետ կապ չունին : Այդպիսով քարմաղի մէջ եղածը նորէն կը թեթեւնայ, բայց ոսպի քանակը չի թեթեւնայ եւ որակը կը բարձրանայ :

Դու այս հասարակ մաքրագործումէն եղրակացութիւններ կը հանես, որոնք անհիմն են : Կ'ըսես թէ Հայաստանի կեղրոնական մասը կամ պարապ է եւ կամ Քեռ Հիւսէյինի էլերով բռնուած, որ ճշմարտանման է, բայց ճշմարիտ չէ, որովհետեւ այդ էլերուն տակը իբր ուայտ հայեր կան ճնշուած : Ճիշտ է, այդ աւելորդ եւ օտար ոյժերը մեծ ծաւալ կը բռնեն Հայաստանի մաղին մէջ, բայց երբ մենք մեր մամիկներուն նման, այդ յարդը, ծղնոտը ընտրենք եւ մէկ կողմ դնենք, Հայաստանի քարմաղի տակը կը մնայ զուտ հայութիւնը, որ կենտրոնի յատակն է բռնած :

Զնաշխարհիկ է քու եղրակացութիւնը : Երբ տակէն-վրայէն ամբողջ դիբիլը հանուած է, քարմաղի մէջ երեւութապէս կը մնայ մաքուր ոսպը : Այժմ մաղը արագ կը դարձնես իր առանցքին շուրջը եւ իրաւացի կերպով կը նկատես որ ոսպը կը դասաւորուի շառաւիղներուն վրայ . լեցունները, մեծերը, ծանրերը՝ քարմաղի պատերուն մօտերքը, շառաւիղներու ծայրերուն, իսկ փոքրերը, թեթեւնները՝ քարմաղի կենտրոնը : Եւ դուն կը գտնես որ հայութեան ոյժը, ովին, միտքը եւ բոլոր լաւ յատկութիւնները պէտք է որոնել Հայաստանը շրջապատող չորս բղէշխութեանց մէջ : Որով, ուրեմն, Հայաստանի կենտրոնը ոչինչ է, իսկ ծայրագաւառները՝ ամէն ինչ : Իբր ապացոյց կը բերես Շուշին եւ ինձ ալ մէջը : Շնորհակալ եմ, բայց ես լինելով այդ շառաւիղի ծայրէն, կրնամ տեսնել քու թիւրիմացութիւնը :

Արդ՝ մեծ ու մանր ոսպին մէջ զանազան քարեր կան, երբեմն ալ սիսեռի եւ ուրիշ այլ ծանր հատիկներ : Եթէ ուտես, ատամներդ կը փշրես : Որպէսզի ուտելիք ոսպ դառնայ, հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել, աւելորդները, քարը եւայլն մէկդի նետել : Մէկ բան ալ նկատի առ, որ անոնց կաշին հաստ է, նուրբ չէ մնացածներու նման : Գերազասելի է ուտել փոքր ոսպերը, իսկ մեծերը ցանքի համար զործածել :

Ուրեմն, քու գիտական հիմնաւորումը վրաս գրէ : Իմ եղրակացութիւնը տարբեր է : Կ'ընդունիմ որ ծայրագաւառներու մէջ կը պատահին ուժեղ անհատականութիւններ, նուիրուած հայեր, քաջեր, մանաւանդ նախաձեռնողներ : Բայց ատկէ եղրակացնել որ ծայրագաւառներու մէջ պէտք է որոնել հայութեան ոյժը, ամբողջացումը, փրկութիւնը՝ պատրանք է :

Սերգէյը իմ տեսութեանց հիմքը խախտած էր, բայց անոր պատերը դեռ չէր փլցուցած : Ես շուարած էի եւ զարմացած : Հարցուցի թէ իր ըսածն ի՞նչ էր : Ան բացատրեց .

— Դու իրաւացի ես, երբ կ'որոնես ուժեղ անհատականութիւնները ծայրագաւառներուն մէջ : Ես սլիտի աւելցնէի նաեւ արտասահմանը : Այդ կը հաստատէ քու «կենտրոնախոյ» օրէնքի տեսութիւնը : Ռուսիոյ մէջ Եռմակները^(*) փառասիրութիւն եւ փքուած մեծութիւն տուին կայսրութեան իրենց արկածախնդրութեամբ : Բայց ուրիշ ի՞նչ տուին անոր : Մենք ալ ունեցած ենք մեր Եռմակները, մեր արկածախնդիրները, ինչպէս Զմշկիկը եւ բաղմաթիւ հայ կայսրներ : Բայց, ասա տեսնեմ, անոնք բացի վնասէն, բացի ոին փառասիրութենէն Հայաստանին եւ հայութեան ի՞նչ տուին : Այս կենտրոնախոյս ոյժերը, ինծմէ լաւ գիտես, բացի վնասէն եւ կորուստէն, օգուտ չեն բերած :

Գանք մեր ծայրագաւառներուն, բդէշխութիւններուն, որոնցմով հիացած ես : Անոնցմէ մէկը դոնէ՝ Ղարաբաղը, ես լաւ կը ճանաչեմ, քանի որ անոր զաւակն եմ : Քու աչքը եւ ականջը լցուած են գեներալներու, իշխաններու, մելիքներու պատմութիւններով : Դուն շլացած ես Բագուի միլիոնատէրերու, մտաւորականներու, յայտնի ոռոմբ ու ատրճանակ բանեցնողներու եւ կամ Դումաններու, Վարդաններու անձնազոհ և հայրենասէր հրապոյրներով : Եւ ատկէ տպաւորուած՝ եղրակացուցած ես որ հայութեան ծաղիկը, ոյժը, միաքը եւ թափը կը զտնուի Ղարաբաղի մէջ եւ ան ու անոր նման ծայրագաւառները պէտք է լինին մեր նպատակն ու ելակէտը : Այդ եղրակացու-

(*) Եռմակը՝ Սիրիոր նուանող եւ Ռուսիոյ կցող կողակ պետը : Ա. Խ.

թենէն աւելի մեծ ու վնասակար սխալ չի կարող լինել։ Ահա
թէ ինչո՞ւ։

Հայաստանի ծայրագաւառներու մէջ խտացած են հայու-
թեան լաւը եւ վատը՝ իրարու խառնուած։ Հայութիւնն ալ ունի
եսասիրութիւն, սնափառութիւն, ոխակալութիւն, նենդութիւն,
չափազանցուած մեծամտութիւն, թռվոանութիւն, անմիտ յա-
մառութիւն, արկածախնդրութիւն, հաւաքականութեան բա-
ցասում, աւանդութեանց մերժում, օտարամոլութիւն, ինքնիշ-
խանութիւն, ո՛ր մէկն ըսեմ։ Ասոնք արծիճի նման կը ծան-
րացնեն անհատը։ Եւ, որովհետեւ ծանր են ասոնք ալ, քու
կենտրոնախոյս տեսութեամբ կը համախմբուին քարմաղի ե-
ղերքներուն։ Այժմ կ'ըսես թէ այդ եղերքներուն վրայ հա-
մախմբուած են նոյնալէս Դումանի նմանները, առաքինութեամբ,
անձնազոհութեամբ, անշահախնդրութեամբ, քաջութեամբ,
հայրենասիրութեամբ եւ այլ լաւ յատկութիւններով օժտուած-
ները։ Ճիշտ է։ Բայց ի՞նչ արժէք ունի այդ, երբ ան խառնուած
է բացասականին հետ։ Հասկացիր. երբ դրականը եւ բացա-
սականը կը խառնես, զէրօ կը ստանաս։ Ցորենի արտի մէջ որ
առուոյտ ցանես, հունձք չես ստանայ։ Եւ ատոր համար ալ
բնաւ յոյս մի՛ ունենար որ Ղարաբաղով կամ այլ ծայրամասով
դու Հայաստան կ'ազատես։ Ընդհակառակը, եթէ Հայաստան
չինի, այդ ծայրագաւառները կորած են, այնուղ հայ չպիտի
մնայ։ Հայաստան լինի, այդ ծայրագաւառները, եթէ զլիա-
ցաւանք չդառնան, կը մնան կցուած իբր անհանդիստ սահմանա-
պահեր՝ ոռւս կողակներու նման։ Ատոր համար ալ դուն կը
սխալիս, երբ կը ձգտիս երթալ Ղարաբաղ կամ Վասպուրական,
եւ մենք ենք ճիշտը, որ կը ձգտինք դէպի Բարձր Հայք եւ Տարօն։

Երբ Սերգէյը այս տեսակէտներն ունէր, ինչպէ՞ս պատա-
հեցաւ որ ան յետաղային դարձաւ Վանի Արամ։ Ինչպէ՞ս պա-
տահեցաւ որ ես ալ դարձայ Տարօնի Ռուբէնը։ Ասոր պատաս-
խանը ես ալ չունիմ Արամին նման։ Այդ գուցէ պատահմունք
էր, բայց գուցէ ե՛ւ տարբեր բան մը, ենթագիտակցութիւն մը,
որ թէեւ մեղ կը դեկավարէ, բայց ինքը չկայ։

Սերգէյի հասկացողութեամբ՝ մեր հայրենիքը նման է ընկոյզի մը որ կը բաղկանայ միջուկէ մը, կեղեւէ մը եւ կեղեւի պաշտպան կանաչ կաշիէ մը։ Միջուկը կ'ընկնի Արաքսի, կուրի, Եփրատի եւ Արածանիի վերին ակունքներուն վրայ, — այսինքն Շիրակը, Կարսը, Բարձր Հայքը, Տարօնը։ Կեղեւը կ'ընկնի նոյն գետերու միջին հոսանքներու վրայ, աւելացրած Ճորոխի հոսանքը։ Կաշին կ'ընկնի նոյն գետերու ստորին հոսանքներուն վրայ, աւելացրած Վանայ Ծովի հովիտը եւ Տիգրիսի հովիտներուն աղբիւրները։

Եւ Սերգէյը կ'եղրակացնէր։—

— Կորիզը որ լինի, ան ինքը կեղեւը կը ստեղծէ։ Կեղեւը, որ ստեղծուեցաւ, ան իր կաշին կը ստեղծէ։ Եթէ կեղեւ ու կաշի ունենաս, բայց կորիզը չունենաս, ընկոյզը փուճ է։ Ուրեմն, մեր առաջին նպատակը պէտք է լինի աղատագրել Հայաստանի կորիզը։

Ահա այս է մեր տարակարծութեանց պատճառը, — կ'աւելցընէ Սերգէյը։

Հայութիւնը նոյնպէս երեք տեսակ է, մէկը միւսը լրացընող, բայց տարբեր բնոյթով։ Հայ անունը կ'ուտանք ու կ'երթանք, անոր համար կ'աշխատինք, բայց զայն ոչ կը ճանաչենք եւ ոչ ալ դիտենք, թէ ո՞ւր է։ Ամէն հայ, որ այդ անունը կը կրէ, հօ լրիւ հայ չէ։ Հայաստանէն դուրս եղած հայերը, ո՞ր գաղութներուն մէջ ալ որ կ'ապրին — Ղղլար, Մողղոկ, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Ռոստով ու Նոր Նախիջեւան, մինչեւ Խարկով եւ հեռուները, չես դիտեր թէ ի՞նչ են, հա՞յ են թէ չէրքէղ, ոռ՞ւս են թէ կողակ. կարծես սալորի վրայ պատուաստուածծիրանի պտուղ լինին։ Երեսին, քթին, կը նայես՝ հայ է. լեզուին կը նայես, հոգին կը դիտես՝ ոռւս է։ Երբեմն ալ հակառակը կը պատահի. Երեսին կը նայես՝ ոռւս է իր ցախի մազերով եւ վեր ցցուած քթով. ներսը կը նայես, լեզուն կը լսես՝ հայ է։ Զորի մըն է ան, որ իր տարբեր ծնողները կը յիշեցնէ եւ այնքան հայ է, որքան Հայաստանի եւ անոր բուն հայութեան հովը կը փչէ. առանց այդ հովին եւ շունչին ան հայ չէ։

Երբ կը մօտենաս Հայաստանին, ան ընկոյզի նման շրջապատուած է հաստ եւ ամուր կեղեւով։ Այդ ամուր կեղեւը քու

չորս բղէշխութիւններն են, որ կը շրջապատեն բուն Հայաստանը եւ հայութիւնը։ Այդ կեղեւը, որուն մէջն է քու մտասեւեռումը՝ Վասպուրականը եւ քու սիրած Ղարաբաղը, անհրաժեշտ մասն է Հայաստանին եւ հայութեան, բայց իր առանձին կենսունակութիւնը չունի. ան կեանք ունի, քանի փակած է իր կորիզին։ Անոր կեանքը կախուած է այն մաղանման երակներէն, որ կորիզը կապած է իրեն. ատոնց միջոցով ան կը սնուի եւ կեանք կը ստանայ։ Կտրէ՛ այդ երակները, ան կը մեռնի եւ կը բաժնուի հայութենէն, վառելիք փայտ կը դառնայ, իսկ իր միջուկը անպաշտպան կը մնայ։

Ապացո՞յց կ'ուղես, մեր Շուշին բերեմ, որ արդէն այլասերման ճամբու վրայ է։ Շնորհիւ այն բանին, որ հաղորդակցութեան ճամբաները Հայաստանի հետ նուազած են եւ ուժեղացուած են Բագուի եւ Ռուսիոյ հետ եղած ճամբաները։ Շնորհիւ այն բանին, որ տնտեսական եւ մշակութային կապերը Երկրի կորիզի հետ պակսած են, իսկ Ռուսիոյ հետ ուժեղացած վարչական միտումնաւոր բաժանման միջոցով, այդ շրջանի հայութիւնը այժմ երեք բաժին է եղած։ Երկու բաժինը հայութեան շահերուն դէմ է եւ մէկ բաժինը միայն Հայաստանի ու հայութեան օգտին կ'աշխատի։ Մտեղծուած է արդէն դասակարգ մը, որ Հայաստանի մէջ չկայ։ Անոր կենտրոնը Բագուն եւ Ռուսիան է, իսկ ճանկերը եւ տըկմազերը՝ Ղարաբաղը։ Այդ դասը դրամատէրերն են, որոնք ծագումով հայ են, բայց միջազգային եւ ուստական առաջապահներն են։ Անոնք յաւակնութիւն ունին հայութիւնը դեկավարելու, բայց հայութիւնը կը համարեն պատուանդան միայն ուստական յարկի տակ կենդանական կեանք մը քարշ տալու համար։ Այդ դասը դարձած է չարիք մը հայութեան ամբողջացման համար։ ան խայծ մըն է եղած հարեւաններուն համար։ ան կարթ մըն է դարձած ուստի ձեռին՝ հայութիւնը որսալու։ Ան մեր թշնամին է՝ հայութեան անունը շալակած։

Մտաւորական դասը նոյն չարիքն է դարձած, ինչ որ առաջինը։ Իմ ընկերներէն չե՞ն միթէ Ծատուրեանը, Նարիմանը, Ղաղարը, Մուաւեանը (Սոց. Դեմոկրատներ), որոնք իրենց եռանդով, ոյժով, պատրաստութեամբ դուցէ աւելի արժէքաւոր

Են : Բայց անոնք ծառայ են ոռւսական հզօրութեան եւ դործիք՝ հայութեան անոր մէջ ձուլման, թէկուղ խօսքով անոնք ատոր դէմ լինին եւ չուզենան : Երբ նոյն իսկ Անանունները եւ Բաշ-խիները մտասեւեռում ունին, որ նախապաշարում է ազդային դաղափարը եւ որ միջաղղայնացումը պէտք է լինի մեր նպատակը, միթէ՞ այդպիսիները չեն նպաստեր հայութեան կապերը ջլատելուն եւ ոռւս ջրաղացին ջուր աւելցնելուն : Անոնք թէկուղ փոշմանին, բայց իրենց վնասը տուած կը լինին :

Կը մնայ երրորդ բաժինը՝ ինձալէսներէն եւ գիւղացիներէն կազմուած, որուն կապերը հայ կեանքին հետ դեռ չեն չորցած : Անոնց օգուտը որքա՞ն կը լինի, երբ անոնք միայն մէկ երրորդը կը ներկայացնեն :

Այս մատնանշումներն ըրի, որպէսզի ըստ այնմ արժէքաւորես մեր ծայրաղաւառները եւ ըմբռնես, թէ կարեւորը անոնք չեն, այլ միայն ու միմիայն Հայաստանի միջուկը, առանց որուն բոլոր հայութիւնը դատապարտուած է ոչնչացման : Եթէ այդ կորիզը մեռնի, մեռած են ամէնքը : Ատոր համար ես իմ կեանքը կ'ուզեմ տալ Հայաստանի միջուկին :

Սերգէյի տեսակէտները հայութեան զանազան տարրերու մասին խախտած էին իմ «քարմաղ»ի տեսութիւնը : Եւ, եթէ բոլորովին ձեռք չէի քաշած անկէ, լրջօրէն կը մտածէի որ ընկոյզի կեղեւը, առանց միջուկի, անպէտք բան մըն է :

Ես ինքս այդ միջուկէն եմ ծնուած, եւ բոլոր դրսի հայերը եւ օտարները մեզի «կոօ» ստորնացուցիչ անունը կուտան : Գուցէ ատկէ էր որ չէի անդրադառնար այդ «կոօ»ներու արժէքին, որուն մէջ թաքնուած է հայութեան կեանքը, էութիւնը :

Սերգէյը իմ ստորագնահատութեան մղճաւանջը փարատած էր, եւ ես կ'անդրադառնայի միջին Հայաստանի վանքերուն, եկեղեցիներուն, որոնք տարբեր են, քան ուրիշներունը : Անոնք փողոցին նայող պատուհաններ չունին, բայց ամէնքն ալ բարձր գմբէթներ ունին, ուղիղ անկէ երկնքի լոյսը կ'առնեն եւ այդ երկնքի լոյսին տակ մեղաւոր ու անմեղ կը հաւաքուին : Մտքովս կը թռչէի դէպի Քոենեֆոնի ժամանակէն մնացած հայ

գիւղերը եւ անոնց տները, որ յամառօրէն կը շարունակուին մինչեւ այսօր։ Ոլոր ու մոլոր, շրջագիծ կազմող անվերջ նեղ փողոցներ, բնաւ պատուհան չկայ, միայն մէկ-մէկ ծակ, բացուած երդիքէն ու պատէն, կարծես խլուրդի բներու դռներ լինին։ Ծակէն ներս մտար, ոլործուն բակը քեղ կ'առաջնորդէ տան տունը, որ յար եւ նման է մեր գմբէթաւոր վանքերուն։ Հաստ գերանները, իրար խաչկապ կազմելով, կը բարձրանան եւ կամար կը դառնան. գմբէթի գլխուն կլոր պատուհան մըն է բացուած, ուրկէ Աստուծոյ լոյսը կուղայ եւ ծխնելոյդի պէս օդը կը մաքրէ։ Տան տունն ալ փողոցի հետ գործ չունի, ան ինքնիրեն եւ իր ընտանիքին հետ է։

Ընտանիքը ուրիշներու մօտ այն զոյգ անձերն են, որ ամուսնացած են եւ իրենց ընտանիքներէն բաժնուած՝ առանձին տուն են կազմած։ Շատ շատ անոնք մէկ շնիկ կամ մէկ կատու ունին իրենց հետ, ընտանիքը զուարճացնելու։ Այդպէս չէ, սակայն, Հայաստանի կորիղի մէջի տունը։ Հայ տունը Նոյեան տապանի նման է։ Անոր յարկի տակ, իրը ընտանիքի անդամներ, կը պատսպարուին եւ կը սնուին ոչ միայն մարդիկ, այլեւ ընտանի բոլոր կենդանիներուն սերունդները։ Մարդիկ, քանի մեծ պապը չիրուխը բերնին կը ծխէր, քանի մեծ մամիկը՝ բանալիները կողքին՝ կը կառավարէր, իրար հետ մէկ յարկի տակ կ'ապրէին իրենց զաւակներով, թոռներով, ծոռներով, թէկուղ անոնց թիւը լինէր քանի մը տասնեակ։ Ընտանիքի անասուն անդամներուն թիւը հարիւրներ կը դառնար, եւ նախիր մը դուրս կ'ելլէր դռնէն, բայց անոնք ամէնքն ալ մէկ տան հարազատ անդամներն էին։

Փարվանայ լճի մօտ եղած Գանձա գիւղացի Ստեփանի տունը կուղայ աչքիս առջեւ։ 70 անձինք էին ընտանիքի անդամները եւ քանի մը հարիւր ալ անասուններ։ Անոնք իրար կը ճանաչէին եւ կը սիրէին։

Կը յիշեմ անոնց դռներուն կեցած գէլխեղդ շները, որոնց վախէն մարդիկ սարսափով կ'անցնէին, իսկ նոր տոտոխ ելած (քալել սկսած) մանուկները հացը կրծելով, գամբոի պոչը բըռնած, ձի կը խաղային, իսկ գամբոերը լեղուները դուրս ձգած՝ անոնց կը հոտոտային։

Կը յիշեմ մութ տնէն, եղջիւրները ցցած, արեւէն շլացած, դոմէշն ու եզները, որոնք դուրս կուգային բարկացած, կարծես կոիւ կը փնտռէին. բայց մէկ պատանի, թուծ ամեհի դոմէշի մէջքին, իբրեւ թագաւոր անոր հրաման կուտար՝ աջ դնալու, ձախ դնալու...

Կը յիշեմ հարսները, որոնք քրտինք մտած՝ ջրով, ֆռչայով (խոզանակ, աւել) կենդանիներուն մսուրը կը լուային, կարծես իրենց երեխային օրոցքը կը մաքրէին. իսկ տան երիտասարդը սալայատակը կը մաքրէր թրիքէն, աղբէն եւ չոր-ցանը տակը կը սփոէր ու կենդանիներուն անկողին կը շինէր։ Մեծ քթոցներով դարմանը, խոտը եւ դարին կուղային եւ մսուրներուն մէջ իւրաքանչիւրին կերակուր կը պատրաստուէր։

Կը յիշեմ ուտելու ժամը, երբ ընտանիքի բոլոր անդամները տուն կը վերադառնային։ Ամէն մէկը իր լեղուով կը խօսէր. կովը կը բառաչէր, շունը կը վնկըստար, այծը կը մկըտար, ձին կը խրխնջար, էշը կը զռար, հաւը կը քչքչար։ Եւ կը շտապէին ամէնքը իրենց մսուրները։ Ու երբ բոլորը կարգին իրենց տեղերն էին, անոնց հօտաղները կը վազէին տան տունը ըսելով. «Նանէ, անօթի եմ», եւ կը հանէին իրենց դդալները եւ թանապուրի վրան կ'ընկնէին։

Երբ այս նկարները կայծակի արագութեամբ դլիսուս մէջ կը սուրային, միջին Հայաստանի յետամնաց «կոօ» ընտանիքը տիեզերք մը կը դառնար, ուր գաղանն ու գառը, ասունն ու անասունը, իրար դտած եւ մէկ ընտանիք կազմած, մէկ հղօր ոյժ էին ստեղծած, որ հիմնուած էր ոչ թէ սահմանափակ եսական սիրոյ, այլ ընդարձակ սիրոյ վրայ դէպի բնութիւնը։

Կ'անդրադառնայի որ սէրն ու ամուսնութիւնն ալ, որ պարզ հարց կը թուար, տարբեր բովանդակութիւն ունէր Շիրակի, Ախալքալակի, Կարսի, Տարօնի ու Բարձր Հայքի համար։ Մինչ ամենուրեք սէրը, ամուսնութիւնը անձի երջանկութեան եւ անոր ներկայի ստեղծագործութեան աղղակ է՝ Արեգ հօրքուրներու համար, որ թառած էին գետերու վերին ակունքներուն, այդպէս չէր։ Անոնք ներկան կամուրջ կը համարէին ապագային համար։ Եւ անոնց բուն նպատակը ներկան չէր, այլ ապադան։ Անոնք կը դատէին, երբ տունը հարս կ'ուզէին բերել.

— Սէրը մէկ կողմ դնենք. ըսելիք չունիմ հարսին համար. ամէն ինչ տեղն է, իրար ալ կը սիրեն, բայց մէկ բան պակաս է՝ հարսի զիստերը կլոր չեն: Տղայ պիտի ունենա՞յ, հարցական է: Ես հակառակ եմ:

Եւ Արեգ հօրքոյրը կը փսորէր սէրը:

Երբ փեսայ կ'ուզէին ունենալ, կը դատէին.

— Ինչո՞ւս պէտք է փեսային հարստութիւնը, անոր գեղեցկութիւնը, կը սիրէ՞ աղջկանս՝ բարի, բայց մէկ պակասութիւն ունի՝ թխնափաս (թոքախտաւոր) է: Ես հակառակ եմ:

Եւ կը փսորէին սէրը:

Կ'անդրադառնայի թէ ինչո՞ւ անոնք, անասուն լինէր թէ ասուն, երբ յղի էին, պատուի էին եւ սրբազան: Տան անասունը, երբ ստէրչ (ամուլ) չէր, բնաւ չէին մորթեր: Իսկ երբ սխալմամբ իր տան հաւը կը մորթէին եւ փորէն «քուռնիթը» կը գըտնէին, ինքզինքնին կ'անիծէին եւ այդ մորթուած հաւի միոը չէին ուտեր:

Կ'անդրադառնայի թէ ինչպէ՞ս տան հարսը, ինչքան ալ որ կոռւազան լինէր, եթէ տարին մէկ դաւակ կուտար, յարգի էր եւ անոր կամայականութիւնը հանդուրժելի կը դառնար: «Ածան հաւը քչքչան կը լինի, վնաս չունի, ան մեր աչքի վրայ է», — կ'ըսէին: Իսկ այն տան հարսը, որ անատակ էր դաւակ բերելու, աւելի նուազ յարգի էր, թէկուզ աւելի բարեշնորհ լինէր: Վայ այն հարսին որ ստէրչ կը մնար. եթէ լինէր երկընքի հրեշտակ ալ, կը համարուէր Աստուծոյ պատիժ: Եւ կը հանդուրժուէր որ անպտուղ հարսի կողքին ամուսինը երկրորդ կին մը տուն բերէր, թէպէտ օրէնքը կ'արգիլէր այդ բանը:

Նոյն վերաբերմունքն էր, երբ անպտուղութեան յանցանքը տղային կողմն էր: «Զանըմ, հարաքար (կարողութիւն) չունի, ի՞նչ կնիկն առել նստել է, թող թողնի երթայ՝ տիրացու, արեղայ դառնայ», — այսպէս կը փակէին հարցը՝ օրէնքը կոտրելով, բայց ապագայի ստեղծագործութիւնը փրկելով:

Ես ինքս ինձ կը մտածէի. «Ճիշտ կ'ըսէ Սերգէյը: Տարօնէն բունած մինչեւ Գուղարք, այս կարմիր արախչինաւոր, կարմիր դողնոցով հայերը, իրենց լնտանիքի անդամ դարձուցած են շունն ու կատուն, քանի որ անոնք թշնամի են իրենց թշնամի-

ներուն : Ցուլը կռտած եղ են դարձուցած եւ անոր ընկեր ու եղբայր են եղած , որովհետեւ զործի ընկեր է : Անոր միսը բնաւ չեն ուտեր , քանի որ իրենց տնէն է : Կովը եւ միւս կենդանիները սրբազան են , քանի որ անոնք կը յղիանան : Իրենց զաւակներուն ալ այդպէս կը նային : Ինչ որ ասլազան կը պահէ , բարի է եւ սրբազան . ինչ որ ապագային չի նպաստեր , արժանի է վաճառքի եւ ուտուելու :

Արդ՝ չլինի® թէ այս ըմբռնողութեան մէջ է հայութեան տնտեսական ոյժին , անոր յարատեւութեան դաղտնիքը : Չլինի® թէ ասունի եւ անասունի պտղաւորութեան մէջ է հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը եւ , իրօք , ան է որ կը պահէ հայութիւնը իր թիւով ու որակով : Եւ ես կը հակուէի Սերդէյի կարծիքին , բայց դժուար էր մէկ անգամէն ձեռք քաշել իմ «քարմաղի» տեսութենէն . իսկ Սերդէյը կը շարունակէր ինձ տարհամողել , չդիտնալով որ ես կէս խորտակուած եմ :

— Լսիր , լսիր , — կ'ըսէր ան . — Հայաստանի կորիզի մէջ ստեղծուեց գրաբար լեզուն : Սահակ եւ Մեսրոպ եղան անոր շէնք տուողները եւ մէկ ազդ ու մէկ լեզու չինեցին : Ելան ծայրազաւառները , կիլիկիան , դաղութները , Պոլիսը կամ Քանաքեռը իր Արովեանով եւ ըսին . «Գրաբարը ծերացել է , ժողովը դին անհասկնալի է դարձել» , եւ ոյժ տուին աշխարհաբարի տարածման եւ գրաբարի մոռացման : Գուցէ իրաւացի էին : Բայց ո՞ր աշխարհաբարը , այդ չհասկացան : Եթէ անոնք հայ դետերու ակունքներուն վրայ նստող հայութեան լեզուն հիմք բըռնէին , այդ բանի մը նման կը լինէր . ան է հարաւը եւ հիւսիսը , արեւելքը եւ արեւմուտքը միմեանց կապող օղակը . ան է որ իսկական հայն է եւ հնի ու նորի կամուրջը : Բայց այդ չըրին եւ մեր լեզուին ալ քիթ ու մոռւթ դարձուցին : Այդ չէ միայն : Վոամշապուհը , Սահակն ու Մեսրոպը իրենց լեզուով ոչ-հայերը հայ դարձուցին , իսկ նոր բարենորոգիչները հայերը դարձուցին արեւելահայ և արեւմտահայ , կարծես թէ անոնք մէկ ազդ չլինէին(*) :

(*) Տարիներ յետոյ Զամալեանն ալ նոյն մտահոգութիւնն ունիքը , բայց ան լուծումը կը գտնիք գրաբար մշակուած լեզուին յարութիւն տալու մէջ :

Սերգէյը, թէեւ ծայրադաւառացի, կարս իյնալով, դարձած էր Բարձր Հայքեցի։ Իսկ ես, որ Բարձր Հայքի ժողովուրդէն էի, իրաւունք կուտայի անոր իմ բանականութեամբ, բայց սրբտով կը յամառէի մնալ ծայրադաւառի սիրահար։ Զգիտեմ՝ ինչո՞ւ։ Թերեւս անոր համար, որ «հարեւանի հարս խորոտ կ'երեւնայ»։

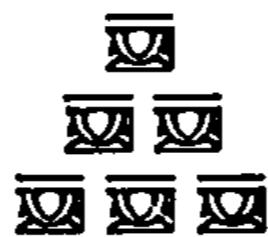
* * *

Մեր այս անհոգ կեանքին չորրորդ օրն էր մեր լնտանիքի յարկին տակ։ Եղբայրս, երբ շուկայէն տուն եկաւ ճաշի, նամակ մը բերաւ, որով մեղ կը հրահանդուէր նոյն օրն իսկ մեկնիլ Գիւմրի (Ալեքսանդրապոլ)։

Ոչ ես, ոչ ալ Սերգէյը գիտէինք թէ ինչո՞ւ կը կանչուէինք։ Տնեցիներն ալ արտակարդ բան մը չէին ենթադրեր։ Միայն մայրս տիսուր կ'երեւնար եւ լրջօրէն հարցուց։

— Տղայ, մէկ ալ ե՞րբ պիտի տեսնուինք։

Այդ հարցումը ինծի ծանր եկաւ . . . :

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԳՆԱՑՔԻ ՄԵԶ՝ ԿԱՐՍԵՆ ԳԻՒՄՐԻ.

ԳԻՒՄՐԻՆ ԵՒ ԻՐ «ՍԱԴԲ».

ՎԱՀԱՆ ԶԱԼԱՄԹԵԱՆ.

ՎԱՂՈՆ ԵՒ ՎԱՂՈՅԻ «ՊԱԴՈՒԱԼԲ».

ԲԻԶԱՆ ԵՒ ՊԱՀԵՍՏԱՆՈՑԻ ԹԱԼԱՆԸ.

ԳԵՈՐԳԻ «ՆՈՄԵՌԱՆԵՐԸ».

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱԿԱՐԵԱՆ, ԵՐԿԱԹ, ՎԱՂԱՐՇԱԿ.

ԱԽԼԱԹԻ ԴԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

ՍԻՄՈՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆ. ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԶԱՐՓԱԶԻ ԶՈՐԻ ՄԵԶ.

Կ'ԵՐԹԱՄ ԵՐԵՒԱՆ.

Ճիշտ այն վայրկեանին երբ կայարանի պաշտօնեան կը կանչէր՝ «Երկրորդ զանգ, Կարս-Ալեքսանդրապոլ», ես ու Սերգէյը գնացքի մէջ ձգեցինք մեզ:

Գնացքի առջեւ կը ճեմէր ցարական ժանտարմը, թուրը կողքին, շպոռները (կօշկախթանները) ոտքին զընզընդացնելով, թէեւ տեղը չէր հեծելազօրքի եւ ձի ալ չկար իր տակին։ Ան ծուռ ծուռ կը նայէր մեզի, մենք ալ պատուհանէն կը դիտէինք այդ պետական աքլորը։

Մէկ վայրկեան յետոյ հնչեց երրորդ զանգը, եւ գնացքը

«Փըշ-փուշ, փըշ-փուշ» ընելով, շարժուեցաւ դըխկըր-դուխկուր, քանի զնաց արագացուց իր ընթացքը եւ յետոյ ալ սկսաւ վաղել:

Գնացքին մէջ էր ե՛ւ Յակոբը (Զիլինդարեան), որ մեզ համար տեղ էր բռնել: Իր դէմը նստած էր Ալեքսանդրապոլցի կին մը, կարմիր չուխա (կերպաս) գողնոցով, շուրջը ոսկեզօծ բանուած, եւ կապոյտ ջիւբբան (վերարկուն) հագին, կլապիտնով (ոսկեզօծ թել) բանուած: Կրծկալը վարդերու, վըռներու (ժանեակ) մէջ էր կորած. ծածկած էր իր կուրծքը: Գլուխը՝ կտուց շերիտը (կանացի դլխնոցի ճակատի մասը) կապած, մարդարիտի եւ ոսկու մէջ կորած եւ բոլորը թափանցիկ չիփիլայով (քողով) շնորհալի ծածկուած: Թեւերուն՝ ոսկի խալխալը (ապարանջան), մատներուն՝ փայլուն մատանի: Եւ այդ բոլորը միասին, կարծես կենդանի դանձարան մը լինէր: Կինը կուռքի նման էր, բայց կը շնչէր, կուրծքը կը բարձրանար, կ'իջնէր եւ կը հեւար: Իր շագանակադոյն աչքերը տիրաբար այս ու այն կողմը կը նայէին, եւ երբեմն ալ ինք իր կողքինի հետ կը խօսէր:

Կողքինը իր ամուսինն էր, որ նոյնպէս տեղին հարազատ, բայց օտարին տարօրինակ հազուստ-կապուստ ունէր: Մեր երկար բուկ կօշիկներու դիմաց, ան ոտքին եամանի չուստեր ունէր, մինչեւ ծնկները ճերմակ գուլպաներ քաշած: Ծնկերուն տակը գուլպաները կապած էր դործուած գոյնզգոյն շերիտով (թել) մը ծայրէն կախուած պուխերով (ծոպ): Շալուարը լայն էր. մէջը փոքրիկ մարդ մը կրնար պահուիլ: Հագին արխալուխ (բաճկոն) մը, կուրծքը ծածկող: Վրան քաշած էր չերքէզկան, մէկ թեւը հաղած, միւսը՝ ոչ: Միայն դլխարկն էր որ սովորական էր, ոռւսական ֆուրաժկան, տափակ, անճոռնի, իբր վկայ ոռւս քաղաքակրթութեան եւ անոր հպատակութեան: Զարդարանք չունէր. այդ՝ կնկան գործ էր: Միայն թէ մէջքին կը կըէր արծաթեայ ծանր ու լայն գոտի մը եւ շղթայ մը արծաթեայ, ծայրին՝ ժամացոյց որու բանալին վզէն էր կախուած եւ լանջին փոռուած: Իր մօրուքն էր իր դարդարանքը, բոցի պէս կարմիր, կարծես հինայով ներկուած: Բայց բնական էր:

Ալեքսանդրապոլի այս տիպերը ես շատ էի տեսած: Այս

Հագուստ-կապուստը ինձ շատ հարազատ էր քանի որ ան մի-
ջին Հայաստանի ազգային տարածն էր։ Բայց այդ օրը օտարի
պէս կը դիտէի եւ այդ բոլորը տարօրինակ եւ խորհրդաւոր կու-
գար ինծի։ Գուցէ այդ անկէ էր որ Ապրիլի մէջ էինք, եւ
սեռերը, կոկոններու պէս, այդ ամսուն կ'արթննան, իսկ իմ
դիմացը նստողը երիտասարդ կին մըն էր, որ իր բաղամ (նուշ)
աչքերով ինծի հետ կը խաղար…

Այդ ախորժելի էր եւ զիս հողիով մեղաւոր ու լուռ կը
դարձնէր։ Այդ մտածել կուտար նաեւ քանի մը ժամ առաջ
Սերգէյի հետ ունեցած խօսակցութեան։ Յիշեցի անոր խօս-
քը՝ թէ գետերու ակունքներուն վրայ նստող հայերն են իսկա-
կան հայերը, թէ անոնք են մեր ազգային միութեան օղակը։
Եւ սկսայ զարդացնել Սերգէյի տեսութիւնը եւ մտածեցի, որ
այդ հայերուն աղբիւրն ալ այս կինն է, իր հագուստով, որ կու-
դայ Հայկ Նահապետի օրերէն՝ անփոփոխ կերպով։

Այդ կինը նման էր իրենց քաղաքի հրաշագործ «Եօթը Վէր-
քի Աստուածածնին», նոյնպէս ոսկով, մարդարտով զարդար-
ուած, լացող եւ գրաւող աչքերով, ոչ իրեն՝ այլ ուրիշին համար
լացող։ Երեւի, Անահիտ դիցուհին ալ այդպէս էր եղած,
հրամլուրիչ իր արդանդի պտուղին սլատճառով։

Մինչ ես այս մահկանացու կնոջ մէջ յաւիտենականութեան
աղբիւրները կ'ուզէի ճշտել, Սերգէյը, իր տաք բնաւորութեամբ,
արդէն բարեկամացել եւ խօսքի էր բռնուել կնոջ ամուսնոյն
հետը եւ կ'ըսէր անոր։

— Ստալեառ (հիւսն) ախալէր, դու սովորել ես ոռւս խօս-
քը եւ հիւսն խօսքը ստալեառ դարձուցել եւ վրադ առել ես։
Բայց ինչո՞ւ ահա հարիւր տարի է որ ոռւսը կը հարկադրէ ձեր
քաղաքը կոչել Ալեքսանդրապոլ, իսկ դուք յամառօրէն կ'անուա-
նէք Գիւմրի։ Ես այդ խօսքը չեմ հասկնար։ ի՞նչ կը նշանակէ։

Ստալեառ ախալէրը, երեւի իր կեանքին մէջ նման հարցու-
մի չէր հանդիպած։ Կարմիր մօրուքը ցցած՝ պահ մը մտածեց
եւ ըսաւ։

— Գիւմրի, հըլթը (հարկաւ) Գիւմրի։ Անունը սլաղոնցմէ
պապոց այդպէս է կնքուած։ Իրուսը եկեր է, անունը փոխեր է։
Թո՛ղ ան Ալեքսանդրապոլ ըսէ, մենք ալ մերը կ'ըսենք, իսկա-

կան անունը կուտանք կը։ Ես վէրտեղէ՞ն գիտնամ թէ Գիւմրի ի՞նչ ըսել է։ Անուն է էլի, ամէն անունի նման։ Կ'ըսեն ժամանակին գէօմրուկ (մաքսատուն) է եղած մեր քաղաքը։ Դրահամար Գիւմրի անուն են տուած։

Յակոբը մէջ ընկաւ եւ իրը ուսումնական բացատրեց որ կը սխալի «ստալեառը», որովհետեւ գէօմրուկ լինելէն առաջ Գիւմրին Գումայրի անունը ունէր։

Ուզեցին իմ կարծիքը ունենալ, բայց ես ուսերս թօթուելով աղատեցայ, թէեւ լսած էի Մոսկուայի մէջ Գիւմրեցի Գ. Խալաթեանցէն, որ այդ անունը հին կիմմէռներէն կուգայ եւ որ Գամիրք անունն ալ հոմանիշ է դրան։ Ի՞նչ կարիք կար գիտնալու անունը, երբ ահա մեր առջեւ նստած են մարդիկ որ իրենց տարազով ամէն ինչ կ'ըսեն։

Կը մտածէի թէ Սերգէյը ինչո՞ւ չի տեսներ իր դէմը նստած, կաքաւի նման դարդարուն այս չքնաղ կնոջ տարազը։ Հակառակ բոլոր այլ վայրերու կիներուն, որոնք կը պճնուին ըստ եղանակի, ըստ աշխատանքի ձեւի, ըստ տարփանքի, ըստ «մոդայի», այս կնոջ հաղած տարազը անփոփոխ էր, տանը թէ դուրսը, ձմեռը թէ ամառը, մինչեւ որ մեռնէր։ Երբ կինը իր տարազը անփոփոխ կը դարձնէր, ուրեմն անոր ճաշակը, հողին եւս բիւրեղացած էր եւ անփոփոխ նպատակ մը ունէր, այն է՝ պահել ինչ որ ունէր եւ ունեցածին վրայ աւելցնէր ինչ որ չունէր, իսկ չունեցածը իր աչքերուն տարփանքին մէջն էր։ Ան, երեւի, չունէր զաւակ։

Սերգէյը երեւի չէր անդրադառնար որ այս կնոջ տարազը իր սեփական ճաշակի ստեղծագործութիւնը չէր, ոչ ալ կը պատկանէր դերձակներու երեւակայութեան։ Անոր ըստեղծողը անցեալն էր, որ մթութեան մէջ էր կորած, հին հին դարերէն էր սկսուած, երբ Անահիտ դիցուհին կար Տարօնի մէջ, Արածանիի եւ Եփրատի ափերուն վրայ, Երզնկայի լեռներուն մէջ։ Այդ տեղերէն սկսած մինչեւ Ախուրեանի, Ախալքալակի մօտերքը, այս կնկան տարազն ունին կիները։ ոսկի, մարգարիտ զլուխներուն, կարմիր գոզնոցը՝ առաջները, կապոյտ չուխան ոսկի բանուածքով՝ իրենց հաղին, հին վանքերու դարդանիշերուն նման։ Անշուշտ այդ տարազով էր որ մեծահարուստ-

ներու, իշխաններու կոյս աղջիկները եւ անպտուղ տիկինները ուխտի կ'երթային Անահիտ դիցուհու արձանին եւ պատրուակելով «ուխտը, զոհաբերութիւնը»՝ անձնատուր կը լինէին պատահական անցորդներուն, յանուն Անահիտ դիցուհուն, ոչ թէ ցնծութեան եւ հաճոյքի համար, այլ բեղմնաւորուելու եւ պտուղ տալու համար, յաւիտենականութեան սիրոյն:

Կնոջ աչքերուն նայեցի: Անոնք զիս կը դիտէին. այնքա՞ն թաւշոտ, այնքա՞ն շոյող, այնքա՞ն դրաւիչ էին, որ իմ աչքերը անոնց փակեցան: Կարծես կը լսէի կնոջ աղօթքը, սլաղատանքը, որ զաւակ կ'ուղէր...

Սթափեցայ եւ, շուրջս նայելով, տեսայ որ ամուսինը Սերդէյի հետ տաք վէճը կը շարունակէր Գիւմրիի մասին: Կտրեցի անոր խօսքը.

— Ստոլեառ ախաղէր, դու իմ մէկ հարցումին պատասխանէ՝ քանի՞ աղջիկ կամ տղայ զաւակ ունիս:

Ստոլեառը շշմեցաւ, երեսը թթուեց, կնոջ կողմը նայեցաւ եւ, ինձ դառնալով, ակամայ ըսաւ.

— Զաւակներ ունեցայ, պղտիկ պղտիկ մեռան: Այժմ ես ոչինչ չունիմ:

— Այդ ես դիտէի, — պատասխանեցի եւ մտքիս մէջ ըսի. «Դու սուտ կը խօսիս»:

Այդ ժամանակ դնացքը կայարանի մէջ կանգնեց: Դիմացի կնիկը հայեացք մըն ալ նետեց վրաս: Բայց ես հասկցած էի արդէն անոր գաղտնիքը: Անոր միտքը ես չէի, այլ իր ապադան, իբր կամուրջ մը իր երջանկութեան եւ իր ամուսնու ինքնախարէութեան: Ան մուրացկանի պէս ողորմութիւն կ'ուղէր: Ինչո՞ւ ողորմիմ, մտածեցի եւ անոր երեսը այլեւս չտեսայ:

* * *

Գիւմրին՝ Անիի տեղապահն է, Շիրակի մայրաքաղաքը, բայց Անի չէ: Իր շուրջը 200,000 զուտ հայութիւն է հաւաքուած, թէեւ ինքը փոքրիկ քաղաք մըն է: Անիի պէս չունի իրեն կոռուի գօտի դարձուցած պարիսպներ եւ խրամատներ: Զունի եւ անոր ծուռ փողոցները, խորիղէ գաթայի նման, ոչ ալ անոր պալատները կամ հաղար ու մէկ եկեղեցիները, որոնք զար-

մանք կը պատճառեն իրենց գեղեցկութեամբ եւ որոնք, սակայն, լուռ են, ամէնքն ալ մեռած :

Գիւմրին տարբեր է : Ան ունի լայն, ուղիղ փողոցներ, տափակ, կարճլիկ տներ, իր մեծութեան անհամապատասխան բազմաթիւ եկեղեցիներ, կարմիր եւ սեւ քարերով շինուած եւ Անիի աւերակ եկեղեցիներէ ընդօրինակուած :

Անիի կողքին Գիւմրին գաճաճ մըն է, գեղեցիկ չէ, նոյն իսկ տղեղ է : Եթէ չլինէին իր քանի մը ծառերը, որոնց «սադ» (պարտէզ) անունը կուտան եւ, եթէ հեռուէն չերեւար Արագածը, տաղտկալի վայր մը պիտի լինէր : Այսպէս լինելով հանդերձ, Գիւմրին շատ ցանկալի քաղաք մըն է : Հոն մարդու սիրտը կը բացուի, կ'ուրախանայ աւելի քան գեղեցիկ Անիի մէջ, ուր մարդու սիրտը կուլայ եւ գեղեցկութիւնը կը դառնայ ողբի շարական : Անիի բնակիչները մնացեր են չղջիկները եւ բուերը միայն, իսկ Գիւմրիի մէջ մարդիկ կ'ապրին, եւ գեղեցկութիւն ու կեանք կուտան քաղաքին :

Մանկութեան հասակէս շատ անդամ եղած էի Գիւմրի, բայց եւ ոչ մէկ անդամ այնպէս չէի տեսած, ինչպէս կարսէն վերադարձիս, երբ սովորեցի ոչ միայն տեսնել անշունչ տուները, տեսարանները, այլեւ աւելի՝ մարդիկը : Առաջները, միայն եկեղեցիներու գմբէթներուն վրայ աչքս կը թառէր : Ինչպէս որ յաճախ մարդ կ'իյնայ անտառը, բայց ծառերը չի տեսներ, այդպէս ալ ես ուսանողական, զինուորական տարիքիս երբ Գիւմրի կուգայի, մարդ չէի տեսներ : Իմ շուրջ մարդիկ կը վխտային, փափախները գլուխներուն, սեւ չուխաները հագին, լայն փաչաներով կարմիր սաւանի չափ թաշկինակները վղերուն, բայց ես զանոնք չէի տեսներ : Կողքէս կ'անցնէին՝ զիս հրմշտկելով, իրենց ճամբան բանալ շտապելով եւ երբեմն ալ զարհուրելի նայուածք մը տալով, բայց ես «կինտօ, կո» կ'ըսէի եւ չէի տեսներ : Փողոցները լիքն էին երեխաներով, դըպոցական պայուսակներ կրող աշակերտներով, անառակ, չար, քեզի խօսքեր նետող : Դոներուն կանգնած էին կնիկները՝ կարմիր դողնոցով, բայց ես կը մտածէի՝ «արլաներ» են, եւ մարդ չէի տեսներ :

Յուսահատ կ'երթայի Գիւմրիի «սադը», ուր ինձ պէս կոյ-

բեր կամ զարգացած քաղաքացիներ ճանձրոյթէն կը հաւաքուէին եւ ժամանակ կը սպաննէին։ Անոնք սովորական եւրոպական տարազով էին, ճեռներուն՝ փոքրիկ ճեռնափայտ, աչքերուն՝ ակնոց, հազած էին երկար նեղ փանթալոն եւ ճերմակ օձիք, դլխներուն դրած՝ «մելոն» դլխարկ։ Ասոնց մէջ ես ծանօթներ ունէի, սիրալիր, բարեկիրթ, բոլորն ալ «դրոզ» լինելու զառանցանքով տարուած։ «Սաղ»ի մէջ ինձ կը սպասէր Մոճոռեան բանաստեղծը, որ ունկնդիր կ'որոնէր։ Ան կը հանէր ծոցէն խնամքով դրուած իր ոտանաւորները եւ կը կարդար ինձ։—

«Կապոյտ երկներում աստղեր են փայլում,
Որոտ ու կայծակ գլխիս են թափում».

Կամ ասոր նման բան մը։ Եւ կարծիք կ'ուղէր ինձմէ։ Ես սահուն կը դտնէի, բայց իրականին մէջ բան չէի հասկնար։

Ահա կը ներկայացնեմ ճեղ Սեղրակը, կարծեմ Մնջոյեան, որ դեռ Մոսկուա եղած տտեն իմ առաջին քարողիչն է եղած Դաշնակցութեան։ Ան եւս ինձ կը սպասէ իրը իր սանին եւ միեւնոյն դասերը տարբեր խօսքերով կը կրկնէ։

Ահա ե՛ւ անոր հակածառողը՝ վեհապետեանը, որուն անունը ինձ պատկառանք կ'աղղէր։ Ան կ'ընդունէր Մնջոյեանի աղղային տեսակէտները, բայց կ'աւելցնէր։— «Միջաղղային բարենորոգումներով եւ յեղափոխութեամբ միայն մենք կը նանք աղատուիլ»։

Կային ե՛ւ ուրիշներ, աւելի ծայրայեղ մտքերով։ «Զարնել բոլոր տիրապետողներուն, ովքեր ալ որ լինին»։ Ասոնցմէ մէկը մինչեւ Տրանսուալ դնաց, օղնելու Պօէրներուն։ Անոր հանդիպեցայ Հնդկաստան տանող նաւու մը մէջ։ Ան իրը Զինդէրի ներկայացուցիչ շրջած էր ամբողջ Ափրիկէն եւ կ'ուղէր վերադառնալ իրենց Գիւմրին, 15 տարի թափառելէ վերջը։

Մեր այս շրջանակէն դուրս կային ե՛ւ այլ շրջանակներ, որոնք ծառերու տակ առանձին առանձին կը շրջէին։ Զոյգեր էին, մաքուր հագուած, այրերը մտաւորականի կամ զինուորականի համաղղեստներով։

Կային ե՛ւ լրջախոհ, մտահոդ տեսքով, մեղմէ տարիքաւոր

Երիտասարդներ, որոնք ձեռնափայտերով դետնի վրայ խաղեր կը քաշէին, կարծես մեծ պետութեան մը սպայակոյտի անդամներ լինէին, եւ այնպէս մեղ խորթ կը նայէին, որ մօտիկնալ չէր լինի:

— Գիտե՞ս այդ խումբը ովքեր են, — կը բացատրէր մէկը մեր խմբակէն, — Ճեմարանէն դուրս վոնտուածներն են: Այն մէկը Աւետիք Իսահակեանն է, որ ոտանաւորներ կը գրէ մեր ֆարհատի ոճով եւ յետամնաց տիրացուի նման կամ Երգ Երգոցը եւ կամ Արարանի գեղջկական երգերը կ'ընդօրինակէ: Մոդեռն չէ: Ոչ Նադսոն(*): Է, ոչ Լերմոնտով:

— Այն մէկն ալ Գիւմրեցի չէ, քու հայրենակիցն է, նոյնպէս վոնտուածներէն: Անունը՝ Վահագն Դեմիրջեան: Կ'ըսեն լաւ արձանագործ է: Բայց ի՞նչ պիտի լինի էջմիածնի հացը ուտողը: Կ'ուղէ Արտահան դնալ եւ տէրտէր դառնալ:

Այսպէս, նաեւ միւսներու մասին ծանօթութիւններ կ'առնէի: Կը վիճէինք, աւելի շուտ կը բամբասէինք եւ շատ կ'ուղէինք որ այդ երէցները մեղ մարդու տեղ դնէին, բայց անոնք իրենց շատ հեռու կը պահէին, երեւի մեղ «լակոտ» համարելով:

Իմ ծանօթութիւնը Գիւմրիի մասին կը սահմանափակուէր անոր խեղճուկ պարտէզով եւ այդ պարտէզի բնակիչներով, զոր ներկայացուցի: Բուն Գիւմրին իր բնակիչներով անտառի նման անհետաքրքրական էր եղած ինձ համար. ան «լոթիներու, կոօներու» հաւաքածու կ'երեւար տչքիս, ինչպէ՞ս կընայի կապուիլ անոր հետ, լինելով «ինտելիկենտ» մը:

Ինչպէ՞ս զոռող էին «սադի» բնակիչները, իրենք իրենց վրայ սիրահարուած:

Մի օր, Երբ հպարտութեամբ «կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում, որոտ ու կայծակ զլխուս են քափում» տողերը անդիր ըրած կը կրկնէի, Գիւմրեցի մէկը, լայն փաչաներով, ըսաւ ինձ.

— Այ զուրումսաղ, թէ աստղերը կը փայլին, Երկինքը կապոյտ է, ալ ինչը՞ղ որոտ ու կայծակ զլխուգ կը թափուին:

(*) Ռուս բանաստեղծ, որու գործերը ամբողջ ոռւս Երիտասարդութիւնը կը լացնէին:

Այդ «գուռումսագը» ու Գիւմրիի սադը իր հասարակութեամբ, զիս յուսահատեցուցին եւ համոզեցին որ ամենապարապ քաղաքն է աշխարհի վրայ :

1904-ին, երբ եկայ Գիւմրի, Թախթի, Բասենի եւ Կարսի շրջանները պտտելէ յետոյ, ես փոխուած էի, բայց Գիւմրին իր տեղն էր : «Ղուրումսաղ» հայհոյանքը յիշեցի եւ ալ «սաղի» կողմը չնայեցի, սեւ ու կարմիր դմբէթաւոր եկեղեցիներուն մօտէն անցայ, բայց զանոնք չնկատեցի :

Յակոբ Զիլինգարեանը, որ Գիւմրեցի էր, ըստ .

— Այժմ տղերքը անպատճառ հաւաքուած են, դործի վրայ են : Նախ՝ դնանք, տեսնենք թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ :

Եւ մեզ առաջնորդեց տուն մը, ուր մարդիկ կ'ելլէին ու կը մտնէին, կարծես «բիթ բաղար» լինէր : Դրան առջեւ կը խօսէին բարձր, իսկ սրահներու մէջ՝ փսփսուքով : Դահլիճը մըտանք, լուռ էին ամէնքը, կարծես նորահարս լինէին : Սեղան մը կար հոն դրուած, չորս կողմը խառն ի խուռն նստած էին մարդիկ, իսկ անոնց կեղրոնը՝ «կոլա շապիկ» փողկապով գեղեցկադէմ մարդ մը, որուն Վահան Զալլաթեան անունը տուին :

Մենք որ ներս մտանք, ոտքի ելան եւ «Վա՛յ բարով եկաք» ըսելով, տեղ հրամցուցին : Վահանը իր աջ ու ձախ կողքերը առաւ Սերդէյն ու Յակոբը : Զիս չէր ճանչնար : Ոտքի մնացի, բայց ինձ ալ անկիւն մը տեղ մը ճարեցին :

— Ներեցէ՛ք մեզի, մէկ ժամ չի տեւեր այս բարեկամներուն գործերը վերջացնելը : Օրը երկու ժամ հոս կը ժամադրուինք, որ փողոցէն, խանութէն, սրճարանէն աղատինք եւ գործերը հանդիսաւ կերպով տեսնանք, — բացատրեց Վահանը : Դառնալով հերթի սպասողներուն, ըստ .— կարճ խօսեցէք եւ հերթով մօտիկցէք :

Իրարու ետեւէ կը մօտենային կոմիտէներու, Ենթակոմիտէներու ներկայացուցիչները : Հաշուեփակի էին եկած : Իրենց ծոցէն կը հանէին հաշուեկշիռները եւ կը ներկայացնէին, դըրպանէն կը հանէին դրամները եւ կը հաշուէին ու ժամանակաւոր ստացագիր մը կ'առնէին մինչեւ հաշիւներու ստուգումը, երբոր

Կարմիր կնիքով ստացագիր պիտի առնելին:

Անոնց յաջորդեցին զեկուցում տուղները, խնդրատուները, այլեւայլ դործերով եկածները, որոնց ամէն մէկուն կարճ պատասխաններով կը բաւարարէին եւ կամ նոր ժամադրութիւններ կուտային գիշերուայ համար:

Շարժանկարի նման այս գործողութիւնները, որքան ալ հետաքրքրական լինէին մեզ նման գիտողներու համար, յոդնեցուցիչ էին կատարողներուն համար: Վահան Զալլաթեան իր դերը յանձնեց իր ընկերներէն մէկուն, որուն անունը չեմ յիշեր, եւ մեզ հրաւիրեց կողքի սենեակը սուրճ խմելու: Ոգեւորուած, ան ներկայացուց շրջանի կացութիւնը: Թէեւ ամէն բանի մէջ իր դերը կը մատնանշէր, բայց, ընդհանուր առմամբ, կ'երեւար որ Գիւմրիի կուսակցական այս շրջանը իր վերելքի մէջ էր եւ իր դանդուածը կը շնչէր եւ կ'ապրէր կ. Կոմիտէի միջոցով:

Ոչ մէկ տարբերութիւն չէի տեսներ կարսի եւ Գիւմրիի միջեւ: Գիւմրին նոյնն էր, ինչ որ կարսը: Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, շրջանները՝ շրջանակներու, շրջանակները եւ թաղամասերը՝ խումբերու: Խումբ, ենթակոմիտէ, կոմիտէ, կ. Կոմիտէ: Նոյնը ինչ որ կարսի մէջ — կառավարութիւն մը հայկական՝ ուսւ կառավարութեան մէջ. առաջինը՝ իրական, երկրորդը՝ ձեւական:

Ինչ որ կարսի շրջանի մասին ըսի, Եթէ փոխենք մարդոց անունները եւ դերակատարներու դիմադրերը, կը ներկայացնէ Գիւմրին իր շրջաններով: Բատ իս՝ տարբերութիւնը կը մնար միայն այն, որ կարսը սահմանային շրջան էր եւ հոն կային սահմանային կոխւներ ու անոնց մասնակցող զինուորներ, իսկ եթէ հոս՝ Գիւմրիի մէջ, այդ չկար, ատոր փոխարէն ան այդ կոխւներուն սաղմամթերք եւ այլ նիւթեր մատակարարող վայրն էր:

Յակոբ Զիլինդարեանը դոհ էր որ իր բնագաւառը սեւ երես շրջան մը չէր: Ես այնքա՞ն խանդավառ էի Վահանի տեղեկութիւններով, որ քիչ կը մնար ելլէի դայն համբուրելու:

Բայց Վահան Զալլաթեանի համար, իմ եւ Յակոբի դնահատումները կարեւոր չէին. կարեւորը Սերդէյի դնահատութիւնը վաստկելն էր, որովհետեւ Սերդէյն էր դարձած կարսի նա-

հանդի կուռքը : Վահան զայն կը դիտէր եւ անոր տպաւորութիւնը կ'ուզէր հասկնալ : Բայց Սերգէյը դետին կը նայէր եւ բան չէր հասկցներ : Վերջապէս, լեզու ելաւ եւ հարցուց .

— Մենք ինչացո՞ւ ենք, որ մեղ այդ լաւ բաները կը պատմես :

— Որ դուք հասկնաք դրութիւնը, հարեւան շրջան ենք :

— Ըստ իս՝ շատ լաւ չէ ձեր վիճակը : Դու Կ. Կոմիտէի անդամ ես, վտանգաւոր է Կ. Կոմիտէի մէկ անդամի համար իրեն ցուցադրելը : Այդ կրնան ընել դործիչները : Միթէ՞ հոս ուրիշ մարդ չկայ, որ դու եւ քու ընկերները հրապարակ էք նետուած :

— Հասկցայ, — վիրաւորուած պատասխանեց Վահանը, — Մենք կարսի Կ. Կոմիտէն չենք, որ դաւուլը կախենք մեր վզէն եւ չոմբախը տանք գործիչներուն ձեռքը : Մեր գործը մեր ձեռքով կ'ընենք : Մենք ոչ ծոյլ ենք եւ ոչ ալ վախկոտ :

— Կը սխալիս, ծուլութեան կամ վախկոտութեան հարց չկայ, այլ Կ. Կոմիտէի ապահովութեան : Զուկը դլխէն կը բռնուի, իսկ դուք ձեր գլուխը կը ցուցադրէք եւ կը վտանգէք ամբողջ կազմակերպութիւնը :

— Այդպէս բան չկայ : Կարսում խառն է ազգաբնակչութիւնը, հոս անխառն է : Զեր տանը զող կայ, հոս բնաւ չկայ : Հոս կարիք չկայ աչքապուկ խաղալու :

Սերգէյը լսեց դժգոհութեամբ, չպատասխանեց, բայց քթի տակ կ'ըսէր . «Ես չեմ հասկնար թէ այս մարդկանց որոնածն ի՞նչ է» :

Երբ բաժնուեցանք Վահան Ջալլաթեանէն եւ մնացինք Յակոբին հետ, որ ինձ նման հիացած էր Ջալլաթեանին վրայ, Սերգէյը ըսաւ .

— Կարսի մէջ ունինք Պլօ թափաւորը, որ սիրելի է, որովհետեւ իր լոպազութիւնով իրեն վնաս կը բերէ, իսկ կուսակցութեան՝ օգուտ : Ան մանուկ մըն է, ոչինչ չի փնտուեր, բայի իր վրայ ուշադրութիւն դրաւելէ եւ աֆարըմ փաղաքչութիւնը վաստկելէ : Զեր Վահանը այլ ապրանք է : Մութ է անոր որոնածը : Զեզ վտանդ կայ : Օր առաջ անկէ աղատիլը բարիք է :

Սերգէյի այս կարծիքներէն դժգոհ էր Յակոբը : Ես ալ տարօրինակ կը դտնէի Սերգէյի բացասական վերաբերմունքը :

Մի՞թէ Սերգէյը անոնցմէ է, որոնք՝ ով ալ որ փայլի, ով ալ որ թափ ու եռանդ ցոյց տայ, անոր գլխուն կը զարնէ։ Լսի իրեն իմ կարծիքը, որ շատ վիրաւորեց զինքը։ Դառնացած պատասխանեց։

— Լաւ, թո՛ղ ձեր ըսածը լինի, անոր կաշին դաբախանան (սպանդանոց) կը ճանչնանք։

Անցան մէկ թէ երկու տարի։ Կովկասէն եկողները պատմեցին որ իմ հիացմունքի առարկայ Վահան Զալլաթեանը հարուստի մը տղայ է փախցուցած՝ դրամ կորզելու համար։ Կուսակցութեան ահարեկման վախէն՝ ան փախած կորսուած է Ռուսիոյ խորքերը։ Զարմացայ, շատ յուզուեցայ եւ զղջացի որ անտեղի կերպով վիրաւորած էի Սերգէյը։ Գրեցի անոր այդ մասին։ Ան ինձ պատասխանեց։

— Յակորն է այժմ, որ Վ. Զալլաթեանի մահը կ'որոնէ։ Ես ձեղի չըսի՞ որ նմաններու կաշին միայն դաբախանի մէջ կարելի է ճանչնալ։

Իրաւունք տուի Սերգէյին եւ համոզուեցայ որ բնազդով մարդը ճանչնալը, առանց տուեալի, կարեւոր բան մըն է եղեր։ Բայց այդ չնորհքը, ըստ երեւոյթին, ինձ եւ Յակորին տրուած չէր, այլ միայն Սերգէյին։

* * *

Գիւմրի շատ էի եղած, բայց զայն չէի ճանչնած այնպէս ինչպէս որ պէտքն էր։ Համօ Զանփոլատեանը, թէեւ հարուստ դասէն, բայց մարդամօտ եւ ծակ ու ծուկ մտնող էր։ անոր ընկերացայ։ Ան ինձի ըսաւ։

— Գիւմրի դալ եւ տունը նախաճաշել, փոան առջեւ չկանգնիլ եւ Գիւմրիի «եաղլին» չուտել, կը նշանակէ բան չհասկանալ։

Այդպէս ալ ըրինք եւ գացինք փուռ՝ ուտելու «եաղլին» որ համով տարբեր է այլ տեղերի «եաղլի»էն։ Յաճախորդներու մէջ էր 12 տարեկան դարբինի աշկերտ մը, մրոտած քթով։

— Ուստաս 4 եաղլի կ'ուղէ, բայց տաք-տաք պիտի լինի։

— Այ օղուլ, տաք-տաք ինչպէ՞ս կընայ ըլլալ։ մինչեւ որ տանիս, պիտի պաղի։

Տղան իր մըսու քթով բորբոքուեց .

— «Այ օղուլ» դուն ես : Երբուանէ^թ քու օղուլը եղայ , զուռումսաղ :

— Ծո , ի՞նչ ըսի որ ինձ զուռումսաղ կ'ըսես , շա'ն ձագ : Ես «եաղլի» չունիմ :

— Տես , տես , այնպէս հերսըս հանէյ կը , որ կ'ասես քարըմ գտնիմ եւ շան սատակ ընեմ . իստին աշէ (նայէ) , եաղլիները տուր , թէ չէ քու հախէդ կուզամ :

Այս անհամաչափ կոիւը մրոտած քթով փոքրիկի եւ պեխերը ոլորած հաստափոր հացթուխի միջեւ զուարճալի էր եւ հետաքրքրական : Յաճախորդները կ'ուտէին եաղլին եւ ժըպտուն աչքերով կը սպասէին այս աքլորամարտի վերջաւորութեան , իսկ Համօն կրակին վրայ իւղ կը լեցնէր իր ծիծաղներով եւ կ'ըսէր փուասլանին .

— Տղան իրաւունք ունի , ուստան տաք-տաք եաղլիներ կ'ուզէ , ինչո՞ւ կ'ուշացնես : Ինձ դառնալով կ'աւելցնէր . — Գիւմրին այսպէս է . մեծով , պստիկով կոիւ կ'ուզէ : Կոիւ որ չլինի , «եաղլու» տաք ու պաղի վրայ կոիւ կը բանայ : — Իրաւունքը քուկդ է , դարձաւ տղային , իմ եաղլու կէսը դու կեր , մինչեւ փոէն տաք-տաք եաղլիներ դուրս հանէ քու ուստայի համար :

Տղան արհամարհական աչքերով չափեց Համօն եւ ըսաւ .

— Ի՞նչ է , ինձ աղքա՞տ կը կարծես որ քու աւելցուկդ ուտեմ :

Կոիւը կարող էր դառնալ մեր վրայ . մատներս լալտկեցինք եւ ուղղուեցանք դէպի Վաղոյի «պատուալը» (զետնայարկը) :

Վաղոյի «պադուալը» անուն հանած էր . անոր մասին կը խօսէին նոյն իսկ Գիւմրիի սահմաններէն դուրս : Բայց թէ ի՞նչն էր անոր առաւելութիւնը եւ արժէքը , գիտցողը չէր խօսեր , իսկ չգիտցողը այնպէս կը խօսէր , որ կարծես Երուսաղէմի կամ Ար . Կարապետի վանքը լինէր :

— Գիւմրի գնացիր , Վաղոյի պադուալը մտա՞ր , — կ'ըսէին մարդիկ իրարու :

— ԶԵ՛, փնտռեցի, բայց չդտայ:

— Որ այդպէս է, բանմ ալ չես տեսած. Ես մտած եմ եւ Վաղոյին ալ ճակատը պաղած եւ անոր անուշ գինին խմած:

Բայց չկարծէք թէ այդ մարդը ճիշտ կը խօսէր: Ան ո՛չ Վաղոյի պաղուալը մտած էր եւ ոչ ալ Վաղոյին տեսած ու ճակատը պաղած: Այդ բոլորը ան երեւակայած էր եւ ատով իր մօտիկութիւնը կ'ուզէր ցոյց տալ Վաղոյի գործին:

Շատերը մեր զինուորներէն, պահեստապահներէն եւ կամ զէնք փոխադրողներէն կ'ասէին.

— Որքա՞ն ըսեցի Վաղոյին, որ մեծ արկղներով չտայ զէնքերը, պահել չի լինի, ականջ չկախեց:

Բայց պէտք չէր հաւատալ այդ ըսածներուն: Ճիշտ է որ զինուորի ձեռքի զէնքը եւ մեր պահեստներուն մէջ եղածները Վաղոյի շնորհիւ ձեռք բերուած էին, բայց ինքը՝ զինուորը նոյնիսկ Գիւմրի չէր եղած եւ Վաղոյի պաղուալը ո՞ւր էր եւ Վաղօն ո՞վ էր՝ բնաւ չէր գիտցած:

Կ. Կոմիտէի անդամները, ինչպէս եւ աչքի ընկնող ընկերները, հպարտ էին որ առատութիւն կար իրենց զինամթերանոցներուն մէջ: Անոնք նման էին այն մեղուաբոյծին որ հըպարտ է իր ստացած մեղը առատութեամբ: Բայց ինչպէս մեղուաբոյծին անծանօթ է, թէ ինչպէ՞ս կը պատրաստուի այդ մեղը եւ ո՞ր տեսակի մեղուն է պատրաստողը, այդպէս ալ այդ ընկերներուն անծանօթ էր իրենց ձեռք բերած զինամթերքի աղբիւրը եւ ձեռք բերելու ձեւն ու միջոցը: Անոնց յայտնի էր միայն, որ Պաղուալի Վաղօն իրենց այնքան զէնք կրնայ տալ, որքան որ իրենք ոյժ ունենան պարտկելու: Եթէ այդպիսիք, Զալլաթեանի նման, ասէին թէ Վաղոյի հետ այս որոշեցինք, այս ծրագրեցինք, ականջ պէտք չէ կախէիր: Ճիշտը այն էր որ Պաղուալի Վաղօն լիազօրութիւն առած էր Կ. Կոմիտէէն ամէն ինչ ընելու, որոշուած վայրի մէջ ապահով կերպով իր բերած զէնքերը թափելու առանց վճարումի:

Եթէ ես ալ ձեզ ըսեմ որ հարցի էութիւնը լրիւ գիտեմ, ականջ մի՛ կախէք: Այդ գիտէին միայն Վաղօն եւ Սվաղցի Բիճան (Յարութիւնը), որոնք իրենց ըրածն ու գիտցածը իրենց փորի մէջ կը պահէին:

Իմ գիտցածը պատմած են Սերդէյն ու Յակոբը, որոնք աւելի մօտիկ էին գործին եւ շատ մտերիմ՝ Վաղոյին։ Եւ որովհետեւ Կարսի շրջանը գլխաւոր պարտկողն էր ձեռք բերուած ռազմանիւթի, աւելի հաւանական է որ անոնց պատմածը ճշմարիտ ու իրական էր։ Անոնք ինձ հասկցուցած էին որ Թախիթի, Բասենի եւ Կարսի մեր պահեստների աղբիւրը Պաղուալի Վաղօն էր եւ պատուիրած էին նոյնպէս, որ այդ մասին ծաղտուն չհանեմ, եթէ կ'ուղեմ իմ գլուխը փորձանքի չենթարկել։

Համօն ինձ կ'առաջնորդէ Վաղոյի պաղուալը։

«Պաղուալ», «պաղուալ», երբ կ'ըսէին, ես կը պատկերացընէի Թիֆլիսի Տիլիպուճուրը, ճերմակ սփոցներով, ծաղկամաններով, փայլուն սրուակներով եւ աման-չամաններով ու տեսակ տեսակ խորտիկներով, ուր ամէն ինչ կայ, բացի սոխակի լեզուէն պատրաստուած համեմներէ։ Արդէն կը պատրաստուէի, Համոյի հաշուոյն, լաւ քէյֆ մը ընել։

Համօն կանդ կ'առնէ փողոցի մը մէջ ծակի մը առջեւ, որտեղէն գինու եւ այլ խմիչքներու հոտը դուրս կը փէջ եւ ուր պէտք է երթայիր շունչդ բռնած, ոլորուն սանդուխներով, գետնի տակ։

Աղջամուղջի մթութեան մէջ, հաղիւ կը նշմարես մի քանի սեւ սեղաններ առանց բազմութեան եւ դարակները շարուած սրուակներով։ առաջը՝ դախլը, ետեւը երիտասարդ մը նստած։ Անդին քանի մը տակառներ դինու եւ դարեջրի։ Վաղոյի պաղուալ ըսածը այս է եղեր…… Մի գուփ, առանց պատուհանի, լոյսի եւ խորտիկների, փորուած քարի ու հողի մէջ։

— Համօ ջան, դո՞ւ ես, էս ո՞ւր ես կորեր։ Երկար ժամանակ է մեղի չես հանդիպիր, ենտըր չես ըներ։

Հստ երեւոյթին, մօտիկ մարդ էր խօսակիցը, որ Համոյի ձեռքը բռնած կը սեղմէր եւ բաց չէր թողեր։ Կը թօթուէր ու կը թօթուէր եւ իր գեղեցիկ աչքերով կը շոյէր զայն։

— Վաղօ, ադ ի՞նչ կ'ըսես կը։ Ենտըր չեմ ըներ։ Դուք ենտըր չէք ընէ, ձեր Յակոբ ենտըր չի ըներ, ինձի լակոտ կը կարծէ, իմ ուխտէն յետ կ'ընէ կը։

— Լաւ, լաւ, գիտեմ կը, սիրտդ մի՛ առնէ, բան մը կը չինենք։ Ի՞նչ հրամցնեմ։ Հետինդ վէ՞վ է։

— Քեզի պէս վերի արտի ցորեն, ես ալ՝ ձեր պոչը։ Եկած
եմ, տեսնինք իմ դործը կը լինի՞։

Վաղօն աչքի տակով ինձ չափեց, լուրջ բայց սիրալիր կեր-
պարանք առաւ եւ մի քանի տեսակ խմիչքներու սրուակներ վե-
րէն վար առաւ։

— Ո՞րը հրամցնեմ ձեզի, հարցուց Վաղօն եւ առանց պա-
տասխանի սպասելու, լեցուց բաժակները։

— Այս ամենէն լաւն է, բարի յաջողում, — ըսաւ եւ իր
դլուխը քաշեց։ — Այժմ Համօ ջան, պատմէ, թէ ինչպէս ուզե-
ցիր մէկէն եւ հօրդ հարստացնել եւ աղի դինը մէկէն ձգել։

Եւ Վաղօն, կողքերը բոնած, սկսաւ ծիծաղել, իսկ Համօն
վառօդի պէս պայթեցաւ։ Ես այդտեղ միայն հասկցայ Համոյի
տնտեսական տաղանդը։

— Վաղօ, ի՞նչ կը ծիծաղիս, քու դլուխն ալ հօրս դլխու
պէս փայտէ՞ է շինուած։ Իմ հաշիւը ճիշտ է, ձեռնտու եւ
արդար։ Աղի փութին 40 կոպէկ կուտան, չէ՞։ Այդ 40-էն 15
կոպէկը կ'երթայ միջնորդներուն։ 15-ը կ'երթայ գրասենեակնե-
րու ծախքին, բանուորներուն, որոնց քթին ջուրը պիտի քաշել,
կշողին, հանուած աղը դասաւորողին եւայլն։ Տակը կը մնայ
10 կոպէկ հանքը բանեցնողին եւ կառավարութեան։ Այժմս դու
ըսէ։ Եթէ այդ աղը 10 կոպէկի ծախեմ եւ աւելորդ 30 կոպէկի
ծախսէն ազատիմ, վնասուողը ո՞վ պիտի լինի եւ օգտուողը ո՞վ։
Մի միլիոն աղ ուտող կայ մեր հանքէն։ Թող չորս անդամ պա-
կաս դնով ուտեն։ Քանի մը տասնեակ, կամ հարիւր միջնորդ
աղ ծախող կայ։ Թող անոնք ալ վնասուին, հոգս չէ։ Քանի
մը հարիւր բանուոր կայ, անոնք ալ թող պայմանները փոխեն
եւ այնոկտ աշխատին։ Իմ լրածն ի՞նչ էր, որ հօրս հետ միա-
սին, ինձ մատի փաթթոց շինեցին։ Ըսի բոլորին թէ ով իր
ձեռներով աղը կը հանէ, իր միջոցներով կը տանի, անոր կու-
տամ չորս անդամ պակաս դնով։ Մարդիկ թափուեցան ոտքով,
էշով ու ձիով, սայլով եւ ուղտով, իրենց քլունկով, իրենց բեռ-
ները առին 10 կոպէկով եւ երեք ամսուայ մէջ տարին այնքան,
որ մէկ տարուայ մէջ չէր ծախած հայրս։ Ի՞նչ պակսեցաւ հօր-
մէս կամ կառավարութենէն։ Անոնք շահեցան։ Հասկցի՛ր, որ
անոնց չէչ վնաս չի լինի եթէ հինդ կոպէկի ալ ծախուի։ Հասկը-

ցի՛ր, որ աղահանքը հազար տարի ալ անցնի, բնաւ չի դգար թէ իրմէ բան մը պակսած է։ Անոնք ժլատ են, ագահ։ Անոնք ոչ ուտել գիտեն եւ ոչ ալ դրամ վաստկել։ Դուն ալ ելեր անոնց հետ միացեր իմ վրայ կը ծիծաղիս։

Համօն իր հօր վրայ թափուելիք թոյնը Վաղոյի առջեւ թափեց։ Իսկ Վաղօն, թէեւ կը շարունակէր ծիծաղիլ, բայց ըսաւ։

— Քեզ անկեղծ կ'ըսեմ, ես խնդրի էութիւնը չէի հասկցած, բայց այժմս կը տեսնիմ որ իրաւունքը քու կողմ է։ Համօն զո՞ եղաւ որ իրեն գնահատող մէկը դտաւ։

Երբ Համօն իր պատմութիւնը կ'ընէր, մէկը բարձրահասակ, ջղուտ եւ բարտի ծառի պէս համաչափ, մօրուքը սեւ, աչքերը թուխ եւ կատուի պէս փայլուն, կանդնեցաւ Համոյի դլխուն, ձեռները սեղմեց անոր ուսերուն եւ ըսաւ։

— Հասկցայ որ քեզ լակոտ ըսողներն են լակոտ։ Քեզմէ, Համօ ջան, մարդ դուրս պիտի դայ։ Երբ նեղը մնաս, ես քու կողքին եմ։

Համոյի աչքերը փայլեցան.

— Բիճա ջան, նստիր։ Վա՛ղօ, մէկ հատ լից Բիճայի համար։ Ես քու հոգուն մատաղ, ինձի բոլորը լակոտ կ'ըսեն ու կ'երթան։

Երբ Բիճա անունը լսեցի, սարսուռը բռնեց զիս։ Սերդէյն պատմած էր անոր սապոնած պարանի մասին, որով մարդ կը խեղդէր։ Եւ Բիճան ինձ կը թուար մի պօա օձ որմէ աղատում չկայ, թէեւ ան գեղեցիկ տղամարդ էր եւ վրան ոչինչ չկար հրէշային։

Վաղօն ու Բիճան էին մեր դինամթերքի աղբիւրները եւ անոնց շուրջն էին հիւսուած անհաւատալի յանդղնութիւններ եւ վճռականութիւններ։

Ի հարկէ այս առասպելական մարդոց ես ոչ մէկ հարցում ըրի իրենց ծառայութեանց մասին, բայց Յակոբի եւ Սերդէյի ըսածները պիտի փոխանցեմ ձեղի։

Գիւմրին զինուորական քաղաք էր, զօրանոցներով լեցուած։ Հոն էին եւ բանակի գլխաւոր պահեստները Անդըրկովկասի ճակատին համար։ Այդ պահեստները կը պահպանուէին յատուկ զօրամասով, որ իւրաքանչիւր երկու ժա-

մը մէկ անդամ պահակները կը փոխէր, իւրաքանչիւր երկու ժամը կը ստուգէր կնքուած դռներուն կնիքները եւ որոնց անաղարտ լինելու դէպքում միայն՝ պահակը կ'ստանձնէր պահակութիւնը :

Վաղօն գեղեցիկ էր, երիտասարդ, ամուրի, ուրախ եւ առատաձեռն : Ան քաղաքավար էր։ Գիւմրիցի լինելով հանդերձ, տեղական տարազ չէր հագներ, այլ զինուորական, թէեւ առանց ուսնոցներու : Զէնքեր դնելու կուսակցական իր պարտականութիւնը նախապէս կատարած էր ճիշտ այնպէս, ինչպէս Յակոբը Կարսի մէջ, բայց ճանձրացած էր եւ կ'ըսէր .

«Կաթիլ կաթիլ փոր չի կշտանայ, մի այլ ճամբայ պիտի դտնել» :

Կը ծանօթանայ պահեստներու պահպանման սպային հետ, եւ կը հասկնայ որ ան նիւթապէս կը նեղուի : Անոր բացերը կը դոցէ, խմիչք, ուտելիք կը ճամբէ, եւ շուտով ընտանիքին մտերիմը կը դառնայ : Օր մըն ալ կ'առաջարկէ իրեն յանձնուած պահեստներէն երկուսը դատարկել այնպիսի ձեւով մը, որ կնիքները անվթար մնան եւ ոչ ոք դաղտնիքը հասկնայ : Եւ քանի որ տարին մէկ կամ երկու անդամ ընդհանուր քննութեան կուգան, ինքը այժմէն իսկ խնդրատու կը դառնայ իր տեղափոխութեան : Եթէ ի վերջոյ բացուի դաղտնիքը, ինքը չի լինիր պատասխանատուն : Ասոր դիմաց ինչ որ կ'ուղէ՝ կը վճարուի : Կարծեմ քսան հազարով կը համաձայնուին : Միաժամանակ, պահեստները պահպանող զօրամասին մէջ, (թիւով 1000) Վաղօն կը դտնի շուրջ 25 հայ զինուորներ : Զանոնք կը կաղմակերպէ եւ անոնցմէ՝ կ'ընտրէ հինդ թէ վեց ամենավստահելիները, որոնք ծարաւի էին «Երկիր» գնալու : Խօսք կ'առնէ՝ իրարու հետ ապրիլ, իրարու հետ մեռնիլ եւ ամէն վտանգ յանձն առնիլ :

Այդ ամէնը կարդաղըելէ վերջ, հարցը կը պարզէ Բիձային, որուն հետ մտերիմ էր :

— Իմ վրայ կը վերցնեմ մտնել զօրքի պահեստատները եւ ինչ որ կայ հոն՝ թափել դուրս, դրան առջեւ, — կ'ըսէ

Բիճային : — Այդ ինչպէս կ'ընեմ, հէջ մի հարցնէ : Դու կարո՞ղ ես քու վրան առնել՝ իմ դուրս թափածը, հեռացնելը եւ ապահով վայր մը փոխադրելն ու պարտկելը :

— Գործը դժուարին է, Գիւմրին ալ մեզ հետ կրնանք վառել, չեմ կրնար իսկոյն պատասխանել, գնանք տեղին վրայ, վերջը կը պատասխանեմ :

Կ'երթան ու ապա կ'որոշեն հետեւեալը :

Գործը կը բաժնուի իրարմէ անկախ երեք մասերու :

Բուն գողութիւնը պիտի կատարէ Վաղօն, երկու ընկերներով եւ բանակի պահապան դինուորներով :

Գողցուածի փոխադրութիւնը եւ հետքերը կորսնցնելու պարտականութիւնը իր վրայ կ'առնէ Բիճան, 10 ընկերներով, չորս կառապանով, մէկ հովիւով, չորս կառքով եւ 200 ոչխարով (Այդ ոչխարները պիտի արածէին պահեստանոցի շուրջը, հետքերը սրբելու համար) :

Գողցուածը պիտի պարտկէին Կարսեցիք : Այս վերջին գործին համար կը խօսին Գիւմրիցի Յակոբին հետ, որ Կարսի գործիչն էր եւ որուն պաշտօնն էր դէնքերու դնումը :

— Երկաթուղու վարչութեան հետ խօսք մէկ ենք ըրած՝ Տուլայի դինուորական գնացքներու բեռները վար իջեցնել կայարանի մը մէջ : Քեզ կարող ենք յանձնել զէնքերը այս ինչ բլուրին տակը : որքան որ պարտկես, կարող ենք բերել . վտանգն ու աղատումը քու վրան : Որոշուած ժամին ապրանքը պիտի ձղենք ու գնանք :

— Ի՞նչքան ապրանք կարող էք տալ եւ քանի՞ անգամէն, կը հարցնէ Յակոբը :

— Կ'ուզես օրը մէկ վակոն, կ'ուզես կէս, կ'ուզես չորս ֆուոգոն :

— Շաբաթը կը յուսամ չորս ֆուրդոն պարտկել, աւելին դժուար է : Ի՞նչ է զինը եւ ինչպէ՞ս վճարել :

— Զրի է : Եթէ կարողանանք նուէր տալ 20,000 ռուբլի, անհաշիւ ապրանքի տէր կը դառնանք, դու պիտի տաս 10,000-ը, մնացածը մենք կը ճարենք : Երբ ամէն ինչ յաջող գնաց, կ'ըսենք Կ. Կոմիտէներուն եւ յետ կը դանձենք :

— Կ'երթամ այդ գործին, յաջողի թէ չյաջողի : Մէկ

ալ չի հանդիպիր այսպիսի պատահար, եթէ ծուղակի մէջ չէք:

Յակոբը կը կանչէ Ախլցիսացիներու ամենափորձառու հին ընկերները, Ուսուլ-Խէջօն, Լեւոնը, Աշիկը, կը կանչէ նաեւ Մշեցի Սարօն, Արամայիսը եւ ուրիշները: Յանձն կ'առնէ «պարտկելու» գործը կազմակերպել եւ Վաղոյին կուտայ 10,000 ռուբլին:

Ատկէ վերջը երեք բաժան գործերը յաջողութեամբ կ'իրականանան եւ հոյակապ գաղտնի ոստիկանական վէպի մը կերպարանքը կ'առնեն:

Վաղօն կը ներկայանայ իր բարեկամ գնդապետին, 5,000 ռուբլի առաջը կը դնէ եւ կ'ըսէ.

— Ինձ պիտի տանիս այս դիշեր պահեստատունը, դուռը պիտի բանաս, վրայէս պիտի կղպես եւ պիտի կնքես: Երեք օրէն մնացած դումարը կը ստանաս: Երբ փորձանք պատահի, քեզ վտանգ չկայ, դիս անճանաչելի դիակ կը գտնեն:

Պահակ չկայ: Ըստ Վաղոյի պատուէրին, ան թաքնըւած, որ ոչ ինքը տեսնի եկողը եւ ոչ սպան ճանչնայ իր պահակ զինուորը: Սպան կը քանդէ կնիքը. Վաղօն ներս կը մտնէ: Ապա գնդապետը նորէն կը կնքէ դուռը եւ կը ձգէ կ'երթայ: Վաղօն պահեստանոցին մէջ բանտարկըւած է:

Պահակը կ'երեւայ սպայի հեռանալէն վերջ, կնիքը կը ստուգէ եւ կը կանչէ.— «Ամէն ինչ կարգին է, գործիդ նայէ»:

Վաղօն մէկ ժամ եւ մէկ քառորդ ունի գործ ընելու համար: Պատուհանի հաստ երկաթէ խաչկապ ութը ձողերը կը սկսի սղոցել իր նուրբ գործիքներով: Տենդագին կ'աշխատի, դուրսը պահապանը ջղային դառնալով կ'երթայ կուգայ, հրացանը ուսին:

— Հինգ րոպէ մնաց իմ փոխուելուն, դադրեցուր. Երեք օրէն ինձ նորէն կը բերեն:

Վաղօն պիտի մնայ, քանի որ չէ կրցած բոլոր ձողերը սղոցել: Կատուի պէս կը քաշուի դրան ետեւ: Կը լսուի

ոտքերու համաչափ զարկը : «Կառառուլ, ստոյ» (Պահա'կ, կեցի'ր), — կը լսուի հրամանը : Կը մօտիկնան, կը զարնուին դրան եւ կախուած կնիքը կը շարժի : «Կառառուլ, շագոմ մառշ» (պահա'կ, քայլերով յառաջ) : Վաղօն չունչ մը կը քաշէ : Պահակը յետ եւ առաջ համաչափ կը քայլէ :

Եւ այսպէս երեք օր ու երեք դիշեր, իւրաքանչիւր երկու ժամ անգամ մը նոյն գործողութիւնը կը կատարուի :

Վաղօն անօթի է, բայց հաց չունի, ծարաւ է եւ մի սրուակ զարեջուր միայն բերած է :

Երրորդ օրը կէս դիշերին, դուռը կը զարնուի :

«Ես եմ» : Պահակը համաչափ յետ ու առաջ կը քայլէ պահեստատան առջեւ : Իսկ Վաղօն կրկին իր գործին է անցած եւ կէս ժամէն պատուհանը բացուած է : Անոր խաչկապ երկաթէ ձողերը, իբր մի ամբողջութիւն, այնպէս են բաժնուած պատէն, որ անհնար է բաժանումը նկատել, եթէ ամուր չես հրեր դայն :

Վաղօն կը մաքրէ փոշու հետքերը, դուրս կ'ելլէ պատուհանէն, ձողերը տեղը կը դնէ, պատուհանը կը դոցէ, եւ ուրախութենէն կը համբուրէ զարմացած պահակը : Նոյն դիշերն իսկ կը ներկայանայ զնդապետին, 5,000-ը կը դնէ առջեւը եւ կ'ըսէ, — «Մնացածը ինը օր յետոյ» . . .

Սպան շշմած էր, չէր հասկնար կատարուած հրաշքը : Դուռը դոց է եւ կնքուած, իսկ անհնար էր պատը եւ հիմքը ծակելով դուրս գալ : Վաղօն կը խարէ, ըսելով թէ կեղծ բանալիով դուրը բացած է եւ կեղծ կնիքով նորէն կնքած : Այսպէս կը մոլորեցնէ զնդապետը, որ երեք տանջալից դիշերներու եւ ցերեկներու լնթացքին կմախք էր դարձած :

Երեք օր ետքը, ժամը 12 անց, երբ կառառուլը կը հեռանայ պահեստանոցէն պահակը փոխելէն վերջ, քարերուն մէջ թաքնուած երեք հոգի կը մօտենան պահեստատանը, նշանները առնելէն վերջ : Վաղօն կը հանէ երկաթէ խաչկապ ձողերը եւ եկողները ներս կ'անցնին պահեստին մէջ : 10 րոպէ չանցած, կը մօտենան զգուշութեամբ Բիճային մարդիկը, ներս եղած մարդիկ դուրս կուտան արկղները, միւսները կը շալկեն եւ կը կրեն ներքեւ :

Այդպէս մէկ ժամ ու կէս կ'աշխատին դրսի ու ներսի մարդիկը, առանց զիրար տեսնելու եւ ճանաչելու։ Այդ գործողութիւնը կը կատարուի տասնըերեք անգամ մէկ ամսուայ մէջ, առանց ոեւէ փորձանքի, մինչեւ որ լիք պահեստատունը կը դատարկուի։ Մոռցուած է միայն Վաղոյի բերած պայուսակը, իր գործիքներով, եւ գարեջրի դատարկ շիշը, որ ութը ամիս յետոյ երեւան պիտի գար։

Բիճան է կառքերին վրայ, չորս ձիով լծուած։ Երբ լիքն են անոնք եւ լաւ դասաւորուած, շալակաւորները, զէնքերը ձեռին, կը նստեցնէ կառքերու վրայ, եւ առաջ կը քչէ։ Կը հասնին կարսէն եկած դատարկ կառքերուն։ Կառապանները իսկոյն կը փոխուին։ Լիք կառքերունը կը թոնին դատարկներուն վրայ եւ կը վերադառնան Գիւմրի արշալոյսին։ Իսկ լիք կառքերը 100-400 քայլ երբ առաջ կ'երթան, կը հանդիպին Յակոբին ձիաւոր եւ զինուած մարդոց, որոնք կը բաժանուին նախ երկու եւ յետոյ աւելի մասերու, որպէսզի իւրաքանչիւր մաս իր բաժին ինկած ապրանքը տանի եւ թաքցնի կարսի նահանգի այս կամ այն գիւղը, կամ պահեստը, առանց գիտնալու թէ ո՛րտեղէն եւ որո՛ւ ձեռքով այդ իրերը ձեռք բերուած են։ Այս վերջին գործողութեանց շատերը մասնակից են եղած, նոյն իսկ ինձ վիճակուեց Մէզրէի եւ Բեռնայի մէջ եղածներուն հաշիւը տեսնել։ Ինծի սակայն կը թուէր թէ զէնքերը գնուած են կամ Տուլայէն բերուած։ Ոմանք կը կարծէին թէ Գիւմրիի կամ Ղըզըլ-Զախչախի կայարանապետներու հետ կարդադրուած խնդիր մըն է, բայց կային կասկածողներ ալ այդ մասին, մանաւանդ որ Արամայիս ճանաչած էր Բիճան։ Ատկէ զատ, կայարաններու կողմէ չէ որ եկած էին լիք կառքերը։

— Ըստի թէ չըստի, այս Վաղոյի, Բիճայի սատանայութեան գործերն են, կը հաւաստէր ան։

Ինչ որ ալ ըլլար, իրականութիւն էր որ ռազմանիւթով մենք ուժովցած էինք։ Բազմութիւնները այդ կը զգային եւ ամէն մէկը իր գլխուն զոռ տալով, կ'ուզէր այդ «մէտէն»ի (հանքի) աղբիւրը ճանաչել եւ տեսակ տեսակ առաս-

պելներ կը ստեղծէր : Օրինակ, ոմանք կ'ըսէին որ այդ բոլորն ընողը Բիձան է, որ իր մէջքի վրայ փաթթած ունի սապոնած չուան մը, եւ որո՛ւն վրայ որ կասկածէր թէ թոյլ բերան է, կամ մատնութեան հակամէտ, Վաղոյի պաղուալին մէջ չուանը վիզը կը դցէր եւ կը խեղղէր ու հոն բացուած հորի մէջ կը ձգէր : Եւ այլ նման բաներ :

Այս անվաւեր պատմութեանց մէջ ճշմարտութեան բաժին կարող էր լինել, քանի որ Բիձայի ձեռի տակ եղած մարդոցմէ մէկ քանիսը այլեւս չէին երեւար : Միւս կողմէ, Վաղոյին օգնող զինուորները, նոյնպէս, իրենց հրացաններով այլեւս չքացան եւ չերեւացին :

Բանակէն հայ զինուորներու չքանալը աչք ծակող երեւոյթ դարձաւ : Ոմանք կ'ըսէին թէ՝ Բիձան կորսնցուցած է իր չուանով, ոմանք ալ կ'ըսէին թէ Վաղոն փախցուցած է «Երկիր», բոլորովին գողութեան հետքը կորսնցնելու համար :

Այս վերջին ենթադրութիւնն է ամենայն հաւանականը, քանի որ շուտով Սալմաստի մէջ ես պիտի հանդիպէի Սուրէն եւ Գրիշ անունով Ախալքալակցի ցարական բանակի երկու զինուորներու, որ եկած էին հոն եւ միացած Դումանի խմբին : Կը շնչային իրարու, որ ատոնք Վաղոյի մարդիկն էին եւ Գիւմրիի հերոսները, բայց անոնք մերժելով կը մերժէին իրենց Գիւմրի լինելը եւ Վաղօն ճանաչելը : Հաւանաբար, անոնք դիտմամբ կը մերժէին, քանի որ թէ մեր, թէ ռուս կառավարութեան կողմէ մահուան վտանգ կար իրենց համար, եթէ իրենց դադտնիքը դուրս տային :

Շուտով Վաղոյի ծանօթ սպան կորսուեցաւ անհետ : Ան չէր կարող Բիձայի չուանին արժանանալ, քանի որ անոր հետ միայն Վաղօն կապ ունէր եւ անոր գոյութեան մասին Բիձան իսկ չգիտէր : Յետոյ հասկացայ որ իբր հիւանդ, Գիւմրիի վատ կլիման պատրուակ բռնելով, Ծուսիոյ այլ անկիւնները պաշտօնի փոփոխութիւն խնդրած եւ ստացած էր :

Շուտով Գիւմրիէն պիտի չքանար եւ ժողովուրդի աչքին «բոբոլ» դարձած Բիձան, որ մէկ անգամ տեսայ եւ

շատ կ'ափսոսամ որ լաւ չտեսայ: Յետին թւով հասկացայ որ ան Սվազգի էր, եւ կ'ըսեն որ հետագային ան նահատակուեր էր իր ծննդավայրին մէջ: Թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ անունով ան շարունակած էր գործել, ինձ անծանօթ մնաց:

Պետական պահեստի թալանը իրականութիւն էր: Անոր տուած արդիւնքը շատ բեղմնաւոր էր: Ոմանք կ'ըսէին թէ տասնեակ միլիոն փամփուշտ, մի քանի հարիւր հրացան ձեռք բերուած էր: Այդ թիւերը, եթէ անդամ ենթադրական լինէին, ենթադրական թիւ չէ սակայն, 30 մալականի կառքերու բեռը, որ դուրս հանուած էր պահեստատնէն: Այդ հանուածները կը գործածուէին սահմանային մեր կոիւներուն մէջ, կ'ուղարկուէին Երկիր, կը դործածուէին Կովկասի հայ-թաթարական կոիւներուն մէջ: Առանց Վաղոյի եւ Բիծայի այդ նախաձեռնութեան, ո՞վ զիտէ թէ մեր նիւթական միջոցները թուլատու պիտի լինէին, եւ մեր պայքարի արդիւնքը ինչպէս պիտի դառնար:

Վաղօն, միշտ ժպտաղէմ, անցած դարձածէն իրը անտեղեակ, պադուալին մէջ իր սովորական կեանքը կը շարունակէր, եւ շատ կը զարմանար, որ յաճախորդները շատցած էին եւ ուշադրութեամբ իրեն կը նայէին սիրալիր կերպով: Երբեմն ալ ջղայնացած՝ կը բարկանար.—

— Ի՞նչ այդպէս կ'աշես կը (կը նայիս), այ օղուլ, ճանչցա՞ր, ես եմ, Վաղօն եմ, ի՞նչ կ'աշես կը:

— Վաղօ ջան, կ'աշեմ կը, սա՞ղ ես, սալամա՞թ ես, ինչո՞ւ չաշեմ, մէկ-մէկ հատ լի՛ց քու կենացը խմեմ: Եւ մէկ բաժակը սեղանին վրայ թողած, միւսը դլուխը կը քաշէր ու կ'երթար:

Վաւերական էին այդ փաստերը, բայց վաւերական չէին անոնց ծնունդ տուսղ պատմութիւնները, զորս ներկայացուցի, թէեւ բերնէ բերան կը պատմուէին եւ կը պատմուէին նոյն իսկ այնպիսի կարեւոր դէմքերու կողմէ, ինչպիսիք են Սերգէյն ու Յակոբը: Անոնք եւս լսած էին, բայց ուրիշներէ. թէեւ բուն գերակատարներուն հետ եղած էին գրեթէ ամէն օր, անոնց հետ մէկ սենեակի մէջ պառկած եւ զրոյցներ ըրած: Կային անուններ, ինչպէս գնդա-

սլետինը, պահակներունը, որ միայն Վաղօն գիտէր. փոխադրողներունը՝ Բիծան գիտէր, բայց անոնց զաղտնիքը, ով ուզենար գիտնալ՝ ան դաւաճան կը համարուէր։ Յետոյ այդ պատմութիւնները գիտնալէն ոչ մէկ օդուտ կար, բացի վնասէն։ Ուստի, դէմքերը եւ դէպքերը ստուգել կարելի է միայն պետական հին արխիւներու քննութեամբ։ Այդ անպայման սլիտի ճարուի, որովհետեւ գողութիւնը լինելէն 7-8 ամիս անց, քննութիւն բացուեցաւ պահեստը դատարկ լինելու մասին։ Բայց այդ ժամանակ ա՛լ ոչ Վաղօն կար եւ ոչ ալ դերակատարներէն որեւէ մէկը Գիւմրի քաղաքին մէջ։ Գարեջուրի սրուակ մը մնացած էր միայն դատարկ պահեստանոցի մէջ։

* * *

Կարսէն Գիւմրի եկած էինք, բայց ինքներս ալ չգիտէինք ինչ գործի համար։

Ընկերներէս չորսը միայն կը յիշեմ՝ Սերգէյն, Յակոբը, Ռուս-Գէորգը եւ Համօն, որը եկած էր ինքնակամ, առանց հրաւէրի։ Մեղ առաջնորդեցին Գէորգ անունով մէկի «Նոմեռաները» (Հիւրանոց), որ տարօրինակօրէն ինձ կը յիշեցնէր եջմիածնի Ղազարապատ կոչուած հիւրանոցը։ Հոս վանք չկար, բայց միաբանական եւ ուխտաւորներու մթնոլորտ մը կար։ Խումբ խումբ մարդիկ տեղաւորուած էին համարներուն մէջ, ըստ իրենց վայրերու, ամէնքն ալ, մեղ պէս, Երկիր գնալու նպատակով։ Անոնք ոչ ժողովրդական եւ ոչ ալ կուսակցական ներկայացուցիչներ կ'երեւային։ Ոմանք նոր Դաշնակցականներ էին, ոմանք՝ հին, ոմանք արդէն անուն հանած էին, իսկ ոմանք կը դտնուէին անուանի դառնալու ճամբուն վրայ։ Պարզ կ'երեւար որ տարբեր ուղղութիւններով գնացող ճամբորդներու հանդիպում մըն էր, ճամբորդներու, որոնք հաւաքուած էին իրենց ուղեկիցներն ընտրելու կամ ոյժեր դասաւորելու համար։

«Հանդիպումը»՝ լաւ, բայց ոչ ոքին չէի ճանչնար անճամբ։ Աւելին՝ անոնց անցեալն ու անուններն ալ ոչինչ չէին ըսեր ինծի, որովհետեւ ես բնաւ չէի գիտեր Դաշնակցութեան պատմութիւնը եւ ծանօթութիւն չունէի գործի վրայ գտնուող անձ-

նաւորութեանց հետ : Հանդիպումը օգտակար էր Սերգէյի խառնուածքն ունեցող մէկու մը համար, որ օժտուած էր ծանօթին-անծանօթին մօտիկնալու եւ զբաղեցնելու յատկութիւններով. իսկ ինձ պէս ոզնու բնաւորութեան տէր անձի մը համար, հանդիպումը օգուտ չէր ներկայացներ : Ինձ փնտող չկար, ես ալ ոչ ոք կը փնտոէի : Իմ շրջապատը այսպէսով մնացած էին մեր կարսի սենեակէն եկածները եւ նաեւ ամէնքին յաճախող եւ զուարթացնող Գէորգը՝ «Նոմեռաների» տէրը :

Գէորգը կը յիշեցնէր իր դիմագծով եւ հագուստով վարշաւայի հրեաները. ան բարակ էր եւ երկարահասակ, ունէր փոքրիկ դլուխ մը երկար վզին վրայ եւ մեծ քիթ մը՝ կախուած երեսէն : Կը կրէր Վարշաւայի փոքրիկ դլխարկ մը եւ սեւ երկար վերարկու մը, որ քիչ կը մնար ոտքերը հասնէր : Այդ հագուստը ոչ չէրքէսկայի եւ ոչ ալ վերարկուի կը նմանէր : Գէորգը միշտ կը խօսէր, կ'ուզէր ծիծաղցնել, թէեւ չէր յաջողիր : Սենեակէ սենեակ լուրեր կը տանէր :

Անգամ մը մեղ աւետեց որ Երեւանցիք եկան : Ո՞վքեր էին Երեւանցիք, ինչո՞ւ էին եկած, չէինք դիտեր, բայց հետաքըրքը ուեցանք : Ես դուրս եկայ եւ զարմանք, դէմ դէմի եկայ ծեմարանի իմ ընկերներէն Յովհաննէս Մակարեանին, որ նեղ ճակատին եւ դուռդ մազերուն համար դինքը «Ճիմպանդէ»(*) կ'անուանէինք : Շատ ուրախացայ . վաղեցի դէպի ան եւ համբուրուեցանք : Ես անոր «Ճիմպանդէ» կոչելով, լուրեր կ'ուզէի ծեմարանի ուսուցիչներէն, մեր ընկերներէն, իսկ ան ինձ «դոռիլլա» անուանելով, կը պատասխանէր : Հարցուցի թէ ինչո՞ւ եկած է եւ ո՞վքեր են իր հետինները :

— Հետիններս, — ըսաւ ան, — ոչինչ մարդիկ են, ինչ որ առեւտրական են, ես ալ մօտիկցայ անոնց՝ փոր մը հաց ճարելու համար : Կ'ուզէմ անոնց հետ առեւտուր անել, կաշի, բուրդ, դարի եւայլն կը գնենք :

Հասկցայ եւ այլեւս չպնդեցի : Իմ կարգին ես ալ սուտ մը հնարեցի, որ իրր թէ արձակուրդի մէջ եմ, որպէս սպայ, եւ 15 օրէն պաշտօնիս պիտի անցնիմ Գիւմրիի մէջ : Այժմ հոս «մի

(*) Կապիկի տեսակ մը :

նոմէո» (սենեակ) վարձած եմ եւ ոչ մէկը չեմ ճանչնար այս
ապուռ-նուպուռ (անարժէք, անպէտք) մարդոցմէ: Ի հարկէ,
ան ալ ինձ չհաւատաց:

Ինչո՞ւ համար էին այս մանկական սուտերը, որոնց համար
մինչեւ օրս կ'ափսոսամ, երկու մտերիմներու մէջ: Նոյն օրն
իսկ հասկցայ որ անոնց սենեակին մէջ եղածներէն մէկը թոխ-
մախն էր, Քղեցի Պօղոսը, միւսը Գայլ Վահանը, միւսների ա-
նունը չեմ յիշեր: Իսկ Յովհաննէսը, որ ինծի պէս նորընծայ
մըն էր, եկած էր անոնց հետ, գուցէ չղիտնալով թէ ինչու է
եկած: Այդ մեր սուտերը պատճառ եղան որ ես չմտնէի Յով-
հաննէսի սենեակը եւ անծանօթ մնայի իր ընկերներուն եւ փո-
խաղարձաբար: Կ'ափսոսամ, որովհետեւ այլեւս այդ մարդիկ
բնաւ չպիտի տեսնէի, չպիտի հասկնայի անոնց մտքերը եւ բաղ-
ձանքները: Ամէնքն ալ պիտի նահատակուէին մի քանի ամիս վեր-
ջը Քոռուն եւ Մոսունի կոիւներու ժամանակ եւ ես անոնց մահ-
ուան մասին պիտի լսէի Քիշմիշ Թափայ գիւղին մէջ, որ հաղիւ
մի քանի տասնեակ քիլոմէթր հեռու էր անոնց ինկած վայրերէն:

Յովհաննէսը զոկ էր, Աքուլեցի: Ճեմարանի մէջ կ'ուղէին
զայն հեղ եւ քրիստոնեայ մարդ մը դարձնել, բայց ան ըմբոստ
էր եւ միշտ պատրաստ քննադատելու ամէն կարդ ու կանոն, որ
իր ճաշակին չէր համապատասխաներ: Անոր հետ կը մըցէի
վագելու եւ «բերդ» խաղալու մէջ եւ շատ անզամ մենք կը վի-
ճէինք այդ մըցումներու ատեն եւ ատիկա պատճառ դարձած էր
մի մտերմութեան: Աւելին անոր մասին ես չղիտէի: Ինչպէ՞ս
ան մտած էր Դաշնակցութեան մէջ եւ ի՞նչ դործեր կատարած
էր, ինծի անծանօթ մնացած է: Մի բան, սակայն, պարզ է.
քանի որ ան կ'ուղեկցէր Գայլ Վահանին ու թոխմախին, ուրեմն
բան մը կը ներկայացնէր: Անոր եղբայրները շարունակեցին
ծառայել միեւնոյն գաղափարներուն եւ հասարակական ասպա-
րէզին մէջ որոշ դեր մը կատարեցին: Մակարեան եղբայրնե-
րէն Մինասը մեռաւ վերջերս թեհրան, իսկ միւսներու մասին
լուր չունիմ:

Երեւանցիներու սենեակի կողքին, կը բնակէր շարժուն մի

մարդ, եւրոպացու դիմագծերով, երեսը միշտ սափրած, որ յաճախ ել ու մուտ կ'ընէր Երեւանցիներու սենեակը։ Սերգէյն անդամ մը ինծի ըսաւ.

— Տղա՛յ, ի՞նչ ես քու մէջը քաշուեր։ Կ'ուղես Վան Երթալ, բայց մարդու երես չես տեսներ։ Գնանք Երկաթի մօտ։

Յակոբն ալ միացաւ եւ միասին դնացինք։ Ո՞վ էր Երկաթը, ես չղիտէի, միայն առասպելախառն բաներ մը լսած էի անոր մասին, որ իբր թէ նա Ամերիկացի է եւ Սասնոյ Պատասխանատու Մարմնի անդամ, որ վերադարձած է Հնդհ. Ժողովէն եւ նորէն Երկիր կ'երթայ։ Այդ բոլորը զայն կը դարձնէր իմ աչքին մի դերմարդ որուն Երկար անունը միանդամայն կը համապատասխանէր։ Ան միջահասակ էր, հաստատուն մարմնով եւ թիկնեղ, աչքերը կապոյտ էին, կանաչի վրայ, եւ մազերը շէկ, բարի ժպիտը չէր կրնար ծածկել անոր խիստ բնաւորութիւնը։ Սափրուած պեխմօրուքը տարօրինակ կը դարձնէին զայն այդ ատենները, երբ ամէնքը կ'ուղէին Երկար պեխ եւ թաւ մօրուք ունենալ։ Երկաթը երբ Սերգէյին տեսաւ, պայծառացաւ։ ըստ Երեւոյթին շատ կը յարդէր կամ կը դնահատէր զայն։

— Քիչ կ'երեւնաս, ըսաւ, ես ալ զբաղուած եմ, չեմ կրնար քեզ փնտոել...

Իրօք ան շատ զբաղուած կ'երեւէր։ սեղանի վրայ լեցուն թուղթեր, կարծես գրասենեակ էր բացած։ Գրական հայերէնով կը խօսէր եւ ուրիշների ալէս չէր մատներ իր հայ շինականութիւնը։ Խօսքերը կլորցած կ'արտասանէր, որ, անշուշտ, Ամերիկայի ազգեցութիւնն ըլլալու էր։ Առհասարակ, մեղի չէր նմաներ։ մատիտ ունէր ձեռին եւ ծոցատետր, եւ խօսակցութեան ատեն կը նշանակէր ուշաղրաւ կէտերը։ Հարցերուն կը մօտենար ուղղակի, առանց ոլորապտոյտներու ու Երկար նախարաններու։ Երկաթ յանկարծ դիմեց Սերգէյին.

— Զըսիր այս հետինդ ի՞նչ պտուղ է։

Սերգէյն զիս ծանօթացուց եւ յայտնեց իր հիացմունքները ու նաեւ այն, որ մտադրութիւն ունիմ Վան դնալու։ Երկաթը ինծի նայեց, մի քիչ աւելի լաւ տրամադրուած։

— Ուրեմն Վա՞ն կ'ուղես դնալ։ Շատ լաւ, բայց գլուխ կընա՞ս ելնել։ Ես հոն էի քանի մը ամիս առաջ։ Ինձմէ ետքն

ալ հոն հասած են երկու երիտասարդներ։ Դուն անոնց ընկերը չե՞ս։

Հաճելի էր ինծի որ Երկաթ կը խօսէր առանց վերապահութեան, բայց ես գաղափար չունէի ո՛չ Վանի եւ ոչ ալ հոն զնացողներու մասին։

— Վան չեմ գտնուած, ըսի ես, բայց լսած եմ անոր մասին։ Գիտեմ որ Հայաստան է։ Եթէ ես չկարողանամ գլուխ գալ անոր հետ, ան կրնայ ինձ հետ դլուխ ելնել։ Ինչ կը վերաբերի այդ երկու երիտասարդներուն, որ քեզմէ յետոյ Վան դաշած են, անոնք ո՛չ ինծի ընկեր են եղած եւ ոչ ալ ոեւէ գաղափար ունիմ անոնց մասին։

Երկաթ նայեց ինձ եւ ապա դառնալով Սերդէյին, հարցուց։

— Նամակներ կ'առնե՞ս քու Նիկոլէն։ Գիտե՞ս որ ան մերժած է Վանեցիներու հետ դործ ունենալ։ Իշխան անունը առած է Վրան, անցած է Խշտունիքի լեռները եւ Վանէն անջատ առանձին շրջան մը կաղմակերպած է։ Կը ճանաչե՞ս կոմսը, ան որ Վան ճամբուած էր իրը նկարիչ։ Դուրս կուղայ որ բնիկ Վանեցի է եղեր, այդ զէշ չէ, տեղացիներու հետ կրնայ եօլա դնալ։ Բայց ատոր անպատեհութիւնն ալ այն է որ Սասունը պիտի տուժէ եւ ճամբուած նիւթերը կրնան տեղ չհասնիլ։ — Երկաթ քիչ մը ջղայնացած, շարունակեց։ — Զարմանալի մարդիկ են։ Քանի մը իրեր եւ հարիւր ոսկի էի թողած որ ճամբեն Սասուն։ Մարդիկը ելեր եւ յետեւէս կը զրեն թէ չ'արժեր առանձին սուրհանդակ հանել զանոնք ճամբելու, եւ նոյն ատեն կ'աւելացնեն, որ հոստեղ ալ կարիքի մէջ ենք։ — Այս դո՞րծ է։

Մենք բան մը չէինք հասկնար, մանաւանդ որ ոչ մէկ կապ ունէինք Վանի հետ։ Այդ նկատելով, Երկաթ մեղմեց իր բարկութիւնը եւ դարձաւ ինծի հեղնելով։

— Վան կ'ուզես երթալ, բայց անո՞ւնդ, դիրքդ որոշա՞ծ ես։ Ուշացեր ես, քեզի տիտղոս չի մնացեր։

Վիրաւորական թուացին ինծի անոր այդ խօսքերը եւ ես ըսի։

— Պարոն Երկաթ, ես իմ անունն ու դիրքը այս վայրկեանիս որոշեցի։ Իմ անունն է «Ասեղ»՝ շինուած քու Երկաթէն։ Պէտք

եղած ժամանակ անով կար կ'ընեմ, իսկ տեղն եղած ատենա ալ կը ծակեմ։ Դրանով գոհ կը մնա՞ս։

— Այ տղայ, աս խածան կ'երեւայ, բայց ըսածը շատ տեղին էր, ըսաւ Երկաթը ժպտելով։ Սերգէյն եւ Յակոբը նոյնպէս կը խնդային եւ, շարունակելով զիս ծանօթացնել անոր, կ'ըսէին որ Թորգոմին պէս ոռւս զինուորական եմ։

— Որ այդպէս է, դու ինձ հետ եկ, բայց ո՛չ Սասուն եւ ոչ ալ վան, այլ երկուքին մէջտեղը։ Եւ հանելով իր թղթերու մէջէն քարտէս մը, շարունակեց։ Զարմանալի սահմանափակ եւ քարացած հասկացողութիւններ ունինք։ Ո՞ւր կ'ուզես գործել — Վան կամ Սասուն։ Ո՞ւր կ'ուզես երթալ — Սասուն կամ Վան։ Կարծես Հայաստանի մէջ այլ տեղ չկայ գործելու, աւելի մարդաշատ, աւելի չնորհալի, աւելի ամուր, քան Վանն ու Սասունը։ Զենք կրնար ըմբոննել որ այդ երկու վայրերու վրայ աչք տնկելով, թշնամու ուշադրութիւնն ալ կը սեւեռնիք ատոնց վրայ։ Զենք կրնար ըմբոննել որ չկեղրոնանալով մէկ կէտի վրայ եւ բոլոր մնացած գաւառներու մէջ ալ ծաւալուելով, կը տարածենիք այնտեղ բնակող զանդուածներու մէջ մեր գաղափարները եւ մենք այդպէսով աւելի կը զօրանանք, իսկ թշնամին, ընդհակառակը կը տկարանայ, չկրնալով որոշել թէ ո՞ւր զարնէ։ Այդ տեսակէտէն մօտենալով խնդրին, պիտի ըսեմ, որ թէեւ չեմ ճանչնար Իշխանը, բայց ճիշտ եւ օդտակար կը գըտնեմ անոր որոշումը, որ չէ ուղած Վան մնալ եւ Ռշտունիքն է ընտրած իրեն գործունէութեան վայր։

Այս յառաջաբանէն յետոյ, որ խիստ հետաքրքրական տեսութիւն մըն էր, եւ զուցէ մեր թերութիւններէն հիմնականը կը մատնանշէր, Երկաթը բացաւ իր ձեռքով մեծցուցած Ախլաթի, Նեմրութի, Գրգուռի եւ Բիթլիսի քարտէսը եւ համողուած շեշտով մը ըսաւ։

— Նայեցէք այս քարտէսին։ առանց այս տեղերը ամրացընելու, առանց զանոնք տիրապետելու, ի՞նչ արժէք ունին Սասունն ու Վանը։ Անոնք անջատ անջատ մասեր են, առանձին առանձինն ինեղդուելիք նահատակներ եւ ուրիշ ոչինչ։

Երկաթը գտնուած էր թէ Վան, թէ Սասուն եւ թէ Ախլաթ, եւ այդ պատճառով ալ անոր խօսքերը կշիռ ունէին։ Ատկէ զատ,

ՎԱՂԱՐՇԱԿ (ԿԱՅԾԱԿ)

անոր տեսութիւնները տրամաբանական եւ ճիշտ կը թուէին։ Յակոբը եւ Սերգէյն լրացուցիչ հարցումներ կը տեղային քարտէսի մասին։ Ես այդ չէի ըներ, որովհետեւ ամէն ինչ ինծի համար պարզ էր։

Մենք դեռ քարտէսով էինք զբաղած, երբ ներս մտաւ Ռուս-Գէորգի եւ Երկաթի նման միջահասակ, հաստատուն, շագանակագոյն մազերով ու չէկ պեխերով մէկը, որ Մշեցի Վաղարշակն էր։ Երբ Վաղարշակը տեսաւ բացուած քարտէսը եւ մեզ՝ ծռած անոր վրայ հետաքրքրութեամբ, բացականչեց։

— Երկաթ նոր մարդ է զտել եւ քարտէսը բացած իր էշ կը քշէ։ Ականջ մի՛ կախէք, անոր ըսածը խելացի է, բայց գըլխու գալիք բան չէ։

Ես թնաւ չէի տեսած Վաղարշակը։ Սերգէյն ու Յակոբը երեւի ինձմէ աւելի դիտէին անոր մասին, բայց անոնք ալ անծանօթի նման էին։ Այդ անսպասելի յայտարարութիւնը շշմեցուցած էր մեզի։ Երկաթ նստաւ աթոռին վրայ եւ լոեց։ Լուսէինք եւ մենք։ Սերգէյն էր, որ խանդարեց այդ լոռութիւնը, ըսելով։

— Պարոն Վաղարշակ, բայց ինչպէ՞ս կրնայ լինել որ Երկաթի ըսածները խելացի կը դտնես, բայց անոնց այդքան հակառակ ես։

Վաղարշակ բորբոքուեց։

— Նոր վառեակներ են ելած, Երկաթէ հաւկիթներ կ'ուղեն ածել։ Դու Սերգէյ, դիտեմ որ շատ դործ ըրած ես Սասունին օդնելու համար, այդ դործը պիտի կրկնապատկես։ Հասկցիր, որ թէ Դուրան եւ թէ Սասուն մահուան սպառնալիքի տակ են, անոնք դրամ չունին, պէտք է դրամ հասցնել. անոնք պլուխ չունին, պիտի պլուխ հասցնել. անոնք փամփուշտ չունին, պէտք է փամփուշտ հասցնել. անոնք դէնք չունին, պէտք է դէնք հասցընել։ Եթէ ատոնք չհասցնենք, ամէնքն ալ պիտի մեռնին, իսկ եթէ պիտի մեռնին, մենք ալ անոնց հետ պիտի մեռնինք։ Ահա այսպիսի վիճակի մէջ ենք եւ Երկաթը, բացած իր քարտէսը, դոր հաղար անգամ տեսած եմ, նորէն նոյնը կը կրկնէ եւ ձեզի ալ ճամբայէն կը հանէ։

Երկաթը տեղէն շարժեցաւ եւ բերանը բացաւ.

— Վաղարշակ, կը հասկնամ քեզ եւ բիրտ խօսքերէդ չեմ վիրաւորուիր։ Դու կ'ըսես տունը հրդեհ է ինկած եւ ջրերը պիտի վաղեցնել հրդեհի վայրը։ Այդ է, չէ՞ քու ուղածը, եւ դուն այլ բաներ ո՛չ կ'ուղես լսել եւ ոչ ալ հասկնալ։

— Այս, այդ է։

— Իմ ուղածն ալ այդ է, բայց քու ցանկութեամբ չէ որ ջուրը կը հասնի իր տեղը։ Այս նամակը կարդա՛։ Զգած դրամներս տեղ հասնելիք չունին, որովհետեւ միջոց չունինք զանոնք տեղ հասցնելու։ Ատոր համար նախապէս ճամբայ չենք ստեղծած։ Կ'ըսես թէ մեղ դլուխներ են պէտք. առ այս նամակը, կարդա՛, եւ կը տեսնես որ եղած դլուխները, օձիք թօթուելով, կ'ուղեն աղատուիլ։ Կ'ըսես մեղ թէ փամփուշտ եւ դէնք պէտք է, բայց

տեղ հասցնելու համար նաեւ ճանապարհ եւ հնարաւորութիւն պէտք է : Ատոր համար է որ ես կը մտածեմ : Դու կը հարկադրես զիս խօսիլ այնպիսի բաներու մասին, որոնց մասին հոս չէ որ պիտի խօսինք : Կրնայիր քու ըսելիքները առանձին ըսել : Չեմ առարկեր, քանի որ տունը հրդեհ է ինկած, պէտք է առանց պատճառներու մէջ մտնելու, տուն շտապել ջրամաններով, բայց ատոր համար անհրաժեշտ է որ նախ եւ առաջ զիտնանք տունի ճամբան : Ինչո՞ւ, ուրեմն, կը յուզուիս ամէն անզամ երբ այս քարտէսին վրայ կը խօսինք :

Այս միջադէպը Երկրի երկու կարեւոր դործիչներու միջեւ մեզի համար անծանօթ աշխարհ մը բացաւ : Միաժամանակ իմ աչքին ա'լ աւելի բարձրացաւ Երկաթը, որու անսահման անձնագոհութիւնն ու նուիրածութիւնը ենթակայ էին անոր բանականութեանը : Մեծցաւ աչքիս նաեւ Վաղարշակը, որ անտեսելով բոլոր տեսակի բանականութիւնները, մոլեուանդօրէն դէպի կրակ կը վազէր : Պահ մը մենք լուռ կը խոկայինք, երբ Վաղարշակը ըսաւ .

— Իրաւունքը Երկաթինն է . Ես գաւառէն նոր դուրս եկած մարդ եմ, սրտէս եկածը դուրս տուի, առանց խորը մտածելու :

Երկաթ նորէն տեղէն վեր ելաւ եւ ինձ հարցուց .

— Ընկերներդ կ'ըսեն որ քիչ թէ շատ բան կը հասկնաս, քանի որ ինքդ ալ սպայ ես . ըսէ, ուրեմն, ի՞նչ է քու կարծիքը : Քարտէսն ահա առջեւդ է :

Դժուար էր այս քննութիւնը, մանաւանդ որ այդ մարդը, եղած միջադէպէն յետոյ, հեղինակութիւն դարձած էր աչքիս : Քանի մը վայրկեան մտածելու պէտք եղաւ, պատասխան դտնելու համար :

— Անվիճելի կը համարէմ ձեր այն միտքը, — ըսի ես, — որ ձախողութեան դատապարտուած են բոլոր այն կղզիացած վայրերը, որ կապ չունին եւ նոյնանման նպատակներ չեն հետապնդեր իրենց հարեւան շրջաններու հետ : Չեր ըսածը այնպէս հասկցայ, որ յեղափոխական կէտերը իրը շղթայ մը, օղակ առ օղակ իրար պիտի շաղկապուին եւ ատոր համար ալ ոյժերու բաշխումը պիտի լինի օղակներու վրայ եւ ոչ թէ կեղրոնացուի մէկ կամ երկու տեղ : Եթէ ճիշտ եմ հասկացած, այդ նպատա-

կայարմար կը դտնեմ : Մի հարցում , սակայն — Վանայ Շուկի մէջ մեզ տրամադրելի նաւատորմիղ ունի՞նք :

Յանկարծակիի եկած՝ պատասխանեց .

— Ի հարկէ ոչ , բայց նաւակներ երբեմն կը դտնենք :

— Եթէ այդպէս է , ուրեմն , ըստ այս քարտէսի , Ախլաթն ու Նեմրութը չեն կրնար օղակ ծառայել Վանի եւ Դուրանի միջեւ : Նեմրութը այն վայրը չէ որ կարողանայ ծառայել ժողովուրդին իբրեւ ապաստան եւ կոռուի վայր : Ան կապուած է Մուշին եւ Սասունին , բայց կտրուած է Վանէն՝ ծովով , ուր նաւատորմիղ չկայ : Ան կրնայ կապուիլ Արճէշին , Ալաշկերտին , Երեւանին , բայց չի կրնար կապուիլ Վանին առանց Խութ-Ռըտունիքի : Իսկ իբր կոռուի վայր , Նեմրութ յարմար է թշնամիի կողմէ դրսէն ըրած յարձակումներուն համար , բայց իր հրաբուխի բերանով անյարմար մեր ինքնապաշտպանութեան համար՝ ներսէն : Այդպիսով ան ծուղակ մըն է անոնց համար , որ ապաստանած են այնտեղ : Ես այդպէս կը կարծեմ :

Երկաթը չվիճեց եւ խօսքը փոխելով հարցուց .

— Ուրեմն , դուն կ'ուզես ինձի հետ դալ , թէ՞ կը մնաս քումտագրութեանց մէջ՝ անցնիլ Վան :

— Վան չէ , բայց կը գերազասէի Վասպուրական երթալ : Ախլաթը փաստօրէն Տարօնի մէկ մասն է եւ անոր մասին նախապաշտպանման ունիմ . ան շատ կտրուած է աշխարհէն :

— Բայց ուշացած ես , եթէ քանի մը շարաթ առաջ լինէր , դիւրին էր : Այժմ երբ Հաճի Լեւոն , Զոյ Աղան դացին , դուն ինչպէ՞ս կրնաս գնալ :

— Այնպէս , ինչպէս միւս գնացողները , պատասխանեցի , եւ այդ պատասխանով յուսահատեցուցի Երկաթը : Ան այնպիսի դէմք մը առաւ , որ մինչեւ օրս չեմ կրնար մոռնալ . կարծես իր նայուածքով կ'ըսէր ինձ . — «Այ դու սիրելիս , այ դու անպիտան , ինչո՞ւ ինձի հետ չես դար , ինչո՞ւ այդ աստիճան անուղղայ ես» : Այդ նայուածքը նկատեցին եւ Ռուս-Գէորգն ու Սերգէյն :

— Մենք շատ փորձած ենք տարհամողել զայն , — ըսին անոնք , — բայց ան ուխտած է Վասպուրականին մատաղ լինել :

Երկաթը բարի դէմք առաւ .

— էհ, վնաս չունի, ուխտդ թող կատարուի, բարի ճանապարհ...

Այդ եղաւ իմ առաջին եւ վերջին տեսակցութիւնս Երկաթին հետ : Միայն մէկ տեսակցութիւն, բայց այնքա՞ն նոր հորիզոններ բացաւ այն ինծի : Իմ առջեւ ցցուած էր մարդ մը որու մէջ կ'եռար զգացմունքը, որու մէջ մեծ պայքար կար բանականութեան եւ զգացմունքի միջեւ, եւ որ ի վերջոյ կը համաձայնէին իրարու հետ ի շահ հանրութեան եւ ի վնաս անոր անձնական գոյութեան : Երկաթը ինձ մեծ կը թուէր :

Միւս օրը սենեակ վերադարձան Սերգէյն ու Յակոբը, մի ծրար իրենց ձեռքին : Տիսուր էին, կարծես հողեհանդիստէ կը վերադառնային : Սերգէյն իր թաւ յօնքերի տակէն զետին կը նայէր, Յակոբ, պատժուած մանուկի ալէս, մտախտով թղթի վրայ կը խղմըզէր : Երկուքն ալ ճայն չէին հաներ, կարծես կը վախնային, որ եթէ խօսք մը ըսեն, պիտի չկրնան զսպել իրենց լացը : Մօտեցայ ծրարին եւ տեսայ որ վրան դրուած էր «Զբանալ : Երբ որ ուղեմ, ուղարկել ինծի . եթէ չպահանջեմ՝ պահել : Երկաթ» :

Սերգէյն ըսաւ .

— Պատուիրեց, որ քեզ մնաս-բարով ըսենք : Ան մեկնեց իւրայիններու հետ :

Լոռութիւն տիրեց : «Գնաց», «զնաց» խօսքը արձիճի նման գլխուս մէջ կը դառնար ծանրօրէն, բայց չէի կրնար հարցնել թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ գնաց : Սովորութիւն չկար նման հարցումներ ընելու : Կրնար պատահիլ որ իրենք ալ չղիտնային այդ եւ եթէ ղիտնային ալ, տրուելիք պատասխանը պիտի ըլլար .— «Ես ի՞նչ զիտնամ» . . . :

Երկաթի մասին հաստատ տեղեկութիւններ ես չունիմ, եղածները ընդհանուր խօսքեր են, որ չեն պարզեր անոր արժէքը ոչ իր մարդ եւ ոչ ալ իրը կուսակցական դործիչ : Բարեբախտաբար, այն թղթերու ծրարը որ Երկաթը ձղած էր՝ կը մնայ իմ մօտ : Այժմս երբ 48 տարիներ են անցեր, կարծեմ մեղք գործած չեմ լինի, եթէ ծածկագրով ու կեղծ

անուններով գրուած Երկաթի օրատետրը բանամ եւ միացը-նեմ Յուշերուս, մի աղօտ լոյս նետելու համար անոր կեանքին վրայ^(*):

* * *

Մտաւորական դիմագծով հետաքրքրական մարդ մը կար, որ բոլոր սենեակները կը յաճախէր եւ փսփսուկով կը խօսէր մասնաւորապէս կարեւոր դէմքերուն հետ: Որու հետ որ ան երկար խօսէր, ան կը մեկնէր ու կ'անհետանար, իսկ ինքը կը մնար նորէն փսփսուքով խօսելու ուրիշներու հետ եւ զանոնք ճամբու դնելու: Այդ տժգոյն, բարակ մարդէն շատ չէի ախորժեր: Ան մեր հիւրանոցի մէջ չէր ապրեր, այլ դուրսէն կուղար: Ես Վահան Զալլաթեանի նման մարդ մը կը կարծէի դինքը, կամ շատ շատ վարժապետ մը:

Մէկ անդամ տժգոյն մարդը մեր սենեակը մտաւ: Պազուալի Վաղօն եւ Ռուս-Գէորգն ինձ հետ էին եւ մենք կը շաղակրատէինք: Վաղօն, երբ ներս մտնողը տեսաւ, իսկոյն տեղէն վեր թռաւ ակնածանքով: Ես ու Գէորգը նստած մնացինք եւ բարեւեցինք, ինչպէս անծանօթի եւ պատահական այցելուի մը կը բարեւեն: Ոչ ես եւ ոչ ալ Ռուս-Գէորգը գաղափար ունէինք թէ ո՞վ էր Պարոն Ս. Զաւարեանը, զոր մեղ ներկայացուց Վաղօն: Այդ թռաւականներուն կրնայինք դեռ եւս չդիտնալ թէ ով է հիմնադիրներէն մէկը այն կուսակցութեան որի դրօշի տակ ուխտած էինք մեռնիլ: Այս կարդի հետաքրքրութիւն նոյն իսկ անտեղի ու ապահովութեան տեսակէտէն վտանգաւոր կը համարուէր: Մամուլի, գիրքերու, եւ հրապարակային ժողովներու մէջ՝ կենդանի եւ աչքի ընկնող զեկավարներու անունը չէր լսուեր եւ ոչ ալ կը խօսուէր անոնց մասին: Մեր զեկավար դէմքերը միշտ կը մնային ստուերի մէջ: Ժպտադէմ, կակուղ ձայնով մը Ս. Զաւարեան կը խօսէր Վաղոյի հետ: Երբ սկսեց հարցնել Ռուս-Գէորգի անցեալէն եւ հասկցաւ որ ան ուսանող է երրորդ կուրսի (կարդի), շատ հետաքրքրուեցաւ անով: Գէորգն ալ իր կողմէ սկսաւ հարց ու փորձ ընել.

(*) Տես Հատոր Ե.

— Պարոն, կարո՞ղ եմ՝ իմանալ քու պաշտօնն ինչ է եւ ի՞նչ գործով դու կը զբաղուիս :

Բարի ժպիտը դէմքին՝ Ա. Զաւարեան պատասխանեց, որ ինքը գիւղատնտես է եւ, իբր այդպիսին, պետական պաշտօնեայ : Եւ երբ իրարու «կոլէկ» ըսելով Մոսկուայի մասին կը խօսէին, ես կը մտածէի թէ ո՞վ պիտի լինի այս Զաւարեանը, որի մասին լսած էի «Քաջն Սիմոն Զաւարով, Սասնոյ լեռներում»... աշուղական երդի մը մէջ : Հարկաւ, երդը այս վարժապետին համար չէ, կը խորհէի ես : Զաւարեան նայեց ժամացոյցին եւ ըսաւ Վաղոյին որ վաղը անպատճառ բերէ բոլոր տղաքը : «Ես հոն կը լինիմ առտուն : Դուք ալ եկէք, զուցէ հետաքրքրական լինի» : Ապա դարձաւ ինձ .— «Դու ալ կուկաս, չէ՞» :

— Այդ Վաղօն դիտէ, պատասխանեցի ես եւ այդ եղաւ մեր առաջին փոխանակութիւնը խօսքի :

Զարքաղի ձորի խորերն ենք, Գիւմրիէն շատ հեռու . մարդու հոտ չկայ, միայն Ախուրեանը, քարերին ղարնուելով, կ'աղմէկէ : Ծաղիկները կոխկրտելով եկած ենք հոս, 15–20 հովի : Հոն է նաեւ Զաւարեան, որուն ոմանք մեծ ակնածանքով, իսկ ոմանք ալ, որ երեւի ինձ պէս չեն դիտեր թէ ան ով է, անտարբերութեամբ կը վերաբերին :

Վաղօն կը բանայ երկու սպայուսակ եւ մէջի եղածը կը շարէ առանձին առանձին : Խստիւ կը պատուիրեն չծխել : Զաւարեան կը խօսի, ջանալով որ բոլորին հասկնալի լինի ըսածը : Իբր նախարան նիւթ ունի այն հարցը, թէ կուուի մէջ կարեւոր են մարդոց որակը եւ նոր ու կատարելազործուած դէնքերը : Կը բերէ դինուորական պատմութենէն օրինակներ, որոնք կը զարմացնեն մեղմէ այն ունկնդիրները, որ անտեղեակ էին ատոնց, իսկ անոնք որ քիչ մը տեղեկութիւն ունէին, հաւանութեան նշաններ կ'ընեն : Կային եւ այնպիսիներ, բարձր կրթութեան տէր, որոնք տարրական կը գտնէին Զաւարեանի ըսածները եւ կը ձանձրանային :

Երկրորդ մասի նիւթն էր սեւ ու ճերմակ վառօղներու պատրաստութիւնը եւ անոնց ոյժը, ինչպէս եւ դինամիթի, մէլինի-

տի, նիտրոգլիցերինի, պէրոքսիլինի ինչ բաղադրութիւններէ կաղմուած լինելը։ Երկու հողի միայն կարծեմ կը լսէին ուշադրութեամբ, մէկը կէս գրագէտ զիւղացի մըն էր, որոնց զիւղին մէջ սեւ վառօդ կը սլատրաստէին նախնական ձեւով, միւսը ես էի, որովհետեւ այդ ամէնը բաւական ընդարձակ ծանօթութիւններով սորված էի թնդանօթաձդային սպայութեան քննութիւններ տալու համար։ Միւսները կը ձանձրանային։

Երբորդ մասը զէնքերու գործածութեանց ձեւերի մասին է, որով կը հետաքրքրուին բոլորը։ Եւ երբ տեսութենէն կարգը եկաւ ոռոմբեր լեցնելուն եւ նետելուն, պէտք էր տեսնել թէ ինչ եռանդ կը ցուցադրէին Վաղօն եւ Ռուս-Գէորգը, որոնք մէկ ոտքի վրայ բարձրանալով, դատարկ ոռոմբը դէպի թշնամին նետելու փորձեր կ'ընէին։ Ես առանձնապէս հետաքրքրուած էի ոռոմբեր լեցնելու տէխնիկով, ինչ որ ինձ օգտակար սլիտի լինէր հետազային։ Բայց ինքը, դատախոսը, հմուտ չէր գործնական աշխատանքներու մէջ եւ գրքերէն քաղած էր իր ծանօթութիւնները։ Ան այդպէս ալ յայտաբարեց։

Դասախոսութիւնը վերջացաւ եւ մենք սկսանք ցրուիլ առանձին առանձին։

Չարքաղի ձորը զեղեցիկ է գարնան։ Թէ ձնծաղիկը թոռմած է, բայց զաթիփան, ուտելու զեղին ծաղիկը, մանուշակը, եւ ուրիշ այլ գոյնզգոյն ծաղիկներ կը ժպտին, կը զարդարեն կանաչները։ Ուտելու զեղին ծաղիկները խաղողի ողկոյզի նման բերանս կը քաշեմ ու կ'ուտեմ։ մանկութեանս յիշատակն էր այդ, մեր կողմը ատոնք կ'ուտեն։ Առաջիցս կ'երթար Չաւարեան, որ ծաղիկներ կը հաւաքէր ընտրութեամբ։ Երբ նայեց ինձ, զարմացած ըստ։

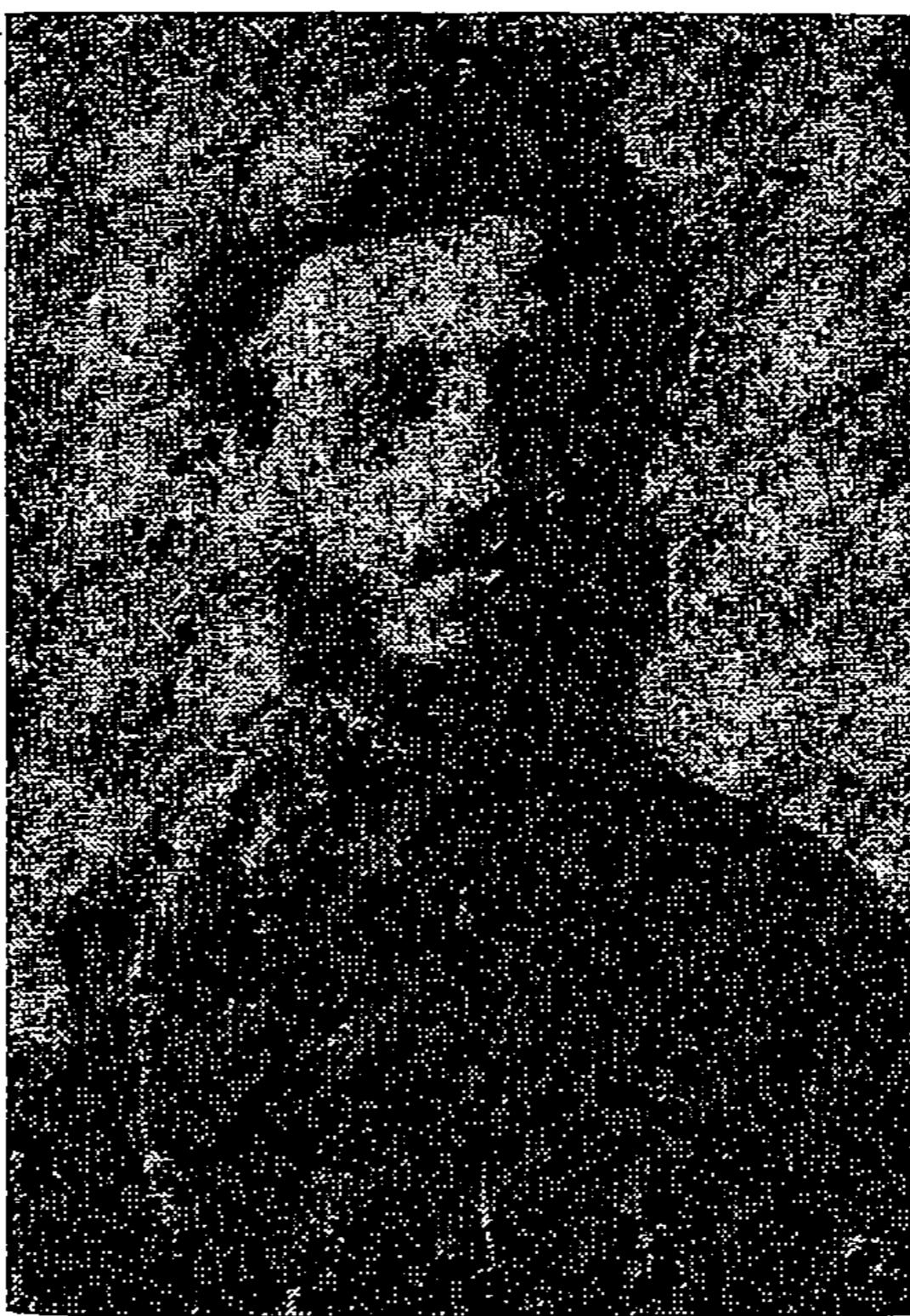
— Դուն այդ կ'ուտե՞ս։

— Այո, պատասխանեցի, ուտուելիքը կ'ուտեմ, մնացած անպէտքը կը թափեմ։

Պատասխանս տարօրինակ թուեցաւ իրեն և ան հարցուց ինձ։

— Այս զասախոսութիւնը օգտակար եղա՞ւ։

— Ի հարկէ ոչ, լսեցին բաներ, բայց չմարսեցին։ Մէկ ժամուայ մէջ ամբողջ մի գիտութիւն անհնարին է մարսել։

ՍԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Վաղօն այդ կոչտ պատասխանէս առնուած՝ բացականչեց։
— Այ օղուլ, մարդավարի չե՞ս կրնար խօսիլ։

— Վաղօ, ընդմիջեց Զաւարեանը, հարցումիս ճիշտ պատասխան տուաւ, ինչո՞ւ կը բարկանաս. Եւ ապա դառնալով ինձ, ըսաւ. — Քու պատասխանէն այնպէս հասկցայ որ նպատակիս հասած եմ. իմ նպատակը չէր երկու ժամուայ մէջ իմ իսկ չմարսած գիտութիւնը մարսելիք դարձնել, այլ միայն գիտցողները դժգոհ թողնել, իսկ չգիտցողներուն ալ ըսել որ զնան հետաքրքրուին այս բաներով։

Զաւարկեցի իր այս խօսքերուն, բայց երբ աչքս ընկաւ մեծ ծաղիկներու փունջին, զոր բռնած էր ձեռքին, ինքու ինձ մտածեցի. — «Այս ի՞նչ մարդ է։ Եթէ յեղափոխական է, ինչպէս կրնայ ծաղկեփունջեր կազմել, երբ իր առջեւ մատաղ լինելու հարցը կայ»։ Այդ օրերուն, տոգորուած էի միայն մէկ

սեւոռուն գաղափարով՝ մեռցնել կամ մեռնիլ։ Այլեւս հասկը-նալու կարողութիւն չունէի։ Զաւարեանը, ով ալ որ ան ըլլար, իմ աչքին ոչինչ մարդ մըն էր, քանի որ կը հետաքրքրուէր ծա-ղիկներով։ Եթէ մէկը ինձ ըսէր թէ ան է Դաշնակցութեան հիմնադիրը, թէ ան է որ կը տնօրինէ մեր կեանքերը, պիտի չհաւատայի եւ, հիասթափուած, պիտի շարունակէի զայն վար-ժամկետ համարել։ 1909-էն յետոյ էր միայն որ ես զայն ճանչ-ցայ, ինչպէս որ պէտք էր։

Գէորդի «Նոմէոները» դատարկուած էին։ Ամէնքը ցըռուած էին։ Վերջին այցելուն եղաւ Սերդէյը՝ որուն հանդիպեցայ բաւականին յուղուած վիճակի մէջ։

— Ես պիտի դառնամ կարս, ըսաւ ինծի, իսկ դու պիտի դնաս։

— Գնաս խօսքը տարօրինակ թուեցաւ ինձ։ Ուղեցի ըսել թէ ես ալ կուղամ կարս, տեսնիմ մօրս եւ ասլա գնամ, բայց ամօ-թէս լուեցի։ Սերդէյն ինձ երկու նամակ տուաւ, մինը դրուած էր իր կողմէ, միւսը Անտօն ստորագրութեամբ, խղբղած գրու-թիւն մըն էր։ Նամակները վրաս թագցրի։

Սերդէյէն բաժնուեցանք։ Ան տաք-տաք կը համբուլէր դիս, իսկ ես անտարբեր էի։

* * *

Միւս օր եկաւ Վաղօն, ինձ ու Համոյին ուղարկելու դէպի Երեւան։

— Երկրորդ կարդի մէջ չորս պայուսակ է դրուած, աչքերդ վրան լինի, բայց դուք տէր չկանզնէք։ Զեր պարտքն է զա-նոնք աւպահով հասցնել Սարդիսի դրասենեակը։

Պայուսակները պայթուցիկներ եւ այլ մթերքներ կը սկարու-նակէին։

— Համօ, ըսի, դու աւելի ճարպիկ ես եւ Երեւանին ալ ծա-նօթ, ա՛ռ վրադ պատասխանատուութիւնը եւ հասցուր այդ պա-յուսակները Սարդիսին, ես քու հրամանին տակ եմ։

— Ինչո՞ւ չէ։ այսպիսի դատարկ բաներու համար Համօն

ճարպիկ է, կրնայ պատասխանատութիւն ստանձնել, իսկ ուրիշ բաներու համար, ան լակոտ է, դառնութեամբ ըստ Համօն։ Լաւ, կ'ընդունիմ առաջարկդ, միայն թէ որեւէ բանի պիտի չխառնուիս։ Վաղոյի կարգադրութիւնը հիմնովին սխալ է։ ինչպէ՞ս կարելի է չորս պայուսակները ապահով տեղ հասցընել, երբ անոնք կը ճամբորդեն երկրորդ կարգով եւ առանց տիրոջ, իսկ մենք՝ երրորդով եւ առանց պայուսակներու։ Ատիկա վախկոտութիւն կամ յիմարութիւն է։

— Լաւ, Համօ, ինչպէս կ'ուզես, այնպէս ըրէ։

Համօն դիս ձգեց ու զնաց։ Հեւալով մեր կառախումբը կը սուրար դէպի Երեւան։ Ես արեւելածաղիկի բոված հունտերը կը չթթացնէի եւ ոուս մուժիկներու նման իմ շուրջը կ'աղտոտէի։

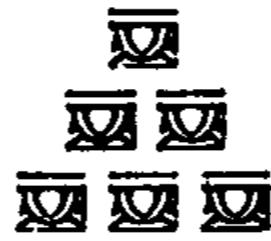
Ժամերը կ'անցնէին, բայց Համօն կորած էր եւ չկար։ Կ'անցնինք Արարատեան դաշտով։ Անհանդիստ եմ։ Էջմիածին երկաթուղային կայարանը իջայ զնացքէն, Համօն փնտուելու։ Զայն տեսայ երկրորդ կարգի մէջ։ Գլխուն հաւաքած ոուս սպաներ ու քաղաքացիներ, կը տնկէին զինին ու օղին եւ քէյֆ կ'ընէին։ Այդ որ տեսայ, հանդստացայ եւ քաշուեցայ իմ խղճուկ վակոնը։

Հասած ենք Երեւան կայարանը։ Ժանտարմները դործի վրայ են, կը դիտեն ճամբորդները։ Անոնցմէ մէկը ուշադրութեամբ ինձ նայեց, ես սմքեցայ եւ արադ կերպով դուրս ելայ կայարանէն։ Յանկարծ տեսայ Համօն, բայց ան մինակ չէր, այլ անծանօթ սպայի մը հետ էր։ Շատ վախեցայ, որովհետեւ կարծեցի որ ձերբակալուած է։ Բայց կը տեսնեմ որ անոնք բարձրածայն կը խնդան, իսկ անոնց կը հետեւէին բեռնակիրները, պայուսակները շալակին, եւ կը կանչեն՝ «Թայտոն, Փայտոն...»։ Համօն ինձ նկատեց, մօտեցաւ, բարեւեց եւ ձեռքս բռնած, տարաւ սպայի մօտ, որ զբաղուած էր կառքի վրայ տեղաւորելով Համոյի պայուսակները։

— Արդեօք տեղ կընա՞յ լինել նաեւ իմ գրասենեակի ծառայողին համար, հարցուց ան, եթէ տեղ չկայ, մի երկրորդ կառք վարձեմ։

— Կարիք չկայ, առջեւը մի տեղ կայ, պատասխանեց սպան, եւ ինձ ծանօթացաւ։

Շատ չանցած, մեր կառքը կանդ առաւ: Համօն սպայի հետ
ժամադրուելով երեկոյեան ընթրիքի համար, դուրս թռաւ ինձ
հետ միասին կառքէն: Մենք առինք չորս պայուսակները, լե-
ցուն տինամիթով: Հակառակ սպայի բողոքին, Համօն առատո-
րէն վարձատրեց թուրք կառապանը եւ կարգադրեց որ սպային
տանի իր ուզած տեղը: Երբ կառքը հեռացաւ, մենք շալկեցինք
պայուսակները եւ, քանի մը քայլ ընելով, մտանք Սարգսի փայ-
տի ու երկաթի անշուք գրասենեակը:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ԵՐԵՒԱՆՔՆ.

ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ. ԱԴՈՆ.

ՃԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ.

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻՆ Ի ՊԱՏԻԻ ԵՐԵԿՈՅԹԸ.

ԻՄ ՃԱՄԲԱՍ ԿԸ ՈՐՈՇՈՒԻ.

ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎ ՀԱՄՈՅԻՆ. ԲՈՐԻԱԶԸ.

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ՀԵՏ ԴԵՊԻ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.

ԽԱՆԼՈՒԽՆԱՐ ԵՒ ՇԱԽԹԱԽԹԻ.

Հազիւ եօթ ամիս կարսի նահանդը մնացի եւ կրնամ ըսել
որ անոր ժողովուրդի մասին, իր բոլոր խաւերով, շատ որոշ
գաղափար մը կաղմեցի: Ինչ կը վերաբերի այդ ժողովրդի
բարձր ղեկավարութեանը, զայն ես զրեթէ չճանչցայ: Տարբեր
եղաւ Երեւանի վերաբերմամբ. տարիներ շարունակ ապրած էի
էջմիածին եւ զանազան առիթներով եղած էի բազմաթիւ ան-
դամներ Երեւան եւ գաւառները, բայց այդ շրջաններու ժողո-
վրդին հետ շփում չունենալով, չէի կրցած ճանչնալ զայն՝ իր
բոլոր խաւերով, բայց առաջին օրն իսկ ես ճանչցայ Երեւանի
վերին ղեկավարութիւնը:

Այս պարագան ակնբախ կը դարձնէր երկու նահանդներու
միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը՝ կաղմակերպական
ձեւի տեսակէտէն: Մինչ կարսի մէջ ժողովուրդը առեղծուած

չը, բայց առեղծուած էր անոր վերին զեկավարութիւնը, իբր անշօշափելի մի էութիւն, Երեւանի մէջ, ընդհակառակը՝ ժողովուրդը առեղծուած, անըմքոնելի բան մըն էր ինծի համար, իսկ զեկավարութիւնը, չօշափելի, տեսանելի իրականութիւն մըն էր: Կարսի մէջ կամքը ժողովուրդին մէջ էր, իսկ Երեւանի մէջ՝ զեկավարութեան, ինչ որ անկատկած, ունէր իր անպատեհութիւնները: Առաջին իսկ չփումէն, ես այդ զգացի եւ տեսակ մը չփոխութեան մատնուեցայ:

Երկու պայուսակով ներս մտայ փայտաշէն, փոքրիկ գրասենեակը, ուր գեղեցկաղէմ, պեխաւոր եւ այծուամօրուս մարդ մը նստած էր գրասեղանին առջեւ: Ան բաւականին հտստլիկ էր եւ շատ բարի նայուածք մը ունէր: Երբ զիս տեսաւ, անմիջապէս հարցուց.

— Ի՞նչ կ'ուղես, զառնուկս:

Իսկ երբ իմ ետեւէն մտաւ Համօն, Երեսը կարմրած եւ մէջքը կքած, ան ոտքի կանդնեցաւ եւ զիս կանչեց յանդիմանական ձեւով.

— Օգնիր տղային, պստիկ է, մէջքը կը կոտրի:

— Զի կոտրի, չի կոտրի, բիճա, արխէյին կաց (մի՛ անհանգստանար), իսկոյն ծառացաւ Համօն՝ վիրաւորուած:

— Լաւ, լաւ, քեզի համար կ'ըսէի: Զեր ուղածն ի՞նչ է, ինչո՞ւ էք եկել եւ ո՞ւրկէ:

— Մենք բան մը ալ չենք ուղէ: մենք կ'ուղենք տեսնիլ Սարդիս Օհանջանեանը: Գնա՛ կանչէ, թող ան մեղ հարցումներ ընէ:

Ժամանակ մը ան ըստաւ.— Զեր փնտուած մարդը ես եմ, խօսեցէք:

Համօն պատին սեղմուածի նման՝ առարկեց.

— Մենք կ'ուղենք Սարդսի միջոցով Կենտրոնականին յայտնել ըսելիքներս:

Սարդիս քիչ մը յօնքերը կիտած պատասխանեց Համոյին.

— Կենտրոնականն ալ ես եմ, անոր նախագահն ալ:

Համոյին ելք չէր մնացեր:

— Կատակ չե՞ս ըներ: Դո՞ւն նախագահ Կենտրոնականին:

Վերջապէս Սարդիսը զայրացաւ.

— Այ լակոտ, անցագի՞ր կ'ուղես, թէ վկայական: Դուն

ո՞վ ես, այն ըսէ :

Հասկնալով թէ որու առջեւ կը դտնուինք, ես ինքղինքս ժողվեցի եւ պատշաճ լոռութիւն մը պահեցի, մինչդեռ միշտ առաջ նետուող Համօն կը շարունակէր.

— Քանի որ դուն ես ամէն ինչը, ա՛ռ, ուրեմն, քեզի բերուած այս չորս պայուսակները : Վաղօն է ճամբած, քեզի «Հատիա» (նուէր) :

— Վաղօ՞ն, ո՞ր Վաղօն, Պաղուալի՞ Վաղօն,— ինքն իրեն կ'ըսէր Սարգիսը եւ յանկարծ կոահելով թէ ինչ կը պարունակեն պայուսակները, թթու դէմք մը առաւ .

— Բա օր ցերեկով այդպիսի բան հոս բերել կը լինի՞ . բա որ փորձանք մը պատահի՞ . . . : Որո՞ւ կառքովը եկաք . մարդ տեսա՞ւ ձեր բերելը . . . :

Ես լուռ կը մնայի, բայց տաքարիւն Համօն, կը պատասխանէր .

— Զես ընդունիր, կ'ուղես յետ կը տանիմ . ես կրնամ տէր լինիլ այս պայուսակներուն : Երկաթուղիով եկանք, ի հարկէ մարդիկ մեղի տեսան : Վարձեցինք կառապան մը, որ թուրք էր, իսկ ուղեկից ունէինք ոռւս սպայ մը :

— Վահ, այս տղան դի՞ժ է :

Տեսայ որ խնդիրը կը բարդանայ, դարձայ Համոյին .

— Դուն դործդ վերջացուցիր, ժամադրութիւն տուիր, գնա այժմ քու դործին եւ մեղ մենակ թո՛ղ այստեղ :

Համօն դնաց :

Հանդամանօրէն բացատրեցի Սարգսին հարցի էութիւնը, Համոյի ճարպիկութիւնը, մատնանշելով որ ոռւս սպայի եւ թաթար կառապանին կողմէ որեւէ վտանդ մեղի չի սպառնար : Երբ ան եղելութեանը ծանօթացաւ, երեսը պայծառեցուց .

— Դէս առաջուց ասէիր, տնաշէն, այդ խամ տղային ալ չէինք խրտչեցներ : Թէ որ այդպէս է, դու իմ տեղը նստիր, ես զնամ «Բորիաղի» (*) տղերքին ասեմ որ գան ու սրանք պարտը-կենք :

(*) Բորիաղ կը կոչուէր այն խիստ քամին, որ գրեթէ ամեն յետմիջօրէի կը բարձրանար Երեւանի վրայ եւ փոշիով կը ծած-

Նա գնաց, իսկ ես կը մտածէի թէ ինչո՞ւ պատահեցաւ այս թիւրիմացութիւնը, եւ ո՞վ էր մեղաւորը:

Համօն յանցաւոր չէի զաներ: Վերջապէս ես ալ անոր պէս «նոր սերունդ» էի: Եւ ինծի համար ալ անհանդուրժելի էր այն վերաբերմունքը, զոր ցոյց կուտային «հին»երը, ինամակալի այն դերը, զոր ստանձնած էին մեր նկատմամբ: Անոնք իբր հայրիկ, նոյն իսկ կը մտահոգուէին որ «կրնաս մէջքդ կոտրել, եթէ ծանր պայուսակ վերցնես»: Զէին հասկնար մեր այս մեծերը, որ իրենց հայրական սէրէն աւելի մեղի համար գերազասելի էր անկախութիւնը, նախաձեռնութիւնը, յանդգնութիւնը, թէկուղ մեր մէջքը կոտրելու դնով: Հողւով Համոյի հետ էի: Միւս կողմէ, կը մտածէի թէ Սարգիսն ի՞նչ ըրաւ որ Համօն զայն «բիճա» անունով կնքեց: Հին աշխատող, զոհաբերող մըն էր ան, որ դեռ երէկ խանասորի դաշտին մէջ կը կռուէր, իսկ այժմս ալ ամբողջ նահանդի մը դեկավար է, կենտրոնական կոմիտէի նախազահ եւ ինքինքը սլատասխանառու կը զգայ բոլորի ապահովութեան համար: Եթէ ան մեղի՝ խենթ ու խելառներուս պէս չմօտենայ խնդիրներուն, այդ առաջ կուղայ այն սէրէն ու հոգածութենէն, զորս ունի մեր բոլորին հանդէպ: Միթէ՞ աղերախտութիւն չէ սլատկառանք չունենալ անոր հանդէպ: Ես ինքինքս յանցաւոր կը զգայի:

Այս մտածումներս խանդարուեցան, երբ ներս ընկան երկու ջահիլներ, որոնք զուարթութեամբ հարցուցին թէ Վաղոյի պայուսակները սրա՞նք են, եւ առանց սլատասխանի սպասելու, վերցուցին ու կորան: «Բորիազ»էն են, երեւի այս չաքուֆեասան»ները (կապ կտրողները, անսանձները) որ հակառակ կենտրոնականի կամքին կազմակերպած էին խումբ մը եւ որոնց կարիքը կը զգացուէր միշտ նեղ օրերուն եւ այս կարգի յանդուդն դործերուն համար: Անոնք ալ Համոյի եւ ինձ պէս կը

կէր ամբողջ ժաղաքը: Այդ բնորոշ անունով կնիքած էին կարգ մը չափէն աւելի եռանդու ու փութաջան երիտասարդներ (մեծ մասը դպրոցականներ) իրենց խումբը: Հետագային հայ-քարարական ընդհարումներու ժամանակ մեծ դեր կատարեց:

սիրէին սանձարձակութիւնը եւ չէին հանդուրժեր ո՛չ խամուք (ծիու անուր) եւ ոչ ալ փալան :

Մէկ ժամ անցաւ, Սարդիսը վերադարձաւ. նայեց չորս կողմը եւ բացականչեց .

— Տարե՞լ են : Մոռցայ հարցնել, բա նամակ չունի՞ք. ի՞նչ կար պայուսակների մէջը : Զեղ ալ չհարցուցի, կո՞ւշտէք, անօթի՞ էք :

Նամակները հանեցի եւ տուի անոր : Կարդաց եւ երբ Անտոն ստորագրութեամբ նամակին հասաւ, երեսը մանկական երջանիկ դիմադիծ մը առաւ եւ դառնալով ինծի գուրզուրալից ձայնով մը ըսաւ .

— Ուրեմն քեզ հաւնա՞ծ է մեր Սիմոնը :

— Ո՞ր Սիմոնը, հարցուցի, ես Սիմոնէ նամակ չեմ բերած :

— Ահա նամակը, միթէ՞ չես տեսած զինքը :

Ես այդ ատեն միայն հասկցայ որ Անտոնը՝ Սիմոնն է եղած : Ես, հիասթափուած անկէ, «վարժապետ»ի տեղ էի դրած, իսկ ան դտած էր որ «արջառէն լծկան եղ պատրաստելու սլէտքական կրնայի լինել» :

Սարդիսը, տարիքով աւելի մեծ կ'երեւար քան Սիմոնը, բայց անոր նամակը այնալէս կը կարդար՝ կարծես ստացուած էր դուրբարէն, իր տարիներէ ի վեր կորած պաշտելի հայրիկէն :

Այս բոլոր փոքրիկ բաները, երբ դեղնակտուց էի ու նոր սերունդ, այնալէս տպաւորուեցան իմ մէջ, որ մինչեւ օրս չեմ մոռցած : Նայելով Սարդսի անսահման բարի երեսին, կ'եղրակացնէի որ ան այնքան զորով ունի, որ բոլորիս համար ինքղինքը հայրիկ կը կարծէ, այնքան սէր ունի, որ մեղի համար իր կեանքն իսկ չի ինայէ : Միաժամանակ, այնքան նահապետական է, որ իրեն համար ալ հայրիկ կը փնտոէ եւ կը կարծէ դտած ըլլալ յանձինս Սիմոնի : (Քիչ վերջը տեսայ Նիկոլ Դումանի առջեւ ալ ան հեղ եւ շնորհալի մանուկ մը կը դառնար, զայն պաշտող եւ անոր ակնարկով շարժուող) : Համոզում կը կազմէի նաեւ որ Սարդիս իրապէս լաւ «Բիծա» մըն էր, բարի, անշահախնդիր եւ զոհաբերող : Բայց ան կրնա՞ր յեղափոխական համարուիլ, կրնա՞ր լինել կենտրոնականի նախագահ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր : Իմ պատասխանը բացասական էր :

Իմ որոշումը շատ ցայտուն էր՝ ազատագրուել հայրական որեւէ խնամակալութենէ եւ իմ ոտքերով քայլել, իսկ Սարդսի մէջ այնքան ուժեղ էր դորովը հանդէպ երիտասարդներու, որ անոնց թափը կ'ուղէր ինքը կրել, եւ զոր ընել, սակայն, անկարող էր։ Ասկէ եւ կը ծնէր այն անվերջ հակամարտութիւնը հայրերու եւ զաւակներու միջեւ, որ կը շարունակուի ցարդ։

Սարդիսը, քիչ մը մտածելէ յետոյ, դարձաւ ինծի եւ ըսաւ.

— Երեկոյեան մեր ժողովին կուղաս եւ պատասխանդ կ'առնես։ Քաղաքին անծանօթ կ'երեւաս, քեզի կը յանձնարարեմ Աղոյին։ Լաւ զլուխ է, թող քեզմով զբաղի, արդէն ան ալ պիտի լինի ժողովին, միասին կուղաք։ Նայէք ի՞նչ եղաւ այն զիժը, այն խամ մողին. (կ'ակնարկէր Համոյին)։

Աղոն միջահասակ, քառասունի մօտ մի ուսուցչի կերպարանքով մարդ մըն էր։ Երեսին պատկառելի դառնալու ճիշ մը կար. հայեցքը հեռուները ուղղուած էր։ Զայն առաջին անդամ կը տեսնէի (եւ վերջինը պիտի լինէր), բայց անկէ ստացածս տպաւորութիւնը երկար տարիներ պահեցի։ Ինչով կը զբաղուէր՝ ես չեմ զիտեր եւ կը թողնեմ զիտցողներուն ըսել այդ, բայց ըստ երեւոյթին ան զեկավար մարմնի անդամ էր եւ ապերախտ պարտականութիւնն ունէր իր վրայ առնելու երիտասարդութեան դաստիարակութիւնը եւ առաջնորդութեան դործը։ Աղոն, ինչպէս կ'երեւար, բարեխղճութեամբ կը կատարէր իր դերը։ Երբ զիս ձեռք ձզեց, կարճ խօսակցութենէ մը վերջ անմիջապէս նկատեց որ ես տատամսկոտ ու անորոշ դաշտավարներ ունէի ընկերային հարցերու մասին եւ իր ամբողջ կարողութեամբ ան զիս պաշտրեց։ Կը խօսէր մեր ընկերային վարդապետութենէ, համեմատութեան կը դնէր զայն Մարքսի մատեռիալիստական տեսութիւններու հետ, կուտար նեչաեւի, Բակունինի, Փրանսական յեղափոխութեան դործիչներու անունները ու կը բերէր պատմութենէն վկայութիւններ։ Եւ այս ամէնը այնպիսի ձեւով մը, որ մեր խօսակցութեան վրայ հասնող Գալուստ Ալոյեանի բերանը բաց կը մնար եւ զարմանքի հետ միասին ան կարծես թէ կ'ըսէր. «Կը տեսնի՞ս, մենք այսպիսի դլուխ ալ ունինք»։ Բայց Ալոյեանը երկար չդիմացաւ այդ անուններու տարափին եւ մի երկու դրուագներ պատ-

մելով իր թաւրիզի զինագործարանի մասին, (որու հիմնադիլ-ներէն էր), զիս ձգեց Աղոյի խնամքին ու հեռացաւ, պատուիրելով որ երեկոյեան իրենց մօտ ընթրենք:

Աղոն կը շարունակէր իր դաստիարակչական դործը, բայց ես այլեւս մտիկ չէի ըներ: Իմ միտքը կը սլանար էջմիածնի ձեմարանը, ուր երկար տարիներ աշակերտած էի: Մի շարք, թէեւ կղերամիտ, բայց շատ պատրաստուած դիտնական դոքտորներ, պրոֆէսորներ՝ Կոստանեան, Քարամեան, Կանայեան, Մանդինեան, Մանանդեան, Արեղեան, Աճառեան, Երկու Տիղրանեաններ, Կարասլետ, Գարեգին վարդապետներ, բանաստեղծ Յովհաննէս: Յովհաննէսեան, գրաբարադէտ Սէթ Յարութիւնեան եւ ուրիշներ, ո՛ր մէկն ըսեմ, կը պատկերանային ինծի: Անոնց ստուերի մէջ կը ձղէին իրենց պատրաստութեամբ Աղոյին, որ կը մտնար համեմատուիլ միայն մեր վերակացու Գէորգ Ղաղարեանի հետ: Կը մտածէի որ պատրաստութեամբ հարուստ այս բոլոր մարդիկ կ'ուղէին մեր դասարանի տղաքը դարձնել իրենց նման պահպանողական վարդապետ, ուսուցիչ, տէրտէր, բայց մեր 34 աշակերտներէն եւ ոչ մէկը այդպիսին չեղաւ: Հակառակ անոնց ցանկութեան, բոլորն ալ յեղափոխական եւ դաշնակցական դարձան: Առանց բացատրութեանց մէջ մտնելու, այդ փաստէն կ'եղբակացնէի որ մեր դաստիարակներու անշընորհքութեան մէջ չէր անոնց ձախողութիւնը, ոչ ալ աշակերտներու ասլիկարութեան մէջ, այլ մանկական այն հողերանութեան մէջ, որ կը ժխտէ ծնողներու կամ ուսուցիչներու տեսակէտները: Երիտասարդութիւնը կ'ուղէ իր ճամբան անձամբ գտնել: Աղոյի խօսքերը մտիկ կ'ընէի, կը մտածէի որ եթէ անլինէր իմ ուսուցիչը, իր այս յամառ պնդումներով անպայման զիս պիտի ստիպէր թողնել բոլոր յեղափոխական մտքերս եւ դառնալ կղերական մը: Երբ այս բանը մտքէս անցաւ, կտրեցի Աղոյի խօսակցութիւնը եւ հարցուցի.

— Զեզ երբեւէ Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչ չե՞ն հրաւիրած:

Ան պահ մը զարմացաւ եւ պատասխանեց.

— Այդ կղերամիտները ինչո՞ւ պիտի հրաւիրեն ինձ պէս-ները:

Մտքիս մէջ ըսի. «Որպէսզի յեղափոխական ոգին ընդմիշտ չքանայ ձեմարանէն եւ տիրապետէ այնտեղ հակայեղափոխականութիւնը, որ անոնց նպատակն է»: Եւ կարծեմ թէ սխալած չէի, որովհետեւ Աղոն իր ըսածներուն մէջ չէր դներ այն հաւատն ու համոզումը, ինչ որ Սերգէյը: Զէր երեւար թէ Աղոյի ըսածները կը բղխէին իր համոզումներէն. ուրիշներու միտքերն էին, որ ան ինծի կը ծախէր: Այդ ապրանքն ալ, զոր կ'ուզէր ծախել, շատ արժէքաւոր բան մը չէր թուեր ինծի: Եւ ես անոր նկատմամբ այնքան ալ լաւ եղրակացութեան չէի յանգեր: Ես կը տարակուսէի թէ երիտասարդութեան առաջնորդ ներկայացուած Աղոն կարողանար իր շուրջը մարդիկ հաւաքել ու զանոնք իր ետեւէն տանիլ: Զիս, յամենայն դէպս, ան հեռացուց իրմէ եւ իր քարոզներէն:

Խնդրեցի Աղոյէն որ զիս ծանօթացնէ «Բորիազ»ին հետ: — Անոնք քիչ մը չաթու. ֆեասան են, ըսաւ, բայց պէտքական են, յարմար ատենին կը ծանօթանաք:

Բայց ատոր առիթը չեղաւ:

* * *

Երեկոյ է: Համոյի հետքը կորսնցուցած եմ: Երեւի իր սպային հետ ընթրիքի է զացեր սպաներու ակումբը, կամ հիւրանոց մը: Ես կ'երթամ Գալուստենց տունը, ուր շատ մարդիկ կան հաւաքուած: Անոնք նահանդի երեւելիներն են, Կենտրոնական եւ այլ մարմիններու անդամները:

Կարսի մէջ յաճախ պատահած էի հաւաքոյթներու՝ ճաշի, նշանտուքի եւ այլ պատրուակներու տակ, բայց հոն ձեւի համար միայն լեցուած էին սեղանները ուտելիքներով, որ որակով շատ ալ բարձր չէին, իսկ քանակով ալ ոչ առատ՝ հաղիւ մարդոց փորը կիսատ լեցնելու չափ: Հոս առատութիւն կը տիրէր, եւ ուտելիքներն ալ սեղանի վրայ դարսուած էին ոչ թէ ձեւի համար, այլ մարդոց, ինչպէս որ պէտքն է, պատուելու եւ հիւրասիրելու համար: Տեսակ տեսակ խորտիկներ, խմիչքներ՝ որոնց անունն իսկ չդիտեմ: Զեմ կրնար, սակայն, մոռնալ երեւանի սպունդանման քիֆթան, որ կրնաք միայն հոն դտնիլ: Սեղանի դլուխը նստած էր բարի Սարգիսը, որ զիս իր մօտն

էր առած, հայրաբար ստանձնած էր իմ սեղանին մասնակցելու ղեկավարութիւնը եւ քնքուշօրէն երբեմն կը շփէր դլուխս, ինչպէս կ'ընէ հայր մը, որ իր զաւակը օտարութեան կը ճամբէ: Յաճախ ան կը փսփսար իր կողքին նստած եւ իրեն տարեկից խիստ դէմքով մարդու մը հետ, որ ակնարկ նետելով ինծի, պահանջեց Սարդիսէն նամակները, զորս ան հանեց իր ծոցէն եւ տուաւ անոր: Ան կարդաց ուշադրութեամբ եւ վերադարձուց: Պահ մը մտածեց եւ, ինծի դառնալով, ըսաւ.— «Վաղը՝ դու կանուխ ինձ մօտ կուգաս»: Զգիտէի, թէ ով էր այդ հրամանը տուողը, բայց հարցում իսկ չըրի եւ պատասխանեցի՝ «Լաւ»:

Աղմուկ է սեղանի շուրջը, ամէն ոք կը խօսի, կ'ուտէ եւ կը խմէ: Երբեմն սուր, երբեմն ալ քիչ մը անյաջող կատակներ կ'ըլլան: Կը նայիմ դրանը եւ երեւակայութեամբ կը փնտռեմ Յակոբ Զիլինդարեանը, որ կարսում կը նստէր դրան առջեւ, երկու աղջիկներու հետ եւ դրամ կը հաւաքէր: Անոնք չկան, չկայ եւ Համօն, որ ներս կը մտնէր եւ ունեցած դրամը կողովը կը լեցնէր: Հոս մարդիկ կարծես ուտելու եւ ուրախանալու համար եկած էին, իրարու կենաց կը խմէին, բայց եւ բոլորը ակնածանքով եւ վախով կը նայէին սեղանի դլուխը նստած այդ չոր եւ խիստ դէմքով մարդուն, որուն հետ ոչ կատակ կ'ընէին եւ ոչ ալ խօսք կը փոխանակէին: Ան լուռ էր, կարծես ուտել ալ չէր սիրեր, երբեմն միայն զինու բաժակը իր շրթունքներուն կը տանէր եւ, խորասուզուած էր իր միտքերուն մէջ: Կարծես թէ կը բացակայէր այստեղէն: Այդ մարդը Նիկոլն (Դումանը) էր, որ ինձ համար առասպել ու առեղծուած մըն էր: Ես ուշադրութեամբ աչքիս տակէն զայն կը դիտէի:

Երկու ներս ինկած աչքեր երկու սեւ խոռոչներու մէջէն այնպէս կը փայլատակէին մութին մէջ, որ երբ ան իր բիբերն կը սեւեռէր վրադ, կը զդայիր որ քու ներսը կը թափանցէն եւ դու կ'ենթարկուէիր անոնց: Նիկոլի երեսը ծածկուած էր յարդարուած սեւ մօրուքով, կարճ պեխերով եւ թաւ յօնքերով: Գլխի ալիքանման սեւ մաղերը ներդաշնակուած էին դիմագծին հետ եւ անոր կուտային խորհրդաւոր անտառի մը կերպարանքը: Երբ եղանակը հանդարտ էր, Նիկոլ մտածկոտ եւ խորունկ

իմաստունի տեսք մը ունէր, որուն խանգարել չէր կարելի: Երբ եղանակը փոթորկու էր, Նիկոլ կայծակնաբեր կերպարանք ունէր, եւ անոր մօտենալ չէր լինի: Երբ եղանակը պայծառ էր, անոր տեսքը ժպտուն էր, բայց այդ ժպիտը շնորհ մըն էր միայն, եւ չէիր համարձակիր ընդունիլ զայն ու շոյուիլ անով: Նիկոլ բարձրահասակ էր ու բարակ՝ ճպոտի նման: Երբ ես զայն տեսայ, արդէն կռացած էր՝ աղղեցութիւն յօդացաւի, որով ան կը տառապէր:

Հաւաքոյթը անոր պատուին էր, բայց ան անտարբեր էր: Երբ կ'երդէին անոր նուիրուած երդերէն Դերիկի երդը, անոր դէմքը կը պայծառանար. Երբ կ'երդէին Պողազ քեասանինը ան կը մոայլուէր, ու երբ կը սկսէին Խանասորի երդը՝ կը դառնանար: Այսպէս կ'անցնէր զիշերը, ոմանց յուղում, ոմանց ուրախութիւն պատճառելով: Նիկոլը, սակայն, լուռ էր եւ իր այդ լուռթեամբը կ'իշխէր բոլորին վրայ: Ես յուղուած էի եւ անհամբեր՝ զիտնալու թէ ինչո՞ւ այս խորհրդաւոր մարդը ուզեց զիս տեսնել յաջորդ օրը:

Առաւօտեան շուտ Նիկոլի մօտ կ'երթամ: Ան թորոսենց (Գալուստ Ալոյեան) տանն է: Բնդունարանին մէջ կը սպասեմ, երբ Նիկոլ, մի բաժակ թէյ ձեռին, ներս կը մտնէ:

— Հա՛, ուրեմն, կ'ուղես Վան երթալ: Վատ չէ: Թորդոմին, Սերդէյին ծանօթ ես, անոնց թային ես, վատ չէ, լաւ տղաք են: Կարճ, կ'ուղես թոխմախի՞՞ հետ ճամբեմ քեղ Վան, թէ՞ կ'ուղես ինծի հետ տանիմ:

Զդացի, որ իմ պատասխանէս կախուած է անոր վճիռը:
— Թոխմախը չեմ ճանչնար, բայց Երկաթի հետ խօսած եմ. Խելքիս չի պառկաւ, ան կ'ուղէ Ախլաթ հասցնել, իմ ճամբան կը շեղի:

— Որ այդպէս է, քեզ ինձ հետ կը տանիմ, — ըսաւ Նիկոլ: Եւ ես, առանց զիտնալու թէ ո՞ւր կը տանի, Երջանիկ կը զդայի այդ պատուէրին համար: Ան, ըստ Երեւոյթին, այդ նկատեց եւ իմ տեղը պատասխանեց. «Ուրեմն համաձա՞յն ես: Խնդիրը փակուած է: Այսօր մինչեւ Երեկոյ աղատ ես, Երեկոյեան կու-

դաս հոս կը քնիս եւ առտուն կը մեկնինք։ Ոչ ճամբու դնող
պիտի լինի, ոչ ալ պիտի հասկցուի գնալու ժամը եւ օրը։
Գնա՛ դործիդ»։

* * *

Ինչպէ՞ս պիտի մթնցնեմ օրս։ Նիկոլի վերջին խօսքը եղաւ՝
«Գնա՛ դործիդ», բայց ես անելիք դործ չունիմ։ Եթէ հին ծա-
նօթներու մօտ դնամ, ի՞նչ պիտի խօսիմ անոնց, քանի որ չեմ
կրնար բաժանել անոնց հետ իմ ուրախութիւնը վաղուայ բա-
ժանման համար, որ կրնայ վերջնական լինիլ։ Թողի այդ միտ-
քը։ Մի ներքին ձայն զիս կը դրդէր երթալ դտնել Համոյին եւ
առանց մնաս բարեւի չզատուիլ անկէ։ Զէ՞ որ Կարսի ընկերս
էր, չէ՞ որ ան գլուխ հանեց, առանց փորձանքի, իմ հոս հաս-
նիլս, չէ՞ որ ան կը բաղձար ինձ հետ միասին մինչեւ մահ դնալ
եւ կը հաւատար որ ես չպիտի բաժնուիմ իրմէ։ Կ'ուղէի դայն
տեսնել, ամէն ինչ ասել, իմ սիրտը բանալ, անոր բացատրել
թէ ինչու առանց իրեն պիտի մեկնիմ։ Բայց աչքիս առջեւ կու-
գար Նիկոլը՝ իր սեւ, ներս ինկած աչքերով, որ յայտարարեց
թէ՝ ոչ մեղ ճամբու դնող պիտի լինի եւ ոչ դիտցող թէ ե՞րբ
եւ ո՞ւր կ'երթանք։ Այս մտածումով փողոցներու մէջ կը թո-
փառէի։ Միեւնոյնն է, եթէ ուղենայի ալ, չպիտի կարողանայի
Համօն դտնել, կը մխիթարէի ինքղինքս։

Երկրորդ օրն էր որ Երեւան էի, բայց շատ բան էի տեսած
արդէն եւ տեսածներս ալ Կարսի մէջ տեսածներուս չէին նմաներ։
Հոս չկար այն «մայր մեղուն»։ Կ. Կոմիտէն հրապարակի
վրայ էր եւ իսկոյն ես անոր մէջ ինկայ։ Անոր անդամները կը
փոխարինէին Կարսի դործիչ շրջիկները եւ անմիջական աշխա-
տաւորներ էին։ Աւելի որակեալ կը թուէին։ մէկը հպարտ էր
իր հերոսութեամբ եւ կը սիրէր Խանասորէն խօսիլ, միւսը՝ հին
աշխատաւոր, հիմնադիր էր արհեստանոցի, երրորդը՝ մտաւո-
րական եւ տեսաբան, իսկ անոնց կարգին ալ կային պատկառե-
լի Մելիք Մուսեանը, Սահակը եւ ուրիշները, որոնք երեւի ա-
ւելի վաստակ ունէին քան իմ տեսածները, բայց ես անոնց հետ
բնաւ չէի խօսած։ Հոս ամէն ինչ հակառակն էր տեսածիս, սոր-
վածիս, եւ այդ զիս շփոթի կը մատնէր։ Հոս ճամբաս

գտնելու տանջանքն ալ չկար : Տեսայ Նիկոլին, առանց Երկար խօսելու, ան հինդ վայրկեանի մէջ իմ ճակատակիրը տնօրինեց : Այլեւս ինձի որոշելիք բան չի մնար : Ես չէ որ պիտի մտածեմ թէ՝ ինչպէ՞ս երթամ, ո՞ւր երթամ, որո՞ւ հետ երթամ եւ ի՞նչ կը լինի այս ամենուն վերջը... Նիկոլը քամի, ես ալ մի փոշի, կամ ան ճամի՝ ես ալ մէջը հաճի . ուր որ ուղարկեն, ես ալ անոնց հետ :

Այդպէս մտածելով, ես պարապ-ուարապ կը պտտէի, երբ մէջքիս յանկարծ մէկը դարնեց : Յետ նայեցայ, աեսնեմ Համօն է :

— Ո՞ւր ես կորել, ա՞յ տղայ : Լաւ է որ հանդիպեցանք, եթէ ոչ հարկադրուած պիտի լինէի գնալ այն «Բիծա»յի քովը եւ քեզ փնտռել :

— Համօ ջան, բիծա մի՛ ըսեր պարոն Սարդիսին, ան շա՛տ շատ լաւ մարդ է, դարդիման մարդ է : Դու վիրաւորեցիր դայն, բայց ան կը մտածէ քու մասին :

— Լա՛ւ, թո՛ղ քեզի լինի այդ պապան, արդէն դու պապա չես տեսած, եթում (որբ) ես մնացած : Ես պապա ունիմ, որ ջաղցի քար մըն է ինձ համար . ան ալ թող քեզի ջաղցի քար լինի, ծիծաղելով կ'ըսէր Համօն : Դու էն ըսէ, ի՞նչ տեսար, ի՞նչ ըրիր :

Սուտն ու շիտակը իրարու խառնեցի եւ Համոյին հրամ-ցուցի :

— Դու որ գնացիր, Պարոն Սարդիսը զիս նստեցուց իր տեղը եւ գնաց «Բորիաղին» խենթերը դտնելու : Երկու զժեր (խեն-թեր) եկան եւ տարին պայուսակները : Պարոն Սարդիսը վերադարձաւ եւ անոր ետեւէն եկան Աղոն ու Գալուստը եւ Երկար-Երկար խօսեցանք : Յետոյ զիս տարին չեմ դիտեր որու տունը, հոն քնացայ եւ այժմ փողոցները ինկած քեզ կը փնտռէի : Ուրիշ նորութիւն չունիմ :

Մինչեւ այժմս զիս կը տանջէ այն միտքը թէ՝ ինչո՞ւ ես խարեցի Համօն, որ անսահման հաւատ ու վստահութիւն ունէր դէպի ինձ : Ան իմ սուտը իրեւ ճշմարիտ կ'ընդունէր, ինչ որ պարզ կ'երեւար անոր դէմքի մանկունակ արտայայտութե-

նէն, որով մտիկ կ'ընէր իմ ըսածները։ Ես իմ կարգին հարցուցի թէ ինքն ինչպէս անցուցած էր օրը։

— Ես գտայ Դաւալեցի Խոսրովը որ Բորիաղի մէջն է։ Կարծելով որ այդ Բիծան, — ներողութիւն, Պր. Սարգիսը, — չի կրնար պայուսակներու գործը պէտք եղածին պէս կարգադրել, սկսայ անոր պարզել խնդիրը, բայց դեռ չէի աւարտած խօսքս, երբ եկան եւ ըսին որ Պր. Սարգիսը կը կանչէ Խոսրովը։ Ես անմիջապէս հասկցայ որ պայուսակները պարտկելու համար է ու ապահովուեցայ։ Անոր ընկերներուն հետ զէվդէկութիւն ընելով՝ փողոցները ինկանք եւ Սաբորի (ոռուսաց մայր եկեղեցիի) մօտերը տեսայ քեզ Աղոյի հետ։ Զմօտեցանք ձեզ, որովհետեւ հետիններս ըսին, «փախինք, եթէ ոչ Աղոն կը բռնէ մեզ ու կ'սկսի "գլուխ արդուկել"»։ Մտանք մի խմարան, տաքցուցինք գլուխներս եւ բաւականին զուարճացանք։ Տղերքը կը խօսէին մեր մեծերու մասին ու կ'ըսէին թէ՝ անոնք իրենց տարիքին հետ խելքերնին ալ վրայ տուեր են։ «Մենք զզուած ենք դպրոցներու «մանկանաէն» (սեղմիչ), ատրճանակը ցոյց տալով վարժապետներուն, զոռով կը պահանջենք որ առանց դաս հարցնելու մեզ հինգ ու խաչ (ամենաբարձր նիշը) դնեն եւ վկայական տան, որպէսզի ազատինք վերջապէս, իսկ քու այդ Աղոն, փողոցները կը բռնէ ամէնքը եւ դասեր կուտայ… բան չեն հասկնայ։

Ես չէի ընդդիմախօսեր, կը տեսնէի որ ան ծանօթ է «Բորիաղ»ին, ուստի հարցուցի։

— Բերիաղ, բորիաղ կ'ըսեն։ այդ ի՞նչ է։

Ծիծաղեց ու պատասխանեց։

— Զե՞ս գիտեր։ կ'ուղե՞ս ծանօթացնեմ։ Բորիաղի մէջ ամէնքն ալ մեր տարիքի տղերք են, ոմանք դեռ դպրոցական, ոմանք աւարտած, ոմանք կէս ձգած, ոմանք առանց դպրոցի վկայական առած, բայց ամէնքն ալ արիւնն աչք առած, չեն գիտեր մեռնելը ինչ է։ Բորիաղը այն է, որ կենտրոնական կոմիտէի վզին է կախած դառւլը (թմբուկը), բայց չումբախնիքը (թմբուկ զարնելու փայտիկները) անոր չի տայ, իր ձեռքը կը պահէ եւ ինչ որ ուղէ ան ալ կը զարնէ։ Անոր մէջ մեզ պէս

յիմարներ չկան, որ Յակոբ Զիլինգարեանի կամ Կ. Կոմիտէի քթին ջուրը քաշեն:

— Համօ, ուրեմն «բաշիբողո՞ւք» են:

— Մեղքը իրենցը չէ, մեղքը կենտրոնականինն է, որ զուռնաճի կ'ուզէ լինել առանց զուռնայի, կ'ուզէ դառւլճի լինել, առանց չոմպախի:

Համօն պահ մը կանդ առաւ եւ շշնջաց.

— Քեզի դաղտնիք մը պիտի յայտնեմ, մարդու չպիտի ըսես: Տղերքը ըսին որ Նիկոլ Դումանը Երեւան է եկած: Անոնք Դումանէն թէ՛ կը վախնան եւ թէ կը պաշտեն զայն. կ'ուզեն որ ան զիրենք իր ձեռքը առնէ: Դուն կրնա՞ս անոր հետ տեսնուիլ եւ մեր ճամբան ալ որոշել:

Ես նայեցի անոր տարակուսանքով, բայց Համօն անմեղօրէն ինձ կը հաւատացնէր, ըսելով.

— Հաւատա՛, հաստատ է անոր հոս լինելը, երէկ գիշեր մի լաւ քէֆ է եղած անոր դալու առթիւ:

Հարցը այնպէս կը դառնար, որ կը սպառնար իմ սուտերը բաց անելու, ուստի ես չհասկնալ ձեւացուցի՞եւ, խօսքը փոխելով, հարցուցի.

— Ո՞ւր կ'երթանք «փիթի» ուտելու:

— Փիթին կ'ուտենք, դինին ալ վրան կը կոնծենք:

Համօն նկատեց որ, հակառակ սովորութեանս, քիչ մը շատ կը իմեմ եւ իրեն ալ տխուր ու անխօս շատ կը նայիմ: Իմ մէջ պայքար կար. առանց մնաս բարովի այս ընկերէս պիտի բաժնուէի, բայց մեղքը Նիկոլինն էր:

— Այնպէս ինծի կը նայես, կարծես ես աղջիկ լինիմ. ի՞նչ կը դառնայ քու մէջ:

— Հէչ, ըսի, ես պիտի քեղմէ բաժնուիմ, ընկերներ, հին ծանօթներ. ունիմ էջմիածնէն, անոնց հետ պիտի լինիմ: Առտուն ես կայարան կը լինիմ, դուն ալ հոն եղիր, միասին կը դառնանք կարս:

— Լաւ, ըսաւ, տոմսակները դո՞ւ կը դնես, թէ ես: Լաւ է որ ես դնեմ, երկրորդը կը դնեմ եւ իմ գրպանէն, թող որ այդ բանը չդիտնայ Յակոբը: Ուրեմն ես քեզ կ'սպասեմ, տոմսակ չդնես:

Թողի Համոյին, առանց վերջին անգամ նայելու անոր, դուրս ելայ փողոց եւ քիչ կը մնար փղձկայի ներքին ցաւէն։ Զէի գիտեր թէ այլեւս պիտի պատահէի՞նք միմեանց հետ, թէ այս մեր վերջին ճաշն էր։

* * *

Արշալոյսը չբացուած, կառքը դրան առաջ կանդնած էր։ Պայուսակները կը կապեն ետեւը։ Այդ պայուսակներէն երկուքը ինծի ծանօթ էին, մենք զանոնք բերած էինք Գիւմրիէն։ Համոյին յիշեցի կարօտով։ Նիկոլի երկու մտերիմները, Գալուստը եւ Սարգիսը, եկած են ճամբու դնելու։ Երբ ան բարձրացաւ կառքը եւ տեսայ Սարգիսի տրտում հայեացքը՝ ուղղուած դէպի Նիկոլը, նախանձեցայ։ Ինչո՞ւ Համօն եկած չէ . . . կը մտածէի։ Յիշեցի մեր բաժանումը։ Ան այժմ զիս կը սպասէ կայարանը . . . ինչո՞ւ այդ ըրի։ Այնքան տարուած էի այդ միտքերով, որ բոլորովին մտամոլորուած, մոոցայ մնաս-բարով ըսելը։

— Այ, քեռո օղլու տղայ, արի՛ համբուրեմ, — ճայն տուաւ բարի Սարգիսը եւ քաշելով թեւէս համբուրեց զիս։ Ես ալ զինքը համբուրեցի, բայց անոր միջոցով կը համբուրէի Համոյին։

Կառքը շաշտուեց եւ երբ մի քիչ հեռացանք, սրատես Նիկոլը հարցուց իմ շուարումիս պատճառը։ Ես անոր պատմեցի ճշմարտութիւնը, ըսելով որ իր պատճառով իմ մօտիկ ընկեր Համօն խարեցի եւ ան այժմս կայարանը, տոմսակները ձեռքին, զիս կը սպասէ։ Նիկոլը ծիծաղեց եւ ես զարմանքով տեսայ որ ան ալ ծիծաղիլ դիտէ։

— Քու Համօն այժմ քեղի կը հայհոյէ եւ դաւաճան կ'ըսէ։ Թող այդ իմ վրան լինի, միայն թէ մեր ճամբան «ուղուրով» (յաջող, բախտաւոր) լինի։

Զիերը կը վազեն դէպի արեւելք։ Հոյակապ է Արարատեան դաշտը։ քանի կ'երթանք, ան կը նեղնայ, իսկ Արարատը իր դէմքը կը փոխէ, կը մօտիկնայ մեզի։ Արարատեան դաշտ կ'ըսենք եւ ինքզինքնիս անոր ծնունդը կը համարենք։ Հայութիւնը, սակայն, փոքրիկ կղզի մըն է անոր մէջ։ մեր գնացած ճամբան՝ թէ աջ, թէ ձախ՝ թաթար է միայն։ Այս մտքերով Սերգէյին

կը յիշեմ ու կողքիս նստած հոչակաւոր Նիկոլ-Դումանի ինչ մարդ լինելու մասին կը մտածեմ։ Զեմ համարձակիր անոր խանդարել։ Վերջապէս Դումանը, կարծես ձանձրանալով լռութենէն, խօսք բացաւ ու սկսաւ հարցուփորձ ընել ինձ, ո՞վ եմ, ո՞ւր եմ ուսումս ստացած, ի՞նչ նպատակներ ունիմ։ Ես մանրամասնութեամբ ու ոգեւորութեամբ պատմեցի։ Նիկոլ ու շաղրութեամբ կը լսէր եւ երբեմն երբեմն իր հարցերով կը քաջալերէր պատմութիւնս։

— Զահիլ տղայ ես. նշանած չունի՞ս, — հարցուց եւ աչքերու տակով սկսաւ դիտել։ Ինձ թուեցաւ թէ յանցանք մը կը փնտոէ մէջս, ուստի քիչ մը վիրաւորուած առարկեցի։

— Ոչինչ էլ չունիմ. չէ՞ որ քեզ ասացի թէ ընկերներով միասին ուխտած ենք մեռնիլ։

— Լաւ, բայց ինչո՞ւ մեռնիլ։

Եւ ես սկսայ գիրքերէ, փիլիսոփայութենէ, բնագիտութենէ, աստուածաբանութենէ մէջը բումներ ընել ու երկար-բարակ բացատրել մահուան էութիւնը։ Երեւի շատ վերէն վարէն բաներ ըսի որ Դումանի դլուխը տարի։

Վերջապէս կանգնեցուց զիս եւ ըսաւ։

— Շատ խօսեցիր, բայց ոչինչ էլ չբացատրեցիր. հասկըցիր, որ այն ինչ որ չգիտենք, մահ անունը կուտանք։ Դու որ շարունակ Պոքլ, Շօփէնհաուր, Կանդ եւ այլ անուններ կուտաս, այժմ ասա՛ թէ ինչ է ուսումը եւ կարդալը։

Ես նորէն սկսայ թէօրիաներ բացատրել ու ջերմ կերպով պաշտպանել ուսումն ու ընթերցումը։ Նիկոլը հեղնանքով առարկեց։

— Եթէ կ'ուզես անկախ չլինել եւ ինքդ քեզ մոռնալ, շատ դիրքեր կարդա՛. իսկ եթէ կ'ուզես տակառ չլինել եւ անկախ, ինքնուրոյն մարդ լինել, աշխատիր խնդիրները հասկանալ ինքդ քո մէջ եւ ապա միայն գիրքեր կարդա՛, որպէսզի կարողանաս մարսել։

Ես լռեցի։ Վիրաւորուած էի, նոյն իսկ ատելութիւն զգացի դէսլի այդ տարօրինակ մարդը, որ ամբողջ ժամեր զիս խօսեցնել տալէ ետք, երկու փոքրիկ նախադասութիւններով կ'ուզէր փշտէլ իմ բոլոր միտքերս։ Ուրիշ երկար խօսակցութիւններ

եւս ունեցայ Նիկոլի հետ կեանքի եւ մեր ազգային պայքարի մասին, եւ անոր յայտնած միտքերէն հետեւեալները կը յիշեմ .—

«Աշխարհը դմակ, մարդիկն ու ազգերը դանակ. դու ի զուր կ'ատես քիւրտն ու թուրքը, որովհետեւ նրանք իբրեւ դանակ մեղ դմակ կը նկատեն եւ կը կտրեն ու կ'ուտեն: Մենք որ կը կոռւինք, մեր նպատակն է որ հայն ալ կտրէ իր ձեռքն ինկած դմակը եւ ինքն էլ ապրի մարդու պէս: Իսկ եթէ ատիկա անհնար լինի, այն ժամանակ հայը պէտք է ուտուի եւ իսպառ կորչի»:

Իմ առարկութեան, թէ հապա ո՞ւր մնաց արդարութիւնը եւ մեր ժողովրդի ընդունակութիւնը, ան պատասխանեց .

«Արդարութիւնը տէրտէրներին եւ տիրացուներին յատուկ է. իսկ կեանքի մէջ արդարութիւնը խանչալի ծայրն է: Ով որ յաղթէ, նա է արդարը: Այսպէս օրինակ՝ մեր ճանապարհին ինչ էլ անելու լինենք, արդար պիտի լինինք եթէ ի վերջոյ հասնինք մեր նպատակին. իսկ եթէ չհասնինք, ինչ էլ որ արած լինինք, թէկուղ մեղ Քրիստոսի պէս պահած լինինք, դարձեալ դժոխքի եւ անէծքի պիտի արժանանանք: Գալով ժողովրդի ընդունակութեան, որի մասին բոլորն էլ ճառում են, ես չեմ հաւատում. ընդունակը նա է որ դիտէ ոչ միայն ձդտիլ, այլ եւ հասնիլ իր նպատակին»:

Այս մտքերը լրիւ չէի ըմբռներ, թէ եւ չափով մը կը հասկընայի: Ես չէի կրնար այդ ատեն գուշակել, որ 15 տարի ատկէ ետքը իմ մէջ պիտի անդադար հնչէին «աշխարհը դմակ, մարդիկը դանակ» խօսքերը:

Մեր կառքը անցած էր Գայլի դրունքը, անցած էր Շարուր եւ, թաթարական շրջանները կտրելով՝ մտած էր մի հայկական կղզի, Խանլուխլար դիւղը: Դաւալուէն յետոյ, առաջին հայդիւղն էր այդ մեր ճամբու վրայ, շուրջ 80 քիլոմէթր անկէ հեռու: Մարդու տրամադրութիւնը կը փոխուի երբ իր նմաններու բոյնը կ'ընկնի: Խանլուխլարի բնակիչները կարծես սովորած էին միայնութեան եւ իրենք իրենց կը զդային արձակ համարձակ ինչպէս իրենց տանը մէջ:

Մեղ ընդառաջեցին երկու հողի, որոնցմէ մէկուն նախանցեալ գիշերը պատահած էի Երեւան: Այդ Սահակն էր,

որ մեղմէ առաջ եկած՝ էր այստեղ նախապատրաստական աշխատանքներն անելու՝ մեզ եւ մեր գոյքերը սահմանը անցկացնելու համար։ Անոր միւս ուղեկիցը տեղացի էր, բարձր հասակով, մի սեւ չերքէղքի հագած իր բարակ, բարեձեւ մարմնին, դօտիկը քաշած մէջքին եւ ոռւսական դլխարկը՝ դլխին։ Երբոր նկատեց Նիկոլ Դումանին՝ ան դլուխ-կոնծիկ սկսաւ դառնալ անոր շուրջը, չէր դիտեր իր անելիքը, կ'ուղէր Նիկոլին փաթթուիլ, համբուրել անոր ձեռը, ոտը կամ երեսը, բայց վախցած անոր պաղ դէմքէն, ձեռն իսկ թօթուել չհամարձակեցաւ եւ չդիտեմ ինչո՞ւ զիս բոնեց ու համբուրեց։ «Ես ձեր ոտաց մատաղ», շնչաց։ Հասկցայ որ այդ մարդը, «ձուածեղի սիրոյն, թաւայի պոչը կը լիզէ»։

Սահակը Նիկոլի հետ կը խօսէր։ Մի քանի թղթեր տալով անոր, Սահակը բարձրացաւ մեր կառքին վրայ եւ մեր պայուսակներով մեկնեց, իսկ մենք ելանք երկար մարդու բնակարանը։ (Այս մարդուն անունը մոռցեր եմ։ Խանըխլարի առաջին դէմքն էր, անոր համբան եւ Դաշնակցութեան տէրը։ Անոր մէկ աչքը կոյր էր)։ Տանը՝ նախապատրաստուած էին մեզ ընդունելու, աւելի շուտ Նիկոլը, իսկ ես՝ անոր «Ճրերն էի ընկած»։ Հանդըստաւէտ «մինտար»ներ փուած, օղին եւ այլ խմիչքները սինիի մէջ՝ պատուհանը դրուած, եւ զանազան տեսակ այլ զաւզաւաթներ մեզի կը սպասէին։ Նստանք-չնստանք՝ անոնք առաջ բերուեցան, բայց Նիկոլ ընդմիջեց։

— Զէ, մէկ այս փոշիները վրաներէս թափենք, լուացուինք, յետոյ։

Այդ գործողութիւնը կատարուեց մեծ «լականներու» եւ «իբրեղ»ներու միջոցով։

— Յոդնեցաք, մէկ մէկ բաժակ բան վերցուցէք, — կ'ըսէր տան տէրը, չհամարձակելով աւելին խօսիլ։

— Զէ՛, ուտենք ու քնինք, այս խմիչքներով փոր չի կշտանայ։

Նիկոլ սրտէս կը խօսէր։ Թէեւ կառք նստած էի եւ ձիերն էին որ վազվելով մեզ կը քաշէին անընդհատ 10 ժամէն աւելի, բայց ջարդուած էի եւ յոդնած։ Անօթի չէի, մանաւանդ որ ճամբու ընթացքին դաթաներ եւ հաւի ճոեր կերած էի, բայց

տեսակ-տեսակ կերակուրներու բուրմունքը այնքան գրգռիչ էին, որ ախորժակով կերայ: Նիկոլ, մէկ մէկ պատառ վերցնելով, ճաշակեց եւ քաշուեցաւ, «իյ, բաս» ըսելով:

Տանտէրը զարմացած, մի քիչ դժգոհ, բաժակ բաժակի ետեւէ խմիչքները կը փոխէր, որպէսզի նիկոլը խմէր, բայց բաժակները լիքը կը մնային: Խեղճը կ'ուղէր ճաշը երկարացնել, չեմ դիտեր իր հիւրասիրութիւնը ցուցադրելու, թէ քաղցր խօսք մը, նորութիւն մը, հրահանդ մը լսելու համար: Կողքս նստած՝ կամաց կը հարցնէր.

— Այսպէս ո՞ւր բարով. աշխարհ ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ:

Ես բան չդիտէի, որ պատասխանէի, դիտնայի ալ ինձի խօսք չէր ընկներ. բայց նիկոլ բարկացած մի ցուլ էր դարձեր, որին մօտենալ կը վախնար խեղճ տանտէրը: Իմ ըսածը դատարկ բան էր, բառարաններէն քաղուած նախադասութիւններ:

— Քէֆդ քեռք պահէ, ամէն ինչ լաւ է, կարծեմ չամիչի առեւտուրի գործով կ'երթայ պարոնը, ինձի ալ «պոիկասչիկ» (դործակատար) է վերցուցած:

Ի հարկէ ան կլլողը չէր, լաւ է որ կոյր աչքի կողմն էի, չնկատեցի անոր վրդովումը: Տարիներ ան երազած էր՝ տեսնել իր տանը, նիկոլ Դումանը, զոր դիտէր հայ, թուրք եւ քիւրտ երգերէն, ուրիշներու պատմածներէն, եւ այսօր երբ այդ երազը իրականացած էր եւ նիկոլը իր հիւրն էր վերջապէս, դարձած էր ան ժայռի կտոր մը եւ իրեն կը զլանար ժպիտ մը, խօսք մը եւ թէկուզ հայհոյանք մը: Ես ալ տարօրինակ կը դտնէի այդ, բայց ի՞նչ կրնայի ընել: Սիրալիր եւ ժպտադէմ երես ցոյց կուտայի, մանաւանդ որ տնեցիք անկիւններէն ուշադրութեամբ մեր շարժումներն ալ կը դիտէին, ընդմիշտ պահելու համար իրենց յիշողութեանց մէջը:

Յուսահատ տանտէրը մի վերջին փորձ եւս ըրեց.

— Պարսն նիկոլ, մեր տղերքը կ'ուղեն քեզ տեսնել, քու խօսքը լսել, հրաման կուտա՞ս մի վայրկեանի համար:

— Ոչ, ետ գալէս վերջը, եթէ պէտք լինի: Այժմ յոդնած եմ, պիտի քնանամ:

Այդ փորձն ալ ձախողած էր, միականին վերջնականապէս պարտուած էր: Փափուկ անկողիններու մէջ քնած ենք արդէն:

፩

Առաջօտը, դեռ արեւ չելած, մենք նոր կառքի մը վրայ ենք եւ ձիերը կը վաղեն: Կը յիշեմ իմ քարմաղի տեսութիւնները եւ իմ հիացմունքները՝ Հայաստանի ծայրամասերու հայութեան նկատմամբ: Սերդէյի խօսքերը կ'արթննան մէջս, «ր կ'ըսէր թէ՝ ինք ինձմէ լաւ զիտէր իր հայրենիքը, երեքէն երկուսը անպէտք են հայութեան համար, մնացածը ուժեղ է, պէտքական է, բայց նա ընկոյզի կեղեւ է, անմարսելի է: Ես ինձ հարց կուտայի. «Այս կողքիս Ղարաբաղցին, որու հոչակը լսած եմ, ո՞վ է, ո՞ր տեսակի Ղարաբաղցիներէն է: Որ նա ուժեղ է, բոլոր պատմածները այդ կը հաստատեն, որ ան խելացի է, խօսքերէն կ'երեւայ որ ան ընկոյզի կեղեւի նման անմարսելի է, այդ ալ ցոյց տուեց Խանլուխարի մէջ, իր անմարսելի վերաբերմունքով»: Երբ այս մտքերու մէջն էի՝ Նիկոլ զիս արթնցուց :

— Հանգիստնիս առինք, քիչ յետոյ կը հասնինք Շահթախթ եւ սահմանը կ'անցնինք: Առ այս անցագիրը եւ անունդ սովորիր: Դու իմ «գեադան» (ծառան) պիտի լինիս, հասկցա՞ր: Ոչ ռուսերէն զիտես, ոչ ալ թուրքերէն, իմ յետեւէն կուղաս, իրերս շալակած: Ոչ մի խօսք, ամէնը ինձի կը թողնես, հասկըցա՞ր: Որ մօտենանք, կողքիս չես նստիր, այլ իմ դէմը:

— Լաւ, — ըսի եւ կեղծ անցագիրի վրայ սորվեցայ անունս, զոր այժմ մոռցած եմ:

Շախթախթի պաշտօնատուններու առջեւ կառքը կանգ առաւ: Ես վար թուայ եւ իրեղէնները շալակս առայ: Նիկոլ, ծանր ու առանց շտապի, ինչպէս մեծ խաները կ'ընեն, իր շուրջը նայեց եւ մատով պաշտօնեաներէն մէկը կանչեց: Պաշտօնեան մօտեցաւ: Նիկոլ դանդաղօրէն հանեց իր ծոցէն անցագիրը, դրանէն ալ հինգ ռուբլիանոց մը եւ, առանց իր երեսի դոյնը փոխելու, ըսաւ պաշտօնեային.

— Ես ձեւականութիւններէն բան չեմ հասկնար, անմիջապէս կ'ուղեմ սահմանը անցնիլ, սովորեցուր ինձ, ինչ որ պէտք է: — Ապա դառնալով ինձի, կանչեց հայերէն.— Այ գեաղա, քու թուղթերն ալ ինձի տուր:

Ես տուի թուղթերս, ան ալ մատուցեց պաշտօնեային :

— Ինչո՞ւ չէ, ըսաւ վերջինս, եւ հինգ ոռորդիանոցը գըրպանելով, պաշտօնատուն մտաւ : Տասը վայրկեանէն կնքուածանցագրերը յետ վերադարձան :

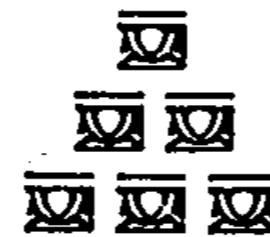
Այժմ ամէն ինչ կարդին էր եւ մենք կրնայինք ուղղուիլ դէպի սահմանի կամուրջը, որ Արաքսի վրայ երկարած էր : Նիկոլ առանց շտապելու՝ մի հայեցք նետեց իր յետեւը, ես ալ նոյնը ըրի : Մի գլխարկ կը ճօճար օդին մէջ . այդ գլխարկը Սահակինն էր, որ եկած էր սահմանը, պատահարներուն առաջն առնելու եւ մեր անցնիլը դիւրացնելու համար : Նիկոլ անտարբեր նայեց այն կողմը եւ շարժում չըրաւ, ես ալ վարուեցայ անոր պէս : Դէպի կամուրջ առաջացանք եւ երբ մէջտեղը հասանք, ան ժպտաց ու ըսաւ :

— Տղա՛յ, քու գեադայութեան պաշտօնը վերջացաւ :

Մօտեցանք պարսիկ պաշտօնեաներուն, որոնց հետ իրրեւ տնեցիների հետ կը վարուէր :

— Արա, ո՞ւր պիտի զնամ որ «Թոփրաղ պաստի» (հողը կոխելու տուրք) վճարեմ :

Այնպիսի ձեւով կը կանչէր, որ կը կարծէիր թէ իր ծառաներն էին : Յոյց տուին տեղը եւ մի բաղմութիւն մեղի ուղեկցեց : Նիկոլ այնպիսի թոփրաղ պաստի մը վճարեց, որ շատ քչերը կը վճարեն, եւ մէկական դռան ալ ուղեկցողներու բուռը դրաւ : Ամէն ինչ կարդին էր : Մենք Շահն-Շահի հողին վրայ էինք եւ Արարլուի տանուտէրի հիւրը : Նիկոլ-Դուման կարծես իր հայրենիքն էր վերադարձած, կարծես իր կալուածներու մէջն էր ընկած :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԻՆՉՈՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ՄԵԶ ՀԱՐԱՋԱՏ Է·
ԱՐԱԲԼՈՒ·

Կ'ԵՐԹԱՄ ԽՈՅԻ ՄԵՐ ԿԱՅԱՆԸ·

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆՍ· ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ ԵՒ ԻՆՏԵԼԻԿԻՆՏՕՆ·
ԿՈՍՏԻՆ·

ՏԵՐ ԶԱՐՈՒԱԴԱՐԸ·

ՍԱՐԲԱԶ ԽԵԶՈՆ, ԳՐԻՇԸ, ՍՈՒՐԵՆԸ·

ՃԱՄԲՈՐԴՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ·
ԴԵՊԻ ՍԱՆԱՄՔԵՐԻԿ ԵՒ ՓԱՅԱՋՈՒԿ·

ՓՈԽԻԿԸ·

ՂԱԼԱՍԱՐ ԳԻՒՂՈՒՄ·

Կ'ԸՆԴՈՒՆՈՒԻՄ ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԵԶ·
ՌԱՋԻԻ ԿՐԻՒԸ·
ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ·

Առաջին անգամն էր որ Պարսկաստան ոտք կը կոխէի : Ամէն
ինչ նորութիւն էր ինձ համար :

Երբ արտասահման կ'երթաք, տարօրինակ հարցումներ կու-
ղան ձեր առջեւը, տարօրինակ զգացմունքներ, որոնք իրական
են, բայց պատճառը անծանօթ, անբացատրելի : Այսպէս, օրի-
նակ, երբ երկաթուղիով կ'անցնիք Անդրկովկասի սահմանը եւ

կը մտնէք կողակներու, կամ ոռւսական որեւէ երկրամաս, թէեւ անոնց լեզուն գիտէք, ինչպէս եւ բարքերը, բայց ձեղ օտար եւ միայնակ կը զգաք: Հոս այդ զգացումը չունեցայ, թէեւ ընկած էի յետամնաց անկիւն մը՝ անծանօթ այդտեղի լեզուին, բարքերուն, կրօնին եւ ցեղին: Արարլու՝ մոլեռանդութեան, կեղտի, տղիտութեան մի միջավայր է: Գուցէ տարիքս էր պատճառը, որ յանդեցայ այս եղբակացութեան եւ ստուգելու համար ինքզինքս, բացատրեցի Նիկոլին որ տարիքով ինձմէ երկու անդամ մեծ էր: Ան ժպտաց Սարգիս Օհանջանեանի նման եւ շատ սխալ կերպով տուաւ լուծումը:

— Ես ալ այդպէս կը զգամ, ըստ ան, գիտեմ որ բոլոր հայերն ալ այդպէս կը զգան: Ճիշտ է, մեր երկիրը չէ, ամէն ինչով տարբեր են մեզմէ, բայց ասոնք լաւ լինին թէ վատ, մեր «համշահիրներն» (երկրակիցները) են:

Հետագային, այդ «համշահարիների» հետ իրար կոկորդ բռնեցինք: Անոնք ոչ միայն պարսիկ չեն, այլ Մելջուկի, Թաթարի, Թուրքի եւ Մոնղոլի յետնորդներն են: Իսկ երբ բռն պարսիկ շրջանները եղայ, որ դէմքով, լեզուով, բարքով կը յիշեցնեն հայերը, տեսայ որ անոնք, թէեւ հարազատ ինծի, չունին սակայն այն համն ու հոտը, զոր կը զգայի Արտազ, Հեր, Զարեւանդ եւ Աստրապատական շրջաններուն մէջ:

Պատմութիւնից ես բոպիկ չէի, մատենագիրներ, գիտական զանազան գիրքեր կարդացած էի, եւ ատոր համար անհասկնալի հարցումներ կ'առաջանային մէջս: Կը մտածէի՝ «Բնական է որ այս երկիրը այնքան հարազատ պիտի թուի, որքան մեր երկիրը: Երբ մենք Նայիրի էինք եւ դեռ Հայ չէինք կոչուիր, ծանօթ էինք այս երկրին. Երբ մենք Ուրարտու էինք եւ դիր ունէինք, եւ անկէ առաջ ալ Հայաս կը կոչուէինք, մենք այս երկրին հետ կապ ունէինք. մեզմէ վերջ միայն Դարեհը մեր գրերով գրեց իր պատմութիւնը եւ Արմէն անունը մեղի տուեց: Վերջապէս, երբ ասոնք չկային և Մարերը կային այս երկիրներու մէջ, մենք գիտէինք զանոնք. գիտէինք նոյն իսկ Մեծն կիւրոսի ծնունդը: Կիւրոսը մեր Երուանդէն պստիկն էր եւ առաջին Տիգրանի ընկերն էր: Անոնց Փէհլեւի տունը մեղ օտար չէր, այդ տան նահապետը մեծ եղբայրն էր մեր առաջին Արշակունի

թագաւորի: Նոյն իսկ մեր Սուրբ Գրիգորը Անակի ղաւակն էր, որ Փէհեւիի տնէն էր: Անոնց զործածած հին լեզուն նոյնքան հասկնալի է ներկայ Պարսիկին, որքան մեղ՝ ներկայ հայերուս: Ուրեմն պարզ է, որ մենք պէտք է հարազատ զգանք այս երկրին, գուցէ հարազատ եղբայրներ ենք, կամ հօրեղբօր զաւակներ: Այդ ալ որ չինի, յամենայն դէպս, միեւնոյն մշակոյթի, կրօնի, բարքի մէջ մկրտուածներ ենք եւ այնքան մօտիկ միմեանց, որ հին Յոյները մեզ եւ Պարթեւին, Մարին, իրարմէ չէին կը ընար զանազանել: Պատմութիւնն էր որ այս երկիրը մեղ հարազատ կը դարձնէր»:

Իմ այդ բացատրութեան դէմ մի ձայն կ'ըմբռստանար եւ կ'ըսէր.— «Սասանեանները զուտ Պարսիկ էին. անոնք էին որ մշակոյթով, ազգով, ուղեցին մեղ ձուլել, քաջ Վարդանը այս վայրում սպաննեցին եւ հայ անկախութիւնը վերցուցին: Բայց կարեւորը այն է որ այն ազգերը՝ Մար, Աքէմէնեան, Պարթեւ, Արշակունիք, Սասանեան, Պարսիկ եւայլն, որոնց հետ կը զգաս հարազատութիւն, շատ վաղուց է չկան ու չկան, եւ չկան իրենց լեզուով, մշակոյթով, արիւնով եւ ամէն ինչով: Այս տարրը, որ ներկայիս այստեղ կը բնակի, այդ որոնածներդ չեն, այլ եկած են հեռու Մոնղոլիայէն, Զինդիդ Խանէն յետոյ: Անոնք Մոնղոլներ ու Թաթարներ են, որ Թաւրիզը, Մարազան մայրաքաղաք դարձուցին, իսկ Վասպուրականի մի անկիւնը՝ իրենց ամարանոցը, եւ իրենց առաջնորդի անունով ալ Արազա անունը տուին Բերկրիի գետի ակունքներուն: Անոնց յաջորդեցին Ալթայի եւ այլ հեռաւոր երկիրներու Սելջուկները, Թուրքերը, Հէնկ Թիմուրի բերած խառնիճաղանձ դեղին ցեղի տարրեր ու տարրեր տարրերը, որոնք եւ ոչ մի առնչութիւն ունին իրանեան ցեղերու արիւնի, մշակոյթի, բարքի եւ հասկցողութեանց հետ: Սրանք դահիճներ եղան մեղի, քար քարի վրայ չժողին, եւ ամէն ինչ կործաննեցին: Անոնց ձեռքէն փրկուած խլեակները կը դտնուին Հնդկաստանի Բոմբէյ քաղաքի փողոցները Գարըռ անուան տակ, իսկ մենք, ասլաւինած լեռներու մէջ, անոնց գերին ենք միայն: Ուրեմն, պատմութիւնը չի կրնար պատճառ ըլլալ քու հարազատութեան, «համշահարիութեան» զդացումին: Այլ ուղղութեամբ սիտի փնտոել հարցին լուծումը»:

Այսպիսով, իմ մէջ երկու մարդ, երկու տարբեր բանականութեամբ, իրարու դէմ ելած, կը մըցէին եւ մէկի ըսածը միւսը դիւրութեամբ կը ջրէր, թէեւ երկուսի ըսածներու մէջ ալ ճըշմարտութեան որոշ բաժին կար: Այս հակասութիւնները հարցը չէին լուծեր եւ ես չէի կրնար հասկնալ թէ՝ ինչ է պատճառը որ Շահնշահի երկիր մտնելով ես ինքղինքս օտար չէի զգար:

Արաբլուն մի հասարակ զիւղ է Արաքսի ափին, որ կը պատկանի Մաքուի Սարդարի ընդարձակ կալուածներուն: Ոչ դիւղը ինքը եւ ոչ ալ անոր տէրը, եւ ոչ ալ բոլորի տէրը Պարսից Շահն Շահը անոր արժէքները չէին հասկնար: Այդ դիւղի մօտ մի երկաթէ հսկայ կամուրջ է շինուած Շահթախթու տակէն, որ իր արժէքով ողջ Արաբլուն կ'արժէ, թէեւ այդ կամուրջի վրայով դեռ եւս ոչ երկաթուղին կը սուրայ եւ ոչ ալ կառքեր կ'անցնին, այլ միայն հետիոտն ցանցառ անցորդներ՝ բեռցած իրենց էշերու վրայ դարի ու ցորեն:

Արաբլուն հազիւ 100 տուն լինի. քար կայ այնտեղ, բայց տները հողէ են շինուած, կարծես խլուրդի բներ լինին, առանց պատուհանի, իսկ դռները՝ փոքրիկ ծակեր եւ ամէն ինչ կեղտոտ: Տուներու պատերը զարդարուած են կովի թրիքով, որ կը ծառայէ իրբեւ վառելիք, ձմրան համար: Փողոցներու տեղ՝ ոլործուն անցքեր են որ կ'երկարին թաղէ թաղ եւ լեցուած են ցեխով, աղբով ու սատկած կենդանիներու դիակներով: Փողոցներու գարշահոտութեան եւ կեղտի մէջ կը խաղան զիւղի երեխաները, որոնք իրենց ոտքերու եւ ձեռքերու մատներով զանազան ձեւեր կը կազմեն փողոցի ցեխէն:

Աղղաբնակչութիւնը կարծես կազմուած է մանուկներէ եւ կանանցմէ. արուները փոքրաթիւ կ'երեւան եւ ցուլերու նման դանդաղ կ'անցնին: Անոնք աւելի կ'երթեւեկեն տանիքներու վրայով, որպէսզի չհանդիպին կանանց եւ միեւնոյն ատեն խուսափին փողոցի ցեխէն: Կանայք աւելի քաջ են, ցեխէն չեն վախնար եւ փողոցներու մէջ անցուդարձ կ'ընեն, բոպիկ: Անոնք աւելի շարժական բուրդեր են, գրաւչութիւն ներկայացնող էակներ: Բան չես տեսներ, բայց կ'երեւակայես որ զըլ-

խուն քաշուած քօղի տակը կայ մի էակ, սեւաչեայ, կարմրաթուշ, ստինքաւոր, բարեկազմ, որ ունի գեղեցկութիւն, զոր արդիլուած է ցուցադրել։ Անզամ անոնց մաղերու ցուցադրութիւնը մահացու մեղք մըն է։ Ինչպէս ամբողջ արեւելքի, այնպէս ալ Արաբլուի մէջ կինը պիտի տեսնես երեւակայութեամբ, իսկ իրականի մէջ կը տեսնես միայն անոր ցեխոտ ոտքերը, որոնք բաց են մինչեւ սրունքները եւ աւելի վերերը, որմէ գարշանք կը զգաս։ Ասկէ չէ^թ արդեօք որ կինը արեւելքի մէջ մարդ չի համարուիր, այլ անասուն, բայց իր ծածկուած վերի մասին համար կը համարուի երազ, ցնորք, եւ աւելի պաշտելի քան աստուածները։

Ոչինչ կար զրաւիչ Արաբլուի մէջ։ Ան յետամնաց եւ կեղտոտ դիւղ մըն էր, ամէն տեսակէտով վանիչ։ Ո՛չ աշխատանք, ո՛չ հաճոյք, ո՛չ արհեստ, ո՛չ զրամի վաստակ։ Մարդիկ կ'ապրէին դողութեամբ եւ մաքսանենդութեամբ։ Այցելուները ամէնքը կասկածելի մարդիկ էին։ Զնայելով ատոնց, Արաբլուն շատ մեծ անուն էր հանած եւ կը համարուէր ցանկալի վայր մը, որուն տիրելը հերթական հարց մըն էր դարձած Ռուս կայսրութեան համար։

Ես չգիտեմ թէ հին ժամանակները ի՞նչ անուն ունէր Արաբլուն, բայց ան անշուշտ կարեւոր վայր մը եղած պիտի լինէր, քանի որ Աւարայրի դաշտի թիկունքը կը կազմէր։ Յազկերտ իր բանակներով այդ կէտէն կը ձգտէր մտնել Հայաստանի սիրտը, ուր Վարդան զօրավարը խնամքով կը պահէր այս ճամբան։ Անշուշտ ան բան մը կը ներկայացնէր, քանի որ ընկած էր Գայլատուայ գետի եւ Արաքսի խառնարանի վրայ եւ անոր վրայով դէպի արեւելահարաւ ճամբաները կ'երթային դէպի Ատրապատականի թաւրիդ, հարաւի ուղղութեամբ՝ դէպի Խոյ, Զարեւանդ եւ Միջագետք, իսկ արեւմուտքի կողմէ, Արտազի վրայով, դէպի Բաղրեւանդ եւ ամբողջ Ներքին Հայաստան։ Այս դիրքն էր անշուշտ որ այդ յետամնաց ու կեղտոտ վայրը կը դարձնէր ինծի հարազատ։ Յիշածս ուղղութիւններով եւ ոչ մի ճանապարհ չէր երեւնար. ճահիճներու, լեռներու եւ հովիտներու միջով արահետներն էին որ ճամբու տեղ կը ծառայէին, հայրենասէրներուն ուղղութիւն ցոյց կուտային, աշխարհակալ

պետութիւններու ախորժակը կը դրզոէին եւ աւազակներուն դիւրութիւն կուտային աւար ձեռք բերելու եւ երեք պետութեանց սահմաններուն մէջ իրենց աւարը պարտկելու:

Ինչ ալ որ լինէր Արարլուն, քանի որ ան Թաղէոս առաքեալի եւ Ստեփաննոս վանքերու առանցքին վրայ ինկած էր, քանի որ անոր քամինները կուգային Արարատի երկու փէշերէն եւ ջրերը՝ ներքին ու վերին Հայաստանի հողերէն, ես գտած էի թէ ինչու ան ինձ հարազատ էր. այդ մեր հողերու ամբողջականութեան բնազդն էր, որ սիրելի կը դարձնէր ինձ նոյն իսկ անոր տղեղութիւնն ու կեղտը:

* * *

Երկու օր է Նիկոլի հետ ենք: Ան հաճելի զրուցակից մըն է: կը խօսի ընդհանուր խնդիրներու մասին եւ կը փարատէ Արարլուի ձանձրոյթը: Նիկոլը կը սպասէ մէկին, որ սակայն չուշացաւ: Այդ Թաղէոս Ամիրեանն(*) էր, որուն Դատաշ կ'ըսէինք: Ան կարդադրած էր իրեն յանձնուած գործերը սահմանի միւս կողմը, եւ հասած էր մեղ:

Թաղոսը ոռւսական միջնակարգ դպրոցէ ելած մի կրակոտ երիտասարդ էր: Թէեւ անոր դլխու մազերը ցանցուած եւ գանկը լուսին դառնալու վիճակին մէջ էր, բայց բրդոտ դլխարկը եւ երեսի շէկ մօրուքը այդ կը պարտկէին: Ան յետեւն ու շուրջը նայող չէր: Միշտ առաջ կը նայէր եւ խիստ վճռական էր իր որոշումներուն մէջ: Եկաւ-չեկաւ՝ դարձաւ Նիկոլին եւ ըսաւ. — Ամէն ինչ կարդադրուած է: Այսօր չէ վաղը մեր դոյ-

---

(*) Այս այն Թաղոսն էր զոր Նիկոլ իրեն օգնական էր առած: 1905-ին Բագուի Հայ-Թաքար կոհիւներուն նոյնապէս օգնական եղաւ Նիկոլին: 1906-ին Զաւրիեւի հետ գնաց Մուշ: Նոյն քուին Կովկասի մէջ եղած շանտաժիստներու պատուհասը եղաւ եւ կարգը վերահաստատեց: Մասնակցեցաւ 1914-ին կամաւրական խումբերուն: Բագուի ինինապաշտպանութեան մէջ աշխառու դեր կատարեց: Բագուն դատարկելու ժամանակ միացաւ Շահումեանի կոասմաւուսկ նահանջող խմբին եւ անոր հետ սպաննուեց Թուրքիստանի մէջ:

քերը անպայման այստեղ կը լինին, որով աւելորդ է երեքիս այստեղ մնալը. թող ընկերը մնայ եւ բերէ, իսկ մենք շարժուինք առաջ:

— Վստա՞հ ես, հարցուց Նիկոլը, եւ երբ հաստատակամ պատասխան առաւ, դարձաւ ինձ.

— Կրնա՞ս դոյքերը հասցնել իոյ:

— Ինչու չէ, եթէ դոյքերը բերեն, ասացի ես, բայց սրտիս մէջ զժկոհ էի:

Ինձ տուին դոյքերու ցանկը, նամակներ կոստիի եւ Խէչոյի անունով եւ իրենք դացին Սալմաստ:

Անտանելի կը թուէր մենակութիւնը Արաբլուի մէջ: Գոյքերը ոչ այդ օրը, ոչ վաղը, ոչ ալ միւս օրը եկան: Հարկ եղաւ սպասել մէկ ամբողջ շաբաթ: Օրերս կ'անցնէին ծանր եւ տաղտկալի:

Այս կեղտի մէջ կորած մարդիկ դիս կեղտու, «հարամ» կը համարէին եւ ձեռք չէին տար ո՛չ իմ պնակներուն, ո՛չ հադուստներուս, ո՛չ անկողինիս եւ ոչ ալ նստած աթոռիս: Ես դեռ չէի գիտեր թէ այդ կը թելադրուէր կրօնական նախապաշարումներէ եւ կը կարծէի թէ այս աղտոտ մարդիկ դիս աղտոտ համարելու համար էր որ միեւնոյն բաժակէ ջուր խմելէ կը խուսափէին:

Վերջապէս մեր դոյքեր հասան եւ մենք դէպի իոյ ճանապարհ ընկանք: Ճանապարհը կառքի համար չէր: Ուղտի եւ ձիու կարաւանները կը բարձրանային այդ սարահարթերը, դուրս գալու համար Մակուի ջրերէն ու Արաքսի հովիտէն, եւ իջնելու համար իոյի ջրերու, Տղմուտ դետի հովիտը: Ես կը դտնուէի պատմական Աւարայրի շրջակայքը եւ հեռուն երեւցող դաշտը պիտի լինէր Աւարայրի դաշտը, ուր պատերազմեցան մեր նախնիքները:

Ինձ հետ կը ճամբորդէին Մաշատի Ահմէտը եւ Մահմէտը: Անոնք ձիաւոր էին, «վարանդիլ» հրացանները մէջքերուն: Ես ալ ձի ունէի, բայց իմս փալանով էր, բեռցուած ապրանքով, եւ ես ալ բեռան վրայ:

Զանձրալի էր ճանապարհը, որովհետեւ ոչ մի խօսք չէի կրնար փոխանակել ուղեկիցներուս հետ. ես հայ էի, անոնք

Թաթար : Անոնք հայերէն չէին դիտեր, ես շատ քիչ դիտէի թաթարերէն։ Ճամբուլ վրայի բոլոր դիւղերը թաթարներ էին, ինչպէս ե՛ւ անցորդները։ Ո՞ւր էի, ի՞նչ վայրերէ կ'անցնէի, բնաւ չէի դիտեր։ Վտանգաւոր էր, որովհետեւ մեր բեռները զինամըթերք էին, եւ ես անզէն էի։ տասնոց մը միայն թաքցրած ունէի ներսէն իմ մսերու վրայ։ Ահը փորիս մէջ կ'երթայի եւ անհամբեր կը սպասէի Խոյ հասնելուն։ Վերջապէս, հասանք Խոյ, անցանք շուկայի մէջէն, մտանք փողոցները եւ կանդ առինք «Զարվատար» Յակոբի դրան առջեւ։ Ներս առաւ մեղ եւ թաթար ուղեկիցներուս սենեակ մը հրամցուց։ Բայց զիս իջեցուց ձիուց, ինքն ելաւ վրան նստաւ եւ հրամայեց որ ռտքով հետեւիմ իրեն։ Ծուռ ու մուռ փողոցներով տարաւ եւ մտաւ տան մը բակը եւ ուղիղ դէպի ախոռը քշեց։

Ախոռին մէջ, ուր ձիեր էին կապուած, երիտասարդ մը, թին ձեռքին, խուշկի (չոր աղբ) կը լեցնէր քթոցը։ Զայն տեսնելով՝ Զարվատար Յակոբը կանչեց։

— Արի, ստացիր ամանաթներդ, որ այս ծիծեռնակի հետ (ցոյց տալով զիս) բերել է Մաշտուկի Ահմէդը։ Ես կը շտապեմ տուն։ Իջեցնենք բեռները, ձին ետ ալիտի տանիմ։

Երիտասարդը, մէկ աչքով ժպտելով՝ հարցուց։

— Ի՞նչ կայ ասոնց մէջ։

— Այդ կը վերաբերի Կոստիին, պատասխանեցի։

— Այ տղայ, Կոստին առջեւդ է, ան է որ կը հարցնէ։

Ես տատամսեցի, որովհետեւ ախոռապանի տեղ էի դրած դայն, թէեւ անոր դիմագծերը մտաւորականի կը նմանէին։

— Ցանկը ունի՞ս այս ասլրանքներուն։

— Հարկաւ։

— Նամակ ունի՞ս։

— Ունիմ. մէկը Կոստիին, մէկը Խէչոյին(*)։

Դուրս ելաւ ախոռէն եւ կանչեց։

— Խէչօ, Խէչօ, ցած արի, չորս ջանավար ալ քեղի հետ բեր։

Մօրուքով մէկը նայեց վերի յարկէն եւ հինգ արջի պէտ մարդիկ ափալ-թափալ (շտապ) թափուեցան ախոռը։

(*) Դաշնակցական Խէչոն։

— Տղե՛րք, վեր տարէք սենեակը։ Գրիշ, դու մնայ ախոռը, լմնցուր մաքրելը, ես ալ վեր կ'ելլեմ։

Ամէնքս մէկ մէկ բան շալկեցինք եւ վեր ելանք ապրանքներով։ Վերը՝ «եափունջիները» անկողին էին եղած, մեծ լիափախները բարձեր, իսկ հրացանները պատերէն էին կախուած։ Փոքրիկ զօրանոց մըն էր։

— Խէջօ, աս տղան չի հաւատար թէ ես եմ Կոստին։ Քեղի ալ նամակ ունի։

— Ծօ, խաթաքար, Կոստու նամակը իրեն տուր, իմս ինձ։ Անունդ ի՞նչ է, ան ալ չհարցուցինք։ Ըսենք՝ անունդ հասկընալու կարիքը չկայ։ Թո՞ղ լինի Վարդան։ լաւ անուն է։ այստեղ է զարկուել Վարդան զօրավարը։

Եւ անունս Պարսկաստանի մէջ կարճ ժամանակով եղաւ Վարդան։

Տարօրինակ էր վերաբերմունքը Խէջոյի։ Ես ինքզինքս զգացի թշնամական մթնոլորտի մը մէջ։ Ընելիքս չէի դիտեր, կանգնած էի շուարած, պապանձուած։ Բարեբախտաբար, յիշեցի որ նամակները պէտք է տայի, որ կարած էի մէջքիս աստառին մէջ։ Հանեցի եւ տուի մէկը Կոստին, միւսը Խէջոյին։

Կոստին դարձաւ տղաներուն։

— Դէ, բանանք մէկ մէկ խուրջիները եւ ստուգենք։ Տեսնենք՝ ի՞նչ նուէրներ է բերել Վարդանը։

Խէջօն տեղէն չշաբժուեց, երկու տող գրուած նամակը սուաւ եւ սկսեց երկար ու երկար կարդալ, կարծես Աստուածաշունչ լինէր։ Ես նստայ ալիւրի տոպրակին վրայ եւ կը դիտէի։

Մօսին հրացանի փամփուշտներ էին խուրջիններուն մէջ։ Կը համբէին։ «Լաւն են, հիներ չկան», կ'ըսէին տղաները։ Խուրջին մը բացին եւ շատերը շշմած մնացին, որովհետեւ անոր մէջը դատարկ ոռոմբեր էին, իսկ անոնցմէ ոմանք ոռոմբեր չէին տեսած։ «Այս երկաթէ խնձորներն ի՞նչ են», կ'ըսէին։ Բացին միւսը, ատրճանակներ էին։ «Զանըմ, Նազան են, ես Մառլէր կը սիրեմ։ Ինչո՞ւ ամբողջը Մառլէր չբերիր»։ Բացին միւսը, արկղներ էին, մէջը տինամիթ, կապսիւլ, թիթեղ։ «Զանըմ այս մառմալա՞թ է՝ սատանո՞ւ թէ մարդո՞ւ»։ Գտան հոն երեք հատ փոքրիկ բահ, պողպատէ շինուած, կարծես եւ-

բեխաներու բահեր լինէին : «Այս խաղալիքները ի՞նչ են» : Հարցական կը նայէին ինձ, բայց պատասխան չէին առներ :

Խէջօն ոտքի ելաւ, դատարկ ոռոմք մը առաւ մէկ ձեռքը եւ բահ մը միւս ձեռքը : «Այս փոքրիկ բահը բանի սկառք չի դայ : Անպատճառ քու խելքի պուտուկէն ելած է : Մէկ կողմ դրէք : Այս ոռոմքերն ալ դլխու փորձանք են : Տղաք, հեռու քաշուեցէք, ջղարայ մի՛ քաշէք : Կոստի մէջ նահիկի, իսաջանի դլուիը կերան . այս զըմբռտիչները : Մեր ոռոմքերը մեր դլուխը կ'ուտեն : Մէկ կողմ դրէք : Մէկելոնք լաւ են, իրարու վրայ բաժնեցէք : 300-ական ֆշանկ վրանիդ, 300-ական ձիու «ղաշի» խուրջինին : Մնացածները «ետեւի ձիու բեռան» :

Խէջօն զեղեցիկ էր իր հասակով, կարծես բարտի ծառ լինէր : Մաղերը գոռող (զանդուր) էին, մօրուքը՝ սեւ : Անոր կատարը կ'երերար եւ ահա կարծես իմ վրայ պիտի ընկնէր : Կը նկատէի որ ան ինչ որ բանէ դժողոհ էր ինձմէ, կարծես թէ ես անոր թշնամին լինէի : Խէթ խէթ կը նայէր ինծի : Ես չդիմացայ, դարձայ կոստիին .

— Բերածներս լրի՞ւ էին :

— Համապատասխան էին ցանկին :

— Ուրեմն, այս մարդը ի՞նչ կ'ուղէ ինձմէ : Դումանի հրամանով եկած եմ, անոր հրամանով կրնամ հեռանալ . թէ դըժոհ է, թո՛ղ ինքը հեռանայ :

Անսպասելի էր այս սլոռթկումը : Խէչոյի ինծի յառած աչքերը այլեւս չէին վիրաւորեր : Մարբազ Խէջօն էր որ անըսպասելիօրէն մէջ ինկաւ .

— Երկար արեցիր, տղան ճիշտ կ'ըսէ . ոչ բարեւ, ոչ Ասածու բարին, կարծես մեր մէջ մի մթորփ է եկած :

Մեծ Խէջօն ըսաւ .

— Որ այդպէս է, երդենք . «Մածուն կ'ուղեմ, թան կը բերեն, այ տղայ քու խօր խէրն անիծած, խլնքոտ քթիդ խըզմա կ'ուղես, այ տղայ քու խօր խէրն անիծած» . . .

Այդ երդը աւելի թթուեցուց զիս : Մէկ երկուսը կը ձայնակցէին, միւսները լուռ էին, իսկ Մարբազ Խէջօն կարեկցութեամբ ինծի կը նայէր : Կոստին կը ժպտէր : Ապա ինձ մօտենալով ըսաւ .

— Աիրտղ լայն պահիր, չար եւ վատ մարդ չէ, միտքը բարի է եւ «կազմակերպելու» իւրայատուկ ձեւեր ունի:

Խէջօն, երդը կէսին կտրեց եւ, դառնալով Սարբաղ Խէջօնին, ըստւ.

— Դու աշխարհ չես տեսել, բան չես հասկնայ: Նիկոլը կը դրէ: — «Քեղի կուղայ Մոսկուայից ելած ինտելիգենտ զինուորական, պատրաստ մեռնելու: Քու տասնեակի մէջ կազմակերպիր եւ լծիր»: Երբ ինտելիկենտ է, ի՞նչպէս կարելի է կազմակերպել եւ լծել: Ինտելիկենցիա, ինտելիկենտ... դիտե՞ս ինչ են դրանք: Դու չես դիտեր, ես դիտեմ, — բորբոքուելով մաղձը կը թափէր Խէջօն: «Զին թիմարելու համար, դաշտին(*) ձեռնոցով կը բռնեն: Ոջիլ որ վրանին ընկաւ, դայլ կը կարծեն, պատերազմի կ'ելլեն եւ իրենց դժբախտ նահատակ կ'երեւակայեն: Ցուրտ ու տաք եղաւ, Աստծոյ դէմ կոիւ կ'ելլեն: Մէկ օր անօթի մնացին, տրտունջ, դալմազալ: Վերջին խօսք չունին, երկու ժամ կը ճառեն եւ մի լաբլաբու հաղիւ կ'արտասանեն: Դեռ աղք չեղած, աթար կը շինեն եւ կը վառեն: Վայ թէ սարերն ընկնին եւ երկու անվնաս քրդեր տեսնին քարերու մէջ, բանակ կը կարծեն եւ ինչ ու ինչ հէքեպթներ կը շինեն: Իրենց լեղուն կը դառնայ թէ՛ աջ, թէ՛ ձախ: Կը խօսին, կը քարողեն, մարդկանց խելքէ կը հանեն եւ, երբ ծափեր կը շահին, արդէն իրանց հերոս, նահատակ կը համարեն: Վայ թէ մի վանքի, բերդի կողքիցը անցնին եւ հաւանին, այդ իրենք են շինողը, պաշտպանողը: Իսկ եթէ դրելու շնորհք ալ ունենան եւ 1000 սուտէն մէկը ճիշտ դուրս վայ, արդէն իրենք են ամէն ինչը եւ աշխարհի, տիեզերքի դործերը տնօրինողները իրենք իրենց կը համարեն: Ա՛խ, այդ «ինտելիգենցիան, ինտելիգենտը»... Անոնք անիծ են, լու են, հասկցի՛ր»:

Կոստին, կողքերը բռնած, կը ծիծաղէր: Ես ուշադրութեամբ կը լսէի եւ կը հանդստանայի: Սարբաղ Խէջօն կ'առարկէր.

— Որ այդպէս է, չօբաններն են միայն լաւերը: Որ այդպէս

(*) Դաշտի — Ընտանի անասուններուն վրայ մաքրելու խոզանակ:

է, Նիկոլ Դումանն ալ լու է, անիծ է. ան ալ, ի վերջոյ, ուսումնական վարժապետ է եղած, այժմ կառավարիչ նաւթահորերի:

— Զէ, կը բողոքեմ, խօսքը մի՛ շեղէ. ան «ինտելիգենտ» չէ, այլ «ինտիլիկինտո»: Ինտիլիկինտոն մեր գլխուն տէրն է, մեր աչքին լոյսը: Էնպէս չէ^o, կոստի:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԽԵ20

Կոստու տեղը ես պատասխանեցի.

— Էնպէս է, Խէչօ:

Տարիներ պիտի անցնէին որ ստուդէի եւ հասկնայի թէ որքա՞ն դառն ճշմարտութիւններ կային Դաշնակցական Խէչոյի դատողութեանց մէջ: Յամենայն դէպս ան իր դատողութիւններով «կազմակերպեց» զիս:

Իմ համաձայնութիւնը պատճառ եղաւ որ Խէջօն ժպտէր, ինձ համբուրէր, եւ այդ թուականէն մինչեւ իր մահը (որը, Արամի վկայութեամբ, զիս փրկելու համար էր պատահեր), եղանք իրարու հաւատարիմ ընկերներ :

Դաշնակցութեան համար, ինտելիգենտը իտէալ չէր, այլ խտէալ էր լուռ. եւ անշահ զոհաբերող «ինտիլիկինտօն» :

Սարբազ Խէջօն ինձ կը ներկայացնէր ընկերները, անուն առ անուն, եւ այդ դուր չեկաւ մեծ Խէջոյին :

— Որ ներկայացնել է, լաւ ներկայացուր մեր ինտիլիկինտոյին : Ահաւասիկ կոստիան՝ Ռէալական դպրոցը վերջացուցած, Մոսկուա հոգեբանութիւն կարդացած եւ Գերմանիա կատարելագործած ու Ամերիկա վկայական առած, իսկ այժմս զօրանոցի կառավարիչ է : Ահա Բերլինի համալսարանի կենդանաբանական բաժնի ուսումնաւարտ Խէջոն. ինքը սարբազ եւ ձիերի հսկիչ : Ծանօթացէք՝ ինժինէր տեխնոլոգ. Բազուի սովետ սըեղդի կոտէլչչիկ, նա ինքն Ասատուր :

Եւ այսպէս ամէն մէկին տիտղոսներով ներկայացնելով, վերջացուց իրեն ալ չխնայելով :

— Ես ինքս ալ հասարակ մարդ չեմ, ուսումնական եմ : Այս բոլորիս մէջ փոքրը դու ես, կը խնդրեմ ուրեմն իմ ձիուն լաւ նայես : Յետոյ, քու այդ օձիքն ալ լաւ կ'ընես որ քանդես եւ մի կողմ դնես :

Հասկցայ որ Խէջոն իր ինքնայտուկ ձեւով կ'ուզէր հաշուեյարդարել մտաւորական դասի իմ մեծամտութիւնները, ցնորքները : Ներսղամտութեամբ համակերպեցայ եւ ամէնքի հետ միասին ծիծաղեցի :

* * *

Ես եղած էի ոռւս զինուորական բանակի մէջ, ուր բազմութիւնները, ըստ իրենց որակի, կը դասաւորուէին մի ամբողջական մեքենայ կազմելու համար : Հոն հաւաքական միաձոյլ անհատ մը՝ բանակը կար, եւ մարդիկ անոր չնշաւոր մասերն էին միայն :

Ես եղած էի Կարսի Յեղափոխական զօրանոցը, ուր մարդիկ իրը անհատ գոյութիւն ունէին, կը դատէին, կ'արտայայ-

տըւէին ըստ իրենց կարողութեան, բայց մի բռնակալ կար, որ ամէնքին կը շաղկապէր. այդ բարոյական եւ գաղափարական միատեսակ ըմբռնողութիւնն էր, որից շեղողները չէին կրնար համարուիլ ամբողջութեան մասնիկը:

Ես չէի եղած չէթայական այն մթնոլորտի մէջ, որ արդէն կը պատրաստուէր երթալու դէպի մահ եւ այդ տարօրինակ նորութիւն մը կ'երեւար ինծի: Հասկնալու համար, համառօտ կերպով ներկայացնեմ այդ խմբի անդամները:

Կոստին, Շուշեցի էր, եւ Խէչոյի ըսածին պէս, իրօք որ աւարտած էր ոռւսական միջնակարգ դպրոցը, յաճախած էր համալսարանը, եղած էր Եւրոպական կենտրոնները, նպատակ էր դրած խորացնել հողեբանութիւնը մինչ այն աստիճանի, որ կարելի լինի մօտիկէն եւ հեռուէն աղդել եւ իր կամքին ենթարկել բարեկամ եւ թշնամի մարդկանց: Այս միջոցով ան կը յուսար հիպնոսացնել Սուլթան Համիտը եւս եւ Հայկական Հարցը լուծել: Այս կրթուած երիտասարդը, ի հարկէ ձախողելով իր դիտական որոնումներուն մէջ, եկած էր այն եղբակացութեան, որ միայն ոյժով եւ կաղմակերպութեամբ կարելի էր խլել ազատութիւնը: Ան Խոյի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր. կը հսկէր այս կէտէն անցնող Երկրի գծերուն վրայ, կը ճամբէր եկած խմբերը, կը մատակարարէր, բայց այս բոլորը այնքան սահմանափակ էին իր ուժերու համար, որ կը նախանձէր մեր վրայ որ Երկիր կ'երթայինք: «Եթէ անդամ չսպաննուինք, — կը մտածէր ան, — դոնէ հայրենիքի ժողովուրդին հետ կը լինինք»:

Կոստին էր մեր խնամակալը, մեղ կերակրողը, ախոռը մաքրողը: Ան մեղ լոբի եւ ոսպ շատ կ'ուտեցնէր եւ երբ դժողութիւն կը նկատէր, կ'ըսէր.

— Ուխտած էք մեռնիլ, ինչ որ ալ ուտէք, վերջը նոյնն է. խնայողութիւնը թող մնայ ձեզի հետեւողներուն:

Մենք կը ծիծաղէինք եւ մեր դպալները կը բանէին: Երբ Տէր Զարուատար դիտողութիւն կ'ընէր, թէ մի ծառայ բռնէ սեւ աշխատանքի համար, կոստին կ'ըսէր.

— Քեզ Հայրիկի աշակերտ եւ Վարագայ սերունդ կը համարես, հարկաւ Ոտնլուայի դիշեր շատ տեսած ես: Առաքեալ-

ներու չափ ալ չկաք, ինչո՞ւ ես ալ ձեր ոտքերը չլուամ։ Կ'ըսէք
ծառայ վարձեմ, մեր պատու դրամո՞վ վարձեմ։

Կոստին միշտ զուարթ էր եւ կ'ուղէր զուարթ պահել իր
շուրջինները։ Անոր հոգեբանական պրատումներէն միայն հե-
տեւեալ արդիւնքն էր մնացեր։ Երբ իրմէ ծածուկ գիրք մը
կը բանայինք, էջը եւ պարբերութիւն մը մտքերնիս կը պա-
հէինք եւ իրեն կ'առաջարկէինք զտնել էջը եւ կարդալ այդ պար-
բերութիւնը, կը զտնէր։ կը մտածէինք բան մը եւ ան կը զու-
շակէր թէ ինչ կը մտածենք։ Այդ յատկութիւնը մէկուն վախ,
միւսին զարմանք կը ներշնչէր։ Ան վհուկ եւ զերբնական էակ
մը կ'երեւնար։ Այսպիսի խաղերով ժամանակ կ'անցնէինք։

Քանի մը օր միայն անցուցի իոյ Կոստիի հետ եւ մեր յա-
րաբերութիւնները ատով ալ վերջացան։ 1909-ին անդամ մը
եւս զայն տեսայ Համոյի (Օհանջանեան) տանը, բայց ան զիս
չճանաչեց, ես ալ անծանօթ ձեւացայ։ Այդ չի նշանակեր որ
ես անոր մասին լուրեր չունէի։

Կոստի Համբարձումեանը ձեռներէց, չարքաշ, խելացի եւ
պայմաններին յարմարուող դործիչ մըն էր։ Եւ որ էականն
է, իր լայն հայեացքներով եւ ուսումով՝ ան շուտով գրաւեց
կարեւոր տեղ մը մեր կեանքին մէջ։ 1905-ին Պարսկաստանէն
կ'անցնի Անդրկովկաս եւ Հայ-Թաթարական ընդհարումների մէջ
դեր կը կատարէ։ 1909-ին, երբ հալածանքի կ'ենթարկուէր
Դաշնակցութիւնը, ան այդ նեղ օրերուն յանձն կ'առնէ պահել
Ռուսիոյ մէջ կազմակերպութիւնը, զայն վերջնական քայլքա-
յումէն փրկելու համար։ 1914-ին, կը ստանձնէ Քաղաքներու
Միութեան դրօշի տակ դործող Ճակատի խնամատարական դոր-
ծը՝ ի մասնաւորի Վասպուրականի սահմաններու վրայ։ 1915-
1917, ան Վասպուրականի վերակազման դործին մէջ է եւ երբ
Արամ Վանի նահանգապետութիւնը կը թողնէ, ան կը փոխա-
րինէ զայն, առնելով իր վրայ բոլոր դործերու տնօրինութիւնը։
Վասպուրականի պարագումին, ան ժողովրդեան հետ է իրը լիա-
զօր։ Կը մասնակցի եւ կը ղեկավարէ Պարսկաստանի կոխւները
եւ կը սպաննուի Սային կալայի մօտերը, առանց տեսնելու Հա-
յաստանի անկախութիւնը, որու յայտարարութեան լուրը ա-
ռած էր արդէն։ Անոր եղբայրն էր յայտնի բոլշևիկ Սաքօ Համ-

բարձումեանը, որ կարեւոր պաշտօններ գրաւեց Հայաստանի խորհրդայնացման սկզբի շրջանին եւ շատերու հետ միասին դոհ գնաց 1937-8-ի մաքրաղործումներուն, դորս կատարեցին Ստալին եւ Բերիա:

Հետաքրքրական դէմք մըն էր, Խոյի մէջ, Տէր Զարուադարը, որուն Յակոբ եւ Մկրտիչ անուններն ալ կուտային: Ան արդէն երիտասարդ չէր, զինքը կը համարէր Յեղափոխութեան հիմնադիրներէն, կուսակցութիւններու կազմուելէն ալ առաջ: Կ'ըսէր որ եղած է Հայրիկի աշակերտը, Վարագի վանքին մէջ: Այժմս, երկրի արհաւիրքներէ դուրս փախած՝ ջորեալանութեամբ կը զբաղէր եւ մեր զոյքերն ալ տեղէ տեղ կը փոխադրէր: Ան ծանօթ էր նահանդի ոչ միայն ջորեալաններուն, այլ եւ Խոյի ոլարսիկ ու թաթար ղեկավար տարրերուն: Յայտնի էր իրը աղնիւ, խօսքի տէր, քաջ եւ պարտաճանաչ մէկը: Շրջանի վստահելի անձն էր, եւ չնայած իր «Զարուատար» տիտղոսին՝ Դաշնակցութեան «ղեսպանն» էր այլազդիներու մօտ: Կոստիէն յետոյ երկրորդ դէմքն էր Խոյի շրջանին մէջ եւ բոլոր դործնական խնդիրները անոր վրայ կը ծանրանային:

Զարուատար Յակոբը մասնակցեց պարսկական յեղափոխութեան, որուն մէջ աչքառու դեր կատարեց: 1908-9 թուին, նաձեռնադրուեցաւ քահանայ եւ, թէեւ Տէր Զարուատար ծաղրանունով կը կանչէին զինքը, բայց ան կը վարէր Արտաղ եւ Հերդաւառներու առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: 1914-ին ան կ'անցնի Երկիր եւ կը սպաննուի Արճեշու շրջանին մէջ:

Վերոյիշեալ երկուքը Խոյի կայանի մնայուն անդամներն էին, իսկ մենք անոր ժամանակաւոր հիւրերը: Մեզմէ մէկ քանին ուռւս բանակի մէջ ծառայած էին եւ տարբեր աստիճանի հասած: Ասոնց մէջ ամենէն կենսուրախը եւ Պարսկաստանի մէջ արդէն անուն հանածը Դարալաղեաղցի Խէչօն էր, որուն «Սարբագ» անունը կուտային: Անոր հետ էր Գրիշը՝ Զաւախքէն որ ուռւս հեծելազօրքի մէջ ենթասպայութիւնը վերջացուցած էր:

Կար նաեւ Զաւախեցի Սուրէնը՝ նոյնպէս ենթասպայ եղած էր հետեւակ զօրամասերու մէջ։ Այս երեքը վաղուց եկած էին Անդրկովկասէն Պարսկաստան՝ աշխատելու Վասպուրականի սահմաններու վրայ։ Իմ այն հարցումին թէ ինչո՞ւ թողած են ոռւս բանակը, վիրաւորուածի պէս կը պատասխանէին.

— Ի՞նչ է, մեզ հայվան կարծեցիր, որ մեր ազգի համար՝ նահատակութեան դործը թողած, գնանք եւ «սոխերի» (ոռւսների) համար մեր կեանքը զոհենք։

Այս երեքը, միեւնոյն զինուորական դաստիարակութիւնը ունենալով, աւելի սերտօրէն կապուած էին իրարու, եւ անվերջ կը վիճէին երեք տեսակի դէնքերու առաւելութեանց մասին։ Երբ հասկցան թէ ես ալ թնդանօթաձիդ եմ եւ սպայ, իմ հանդէպ սկսան առանձին ակնածանք տածել, հակառակ որ ես նորեկ մըն էի։ Այդ հետեւանք էր իրենց զինուորական աւանդութեանց։ Բայց անոնք ինձմէ շատ փորձառու էին, Հեր ու Զարեւանդ եւ Արտազ հին հայկական դաւառներուն մէջ անոնք արդէն ճանչցուած մարդիկ էին։ Ոչ միայն կուսակցական մեր դոյքերի փոխադրողներն էին ոռւսական սահմաններէն մինչեւ Վասպուրականի սահմանները, այլ եւ դարձած էին պատուհանը հաղորդակցութեան ճամբաները բռնող եւ երթեւեկը խանդարող աւազակներու։

Խոյը ճանապարհների հանդոյցի վրայ էր։ Այդ ճամբաները կը տանէին մի կողմէ թաւրիդ, միւս կողմէ՝ Մակուի սարտարութիւն եւ, վերջապէս, նաեւ՝ Սալմաստ։ Այդ ճանապարհներու վրայ կուգային քրդական խմբեր, «Ճըռդեր», որոնք ճանապարհ տալու համար կամ տուրք կ'առնէին եւ կամ պարզապէս կը թալլէին անցորդները, եւ մինչեւ իսկ կառավարական պաշտօնեաններն ու փոստը։ Վտանգաւոր անցքերու վրայ, կառավարութիւնը պահակներ էր դրած, բայց ասոնք ո՛չ կ'ուղէին իրենց կեանքը վտանդի ենթարկել, ոչ ալ կարողութիւնն ունէին աւազակութիւնը արդիլելու։ «Ղըռսարտար»ները կաղմուած էին անվարժ ծերունիներէ, անկանոն կերպով զինուած, անվճար եւ անօթի։ Անոնք յաճախ կը խրախուսէին աւազակները՝ կողոպտելու ահարեկուած ճամբորդները՝ ստանալով փոքր բաժին մը այդ կողոպուտէն։ Այս պատճառ կը

դառնար որ ճամբորդները իրենց անվտանգութիւնը ապահովելու համար սեփական պահապաններ որոնէին : Հայ ջանփիտայիները՝ վստահելի եւ յանդուդն տարր կը համարուէին, եւ անոնցմէ կը սարսափէին աւազակներն ու անոնց ընկերակից «ղըռսարտար»ները : Եւ այդ պատճառով ալ մեծ կարաւանները, յաճախ պետական փոստը, պաշտօնէութիւնը, զօրքն իսկ, կը խնդրէին Կոստիին կամ Զարուադար Յակոբին (Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնին) տալ իրենց վստահելի պահակուղեկիցներ՝ ճանապարհը շարունակելու համար : Ուղեկիցները կը նշանակուէին յանդուդն, անշահախնդիր, կարդապահ եւ դիտակից տարրերէն եւ ընդհանրապէս բոլորի աչքը կը յառէր Խէչոյի, Սուրէնի, Գրիշի եւ միւս ընկերներու վրայ : Ընտրեալներու մէջ կենտրոնական անձը Սարբազ Խէչօն էր, որ բազմաթիւ արկածներ անցուցած էր, բազմաթիւ մահաբեր ընդհարումներ ունեցած՝ իր ուղեկցութեանց ընթացքին : Ան հոչակ հանած էր իբր մէկը, որու առաջը չի կարելի փակել, չի կարելի զայն կաշառել եւ ոչ ալ նահանջի մատնել : Բոլորին զարմանք կը պատճառէր որ ան իր պարտականութիւնը կը կատարէր առանց հատուցումի, առանց նուէրի : Խէչօն անուն էր հանած աւազակներու մէջ իբր ամենաքաջը, իսկ ժողովրդի մէջ՝ իբր ապահովութեան հրեշտակ : Շատ հէքեաթային ու անհաւատալի սխրագործութիւններ կը պատմէին անոնց մասին, ինչ որ բնական էր այդ թուականներուն : Իրենք կը համարէին այդ ամէնը իբր զաւեշտ եւ կ'երազէին միայն թէ երբ պիտի դայ այն օրը, երբ այլեւս ստիպուած չլինին իրենց ժամանակը կորսնցնել պարսիկներու ապահովութեան համար :

Մեր կայանին մէջ կար նաեւ երկրորդ եւ փոքրիկ խմբակութիւն մըն ալ : Ասոնք ինձ նման նոր եկածներ էին Պարսկաստան : Ռուս բանակի մէջ գտնուած եւ աստիճան առած՝ ասոնք այնուհետեւ Բագուի մէջ աշխատանքի լծուած էին, մէկ կողմէ՝ իրենց ապրուստը ապահովելու եւ միւս կողմէ՝ կուսակցական դաստիարակութիւն առնելու : Այս խումբէն ամէնէն հսկան՝ իր մարմնով՝ կը կոչուէր Աստուր, երկրորդին անունն էր Առա-

քել, միւսինը՝ Սերոբ, մէկ ուրիշ ալ կը կրէր Զալփափախ անունը (իսկական անունը բնաւ չհասկցայ)։ Ասոնց տարբերութիւնը միւսներէն այն էր, որ ուտելիքի լաւն ու վատը կը ճանշնային, եւ Սարբազ Խէջոյի արկածները չունենալով՝ կը պատմէին Բաղուայ բանուորական ցոյցերէն եւ «կոտէյլնի մաստիրութեան» չաղ ուոճիկներէն։ Դժգոհ էին որ զիրենք անմիջապէս կոռուի մէջ չեն ձղած եւ կը սպասցնեն զուր տեղը։ Այդ անհամբերութիւնը դուր չէր դար «Հոգեբան» կոստիին, որ կ'ըսէր։

— Սերոբ, Սերոբ, ո՞ւր կը շտապիս, ինչո՞ւ կը շտապիս, կամաց կ'երթաս, երկար կ'երթաս, իսկ շտապիս՝ կարճ կ'երթաս։

Շտապող հողիները զբաղեցնելու կարճ ճանապարհը դտել էր Դաշնակցական Խէջօն, որ իր անսպառ կատակներով, երգերով, ոչ ոքի ժամանակ չէր տար մտածելու։ Ժամանցը կը դարձնէր այնքան զրաւիչ, որ կարծես զիտնալը աւելորդ էր, իսկ դատելը՝ յանցանք։

— Ես լուրջ բաներու հետ զլուխ չունիմ, կ'ըսէր ան եւ ապա կ'աւելցնէր, — մենք ճամբու վրայ ենք, հանած-վարած մարդու պէս տեղ հասնինք՝ նոր կը մտածենք, եթէ չհասնինք՝ ամէն ինչ աւելորդ էր։

Այսպէս կը փակէր ան խնդիրները։ Մեր խումբը քէֆի մէջ կարծես լինէր, ամէնքս զբաղուած էինք երգով, առակով, ծիծաղով եւ զէվզէկութեամբ։ Կարծես երկնքի թռչուններ լինէինք։

* * *

Մի օր Դաշնակցական Խէջօն հեռաղիր մը ստացաւ. դէմքը շատ լրջացաւ, այլեւս նախկին Խէջօն չէր։ Բոլորն ալ անոր երեսին կը նայէին եւ լոելեայն ոտքի ելան։ Եւ Խէջօն սկսաւ հրամաններ տալ.

Մինչեւ Երեկոյ պատրաստ պիտի լինիք. դուք՝ Առաքել եւ Սերոբ ձիերուն կը նայէք. դու, դառնալով ինձ, փամփուշտները կը հաշուես ու կը բաժնես ձիերու վրայ եւ խուրջինները լաւ կը կարես. իսկ Սարբազ Խէջօն դրսի դործերը կը կատարէ։

Բոլորս ալ կ'ըսենք՝ «Լսում ենք» եւ դուրս կուգանք սենեակէն։ Այդ ժամանակ միայն հասկցայ որ մեր մեծաւորը ինչո՞ն էր եւ բոլորս ալ անոր հլու հնազանդ կամակատարներն էինք։

Երեկոյ է. դուրս կը քաշենք ձիերը եւ հերթով մէկ շարքի վրայ կը կանդնինք՝ ձիերու սանձերէն բռնած։ լուռ դուրս կուգայ ինչո՞ն եւ բոլորս ալ անձայն բարեւի կը կենանք։ Ան կը մօտենայ ամէն մէկուս, կը նայի մեր շորերուն, մեր հրացաններուն, ձիերուն, Սարբաղ ինչոյի ականջին բան մը կը փսփսայ եւ կը նստի իր ձին, հրամայելով՝ «Նստեցէ՛ք»։ Բոլորս ալ միաժամանակ կը նստինք մեր ձիերը եւ կը շարթուինք բաժան բաժան, որոշ տարածութեան վրայ։ Առջեւէն կ'երթայ Սարբաղ ինչո՞ն. անկէ յիսուն քայլ ետքը Դաշնակցական ինչո՞ն, իսկ մենք կ'երթանք անոր ետեւէն, զոյդ զոյդ եւ դանդաղ քայլերով։ Երբ դուրս կուգանք քաղաքէն, կը քշենք մեր ձիերը եւ այսպէս ժամերով անխօս կ'երթանք մթութեան մէջ։ Կը մօտենամ կողքինիս, կը հարցնեմ թէ ո՞ւր կ'երթանք։

— Կարծեմ Սալմաստ, կը լինի պատասխանը։

Բարձր կիրճ մըն է մեր առջեւը։ Սարբաղ ինչո՞ն կը քաշէ ձիու սանձը եւ բան մը կ'ըսէ Դաշնակցական ինչոյին, որ, դառնալով մեղ, կը հրամայէ՝ «Պատրա՛ստ»։ Իսկոյն հրացանները կ'իջնեն մեր մէջքերէն եւ փամփուշտները կը լեցուին։ Զիերը կը շարժին դանդաղ, իսկ Սարբաղ ինչո՞ն մէկու մը հետ կը բարձրանայ լեռն ի վեր։ Անոնք շատ հեռացած էին մեղմէ, երբ յանկարծ աղմուկ մը կը լսենք։ Սրընթաց կը քշենք ձիերը եւ կը հասնինք խումբի մը, որ տասնէ աւելի մարդոցմէ բաղկացած էր։ Ճանապարհները պահողներն էին որ յանկարծակիի եկած էին։ Մենք կ'անցնինք, առանց կանգ առնելու, միայն Սարբաղ ինչո՞ն է որ սնոնց հետ խօշ-պէշ^(*) կ'ընէ եւ խուրջինէն արաղը հանելով՝ կը հրամցնէ անոնց։ Պահակները կը վախնային ֆէտայիններէն, Սարբաղ ինչոյէն ուղղակի կը սարսափէին, իսկ ան ահա ելեր արաղ կը հրամցնէ։ Քիչ մը կը սպասենք բարձունքի մը վրայ եւ երբ Սարբաղ ինչո՞ն կը հասնի մեղ, առաջ

(*) Խօշ-պէշ — Բարեւ եւ անուշ խօսքեր փոխանակել։

կը քշենք ձիերը, որպէսզի դեռ լոյսը չբացուած՝ հասնինք
Սալմաստ :

Յողնեցուցիչ էր ճանապարհը. կ'երթայինք անընդհատ, 10
ժամ, առանց ձիերէն վար իջնեռւ: Երբ կը հասնինք դիւղ մը
եւ ես մեռելի նման վար կ'իջնեմ ձիէն, կը նկատեմ որ միւսնե-
րը յողնութեան ոչ մէկ նշան ցոյց կուտան:

— Լաւ, դու գնա՛ պառկէ, ես քու ձին կը նայեմ, կ'ըսէր
Խէջօն, առանց որ ես խնդրեմ այդ իրմէ:

Մեր հասած դիւղը Սանամէրիկն էր: Անցած էինք Տղմուտի
հովտէն եւ կը դտնուէինք Զոլա չայի հովիտը, որուն ջրերը կը
թափին Ուրմիոյ լիճը: Թէեւ յողնած էի, բայց չհամբերեցի,
ելայ տանիքը՝ տեսնելու այս նոր աշխարհը, որ առաջ Զարե-
ւանդ, այժմս Սալմաստ կը կոչուի: Զադոռշի ծոցին սեղմուած
Սալմաստը գեղեցիկ է իր տեսքով եւ արդաւանդ դիւղերը իրա-
րու կապուած են բարտիի ծառերով եւ պարտէղներով: Աւա-
րայրի դաշտի պէս անապատ չէր երեւար:

Երկիրը կարծես հայու աշխարհ լինէր եւ անոր տիրապե-
տողները՝ ֆէտայիները: Ղալասարի կողմերէն ահա կ'երեւին
երեք ձիաւորներ, որոնք զինուած օրը ցերեկով դէպի Սանամէ-
րիկ կուգան: Ես զանոնք պետական պաշտօնեաներու տեղ կը
դնեմ եւ կ'ուղեմ ներս քաշուիլ, բայց կողքիս կանգնած Սարբազ
Խէջօն կը ծիծաղի եւ հեռաղիտակով նայելով, կը յայտնէ որ
Փոխիկը, Յակոբն ու Գդէն են ատոնք, որ դէպի մեղ կուգան:
Նշաններ կ'ընէ անոնց եւ արեւէն սեւցած երեք երկաթէ մար-
դիկ կ'ուղղուին ուղիղ դէպի մեր տունը: Խէջօն եւ Սուրէնը, իբր
հին ծանօթներ, կ'ողջադուրուին հարազատօրէն, իսկ մնացած-
ներուս հետ՝ քաղաքավարօրէն: Եկողները ձիերէն իջնելով,
մեր մօտ ճաշի կը մնան:

Փոխիկը իր քառակուսի հաստատուն ծնօտներով, երկար
պեխերով, բազէի սուր աչքերով մէկ մէկ կը նայի ընկերներուն
եւ անոնց հսկայ դէմքերէն աղղուած՝ բան չի դտներ ըսելու:
Միայն «մաշալլահ» կ'ըսէ: Նայելով իմ «թոյսըզ» երեսիս, իմ
կորացած մէջքիս (ճամբորդութենէն վէրք առած էի մէջքս ծե-

ծող չորս հրացաններէն), մոայլ դէմք մը առնելով կը դառնայ Սարբազ Խէչոյին.

— Աս եղա՞ւ. մենք երեքով զնացինք Նիկոլին, խնդրեցինք որ իրեն միանանք Երկիր անցնելու համար։ Լայրդ (արժանի) չ'արեց, ըստ թէ քեզ պէսներ շատ կան Երկրին մէջ, դուք անպէտք էք. եւ չընդունեց մեզ։ Արդա՞ր է որ այս մի բուռը տղան արժանի լինի Երկիր գնալու, իսկ մենք Երկրի զաւակ, արիւն թափած՝ անարժան լինինք։ Ան կը նայէր ինձի եւ շատ բարկացած էր։

— Սասըդ (ձայնդ) կտրէ՛, մէջ ընկաւ Դաշնակցական Խէչօն, քու փորու ցաւը քեզի պահէ, այս մէկ բուռն տղան քեզ ու քու ընկերները կը կշռէ։

Ես լոեցի եւ վերջը հասկցայ հարցի էութիւնը։ Սարբազը սըւաղեց (կոծկեց) վէճը, եւ հարցը փակուեցաւ առանց կոիւի։

Սանամէրիկէն երեկոյեան ճամբայ ընկանք դէպի Փայաջուկ գիւղը, ուր հասանք մէկ ժամէն եւ ինձ ու Դաշնակց։ Խէչոյին տեղաւորեցին Մանասէրեանի տունը։ Խէչօն ծանօթ էր այդ տանը։

— Կարապետ, այս «ինտիլիկենտոյին» մէջքը պիտի բժշկես բըմբուլ անկողնով։ մէջքը վիրաւորած է կակուլ դօտի կապած չի լինելուն համար։

Մանասէրեան ընտանիքը շատ հարուստ էր։ Նրանց տունը չէն էր եւ նոյն ատեն՝ կայան ինչպէս Փէտայիներու, նոյնպէս եւ վարժապետներու։ Հոն մեղ տեսութեան եկան Արմենակ Աֆտանտիլեանը, (որին Թաւրիդ հետազային թելադրեցի այս յիշողութիւնները), Գասպար Յակոբեանը եւ Երուանդ Ֆրանկեանը, որոնք վարժապետներ էին այդ գիւղը։ Ամբողջ գիշերը անցաւ քէֆով եւ ուտել-խմելով։ Այդ ատեն ոչ մէկուս մտքով կ'անցնէր որ հետազային պիտի հանդիպէինք նորէն եւ մտերմանայինք։

Քանի մը օրէն, երբ արդէն կազդուրուած էի, մեզ հրաման եղաւ անցնիլ Ղալասար, որ Փայաջուկին շատ մօտ էր եւ իր այդիներով անոր դրեթէ կցուած։

Մեր կեդրոնը Ղալասարն էր, ուր կ'ապրէր Նիկոլը. մեզ կանչեցին հոն։ Սամսոնը, որ Սալմաստի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր, ընդունեց մեղ որպէս իր վաղեմի ծանօթները։

Նիկոլը այդ օրը վերջնական քննութեան պիտի ենթարկէր իր զինուորները։ Ես եւ կոլոտ Սարդիսը նկատուեցանք անպէտք, իբրեւ թոյլ կազմուածքի տէր մարդիկ։ Մեր վիշտը անսահման էր, մենք վիրաւորուած էինք ու կ'անիծէինք մեր ծնողները, որ մեղ քիչ մը աւելի յաղթանդամ եւ առողջ չէին ստեղծած։ Ընտրեալները կ'երթային հրացանաձղութեան փորձի, մենք կը հետեւէինք անոնց՝ տխուր ու տրտում։ Երբ բոլորը վերջացուցած էին 400 քայլի վրայ նշան առնելը, ես ալ խնդրեցի որ ինձ թոյլ տան փորձ ընել։ Բոլորն ալ ապշած մնացին որ Նիկոլէն ալ լաւ եւ միայն Սարբազ Խաչոյէն աւելի վատ նշան խփեցի եւ բոլոր զինուորներու մէջ երկրորդ տեղը բռնեցի։ Երկու Խէջօները միջնորդեցին ինձ եւ Սարդիսին համար, բայց Նիկոլ գուրդուրանքով շոյեց մեր ուսերը եւ ըսաւ։

— Ախր, այ տղերք, դուք դեռ ջահէլ էք, ուսանող էք. ինչո՞ւ կ'ուզէք մեռնիլ մէկ փորձի համար։

Մենք նորէն խնդրեցինք Նիկոլէն, աշխատելով համոզել զինքը, ասելով որ դիմացկուն ենք. բայց անկարելի եղաւ։

— Այս կռուի համար չարժէ ձեղ զոհել. դուք դեռ ջահէլ էք եւ ապազային դեռ մենք պէտք պիտի ունենանք ձեղ պէս ուսանողներուն։

Սարդիսը, որ յեղափոխական աւելի մեծ ցէնդ ունէր եւ Ժընեւի համալսարանէն էր, համարձակօրէն ըսաւ Նիկոլին.

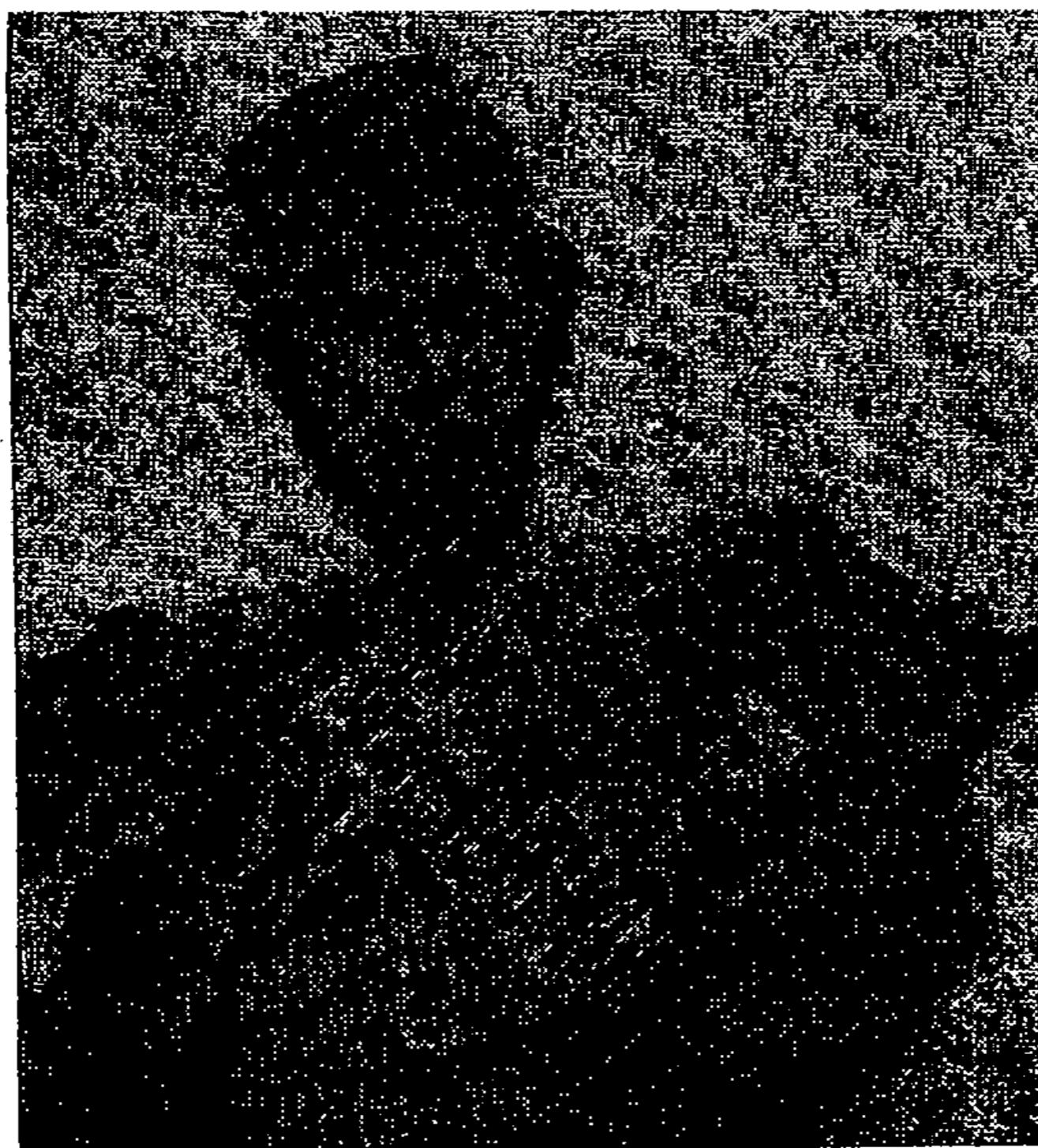
— Դա ի՞նչ չափանիշ է. միթէ՞ Բժ. Զաւրիէվը ինձնից աւելի դիմացկուն է եւ կամ ապազայի համար անպէտք. ինչո՞ւ նրան կ'առնես խմբիդ մէջ։

— Դու մոռանում ես, Սարդիս ջան, պատասխանեց Նիկոլը, որ եթէ նա սպաննուի, գոնէ մարդիկ պիտի զգաստանան նրա մահով. իսկ ձեր մահովը ի՞նչ պիտի շահինք։

Այս խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար խեղճ բժիշկի ներկայութեան, եւ ան ծիծաղելով կ'ըսէր ոռւսերէն։

— Տես, տես թէ ինչպիսի հաշիւներ կ'ընէ :

Ես կը բացատրեմ, որ ոռոմբեր շինելու եւ լեցնելու իրեւ մասնագէտ՝ իմ ներկայութիւնը անհրաժեշտ է, քանի որ ինձմէ զատ միայն Սարգիսն է որ այդ գործէն կը հասկնայ: Ատկէ զատ ես ոռոսական բանակի սպայ եմ, հետեւաբար կարող եմ օգտակար լինել: Վերջապէս Նիկոլը կը կակղի ու կը համաձայնի վերցնել մեզ մինչեւ վան:

ՆԻԿՈԼ—ԴՐԻՄԱՆ

* * *

Միւս օրը ճամբայ պիտի ելլենք: Գիշերը կը հաւաքուինք եկեղեցին: Տինամիթը ճեռքովս ոռոմբերու մէջ լեցնելու ատեն թունաւորուած էի. գլուխս կը ցաւէր, սիրտս կը խառնուէր, բայց կը վախնայի ինքզինքս հիւանդ ցոյց տալ: Սարգիսը նկատեց, բայց իմ խնդրանքին վրայ՝ լուռ մնաց: Սամսոնը եւս նկատեց որ դեղնած էի, բայց ես իրեն բացատրեցի թէ իմ բնա-

կան գոյնն էր այդ :

Դրօշակ էր դրուած սեղանի վրայ, Դաշնակցութեան զինանշանը, խաչը, աւետարանը, հրացանը եւ սուրբ վրան։ Աղօթք կ'ընեն, Սարդիսը ճառ կը խօսի, կը խօսի նաեւ Բժ. Ստեփանեանը։ Սեղանի շուրջը հաւաքուած ֆէտայիները մտախոհ եւ տխուր կ'երեւան, անոնց ետեւ կանգնած են կիներ եւ ուրիշ մարդիկ, որոնց աչքերէն արցունքներ կը հոսին։ Լուռ են բոլորը եւ կարծես իրենց հայեացքներով դէպի գերեզմանատուն կ'առաջնորդեն ֆէտայիները։ Թախիծով լի ֆէտայիները հաղորդութեան մօտեցան։ տէրտէրը ինչ որ աղօթքներ կարդաց, թէեւ ոչ ոք թերեւս կը լսէր զինք։ Բայց անոր ճայնը գիշերուայ այդ խորհրդաւոր կիսախաւարի մէջ կարծես կը տանէր մեղ դէպի ուրիշ աշխարհներ։ Երկի՞նքն էր թէ Տաճկահայաստանը, որ կը քաշէր մեղ։ Բոլորս ալ մէկիկ մէկիկ համբուրեցինք աւետարանը եւ դուրս ելանք Նիկոլի հրամանով։ Նստեցանք ձիերը եւ ճամբայ ելանք։

Երբ դիւղէն բաւական հեռացեր էինք, նոր միայն ես ինք՝ զինքս դտայ եւ ուշադրութեամբ շուրջս նայեցայ։ Խմբի առջեւէն կ'երթար Մստօն, անոր կողքէն անզնահատելի վանեցի Աւտօն։ Երկուսն ալ քաջ ծանօթ էին այդ ճամբաներուն եւ մասնակցած էին բազմաթիւ կոիւներու։ Մստօն քիւրդ էր եւ ժամանակին եղած էր մեր կատաղի հակառակորդը, (ան նոյն իսկ մասնակցած էր կոիւներու Նիկոլ-Դումանի դէմ), բայց այժմ նոյնքան կատաղի հակառակորդ էր թուրք կառավարութեան եւ ջերմ բարեկամ՝ ֆէտայիներուն։

Անոնցմէ 50-60 քայլ հեռաւորութեան վրայ կ'երթար Դաշնակցական Խէչօն, իսկ անոր ետեւէն Նիկոլը, որուն կը հետեւէին ֆէտայիները զոյդ զոյդ։ Ամէնէն վերջը կ'երթայի ես՝ ոռւմբերը բարձած իմ թամբիս, իսկ ինձմէ ետքը ամբողջ խմբի յետնապահ Սարբազ Խէչօն։

Ճանապարհին, երբ դեռ նոր էինք Երեւանէն դուրս եկեր, Նիկոլը ինձ ըսած էր. «Ինչ որ չգիտենք, մահ է կոչւում»։ Կարծեմ թէ ան սխալած էր։ Մեր ձիերը առաջ կը սլանային դէպի ան-

ծանօթը, իսկ մեր մտքերը դէպի վաղուան անորոշութիւնը։ ատոր մէջ կար խորհրդաւոր ահարկութիւն մը որ գրաւիչ էր միաժամանակ ու արբեցնող։ անծանօթը քաղցր էր ու թանգ, որքան ինքը՝ կեանքը։ ի՞նչ փոյթ թէ Ղալասարի մէջ մնացող կիները՝ արտասուքը աչքերուն՝ մահ կ'անուանէին այդ։

Խումբը կը շարժուէր մերթ սրընթաց, մերթ դանդաղ քայլերով, անծանօթ լեռներու եւ ձորերու միջով։ Բոլորն ալ լուռէին, խօսիլը արգիլուած էր, միայն ձիերն էին որ կը խանդարէին դիշերային լուռթիւնը։ Լուսաբացը մօտ էր, երբ բարձրացանք սահմանի մէկ մեծ լեռը(*), որուն գողաւոր մէկ վայրին մէջ վար իջանք ձիերէն։ Մեր ցերեկուայ կայանն էր այդ։ Արազօրէն թուլցուցինք ձիերու զօլանները (փորակապերը), քանդեցինք պոչերը, շփեցինք անոնց աչքերը, անոնց բաշերէն քանի մը անդամ քաշեցինք, վար իջեցուցինք խուրջինները, եւ ես ու ընկերս սկսանք ձիերը ման ածել, որպէսզի քրտինքները պաղին։ Միւսները լոելեայն բարձրացան եւ գրաւեցին չորս դիրքեր, մեղ պահպանելու համար վերեւէն։ Միայն Նիկոլն ու Զաւրիէվը՝ նստած խուրջիններու չեղջին մէջ՝ կը նիրհէին։ Երբ ձիերը հանդստացան, չուաններով կապեցինք զանոնք գետնին, որ քիչ մը արածեն։ յետոյ խուրջիններէն փշրուած դարի տուինք անոնց։ Նիկոլ առաջարկեց որ մենք անպայման քնանանք։ Մստօն արդէն անուշ կը ննջէր։

— Տեսէք, այս վայրենին ինչպէ՞ս կը քնէ ջուրերու մէջ, ըսաւ Զաւրիէվը։

Բայց այնքան յոգնած էինք որ, թէեւ ձիւնի ջուրը մեր տակն էր բռնած, մենք եւս քնացանք։

Կէսօր չեղած՝ մեղ արթնցուցին։ Ելանք դիրքերը բռնելու, միւսները վար իջան հանդստանալու։ Հեռու դիւղերու ոչխարները մօտեցան մեղ։ Հովիւը վախցած ուղեց փախչիլ, երբ մեղ տեսաւ, բայց մենք հանդստացուցինք զինքը։

Դեռ մութը չէր ինկած երբ նորէն նստեցանք ձիերը եւ շարունակեցինք մեր ճամբան, թէեւ քիւրտ Մստօն մեղ զդուշացուց որ միւս օր կոիւ կը լինի եթէ այժմ առաջ երթանք։ «Էշ նստե-

(*) (Առառւլն էր)։

լը մէկ ամօթ, իջնելը երկու», ըստ Նիկոլը եւ հրամայեց առաջ շարժիլ նոյն լուսթեամբ ու կարգով։

Շուտով կը մօտենանք սահմանին։ Հեռներէն կ'իջնենք անդունդը։ կ'անցնինք կածաններով ուր մարդիկ ձիերով դժուարութեամբ կը շարժուին։ Բարեբաղդաբար ոչ ոք անդունդը ինկաւ, միայն Սերոբն էր կարծեմ, որ հաղիւ ազատեցաւ Սարբաղ Խէչոյի շնորհիւ։ Երբ սահմանային պահակներու մօտերքը հասանք, Նիկոլը հրամայեց հրացանները պատրաստ պահել եւ ձիերէն վար իջնել։ Զիերու բաշերէն բոնած ժայռերու միջով վեր կը բարձրանանք։ Հեռուէն ձայներ եւ շներու հաջոց կը լսուի։ մենք կը շեղուինք դէպի աջ ու ձախ՝ այդ ձայներուն համեմատ, կը բարձրանանք լեռը, նորէն կ'իջնենք մինչեւ որ կը հասնինք ամենաբարձր դադաթը, որու լանջերով սրբնթաց կ'երթանք։ Կը լսուի հրացանի մէկ երկու ձայն։ Արդեօք մեզ նկատա՞ծ են թէ պատահմունք է։

Մենք կը շարունակենք մեր ճամբան խոր ձորի միջով, որը երկուսի կը ձիւղաւորուի։ Անոնցմէ մէկուն մէջ դադար կ'առնենք ու կը տեղաւորենք մեր ձիերը։ Արշալոյս է արդէն։ Վեց դիրք ենք բոնած, ամէնէն բարձր դիրքին մէջ կը դտնուի Նիկոլը։ ինձ բաժին է ինկած պաշտպանել ձորի բերանը Գրիշի եւ Սուրէնի հետ։ Մեր դիմացն են Շամախեցի Սերոբը, Սարբազ Խէչօն եւ փոքրիկ Սարգիսը։ անոնցմէ վերեւ դիրք բոնած են Դաշնակցական Խէչօն, Առաքելը եւ երրորդ զինուոր մը, որուն անունը չեմ յիշեր։ անոնց դիմացը, մեր վերեւ, Աւտօն ու Խոյեցի Խէչօն, իսկ անոնցմէ բարձր Նիկոլը, Մստօն, Բժ. Զաւրիէվը եւ Թաղոսը։

Կողքէս կախած խանչալի փոխարէն ունէի փոքրիկ զինուորական բահ մը։ Ուղեցի օդտուիլ զինուորական դասէս, քնելէս առաջ ինձ համար խրամատ մը փորեցի, որ պառկելու յարմար դիրք մը եղաւ։ Բահէս օդտուեցան Գրիշան եւ Սուրէնը եւս։ Ժամ մը ետք մենք արդէն պատրաստ էինք քնանալու։ Գրիշը հսկեց, իսկ երկուքս քնացանք։

Երբ Գրիշը արթնցուց մեզ, տեսանք մեր դիմաց, ժայռերու մէջ, մարդիկ, ձիաւորներ, առաջ եկող խումբեր։ սրտատրով կը սպասէինք թէ ինչ պիտի լինի։ Դժուար է բացատրել այն

տարօրինակ յուղումը զոր մարդ կ'ունենայ առաջին անդամ, թշնամին պաշարուած ըլլալու ատեն: Կուրծքդ հեւիհեւ կ'ել-լէ կ'իջնէ, կ'ուղես վայրկեան մը առաջ վազել եւ խփել կամ խփուիլ. բայց Նիկոլէն հրաման չկար, թէեւ թշնամին արդէն 400-200 քայլի վրայ էր մեր դիրքէն: Վերջապէս վերեւէն լսուեցաւ քրդերու աղմուկը եւ համազարկեր տեղացին: Զորս կողմէն սկսան գործել հրացանները, կը գործէր նաեւ իմ հրացանը: Աւելի հանգիստ դարձայ, կարծես հոդիիս յուղումը դնաց առաջին դնդակիս հետ:

Կոիւը սաստիկ տաքցաւ մեր եւ Սարբազ Խէջօի դիրքերուն առջեւ: Թշնամին կ'ուղէր մեղ ոչնչացնել՝ դրաւելու համար մեր դիրքերը, որպէսզի կարենայ մտնել ձորը եւ խլել մեր ձիերը: Թշնամին լեռներէն վար կը թափուէր եւ արդէն 100 քայլի վրայ էր. անոնցմէ ոմանք մեր ձիերուն մօտեցած են, ոմանք ալ մեր քարերուն տակն են: Սուրէնը կը հանէ իր տասնոցը, դուրս կը թոչի իր խրամատէն եւ դնդակներով կը փախցնէ մեղ մօտեցած քրդերը: Մեր բոլոր դիրքերէն կատաղի կրակ կը տեղայ յարձակողներու վրայ, որոնք ետ կը քաշուին ձորի միւս երեսը կը շարունակեն կրակել քարերու ետեւէն: Կը թուի թէ վախցած են. մենք մեղ յաղթող կը զգանք. Գրիշան երդել կը սկսի եւ բոլորս ալ կը ձայնակցինք: Երդը մեր դիրքէն կ'անցնի վերեւի դիրքերը: Սակայն Սերոբի կողմէն երդի ձայն չենք լսեր. անոր քունքին դնդակ է դպած, եւ քարին յենուած, հրացանը բռնած ուղիղ, այդպէս ալ մնացած է, կարծես ողջ է: Այդ դիրքով մեռնիլը մեղ օդտակար էր, որովհետեւ թշնամին շարունակ նշան կը բռնէր անոր վրայ եւ կը զարմանար որ վար չէր իյնար: Բազմաթիւ դնդակներ կը դպչին անոր, բայց ապարդիւն: Թշնամիի ուշադրութիւնը կը սեւեռուի անոր վրայ:

Կէսօրէն վերջ նորէն մէկ ուժեղ յարձակում եղաւ մեր դիրքերուն վրայ, բայց որովհետեւ վերեւի դիրքերը խիստ համաղարկերով չէին թողեր որ թշնամին մօտենայ մեր դիրքերուն, այս յարձակումն ալ անյաջող անցաւ: Կարողացան միայն երկու ձի խլել մեղմէ: Ժամը 3-ին, զինուորական փողեր հնչեցին. մեր վերեւի դիրքերը դժոխային կրակ կուտային, բայց մենք չէինք դիտեր թէ ինչ կը կատարուի հոն, եւ այդ վախ կը

պատճառէր մեղ : Աւտօն եկաւ անցաւ մեր մօտով ջուր տանելու . անկէ հասկցանք որ հոն կոխւ կայ : «Բայց ոչինչ չկայ», աւելցուց ան : Մօսին հրացաններու ձայնը մեղ կը մխիթարէր . դիտէինք որ մերոնք դեռ ողջ են եւ որ մենք պիտի յաղթենք : Մերոնք վերջապէս կը կանգնեցնեն թշնամիին կատաղի յարձակումը , բայց իսեղճ Աւտօն , որ ուզած էր մեղ հանգստացնել , վերադարձին կ'իյնայ Նիկոլի դիրքին մէջ , Զաւրիէվի կողքին , մահացու գնդակ մը առնելով իր կողքէն :

Վերջալոյս է արդէն : Կ'ուրախանանք որ մութը կ'իյնայ . մութի մէջ ի՞նչ կարող է ընել թշնամին : Երբ մութը բոլորովին ինկաւ , ամէն ինչ լուց : Մեր վերեւի դիրքերուն մէջ մեր ընկերները սպաննուեցա՞ն թէ թշնամին փախաւ , չենք դիտեր : Քիւրտ Մստօն կուզայ մեր դիրքը եւ Սարդսի կողմէն կը պատուիրէ որ երկու հոգի մնանք միայն ծորի բերանը եւ հատ հատ կրակենք թշնամին մոլորեցնելու համար : Ես եւ Գրիշը կը մնանք մեր դիրքին մէջ եւ մէկ մէկ կը կրակենք . Ես կը փորձեմ ոռումք մը գլորել ժայռէն վար , բայց ոռումքը չի սլայթիր : Մինչ այդ մեր ընկերները կը հաւաքուէին ծորի ծայրը : Վերջապէս մենք եւս կը քաշուինք ու կը նստինք մեր ձիերը , զգուշութեամք մօտենալով մեղի ցոյց տրուած տեղը : Կը վախնայէ թէ մեր ընկերները արդէն բոլորը դացած ըլլան . բայց անոնք հոն էին , ստուերի մէջ , թէեւ քչուոր , հազիւ 10 հոգի : Քիչ մըն ալ հոն մնացինք , բայց Մստօն կը շտապեցնէր վայրկեան առաջ զուրս դալու այդ զուրբէն : Զկային ոչ Նիկոլը , ոչ Զաւրիէվը , ոչ Թաղոսը եւ ոչ Խէչօները . դիտէինք որ Մերորը մեռած էր , բայց Աւտօի մասին դեռ լուր չունէինք : Վեր կը բարձրանանք զառիվերէ մը . Եթէ ցորեկ ըլլար , զուցէ չհամարձակէինք ձիերը քշել այդ անդունդներու վրայով : Կը հասնինք լերան գագաթը , ուր մարդիկ կան . ոմանք միամտարբար ուրախացած՝ «Դուման , Խէչօ» կը կանչեն : Ես , Սուրէնը եւ Մստօն , որ հազիւ 30 քայլ հեռու էինք , հասկցանք որ մեր առջեւ թըշնամին է : Անոնք ալ յանկարծակիի եկան եւ շշմեցան երբ մենք ատրճանակները քաշեցինք : Լսուեցան «Լօ , լօ , ֆէտայան» զոչումները եւ հարիւրաւոր հրացաններ բացուեցան դիշերուան մութին մէջ : Մենք կը ճեղքէինք շղթան հետեւելով Մստօին ,

գնդակները կուգային ամէն կողմէ, գնդակ մը դպաւ ձիուս սլուտին, ուրիշ մըն ալ Առաքելի ձիուն, որ ետեւի ոտքերուն վրայ բարձրացաւ եւ գետին ինկաւ Առաքելի հետ։ Ան իմ առջեւն էր, քիչ մը կանգ առի, Առաքելը բռնեց իմ ձիուս պոչէն եւ նորէն սրբնթաց առաջ անցանք ու հասանք տղոց։ Թշնամիէն բաւական հեռու էինք արդէն։ Առաքելը բարձրացաւ ձիուս քամակը։ Մստօն առջեւէն, Սարդիսը կողքիս, առաջ կ'երթայինք։ Յանկարծ երկու Խէջօները հրաշքի նման դուրս եկան մեր առջեւ։ Նախ կարծեցինք թէ թշնամի են եւ ուղեցինք կրակել, բայց Սարբազի ձայնէն ճանչցանք զինքը։ Խէջօները միացան մեղ եւ շարունակեցինք մեր ճանապարհը։

Կը նկատենք որ ստուերին մէջ սեւին կուտան ինչ որ շարժումներ։ Թշնամի սիտի լինի։ Զայներս կտրած կ'երթայինք դէպի ստուերը։ Երբ կը մօտենանք, կը հարցնեն մեղ թուրքերէն, թէ ո՞վքեր ենք։ Մենք կը սլատասխանենք քրդերէն։ Զգուշցան կրակելէ, իսկ երբ 200 քայլ հեռացանք, համազարկ բացին մեր վրայ։ Այդ վայրկեանին կ'անցնէինք առուի մը վրայով։ Երբ ձիս ցատկեց, Առաքելը վար ինկաւ՝ զիս ալ քաշելով իր ետեւէն, բայց ես ամուր բռնած էի ձիուս բաշէն եւ կախուած կը մնայի օդին մէջ՝ զլուխս ներքեւ եւ ոտքերս վերեւ։ Իմ հրացանը ձեռքէս ինկած էր զետին։ Տեսայ որ Առաքելը մօտեցաւ ինծի, բայց փոխանակ զիս բարձրացնելու եւ դնելու իմ ձիու մէջքին, վերցուց իմ հրացանը եւ հեռացաւ, թողնելով զիս կախուած։ Զիս զլուխը դարձուց դէպի թշնամին եւ այն կողմը կ'երթար։ Գնդակները կը սուրան։ Ես յուսահատ «Առաքել» կը պոռամ։ Յանկարծ ձիաւոր մը կը հասնի ինծի եւ, զետին ցատկելով, զիս կը շտկէ իմ ձիու վրայ, թշնամիին աչքին առջեւ։ Մենք կը սլանանք դէպի ընկերները, որոնք մեղ կը սպասեն, դանդաղեցնելով իրենց ընթացքը։ Այդ ձիաւորը Սարբազ Խէջօն էր։

Մեր փոքրիկ խումբը կ'ուղէ առաջ շարժուիլ. «Առաքելը կրնայ թշնամու ձեռքը իյնալ», կ'ըսեմ ընկերներուս եւ կ'առաջարկեմ սպասել։ Այդ վայրկեանին յանկարծ կը տեսնեմ Առաքելը՝ նստած Սարգսի դաւակին։ Զարմանքս եւ ցասումս իրար խառնած՝ մի զէշ հայհոյանք կուտամ եւ, ատրճանակս հանած՝

Կը պոռամ անոր վրայ.

— Քու հրացանը կորսնցուցած իմս կ'առնես եւ ինծի ձգած՝ Սարդսի գաւակը կ'ելլես։ Տո՛ւր իմ հրացանս եւ իջիր ձիէն, եթէ ոչ շան սատակ կ'ընեմ։

Առաքելը խեղճացած, հրացանս ինձ տուաւ, բայց չիջաւ ձիէն, Սարդիսն արգիլեց։ Սարբազ Խէջօն այս աղմուկին վրայ մօտեցաւ մեզ, ըսելով, որ յետոյ կը տեսնենք այդ խնդիրը։

Մըսոն առաջ ձգած՝ ձիերու ընթացքը արագացուցինք, կրակի ու դնդակի տակ, եւ առաջ շարժուեցանք։

Մեր առաջ շներու հաջոց եւ մարդոց գոռում-դոչում կը լսուէին։ Մենք կ'երթայինք ճամբով մը որ կը տանէր կոթուր, որով արդէն անցած էինք թուրքաց սահմանը եւ մտած Պարսկաստան։ Հոն մտնելն ալ վտանդաւոր էր, ուստի լեռ մը կը բարձրանանք եւ կը շարունակենք ձիերը քշել ամենայն արագութեամբ, եւ մինչեւ լուսնալը այդպէս կը քշենք եւ կը հասնինք մի այլ լերան կատարը։ Մսոն կը կանդնի եւ մեզ կը յայտնէ որ այլեւս վտանդն անցած է։ Կ'իջնենք ձիերէն որ ջարդուած եւ ուժասպառ են եղած։ Իմ ձին քրտինքի եւ արիւնի մէջ կը լողայ, եւ իմ սիրտը շատ ու շատ կը ցաւէր անոր համար։ Բաց վէրքին կը նայէի եւ աչքիս առջեւ կուղային Մերորի ծակուած քունքերը, Առաքելի արձանացած ձին, որ զետին տապալուեցաւ, եւ ինքն՝ Առաքելը՝ որ իմ ձիու պոչը բռնած էր, եւ կը վաղէինք կրակներու մէջ։ Յիշեցի դիս այս վիրաւոր ձիու թամբէն կախուած, ոտքերս վերեւ, դլուխս ներքեւ, կ'երթայի դէպի թշնամին եւ, վերջապէս իմ փրկութիւնս, Սարբազ Խէջոյի շնորհիւ։ Այս իրականութեանց կրկնութիւնը ինձ չափազանց յուղեցին։ Ես ձգեցի ձիս եւ զնացի դէպի տղաները։ Անոնք նստած հաց կ'ուտէին, իսկ Առաքելը դլուխը ձեռներու մէջ առած՝ կը մտածէր։ Կատաղած՝ անոր այնպիսի լիրք հայհոյանք մը տուի որ բնաւ բերանս չէի առած։

— Ի՞նչ կ'ուզես, ախպէր, ես չփոթուած էի։ Ինչ որ կ'ուզես ըրէ։ Այնպիսի վհատութեամբ մը պատասխանեց, որ ես ինքս ինձմէ ամչցայ։

Սարբազ Խէջօն իմ փաստաբանն էր դարձած, եղելութիւնը կը պատմէր, իսկ լայնախոհ Սարդիսը կ'ըսէր։

— Հասկցանք, ալ մի պատմէ, տղան շփոթուել է:

ՄԵծ Խէջօն Երկուսիս ալ հայհոյեց, իսկ Մստօն, տեսնելով
որ կռիւ կրնայ ծագիլ, քրդերէն Նիկոլ Դումանի երդը սկսեց
եւ այս վէճը այսպիսով մարեց: Ամէնքը անօթի էին: Հաց
կերան եւ կշտացան: Իմ ձին, վիրաւոր, չէր ուղեր ուտել:
Ես յուղուած էի եւ նոյնպէս ախորժակ չունէի: Կարծեմ մէկն
ալ կար որ չկերաւ, այդ Առաքելն էր:

Հեռուն կ'երեւար Սալմաստի հովիտը. մենք ապա-
հով էինք: Բայց այս կռիւէն վերջ անյարմար էր ցորեկով իջ-
նել: Վիրաւոր ձիեր կային, ուստի մենք դանդաղօրէն եւ հե-
տիոտն ճամբայ ընկանք, եւ դիշերը հասանք Սանամէրիկ:
Ճանապարհին մենք իրարու հետ չէինք խօսիր. ամէն մէկը իր
մտածումն ունէր, բայց մի մտածում ընդհանուր էր ամէնքին՝
ունէինք 17 հոգի եւ 17 ձի, իսկ այժմ 11 հոգի եւ 10 ձի է մնա-
ցած: Ո՞ւր են մնացած 6 հոգին եւ 7 ձիերը: Հաստատ էր Մե-
րորի եւ Աւտոյի սպաննուիլը, անոնց զէնքերը առնելով, նոյն
վիճակին մէջ թողուցած էինք իրենց այն դիրքերուն մէջ, ուր
ինկած էին: Հաստատ էր նոյնպէս մի ձիու սպաննուիլը եւ եր-
կու ձիու թշնամու ձեռք անցնիլը՝ առաջին յարձակման իսկ:
Բայց ի՞նչ եղան երեք ձիերը, զոր թագոսը տարաւ իրենց դիր-
քերի տակ: Ի՞նչ եղան մեր խմբապետը՝ Նիկոլ Դումանը, ա-
նոր օգնականը թագոսը եւ Բժիշկ Զաւրիէվը:

Երեք Խէջօներ (Սարբաղը, Դաշնակցական Խէջօն եւ Սէյ-
դաւարցին) զնացած էին Նիկոլ Դումանի դիրքը, բայց այնտեղ
գտած էին զօրքեր, որոնք զնդակներով ընդունած էին զիրենք: Անոնք հաղիւ մահուընէ աղատած էին: Ո՞ւր էին Նիկոլը եւ
միւսները. սպաննուած էին, թէ ողջ՝ կը դիմադրէին թշնա-
մուն, մեզմէ անջատուած: Այս մտքերը զիս կը տանջէին: Քա-
նի կը մօտենայինք Սալմաստին, այնքան կ'աւելնար տղաներու
անհանգստութիւնը:

— Ի՞նչ կը լինի մեր կացութիւնը, եթէ վաղը լուր գայ թէ
Նիկոլը հասած է Վասպուրական, կ'ըսէր Գրիշը:

— Այդպիսի հրաշք մը չի կրնար պատահիլ, կը պատասխա-

Աէր Սուրէնը :

— Ինչո՞ւ չէ . Ե՞րբ լսած ես որ ան ճամբու կէսէն յետ դառնայ : Մենք ամէնքս ալ դաւաճանէն ցած եւ սատկելու արժանի էնք :

— Թող մենք դաւաճան համարուինք, միայն թէ ան ողջ լինի, կ'ըսէր Մեծ Խէջօն :

— Թէ որ ողջ է, ես կասկած չունիմ, կը հաւաստիացնէր Սարբազ Խէջօն :

— Ինչո՞ւ այդպէս կը կարծես, չէ՞ որ մտանք դիրքերը եւ դանոնք չգտանք :

— Մթնչաղին էր, որ անոնց դիրքի վրայ սաստիկ կոխւ կար . երբ դանոնք կտրեցին մեղմէ, կոխւը կը շարունակուէր : Գիշերը եկաւ, անոնց հրացաններու ձայները խըռթ կտրուեցան : Ահա այդ ատենն էր որ մենք դանոնք որոնելու դացինք եւ պատահեցինք թշնամուն : Ուրեմն անոնք կորսուած են : Յետոյ, երբ մենք կը հեռանայինք, ես շատ հեռուն լսեցի մոսինի ձայներ եւ կարծես թէ կոխւը կը շարունակուէր . ուրեմն անոնք պատահած են արդելքի եւ ճամբայ բացած : Համոզուած եմ որ Նիկոլ սպաննուած չէ, ան ողջ է :

Այս ենթադրութիւններով մենք նորէն մտանք Սանամէրիկ : Զարմանք, ուրախութիւն, տրտմութիւն ու վախ կար բոլորիս աչքերուն մէջ : Մեղ այնպէս ընդունեցին, կարծես անծանօթներ էինք, կարծես զոհաբերութիւնից փախած մատաղցու եղներ լինէինք : Հարց ու փորձ չէին ըներ, մենք ալ, քիթերնիս կախած, բան չէինք ըսեր : Բայց ահա եկաւ, կուրծքը դուրս նետած, երեսը մթնած, խոժոռագէմ Փոխիկը իր համահարզներով : Ես կը կարծէի թէ քանի մը օր առաջ եղած անախորժխօսակցութիւններէն յետոյ, երբ ան քէն պահած էր Խէջոյէն եւ Նիկոլէն, պիտի չարախնդրութեամբ մեզ վիրաւորէ . բայց բոլորովին հակառակը պատահեց . այդ մարդը իմ աչքը մտաւ եւ ես անոր մէջ տեսայ անտաշ մեծութիւն մը :

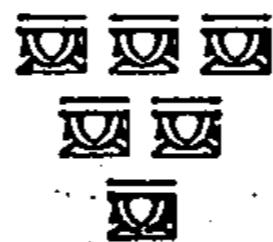
— Ախպէր Խէջօ ջան, տղերք ջան, ձեր ուխտ ընդունական լինի, ձեր չարչարանք ընդունական, որ այս չորս օրերը քաշեցիք . դուք տիսուր կ'երեւնաք, ես ալ տիսուր եմ, ինչ որ ե-

ղած է, եղած է, մտածելն այժմ աւելորդ է։ Դուք բարով եկած էք եւ իմ աչքին վրայ եկած էք։

Այս խօսքերը կարծես սառոյցը կոտրեց եւ անոր տակէն զուլալ աղբիւր մը ցայտեց։ Դաշնակցական Խէջօն ընկաւ Փոխիկի վիզն եւ, անոր «Ախպէր ջան» ըսելով, սկսաւ համբուրել, իսկ Փոխիկ կ'ըսէր։

— Լսեցի եկած էք, եւ պակաս էք եկած, իմ սիրելի Աւղոն ալ ձեզի հետ չէ։ Եկայ մի հարցումով միայն թէ՝ կընա՞մ օգտակար լինել չվերադարձողներուն։

Այս լեռնական մարդը մեզի գրաւած էր, մեր համակընթիւնը վաստկած էր։ Ան իմ աչքին դարձաւ լերան ծետոռն մը, զոր թէեւ ուտելը դժուար էր, բայց համն ու հոտը անմահական էին։

ԳԼՈՒԽ թ.

ԽՈՅ Կ'ԵՐԹԱՄ ԵԻ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻՄ ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻՆ.

ԿՈՒՌԻ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՄԲԻ ՀԱԻԱՔՈՒՄԸ.

ՔԱԶԱՉՆՈՒՆԻԻ ԿԱՐԾԻՔԸ ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.

ԽՈՅԻՑ ԹԱԴԵԻ ՎԱՆՔ.

ԲԺԻՇԿ ՌՈՒԲԵՆ.

ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊԱԶ.

Նոյն դիշերը սուրհանդակ եկաւ Ղալասարէն։ Սամսոնը իր մօտ կը կանչէր Սարգիսը, Դաշնակցական Խէջօն եւ մնացածները, իսկ Սարբազ Խէջոյին եւ ինձ՝ կը հրահանդէր անմիջապէս անցնիլ Խոյ։ Սարգսի եւ իր ընկերներու գործը դիւրին էր։ միայն մի քանի քիլոմէթր ճամբայ ունէին կտրելիք։ որքան էլ յողնած ու ջարդուած լինէին, կրնային այդ տեղափոխութիւնը դիւրութեամբ ընել։ Իմ եւ Սարբազի ճամբան երկար էր, աչքս վախցած էր այն յողնեցուցիչ վաղքէն որուն ենթարկուած էի քանի մը շաբաթ առաջ։

— Քու ձին վիրաւոր, իմս հալէ ինկած, — դարձաւ ինձ Սարբազը, — գոնէ գրէր թէ ինչո՞ւ անմիջապէս պիտի մեկնինք ... Փոխիկ ջան, երկու թարմ ձի կրնա՞ս մեղ տրամադրել եւ մեր ձիերը բժշկել մինչեւ մեր վերադառնալը։

— Այդ ալ խօ՞սք է, իմ աչքի վրայ, պատասխանեց Փոխիկը

Եւ պատուիրեց Գրէին եւ Սահակին, որոնք ասորի էին, որ երկու ձի պատրաստեն մեղ համար:

— Որ այդպէս է, մենք պէտք է քիչ մը քնենք: Երկու ժամէն աւելի չթողնիք քնելու: Արշալոյսին «զեատուկ»ն անցած պիտի լինինք:

Դեռ մութն էր երբ արդէն ձիերու վրան ենք: Գրէ եւ Սահակ եկած են մեղ ուղեկցելու մինչեւ «զեատուկ»: Այդ Փոխիկի փափկանկատութիւնն է: Սահակի քիթը մեծ է, կոռուպան խոյի կերպարանք կուտայ անոր դէմքին. Գըրէի վիզը կարճ է եւ անոր թիկնեղ մարմինը նման է ամուր կոճղի մը զոր անհընարին է կոտրել: Երկուսն ալ սահուն կը խօսին հայերէնը եւ բնաւ չես կարծեր թէ անոնք մեղմէ չեն: Արդէն ժամանակ ալ չկար անոնց հետ խօսելու, որովհետեւ անոնք մեղմէ առաջ կ'երթային, իսկ մենք անոնց ետեւէն հաղիւ կը հասնէինք, այնքան յոդնած էինք: Արշալոյսին անցած էինք վտանգաւոր կէտը եւ կանդնած «զեատուկ»ի դլխին: Համբուրուելով, մենք իրարմէ բաժնուեցանք: Այդ բաժանումը վերջնական եղաւ. մի երկու շաբաթէն անոնք պիտի թողնէին ընդմիշտ այս աշխարհը: Ոչ իրենք եւ ոչ մենք կը նախատեսէինք թէ պիտի սպաննուէին Փոխիկին հետ: Այդ մասին յետոյ կը պատմենք:

Արեւի տակ կը կտրենք ճամբան: Սարբազ Խէջօն կարծես ճամբաների հսկիչը լինի, պատահողին քէֆը-հալը կը հարցնէ, անուշ խօսք մը կ'ըսէ: Ես անոր փոքրաւորի դերի մէջն եմ, հարսի պէս կը լուսմ, ժպիտ մը կ'ընեմ եւ Սարբազի ետեւէն կ'երթամ: Արդէն Խոյի փողոցներու մէջն ենք: Կը բանանք «մեր տանը» դուռը եւ ներս կը մտնենք:

Բայց ի՞նչ տեսնենք... Սանդուխների դլխին կանդնած է թաղոսը: Ան երբոր մեղ տեսաւ, կարծես միւս աշխարհէն փախած ուրուական մը տեսաւ: Զարհուրելի աղմուկ մը հանեց եւ ներս վաղեց սենեակը. մենք ալ՝ անոր ետեւէն: Հոն տեսանք բժիշկ Զաւրիէվը, որ ոտքի ելած էր մեղ դիմաւորելու համար, տեսանք Նիկոլ-Դումանը որ անկողնին մէջ երկնցած էր հանդիստ դէմքով: Զաւրիէվ, թաղոս, կորսուածը դտածի նման, մեղ կը համբուրէին, իսկ Նիկոլ՝ ձեռքը մեկնած, կը հրաւիրէր մեղ նստելու իր կողքին:

Թաղոսն ու Սարբազը այնքան զգածուած էին, որ միմեանց պատմելէն չէին յագենար: Այդ լու էր, քանի որ Զաւրիէվ հայերէն չէր կրնար խօսիլ: Նիկոլ արդէն չէր ուզեր խօսիլ, ես ալ այնքան յոզնած էի ու այնքան երջանիկ, որ խօսելու կարիքը բնաւ չէի զգար: Լուռ կը լսէի թաղոսի պատմածները եւ կը հասկնայի թէ ինչպէս ազատած էին ստոյլ մահէ եւ ընկած Խոյ:

— Երեկոյեան յարձակումը մեր դիրքին վրայ եղած էր կանոնաւոր զօրքի կողմէ: այդ յարձակման ատեն խլեցին մեր ձիերը, որ դիրքերու տակն էինք կապած: մեղ կտրեցին միւս դիրքերէն եւ ամրացան 50-100 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Կը գոռային՝ «Բալիմ»: Աւոն վաղուց սպաննուած էր եւ մենք երեքով անկարող էինք դիմանալ վայրկեան առ վայրկեան ուժեղացող թշնամիին: Մութին՝ չորս կողմէն յարձակուեցին եւ մենք իրար խառնուեցանք: Հրացանները մեր ուսերուն՝ կը կոռէինք տասնոցներով: Նիկոլը յանկարծ կանչեց՝ «զա մնոյու» (հետեւեցէք ինծի) եւ դուրս թռաւ դիրքէն, մենք ալ անոր ետեւէն: Այնքան յանկարծակի հարուածեց, որ իր կրակի տակ ճամբայ բացուեցաւ եւ մենք՝ ժայռերէն ցատկուտելով, շղթայէն անցանք եւ, լեռն ի վար վաղելով, հասանք ձորը: Ժայռի մը ճեղքին մէջ զիրար դտանք եւ Նիկոլը սլատուիրեց՝ որ «այլեւս ոչ մի պայթում եւ ոչ մի հրացանի ձայն. այս ձորով եւ այս ջրերու հոսանքին ուղղութեամք արագ շարժուեցէք, ճամբայ լինի թէ չլինի, եւ ոչ մի բանի ուշադրութիւն մի դարձնէք»: Երկու ժամ արագութեամք շարժուեցանք առաջ եւ ապա կանգ առինք: Նիկոլը մեղ ըսաւ՝ որ կամ Պարսկաստան ենք, կամ անոր սահմանին մօտերը: Դեռ հրացանի ձայն կուգար մեր կոռւի տեղէն, բայց մեղ հետապնդող չկար:

Ամբողջ գիշերը կրիայի քայլերով առաջ դացինք եւ արշալոյսին ինկանք մեծ ճամբու մը վրայ, բայց այլեւս ոյժ չկար քալելու, հիւանդացած էինք: Անցորդներէն էշ մը վարձեցինք եւ վերջապէս մեղ ձղեցինք այստեղ: Այժմս՝ Սարբազ ջան, դու ըսէ թէ ինչ պատահեցաւ ճեղի հետ: Սարբազը ծոծրակը քերեց եւ ըսաւ.

«Բիղ է'սկի սարբաղ աք, բիղ համ ոըչարաք, համ կաչարաք» (Մենք հին զինուոր ենք, թէ' կ'աղտոտենք, թէ կը փախչինք) :

Ծիծաղը բռնեց բոլորիսս նոյն իսկ Նիկոլը սրտանց կը ծիծաղէր պարսկական այս առածին վրայ, իսկ Բժ. Զաւրիէվ կը հարցնէր .— Ի՞նչ, ի՞նչ ըսաւ :

Սարբազը մանրամասնութեամբ պատմեց բոլոր անցուդարձը, նոյն իսկ չմոռնալով իմ եւ Առաքելի միջեւ անցածը, ինչ որ պատճառ եղաւ Նիկոլէն կորդելու խօսք մը, աւելի շուտ՝ հայհոյանք մը Առաքելի հասցէին : Թաղոսի եւ Սարբազի պատմածներով, մեր կոռուի ամբողջ պատկերը ամբողջացած էր եւ Նիկոլ գոհունակութեամբ ասաց .

— Ես չեմ կարծեր որ այսքան թեթեւ պիտի աղատինք : Երկու մարդ եւ հինգ ձի այս փոթորիկին՝ շատ մեծ կորուստ չէ : Ես ողապահնձուածի նման կը լսէի : Զպիտեմ ինչո՞ւ, ես այխօսեցայ .

— Կը յիշեմ Սերոբի վերջին խօսքերը, զորս Սուրէնն ու այս Սարբազը կատակի կուտան : «Սերոբ, Սերոբ, ըսաւ ան, ես քու պապու դանկ . . . : Ո՞ւր ես եկեր, ի՞նչ զործ ունիս այս լեռներուն մէջ . . . » : Սերոբէն աւելի մեղմէ եւ ոչ մէկը զիտէր, թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ կ'երթանք այս կոռուին մէջ, թէ ո՞վքեր են մեր դէմ եւ ո՞ւրտեղ ենք : Այս հարցերուն պատասխանը մինչեւ այս վայրկեան ես չունիմ :

Կը յիշեմ տղուն զարնելս : Մէկ տղայ կար, քիւրտ մը, որ յամառեց մնալ մեր դիրքերուն տակ եւ շարունակ ժայռէ ժայռ անցնելով, կը մօտենար մեղի եւ իր կրակով շատ կը նեղէր : Արդէն 50 քայլի վրայ էր երբ ես կրակեցի ու զամեցի զայն դետնին : Հեռուէն մի աղիողորմ ձիչ բարձրացաւ՝ «Լաօ, լաօ . Աստուծոյ սիրոյն, մի զարնէք, իմ զաւակ մեռաւ», այսպէս ձայնելով եւ ժայռէ ժայռ ցատկելով սլացաւ իր որդու դիակին վրայ : Իմ ձեռքերը դողացին, բայց Սուրէնը նշան առաւ եւ, հայրն էր թէ ով էր, աւելցուց տղուն դիակին վրայ : Կռուի ընթացքին ես այդ մոռցայ, բայց երեկոյեան դէմ երբ տեսայ Մստոյին, այն Մստոյին որ իր կեանքը զոհելով, մեղ աղատեց, իմ խիղճս սկսաւ զիս տանջել . ներկայիս չեմ կրնար հասկնալ թէ ինչ է մեր ըրածը :

Չեմ կրնար հասկնալ նաեւ Փոխիկը . նախքան կռիւ դնալը ես դայն ոխակալ եւ վայրենի մէկը կը կարծէի : Երբ կռուէն վերադառնք, ան հրեշտակ մըն էր դարձած : Մեղի գուրգուրաց, մեր ուխտը «ընդունական» համարեց, եւ ուխտ ունի մեր ճամբով դնալ եւ նահատակուիլ : Ինչո՞ւ այս ուխտը . ես չեմ հասկնար : Գուցէ յոգնած եմ եւ շշմած, բայց այս ամէնը ինծի անհասկնալի կը մնայ :

Հստ երեւոյթին ես յուղուած կը խօսէի . Զաւրիէվ մօտեցաւ եւ գլուխս շփեց .

— Գոլուքիկ մոյ, տի ստուդաեշ . . . (աղաւնեակս, դու կը տանջուիս), քնի՛ր, քնիր եւ հանդստացիր :

* * *

Ծանր եւ միակտուր քնով ես քնացայ մինչեւ միւս օրը : Երբ աչքս բացի, անօթի էի : Կերայ եւ բոլորովին առողջ մարդ դարձայ : Արդէն կը զղջայի նախորդ օրուան ըսածներուս համար : Կը խորհէի թէ մի գուցէ վիրաւորած էի նիկոլը : Բայց տեսայ որ այդ չոր մարդն ալ փոխուած է . Հաւասարէ հաւասարի վերաբերմունք ունի ինձ հանդէպ . զիս ոչ խամ մողի եւ ոչ ալ լակոտ կը համարէ՝ այլ մի մարդ, որուն կարծիք կը հարցնէ : Մի քանի նամակներ էր գրած Սալմաստ, (անշուշտ այդ նամակները կորսուած չեն եւ մի օր թերեւս երեւան դան Մինարէթի ծրարներուն մէջ), զորս տուաւ ինծի, որ կարդամ :

— Ամբողջը կարդա՞մ, թէ որոշ մասեր միայն, հարցուցի :

— Մասերը կարդաս, բան չես հասկնայ :

Մի նամակը կը վերաբերէր մեր խմբի աղատուածներուն, որոնք անմիջապէս պէտք էր հեռացուէին Սալմաստից դէպի թաւրիդ, աննկատելի կերպով : Նիկոլն ալ պիտի մեկնէր թաւրիդ : Ան կը գրէր, որ այդ անհրաժեշտ է ընել Մահլամի աղէտը չընկնելու համար(*) :

(*) Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, թուրք կառավարութեան սպառնալիքի տակ՝ պարսից իշխանութիւնը հարկադրուեցաւ միջոցներ ձեռք առնել հայ յեղափոխականներու դէմ : Եօք անմեղ գիւղացիներ, որ ոչ մի կապ չէին ունեցած Խանասորի

Երկրորդ նամակը կը վերաբերէր Փոխիկին եւ Երկիր անցնող խումբերուն : «Արդէն անմտութիւն էր, բանը բանէն անցնելէն յետոյ, կը գրէր Նիկոլը, կադր պատրաստելը եւ իմ Երկիր անցնելու փորձը կատարելը, դոր ըրի հարկադրաբար : Ատոր համար շատերուն մերժեցի վերցնել ինձ հետ, ինչպէս եւ Փոխիկին : Սասունը չկայ, բոլոր ղեկավարները սպաննուած են, զինուորները Երկրէն փախչելու ճիգին մէջ են եւ հաւանօրէն շուտով անոնց մնացորդները այս կողմերը երեւին : Խելացնորութիւն չէ^o այս պայմաններու մէջ Փոխիկի Երկիր անցնելու միտքը, որու մասին կը հաւաստիացնեն տղերքը որ մօտս են եկած» :

Նիկոլ ինձ հարցուց թէ ի՞նչ է իմ կարծիքը, ի՞նչ հետեւանք կ'ունենան այս նամակները :

— Դժուար չէ հետեւանքի մասին կոահելը, բայց ինծի դժուար է դատել գրածներդ, որովհետեւ անոր մէջ անհասկնալի կէտեր կան : Օրինակ, եթէ անմտութիւն էր ձեռնարկդ, ապա ինչո՞ւ սկսար եւ ի՞նչն էր հարկադրողը : Եթէ Սասունը չկայ, ուրեմն ամէն ինչէ պիտի ձեռնթա՞փ լինել :

— Դրանք դու մէկ կողմը թող, դու հետեւանքի մասին յայտնիր կարծիքդ :

— Ճիշտ կը գտնեմ զգուշութիւնդ՝ թողնել Սալմաստը եւ անցնիլ թաւրիդ : Բայց եթէ կարելի է ինծի համար բացառութիւն ընել, ես կը գերադասէի անցնիլ թաղէոս Առաքեալի վանքը եւ այնտեղէն վան . կը նախընտրէի իմ նախնական նսլատակը հետապնդել, եթէ այդ մասին քու հաւանութիւնը լինի եւ ինծի յանձնարարականներ տաս : Գալով Փոխիկի եւ ուրիշ խումբերու Երկիր անցնելու հարցին, չեմ կարծեր որ քու բացասական կարծիքը հաւանութեան արժանանայ : Այդ գործը պիտի շարունակուի, մինչեւ որ դուն այս նամակը գրես Երկրէն, եւ կամ Երկրի ընկերները այս քու տեսակէտի նպատակայարմարութիւնը ըմբռնեն : Քանի Երկրէն «Օգնութիւն, օդնութիւն» կան-

---

արշաւանին հետ, գլխատուեցան, բաւութեան նոխազ դառնալով քրքական քմայֆին :

չերը կը լսուին, բոլորն ալ ընդառաջ պիտի երթան ատոնց եւ քեզի չպիտի լսեն:

Նիկոլի չարացած աչքերը ընկան իմ աչքերի վրայ, բայց ան չբարկացաւ եւ տրտում կերպով լսաւ.

— Այո, չպիտի լսեն: Առանց հաշիւի ցանկութիւնը եւ զդացմունքը աւելի ուժեղ են քան բանականութիւնը եւ հաշիւը: Ինչ կ'ուղեն՝ թող մտածեն, բայց այս նամակները թող երթան: Պիտի ըսեն թէ Նիկոլի աչքը վախցել է, Նիկոլ ինքը չըցածողեց, նախանձէն չի ուղեր որ ուրիշներ յաջողին... Հոգ չէ, թող ըսեն:

Եւ նամակները դացին:

Միւս օրը, Նիկոլ ճամբայ ընկաւ դէպի Թաւրիզ, իր ընկերներուն հետ: Ինձ թողեց Խոյ, որ ցանկութեանս համաձայն անցնիմ Վանք եւ անկէ՝ վան: Հասկցայ որ Սարգիսն ու Դաշնակցական Խէջօն, մեր խմբի մնացած մասն իրենց հետ առնելով, նոյնպէս անցած էին Թաւրիզ, համաձայն Նիկոլի հրահանդին եւ միացած էին անոր: Մուժումբար հայ դիւղին մէջ տեղի ունեցած միջադէպի մը պատճառով, անոնք ցրուած էին դէպի Անդրկովկաս: Ես անոնց այլեւս չհանդիպեցայ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւն: Մեր խմբէն, Սալմաստ մնացեր էր միայն Սուրէնը Փոխիկի հետ: Շատ չանցած անոնք երկուքն ալ պիտի սպաննուէին:

Այս բոլոր դէպքերը իմ վրայ չափաղանց աղղած էին, եւ իմ կեանքի մէջ դարձակէտ հանդիսացան: Խնդիրներուն սկսեցի մօտենալ քննական աչքով: Հեռացայ «նահատակուելու» դաղափարէն, դերադասելով գործը եւ անկէ ստացած արդիւնքը: Ատոր նպաստած էր Նիկոլի վերջին օրուայ կէս մտերմական խօսակցութիւնը ինձ հետ, բայց Նիկոլի վարկը իմ մօտ ընկած էր: Կը մտածէի թէ ինչպէ՞ս այս բնական խելքով օժտուած մարդը, որ այսքան լայն պատրաստութիւն, այսքան քաջութիւն եւ հմայք ունի, կը մասնակցի ձեռնարկի մը որուն ինքն իսկ չի հաւատար, որ նոյն իսկ վնասակար կը դտնէ: Նիկոլ արդարացում

չէր որոներ եւ բացատրութիւն չէր տար։ Այդ էր որ զիս կը զարմացնէր։

Տարիներ յետոյ է միայն, որ Սասունի նամակներէն եւ ուրիշներու պատմածներէն ես պիտի հասկնայի անոր սոած քայլին բուն պատճառը։ Շատ աւելի յետոյ, 1918-ին, երբ Տրավիդոն էինք դացած թուրքերու հետ բանակցելու, Նիկոլի մօտիկ ընկերը՝ Քաջաղնունին(*), պիտի լրիւ պատմէր մեր խմբի կաղմաւորման մասին եւ պիտի պարզը Նիկոլ Դումանի բնութագիծը։

1904-ին Երկիրը ծանր վիճակի մէջ կը դժնուէր, Վասպուրականը մնացեր էր անդլուխ, իսկ Սասունը պաշարուած էր։ Այդ օրհասական օրերուն կը յիշեն Դումանը։ Կը կանչեն զայն որ գայ եւ ստանձնէ Վասպուրականի ղեկավարութիւնը։

Բայց այդ հրաւէրը կ'ըլլար, երբ «բանը բանէն անցած էր»։ 1904-ի Մայիս ամսուն, Սասունյ ապստամբութիւնը ճնշուած էր, Հրայրը զարնուած, կոռուզները ցրուած եւ Երկրին վրայ մահուան ստուերն էր կախուած։ Այդ ատենն է ահա որ Նիկոլ Դումանը հրահանդ կը ստանայ թողելու իր պաշտօնը Բաղուի մէջ եւ մեկնելու Երկիր։

«Երբ Նիկոլին ներկայացրին Երկրի դրութիւնները, կը պատմէր Յ. Քաջաղնունին, արդէն շատերը այդ նամակ դրողներից սպաննուած էին, իսկ ողջ մնացածները ցրիւ եկած էին եւ ելք էին որոնում Երկրից փախչելու։ Եւ ահա հրահանդում են Նիկոլին՝ զնալ Երկիր եւ առնել ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ այն էլ փրկելու պայմանով։ Բմբոստացուցիչ էր այս։ Նիկոլը հարցրեց ինձ։

— Այս եղա՞ւ։ Հարսնիքը կ'անէ Հայրապետը, պատիժը պիտի քաշէ կարապե՞տը։ Ես այստեղ էի, հասցէս դիտէին։ Այս հինգ տարուայ մէջ փոխանակ դուռնայ փչելու, դոնէ իմ կարծիքը առնէին եղած-չեղածի մասին, քանի որ վերջին վայրկեանին ինձ պիտի դիմէին։ Առաջուց

(*) Քաջաղնունին Բագուի նաւթարդիւնաբերական ընկերութեան մէջ պաշտօնակից էր Նիկոլի։

պէտք է կարեւորութիւն տային Հրայրի նախազգուշացումներին։ Միտք ունէր ինձ դիմել դոնէ մի տարի սրանից առաջ, այն ժամանակ կարելի կը լինէր հասկացնել Հայրապետներին որ առանց հարսի՝ հարսանիք չի լինի։ Այժմ, երբ հարսանիքը եղած է, թէկուզ առանց հարսնացուի, ես երթամ ի՞նչ անեմ։

Խուսափելով եղած հարցումից՝ ասացի.

— Նիկոլ, դու ես փորձառուն, դու մեզանից լաւ դիտես։

Մարդիկ կան, որ վճիռ կուտան եւ յետոյ կը մտածեն այդ վճիռի դորձադրման եղանակների եւ հետեւանքների մասին։ Դրա համար ալ այդպիսիք դիւրին կը վճռեն, բայց ընդհանրապէս կէս ճամբուն կը կանդնին եւ նոր ու նոր վճիռներ կուտան։ Մարդիկ ալ կան, որ շատ դժուարութեամբ վճիռ կուտան եւ վճիռ կուտան միայն այն ժամանակ, երբ դորձադրման եղանակների եւ անոնց հետեւանքների նկարը մանրամասնութեամբ պատկերացուցած են։ Այդպիսիք իրենց մէջ երկու վճիռ կուտան, մէկը յաջողութեան, միւսը ճախողութեան պարագաներու համար, եւ վճիռներ անքննելի են ու վերջնական։ այլեւս ոչ մի խորհուրդի, կարծիքի ենթակայ չեն։ Այս վերջին տիպարներէն էր Նիկոլը եւ ոչ ոք չէր դիտեր թէ ի՞նչ, ի՞նչպէ՞ս, որո՞ւ միջոցով պիտի իրադործէր այն նպատակները, որ իր վզին դրած էին ընկերները։

Նիկոլ նայեց երեսիս ու լոեց։ Իսկ երբ Զաւրիէվը ուուսերէն քարողը սկսեց, թէ պէտք չէ մեռածների եւ մեռնողների համար տատանում ունենալ, թէ պէտք է գնալ եւ զոհուել, Նիկոլը մթնեց, երկար ճեռները ամուր սեղմեց սեղանին եւ չոր կերպով ասաց։

— Կարճ կապիր, Եաշա (Յակոբ), ամէն ինչ վերջացած է։ Եթէ բոլորդ ճեր աչքը իմ վրայ էք չոած, ուրեմն այստեղից կը սկսեմ, — եւ դառնալով ինծի։ — Եթէ Երկիր գնալ կայ, ժամ առաջ գնամ, քանի նրանք չեն հասած մեր սահմանը։ Ժամանակ չկայ այս ու այն կողմը ընկնելու։ Քանի որ վճռեցի առանց այլեւայլի Երկիր անցնիլ, անիմաստ կը լինի եթէ ինձ հետ համապատասխան մարդիկ չտանեմ։

Քանի որ արագ պէտք է շարժուիլ եւ իմ ոտքերն էլ ցաւում են եւ թուլացած են, թէ՛ ես եւ թէ՛ տանելիք ընկերներս ձիով պէտք է լինինք: Իւրաքանչիւր ձիաւոր իր ամէն սարքով շուրջ 1,000 ռուբլի կը նստի: Արդ, Օհաննէս, Բիւրոյի հետ դու հաշիւ կ'անես, նամակներ կը գրես: Բայց այսօր, մինչեւ ժամը 10-ը, որտեղից էլ որ լինի, 15-20,000 ռուբլի դրամ կը պատրաստես: Այդ ժամին Խէջօն ու Թաղոսը կը դան եւ դրամները քեզնից կ'առնեն: Քո գործը վերջացաւ: Գնա՛ այժմ, դրամ պատրաստիր:

Յետոյ դարձաւ Զաւրիէվին.

— Եաշա, քո բոլոր յորդորները՝ պատասխանատուութիւնը վերցնելու համար կ'ընդունեմ: Անշուշտ, դու եւս համոզուած ես տուածդ խորհուրդներին: Ուստի, դու ինձ հետ անբաժան պիտի լինիս, իմ հրամանի տակ:

Զավրիեւը վեր թուաւ եւ համբուրեց Նիկոլին, որ աւելի պաղ դարձած էր, կարծես թէ արձան մը եղած ըլլար:

— Քանի որ համաձայն ես, հետեւեալները պիտի ընես անմիջապէս.

Ա.— Մինչեւ լոյս կը փակուիս տունդ եւ կտակդ կը գրես, մանաւանդ Պետերբուրդի քո ընկերներին, բարեկամներին, որ մեծ դիրքերի հասած են կայսրութեան մէջ: Բացատրիր քո տեսակէտները, որ նրանք դիտենան որ յանուն մեր դատի ո՛չ միայն ինձ պէս աւաղակներն են սպանւում, այլեւ քեզ պէս աղնուականները եւ ուսեալները:

Բ.— Առաւոտը կը տեսնես Թաղոսին եւ դրամ կ'առնես քո դնումների եւ ծախքերի համար:

Գ.— Այսօր անցաղիրդ կը պատրաստես, միւս օրը առաւոտ ճամբայ կ'ելնես եւ կը դնաս Պարսկաստան՝ Թաւրիդ, ուր իմ կարդադրութեան կը սպասես:

Թէեւ դժուար էր ինձ համար 20,000 ռուբլի գտնել անմիջապէս, բայց երկու ժամ չանցած 16,000 ռուբլի գտայ եւ տուի Թաղոսին: Թէեւ Բժ. Զավրիեւի համար էլ դժուար էր կտակը դրել եւ 36 ժամից ճանապարհ ընկնել, բայց միւս օրը նա Թաւրիզի ճամբու վրայ էր: Զորքորդ օրը Նիկոլը այլեւս չերեւաց Բաղուի մէջ:

Նիկոլը անսովոր մարդ էր։ Մարդ ու անասուն միեւնոյն բանն են։ Մարդը ամաչում է այդ խոստովանելուց, բայց դրա համար էլ նա աւելի ստոր է քան անասունը։ Երկուսի գոյութեան նպատակը, լինի բնազդով, լինի բանականութեամբ, միայն մի բան է՝ ապահովել գոյութիւնը իրենց եւ իրենց սերունդի։ Այսինքն՝ փորը կուշտ պահել ամէն միջոցով, կեանքի վրայ դողալ, պաշտպանուիլ վըտանգներից, սերնդադործել, նեղ օրուայ պաշար հաւաքել եւ նրան կապուիլ, ինչպէս իր անձին եւ իր սերունդին։ Նիկոլը դրանց մէջ բացառութիւն էր։ Կեանքը նրա համար մի վէդ էր որի հետ խաղում էր։ Դիրք, հարստութիւն, փառք՝ սին բաներ էր համարում։ Դրուած կարգերը, ընդունուած սովորութիւնները կարծես նրան չէին վերաբերում։

Նա սովորական մարդ չէր ե՛ւ մի այլ կողմով։ Բազուն հակասութեանց վայր է։ Մէկ օր կը տեսնես խրճիթը պալատի է վերածուել։ միւս օրը կը տեսնես՝ պալատը վառուել է, մոխիր է դարձել։ Մէկը կը տեսնես ոսկու մէջ կը լողայ, միւս օրը՝ ցեխի մէջ։ Կը տեսնես մէկին փորը ուսելուց տրաքւում է, միւսինը դատարկութիւնից կողերին է կպած։ Ուսած փորերը կոխուում, անցնում են թոյլերին։ Մարդը մարդուն դայլ եղած՝ ուսում է։ Եւ այս տեսարանների առջեւ ոմանք յուղուած դարման են որոնում։ Բայց այս բոլոր ցնցիչ հակասութիւնները Նիկոլի վրայ չէին ազդում։ Նայում էր, կարծես թատրոնում լինէր։ կարծես իրեն բնաւ չէին վերաբերում։ Նայում էր դրանց կըսկամարտի տեսարանին զնացողի նման, եւ համարեա անտարբեր հետեւում անկումին ու վերելքին։ Մի օր ուղեցի հասկնալ այս տարօրինակ մարդուն զզացումները։ Ելք՝ ի՞նչ պատասխանէ։

— Օհաննէս, քեզ լուրջ մարդ էի կարծում, տեսնում եմ որ դու էլ նոյնն ես։ Մարդիկ մըցումի են ելած, չդիտեմ՝ լա՞ւ է այդ, թէ վատ։ Ոմանք ցորեն են սիրում եւ հատիկները լցնում են ամբարը, առանց գիտնալու թէ պիտի կարողանա՞ն ուտել եւ լմնցնել։ Գոմէշը ընկած է առւուտանո-

ցը, ուտում է եւ մշտում՝ առանց գիտնալու որ մսաղործը ուրախանում է։ Էշը արտերի եզերքի տատասկն է ուտում, եթէ առույտ ուտէ՝ հարուած կը ստանայ։ Այծը՝ ելած է քարերը, ճիւղ ու տերեւ է ուտում՝ զգալով որ բան ըսող չկայ։ Այսպէս, ամէն մէկն ալ իր գործին է՝ ըստ ճաշակի։ Նրանք դերասան են, ես ալ ձրի հանդիսական։ Դու մտածիր այն օրուան մասին, երբ զայլեր դուրս կը գան եւ կը յօշոտեն բոլոր տեսակի անասունները։ Այդ ժամանակ՝ այս ինքնամոռացութեան թատերզութիւնը կարող է վերջ դրտնել . . . :

Բայց այդ չէր նիկոլի բնաւորութիւնը որոշող գիծը։ Նրա տարօրինակութիւնը, հիւնարքը՝ (Հնարազիտութեան շնորհքը) այլ բանի մէջ էր։ Երբ զայլերի վոհմակները ործերից կ'իջնէին հրապարակ, երբ բոլոր անասունները իրար կ'անցնէին, երբ ճերմակ օրուայ հերոսները եւ լեղուանի կաչաղակները ջուրն ընկած հաւ կը զառնային, երբ քիթը վեր հարուստն ու աղքատը ձեռ ու ոտ կ'ընկնէին եւ ծակերը մտած՝ օգնութիւն կ'աղերսէին, այդ ժամանակ նիկոլը երեւան կը գար։ Նա հանդարտ էր եւ լուռ։ Աջ կը նայէր, ճախ կը նայէր եւ հրապարակի մէջտեղը կ'իջնէր, կարծես յովազ էր մէջտեղ եկած։ Նրա երեւալը ե՛ւ վախ ե՛ւ զարմանք, ե՛ւ հիացմունք ե՛ւ պատկառանք կը պատճառէին։ Թշնամի լինէր թէ բարեկամ՝ ակամայ կը զամուէր եւ կը սպասէր նրա կամքին։ Այդ պարազային աշխարհը հանդիսատես էր եւ նիկոլը՝ դերասան։

Քեզ ասացի թէ ի՞նչունէս Երկիր զնալու իր երկունքին մէջ՝ նա դտաւ ելքը իր անելիքի։ Կարողացաւ հարկադրել ինձ որ առանց խնդրանքի եւ հրամանի դրամ վճարեմ։ Կարողացաւ Բժ. Զավրիեւին իր կտակը գրել տալ։ Սրանք մանր բաներ են, բայց աւելի կարեւորները կը պատմեն Վանից, Բողադ-քեասանից եւ Պարսկաստանի այլ ու այլ տեղերից։ Ես աչքովս չեմ տեսած։ Աչքովս տեսածը հայթաթարական կոռուի օրերին էր, երբ թաթար-ռոռս դործակ-ցութիւնը ակներեւ եղաւ հայերի դէմ, երբ պատռուեց քողը այն առասպելին, թէ «քրիստոնեայ ցարական Ռուսիան

գրաւական է հայութեան երջանկութեան»։ Պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ շփոթ, յուսախարութիւն եւ յուսահատութիւն էր պատած հայ բուրժուա, կղերական եւ մտաւորական դասերին։ Նրանք դարձած էին նաւակ, առանց առազատի եւ ղեկի։ Ի տես թաթարական փոթորիկին, նրանք անէծք ու հայհոյանք էին կարդում ոուսական ծուռ խաչին, որ երէկ պաշտում էին։ Եւ ակամայ նրանք իրենց աչքերը դէսլի մեղ էին ուղղում։ Պէտք է տեսնէիր «ձախ», «յեղափոխական» ասուածներին, թէ ի՞նչ անհեթեթ կերպով էին դատում, մատնուած սարսափի ի տես թաթար խուժանին որ սպառնում էր անխտիր սրբել բոլոր հայերին։

Բնական է, ասում էին նրանք, որ յետադէմ ցարական Ռուսաստանը ձեռք ձեռքի պիտի գնար յետադէմ թաթար խուժանին հետ։ Յեղափոխական աղատ Ռուսաստանի մէջն է մեր փրկութիւնը, եւ այդ դուք չէք հասկանում։ Թո՛ղ Դաշնակցութիւնը թողնի իր կրաւորականութիւնը, անցնի յեղափոխութեան գլուխը, եւ յեղափոխուած Ռուսաստանը կը կործանէ այս յետադէմ խուժանը։

Մերոնք եւս, այս պատասխանատու վայրկեանին իրենք իրենց կորցրած, իրենց ընելիքը չղիտէին։ մէկ նալին (պայտին) էին զարնում, մէկ՝ մեխին։ Բայց ժամանակը պարապ չէր անցնում։ Արտամաշ լուրեր էին զալիս իւրաքանչիւր վայրկեան, որոնք մեղ աւելի էին անդամալուծում։ Ահա այդ վայրկեանին էր որ հասկցայ թէ ո՞վ է բուն առաջնորդը, ճգնաժամի մարդը։ Այդ՝ Նիկոլն էր, որ միշտ լուռ լսում էր։ Նա վեր ելաւ տեղից, հանգիստ ու դաժան, եւ դարձաւ դէսլի աջ՝ դէսլի կղերական, բուրժուա եւ շատախօս մտաւորականները եւ ասաց։

— Զայներդ կտրեցէք։ Հասկացէք վերջապէս որ մինչեւ այժմ եղած ձեր աշխատանքները սէլաֆը (հեղեղը) պիտի տանի։ Զեր հաշիւները հիմքից սխալ են։ Զեղ ինչ որ ասեմ՝ այն ալ կատարեցէք։

Ապա դարձաւ դէսլի ձախ։

— Դուք եւս դլիներիդ դոռ տուած՝ վերասիա, վերասիա (ապառիկ, անհիմն) բաներ էք խօսում։ Մի քանի

ժամից եթէ առաջը չառնենք, բոլորիդ էլ մայրը լաց պիտի լինի: Ելեր՝ սխտորի ու սոխի քաղցրը կ'որոնէք: Նրանց քաղցրը չկայ: Իսկ եթէ յեղափոխութիւն կ'ուղէք, ձեր ձեռքը բոնող չկայ: Ահաւասիկ ձեր գուրէոնաթոռը (նահանգապետը), ձեր հրամանատարները իրենց շներով միացած են իսլամ թաթար խուժանին եւ ուղում են ձեզ կովի պէս մորթել: Ելէք, սպաննեցէք նրանց, եւ ես ձեզ աֆարիմ կ'ասեմ:

Դարձաւ դէպի մեղ.

— Թշնամին զինուած եւ անդէն, էրմանիքեանդ է անցած եւ Պարապետ հասած: Դուք նստել՝ չանկեայ (ծնօտ) էք ծեծում:

Վերջապէս, խօսքը ուղղելով բոլորին, ասաց.

— Ցրուեցէ՛ք, եւ թո՛ղ ամէն մարդ զործի անցնի: Կնիկները՝ տունը, պոլոճիկ (երիկամունք, քաջութիւն) ունեցողը թող փողոց իջնէ: Ինչ որ ես կ'ընեմ, ինչ որ ես կ'ըսեմ, այն ալ կատարեցէք՝ եթէ ձեր բուրդը բարերար չէք ուղում հանել:

Բոլորը գառ դարձան: Նիկոլը, առանց որոշման, բոլորին դիսաւորն էր դարձած: Մէկ ժամ չանցած՝ լուր առինք որ Նիկոլը կոռուի մէջ է եւ, ընկած թաթարների մէջ, կոտորում է նրանց: Մենք առանց երկիւղի սպասում էինք նրա յաղթութեան:

Ահա այս է առաջնորդը, որ կարող է մի ժամում ամէն ինչ փոխել:

Թէ ինչո՞ւ Սալմաստէն ուղիղ եւ կարճ ճամբով չընաց մեր խումբը, թէ ո՞վքեր էին մեր դէմ կոռուղ ոյժերը եւ ի՞նչ վնասներ հասցուցինք անոնց, — ատոնք շուտով պարզուեցան՝ սահմանապահ զօրքերի, քրդերի ու հայերի միջոցով, որ մասնակից էին եղած կոիւներուն: Նախ՝ ճանապարհի մասին: Նիկոլին յայտնի էր որ Դիլմանի թուրք ներկայացուցիչը զեկուցած է մեր խումբի Սալմաստէն Վան անցնելու մասին. յայտնի էր նոյնպէս որ մեզ կը սպասէին թակոոցի, Մաղրիկցի աշիրէթ-

ները եւ թուրք զօրքը : Այդ բանը նկատի առնելով, Առառւլ լեռնէն (ուր գիշերած էինք) Նիկոլ կը փոխէ ճանապարհը եւ կ'որոշէ կոտուրի վերեւով, Ռազի եւ Սալախանէ կէտերով հասնիլ Վարագայ լեռը : Մեր դէմ մինչեւ կէսօր կոռողները եղած էին Մըլանցի եւ Հայտարանցի ցեղի մարդիկ, ինչոքս նաեւ տեղացիներն ու սահմանապահ զօրքերը . յետոյ հասած էին Սարայի զօրքերը : Անոնց թիւր մերինին տասնազատիկը պիտի համարել : Մեր բարդն էր եղել որ Ռազիի մօտերքը մեղ չէին սպասեր : Անոնց տուած զոհերուն թիւր եղած էր՝ 8 զօրք ու սահմանապահ եւ 23 քիւրտ : Մեր աչքով տեսածը 17 դիակէն աւելի չէինք կրնար հաշուկիլ : Ինչ էլ որ լինէր, մեր կեանքը պարտական էինք Նիկոլի ճարպիկութեանը :

* * *

Խոյում երկու տարիքաւոր հին զործիչների ինամակալութեան տակն էի : Երկուսն ալ կապուտաչեայ, միջահասակ, երկուսի վրան ալ կարծես տարիները կ'անցնէին աւելի թրծելուքան մաշելու համար : Ծերութիւնը մատնողները միայն անոնց շէկ մաղերուն մէջ ընկած ճերմակ թելերն էին . այդ որ չլինէր՝ հասուն երիտասարդ պիտի կարծէի :

Մէկի անունը Ռուբէն էր եւ աղջանունը՝ Դերձակեան : Չեմ երաշխաւորեր, սակայն, անոնց իսկութիւնը : Կ'ըսէր որ Պոլսեցի է, ցեղով Տարօնցի, որ նոյնու ստուդման կարիք ունէր : Անկասկած է որ ան մասնակցած էր կուկունեանի խմբին եւ աքսորուած Սախալին, որտեղէն ան արկածներով փախած էր եւ եկած Պարսկաստան ու միացած Սախալինի իր ընկերներուն՝ Եփրեմին, Բալաջանին, Մովսէսեանին, որոնց պատմութիւնը, առանձին առանձին առնուած, առասպելական վէպ մը կրնայ դառնալ, որ մասսամբ դրի առած է Ամուրեանը :

Այդ օրերուն այն Սիրիրէն փախածը «բժիշկ» էր (աւելի ճիշտ՝ բժշկի հռչակ ունէր) եւ Արտազի նահանգի մէջ փնտուուած մարդ մըն էր : Ան բարեխիղճ էր, անշահախնդիր, նուիրուած՝ ժողովուրդին : Եթէ չունէր բժշկական վկայական, սակայն Սախալինէն Պարսկաստան այնքան մարդոց բժշկած եւ երեւի մեռցուցած էր, որ կրնար շատ դիտուններու նախանձը շարժել :

Բայց այդ բոլորը պատրուակներ էին իր յեղափոխական գործը շարունակելու իրեւ լեզար մարդ։ Մակուայ Սարդարը զինք կը համարէր նահանգի համար անհրաժեշտ անձ մը։

Ռուբէնը կենդանի մարդ էր, եռացող ջրի նման կը վխտար. եթէ գործ չկինէր, ան պիտի խօսէր, կատակէր, գզվոտուէր եւ հայհոյէր ինչպէս կը հայհոյեն Սախալինի մէջ։

Միւս ինամակալս կը կոչուէր Վարդան եւ մականունն աւ Շահբաղ էր։ Ան եւս հին պատմութիւններ ունէր իր ետեւը։ Բանկ Օտտոմանի դէպքերուն կը կապէր Ռուբէնը անոր անցեալը, բայց ինքը Շահբաղը դժողոհ էր ատկէ եւ լուռ կը մնար այդ մասին։ Առհասարակ ան խօսելուն հակառակ էր եւ ամէն ինչ «զէւզէկութիւն» կը համարէր։ Մտածկոտ էր, եւ միայն իր աչքերի արտեւանունքները շուտ շուտ շարժելով կ'արտայայտէր իր ջղային լինելը։ Վարդան նոր էր դուրս եկած Երկրէն։ Վասպուրական յուղումնալից կեանք մը անցնելէ յետոյ, «Ղասար» անունը շալկած, դուրս էր եկել Երկաթին հետ՝ գնալու համար Ընդհանուր Ժողովին։ Վերադառնալով անկէ, ընկած էր Ռուբէնի ձեռքը, որպէսզի ան զինքը հասցնէ Վան՝ Թաղէոս Առաքեալի վանքի վրայով։

Ահա այս Երկու փորձառու մարդկանց հետն էի ես։ Ինձ մտածելիք կամ ընելիք բան մը չկար։ «Անոնց ջրերով իմ ճամբան կրնամ դտնել», կը մտածէի ես եւ հանգիստ էի։

Մի քանի օր մնացինք Խոյ եւ Ռուբէն սկսաւ ճանձրանալ։ Անդամ մը դարձաւ Վարդանին ու ըսաւ.

— Ճիշտ է, խառն ժամանակներ են, տարածայնութիւններ շատ, բայց լինելիք դործը՝ օր առաջ անելը աւելի լաւ է։ Հինդ ձի կ'առնենք, Երկուքը բեռան, Երեքը նստելիք։ Հրացաններու կոթերը կը բաժնենք խողովակներից եւ բեռներու մէջ կը կորսընցնենք։ Զեզ կուտամ «վարանդիլ» հրացան, իբր իմ ծառաներուն։ Ես առաջին կ'երթամ, դուք ալ իմ ետեւէն, իբր իմ դոլամներ (ծառաներ)։ Կ'երթանք Զէյվայի, Զուրաւայի Թեղնուտի վրայով։ Թեղնուտ չհասած՝ կը շրջինք Կըզըլտաղի վրայով եւ կ'երթանք Թաղէի Վանք։ Ամբողջ շրջանը շան որդիներ են։ Ընդունելի՞ է։

Վարդան լռեց, վերջապէս պատասխանեց.

— Թող քու ըսածը լինի :

Ռուբէնը, դժգոհ, ինծի կը նայէր հարցական : Ես պատասխանեցի .

— Թող ըսածդ լինի :

Ռուբէն բարկացաւ .

— Շուն շան որդիք, տարբերութիւնը ի՞նչ ձեր ըսածներուն միջեւ : Բան մը ըսէք, բան մը հասկնանք :

Եւ այնպիսի ձեւով մը ըսաւ, որ մեր ծիծաղը բռնեց :

— Լու, եթէ վէճ կ'ուղես, թող քու ըսածը չինի, պատասխանեց Վարդան :

Բայց հարցը եւ մեր ընելիքը արդէն որոշուած էր, եւ միւս օրը ցերեկով, իբր բժշկի ծառաներ, «վարանդիլ» հրացանները դցած մեր ուսերուն, կ'երթայինք շուկայի միջով, քաշ տալով երկու բեռան ձիեր : Կ'երթայինք միշտ դէպի հիւսիս արեւմուտք, զետակների ափերով որ կուղային թափուելու Տղմուտի մէջ : Անտառազուրկ լեռներ էին, երբեմն կիրճերով : Յանախ կը հանդիպէինք ծառերու մէջ կորած խեղճուկ դիւղերու, որոնց շատերու անունները հայկական էին, բայց բնակիչներն ամէնքն ալ թաթար կամ քիւրտ էին : Զնայելով դրան, մեր առաջ ընկած Ռուբէնը ծանօթ կ'երեւար ամէնքին : «Հաքիմ պաշի» ըսելով, զայն կ'ուղեն կեցնել, բայց ան կը խոստանայ վերադարձին հանդիպիլ : Զէվան ու Զուրաւան անցած՝ կը մօտենանք Թեղնուտին, ուրտեղ կանդ կ'առնենք՝ ձիերուն հանդիստ տալու եւ մեր երթալիք ճամբան որոշելու համար :

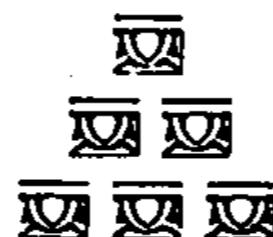
Դեռ արեւ կայ երկնքին վրայ : Վարդան միացուցած է «մոսին» հրացաններու մասերը եւ մեր զէնքերը փոխած ենք : Կըզըլ-տաղ դիւղը շրջելով, կը մաղլցինք անոր լեռը եւ շների հաջոցը եւ հատ ու կենտ հրացանի պայթոցներու ձայնը մեր ետեւ թողած՝ կը հասնինք բարձրաւանդակի մը, որու ջրերը կը հոսին ոչ թէ հարաւ՝ Տղմուտ զետը, այլ դէպի հիւսիս՝ Մակուի ուղղութեամբ, այսինքն Գայլատուայ զետը : Մեր ելեւէջը տեւեց մի քանի ժամ, որ յողնեցուցիչ էր մանաւանդ ձիերու համար : «Այլեւս աղատութիւն է», կ'ըսէր Ռուբէն . ինչպէս կ'ուղէք, այնպէս ալ քշեցէք, երկու ժամէն կընանք հասնիլ վանք» :

Լուսոյ աստղը կը փայլի խոտաւէտ դաշտի վրայ. ձիերը
կը փոշտան եւ կ'արածին հեւքով։ Մենք յենուած բեռներուն,
կ'ուտենք լաւաշի մէջ փաթթուած պանիրը։ Հեռուէն, շատ հե-
ռուէն, զանդակի ձայն կուղայ։ Երկինքը կը կապուտնայ եւ
կապոյտը նարնջագոյնի հետ կը խառնուի, տժգունած աստղե-
րուն հետ միասին։ Վանքի զանդերն են, որ կը զօղանջեն մե-
նութեան մէջ։ Թաղէի վանքն է, որ քրիստոնեաները կը կան-
չէ աղօթքի եւ հաւատի։ Ոչ մի տեղ այնքան խորհրդաւոր եւ
գեղեցիկ չի կարող հնչել զանդակը։ Անոր ձայնը հոս՝ կուղայ
միւս աշխարհէն, երկնքէն, եւ տարբեր, այլապէս յուսատու
շեշտ մը ունի, կարծես ան մեռելները ոտքի կը կանչէ։

Թաղէոս Առաքեալը 2000 տարի առաջ այդ եկած ձայնի
վայրն է սպաննուած անհաւատ մեր թաղաւորի կողմէ։ Եւ ա-
մէն առաւօտ զանդակներ կը հնչեն, բայց ոչ ոք աղօթքի չի դար։
Այս երկիրը մնացեր է անհաւատ, ամէնքը իսլամ են եւ թշնամի
այդ զօղանջներուն։ Բայց զանդակները դարեր շարունակ կը
հնչեն ու չդիտես ո՞վ է զարնողը եւ ինչո՞ւ կը զարնեն։ Կարծես
կը զարնեն, աւետելու համար արդարութեան յաղթանակը,
բայց արդարութիւնը չկայ ու չկայ։

— Խողի չափ կերան ձիերը, ըստ բժիշկ Ռուբէնը, եւ տե-
ղէն ելաւ. քիչ մըն ալ թող աղօթեն վանքին մէջ, որպէսզի սե-
ւաւորը մենակ չմնայ։

Երբ երկինքը կարմիր թուջ էր դարձած եւ աքաղաղները
իրենց վերջին կուկուլիկուն կը կանչէին, մենք տեսանք հոյա-
կապ վանքի գմբէթը։ Ան կարկուտէն փախչող հովիւի կը
նմանէր։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԹԱԴԵՍ ԱՌԱՔԵԱՀԻ ՎԱՆՔԻ ՄԵԶ .

ԸՆԾԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ .

ՎԱՆՔԻ ԴԵՐԸ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՀԱՄԱՐ .

ԼՈՒՐԵՐ ԿՐԻՒԽԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ .

ՀԱՃԻ ԼԵՒՈՆԻ ԽՈՒՄԲԸ .

ԵՐԿԱԹԻ ԵՒ ԹՈԽՄԱԽԻ ԽՈՒՄԲԸ .

ՓՈԽԻԿԻ ԽՈՒՄԲԸ .

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԸ .

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԿԻՐ ԱՆՑՆԵԼՈՒ .

Ե՞րբ շինուած է թաղէոս Առաքեալի վանքը , ո՞վ է շինած եւ
որո՞ւ համար՝ այդ ինձ անծանօթ է : Պարզ է որ ան հայկական
ոճով է շինուած , ինչպէս մեր բոլոր վանքերը , բայց անոր մէջ
մի այլ քաղցրութիւն կայ . իր քանդակները , իր զարդանկարները
մինչեւ այդ տեսածներուս ոչ մէկուն կը նմանին : Անոնք ա-
ռանձին գնահատման եւ ուշադրութեան նիւթ կրնան դառնալ ,
որ վեր է իմ հասկացողութենէն , ուստի թողնենք վանքը իր
տեղը , որովհետեւ ան չի ցանկանար որ զինքը բամբասենք :

Վանքին մէջ շատ սենեակներ կային , բայց քիչերն էին բնա-
կելի : Միաբանութիւնը բաղկացած էր աչքերը ցաւոտ պառաւ
տնտեսէ մը , ջաղացպանէ մը , որ միաժամանակ ծառայ էր , տի-
բացու եւ բոլոր գործերուն հասնողը , եւ վարդապետէ մը ,

Բոլղարիային եկած։ անոր աչքերն ալ ցաւոտ էին։ Բժիշկ Ռուբէն կը խօսէր, կը կատակէր, կը հայհոյէր եւ լուսկեաց միաբանութեան մէջ աղմուկ կը հանէր, կարծես իր առջեւ վարդապետ կանգնած չլինէր։

— Դու դնա՛ քու գործդ լմնցուր, մոմերը մարէ եւ արի մի լաւ չայ (թէյ) խմենք։

Բոլորուեցինք վարդապետին հետ սեղանի շուրջը, տուինք անոր նամակներն ու թերթերը եւ ան թաղուեցաւ անոնց մէջ։ Վարդապետի անունը Գէորգ Նալբանդեան էր, բայց այդ անունը չէին գործածեր։ Վարդանը՝ Ընծայր, իսկ Բժ. Ռուբէնն ալ յամառօրէն Անծայր կը կանչէր։ Հայր սուրբը այդ երկուքն ալ անտարբերութեամբ կ'ընդունէր։

— Անծայր, թերթ կարդալու ժամանակը չէ, դու բան չունի՞ս մեղ տալու։ Երկրէն սուրհանդակ չեկա՞ւ, կը հարցնէր անհամբեր Ռուբէնը։

Վարդապետը, առանց պատասխանելու, դուրս եկաւ սենեակէն եւ մի փակ ծրար տուաւ Վարդանին, իսկ Ռուբէնին ըստաւ։— «Ցաւօք սրտի քեղի բան չըկայ»։

Գէորգ վարդապետը առաջին տեսքին մի արդահատելի մարդ կը թուէր։ Այս դեռ եւս երիտասարդ, եռանդով լեցուն, աշխարհը տեսած հոգեւորականին ի՞նչն էր հարկադրել զալ եւ բանտարկուիլ այս վանքին մէջ, որին իրաւցիօրէն Մենաւոր կ'անուանէինք։ Բժ. Ռուբէն Սախալինի արգելարանին մէջ թերեւս աւելի շէն եւ ուրախ կեանք պիտի ունեցած ըլլար քան այս վարդապետը այս վանքին մէջ, ուր հասարակութիւնը կազմուած էր միայն երկու հոգիէ իսկապէս, ձանձրալի՛ եւ տաղտկալի մի կեանք։ Գէորգ Վարդապետը ինծի կը պատկերանար իբրեւ մի կամաւոր աքսորական, որու կեանքի զաղտնիքը կ'ուղէի թափանցել։ Արդեօք հաւա՞տքն է թէ Թաղէի վանքի պահպանումի հոգը, որ զայն հոս բերած է։

Օրական երեք անդամ այս մարդը վանքի ճակատին փորագրուած արեւի ժամացոյցին կը նայի եւ ըստ անոր շուքին՝ զանգակները կը քաշէ՝ ժամկոչի տեղը, որ չափազանց զբաղուած է այլ գործերով։ Օրական երեք անդամ վանքը կը մտնի միայ-

նակ, մարդ լինի թէ չլինի, բոլոր ծէսերը կը կատարէ եւ երբ ինքը մեն-մինակ, այդ հսկայ վանքին մէջ, կը դառնայ բեմէն եւ խաչը իր ձեռին՝ «Խաղաղութիւն ամենեցուն» կը կանչէ, գարմանալի եւ ծիծաղելի կը թուի, եւ կը մտածես, «Այս խաղաղութեան մէջ, ինչո՞ւ եւ որո՞ւ համար այս աղօթքը կ'ընէ»։ Մարդ չկայ տարին 12 ամիս, հսկող ալ չկայ, ուրեմն այս վարդապետը մի բանի կը հաւատայ որ իր պարտքը կը կատարէ անթերի կերպով։ Ծէսը կատարելէն վերջ, աւելը առած՝ թաղէի վանքը կ'աւլէ, յետոյ դուրս կ'ելնէ՝ ամուր կղպելով հաստ երկաթեայ դռները։

Ես կը նախանձէի վարդապետին այդքան լի հաւատ ունենալուն համար։

— Երջանիկ մարդ ես, վարդապետ, ըստ անոր որ մը առանձին։ Ես իջմիածին եղած եմ եւ տեսած որ ի ցոյց կամ ի խարէութիւն մարդոց կ'աղօթեն։ Դուն անոնցմէ չես, չես կարող խարել ոչ Աստուած եւ ոչ ալ ոգիները։ Քու ներքին հաւատն է որ քեզի կը թելադրէ աղօթել չորս պատերուն եւ զմբէթին։ Վարդապետը իր հաստ կոպերի մէջէն փաղաքշական հայեցքով զիս նայեց, յետոյ մտածելով ըսաւ։ «Ես քեզ խարել չեմ ուղեր»։

— Ես խարուած չեմ, անձամբ տեսայ։ Ներս մտայ վանքի բաց դռնէն եւ սիւնի ետեւ թագնուեցայ, երբ դու մեն-մինակ չորս պատերին պատարագ կ'ընէիր վառած մոմերի միջէն։ ծիծաղելի էր վեղարով սլատարագ ընելդ, բայց ցուցանիշ էր քու ներքին հաւատին եւ խորհրդաւոր էր ու մեծ։

Վարդապետը նայեց եւ տխուր ըսաւ։

— Եթէ քու հաւատի մի տասերորդը ես ունենայի, իրօք ես երջանիկ կը լինէի։ Ես հաւատի նշոյլն իսկ չունիմ։ Ես անհաւատ մէկն եմ։ Բայց դիտեմ որ հաւատքը ամենամեծ զէնքն ու ինքնապաշտպանութիւնն է զոնէ անբան ամբոխների համար, դրա համար անոր դէմ չեմ։ Անոր կը ծառայեմ առանց հաւատի։

Տեսայ անոր դէմքէն որ սուտ չէր խօսիր։ Կը նայէի զարմացած եւ ան կը նեղուէր։

— Երջանիկը դուն ես, որ թէեւ կրօնքին չես հաւատար, բայց հաւատ ունիս աղդութեան համար, որին պատրաստ ես կեանքդ տալու այս թաղէին նման. ես ալ քու հաւատէն ունիմ. բայց ոչ այնքան որ ինձ մոռնամ: Երկու հաւատէն ելած մի աւարա եմ միայն:

— Թէ ըսածդ ճիշտ է, ինչո՞ւ ես եկեր եւ այս բանտը ինկեր: Աւելը ձեռքիդ փոշիները կը մաքրես, փորդ անօթի՝ թանջուր կը խմես, ճպուոտ տնտեսին երես կը տեսնես. մարդ չկայ այստեղ՝ սատանաներու հետ կը խօսիս. աշխարհն աւե՞ր է. Բուլղարիան այդտեղէն վատ է՞ր, որ եկեր եւ մեր քթի ջուրը կը քաշես: Ես չեմ հասկնար:

— Գիտե՞ս ինչ կը նշանակէ անօթի հոգին: Ես միայն վարդապետ չեմ, աւելի մեծն եմ, ես Ծայրազոյն եմ, եւ զիտեմ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս լինելու ճամբան, բայց իմ հոգին անօթի է: Անօթին միշտ ծառայ է, ուրիշի դրան մի շուն: Նոր առաքեալներ ահա այս վայրէն կուզան ու կ'երթան, ինչպէս դուք եկեր էք եւ պիտի երթաք, ոմանք ալ պիտի երթան յաւիտեանս... Ե՛ս եմ զանոնք ընդունողը, Ե՛ս եմ ճամբողը, բայց կը զգամ, կը նախանձիմ անոնց, որովհետեւ անոնց հոգին լեցուն է, իսկ իմս դատարկ կը մնայ: Փամփուշտները, դէնքերը որ այստեղէն կը ճամբեմ, մէկ մէկ կը հաշուեմ եւ ամէն մէկին համար կը խորհիմ, թէ այս հրացանը կըողը ո՞ւր պիտի նահատակուի, այս զնդակը ո՞ր թշնամու մարմինը պիտի ծակէ եւ մեղնէ. ատկէ աւելին անկարող եմ, թէպէտ այս ալ բան մըն է:

Ինձմէ առաջ եւ ինձմէ յետոյ եկած ու դնացած բոլոր զինուորները, գործիչները, այս հետաքրքրական մարդուն պատահած են, ուստի քիչ մըն ալ խօսքը անոնց թողնենք, որ պակասը լրացնեն: Քսեմ նախապէս, որ այս մարդու թերութիւնները աւելի աչքի կը զարնէին քան անոր անխարդախ հաւատարմութիւնը եւ ծառայութիւնները. այդպէս ենք սովորած վարձատրել այն հաւատարիմ ծառաներին, եւ կամ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր՝ շուներուն, որ կը սխալին պարապտեղը հաջել կամ երբեմն խածնել:

* * *

Թաղէի վանքը շուրջ 100 քիլոմէթր հեռու է Խոյէն, 25 քիլոմէթր՝ Մակուէն, 40 քիլոմէթր՝ Բայազիտէն եւ 25 քիլոմէթր ալ՝ Ալագանէն, Տաճկաց սահմանէն։ Ան զլխաւոր ճանապարհներէն դուրս ինկած ու մեկուսացած է, եւ ատոր համար ալ Մենաւոր կը կոչուէր մեր կողմէ։

Այդ կէտէն, մէկ գիշերուայ մէջ կարելի էր հասնիլ տաճկաց սահմանը, Ալագաղ կամ Ալաղան լեռը։ Առաջինով կարելի էր անցնիլ Բաղրեւանդ, իսկ երկրորդով՝ Վան, Աբաղայի վրայով։ Մեր դործի համար այս կարեւոր էր։

Պարսից եւ տաճկաց սահմանի երկայնքով, Մասիսէն սկըսած մինչեւ թաղէի վանքի դիմաց, մինչեւ կոթուրի մօտերքը՝ Հայդարցի ցեղախումբն էր, իսկ հիւսիս՝ Զէլալցիք։ Այս երկու ցեղախումբերը մեզ հետ ունենալ՝ կը նշանակէր վերացնել Պարսից եւ թուրքաց միջեւ եղած սահմանները եւ աղատ երթեւեկ հաստատել Երեւանէն Պարսկաստան եւ Պարսկաստանէն Տաճկաստան։ Այդ տեսակէտէն՝ թաղէի վանքը շատ կարեւոր դիտարան էր, մանաւանդ որ որ ան միայն 15 քիլոմէթր հեռու էր կարէնի քրդական կենտրոնէն, որ Հայդարցի ցեղապետ Մուստաֆա բէյի կենտրոնն էր։ Վանքը սէտք էր դարձնել հայքիւրտ բարեկամութեան կայան։

Վանքէն ընդամէնը 25 քիլոմէթր հեռուն էր Մակուն՝ Արտազ զաւառի կեղրոնը։ Հոն էր Սարդարը, որ անուանապէս կ'ենթարկուէր Շահին եւ ինքինք անկախ թագաւորի պէս կը զգար։ Սարդարի բարեկամութիւնը, բարեացակամութիւնը ունենալ՝ համազօր էր աղատութեան։

Թէ Արտազ որքա՞ն բնակիչ կար, դժուար էր հասկնալ, բայց Սարդարի գիւղերու թիւը կ'ըսէին թէ 300-ի չափ է։ Ատոնց մէջ միայն հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ հայեր կային։— մօտ 100 տուն Մակու, 100 տունի չափ՝ Քիշմիշ թափա, եւ 30 տուն ալ Վանքի մօտ եղած գիւղի մէջ։ Ուրեմն, հայութիւնը բնակչութեան թիւով չնչին քանակ էր քիւրտ եւ թաթար տարրերու մէջ։ Անոր որակն ալ շատ մեծ չէր — ոչ մէկ դպրոց, պարզ

գիւղացիներ, քանի մը մանր առեւտրականներ ու արհեստաւոր։ Այս բոլորին մէջ ցցուած կը մնային թաղէի վանքին հոյակապ դմբէթը, որ բոլորէն բարձրը եւ չքեղն էր նահանգին մէջ եւ անոր պետը՝ Գէորգ Շայրագոյն Վարդապետը՝ գմբէթանման էր, պատկառաղղու վեղարով։

Դաշնակցութիւնը անփոխարինելի օգուտ կը քաղէր հինաւուրց վանքէն եւ անոր անհաւատ ծառայ՝ «Անծայր» վարդապետէն։ Ահա թէ ինչպէս։

Ամէն ամիս մէկ կամ երկու անդամ, անպայմանօրէն շիադաւանանքի սուրբ օրերուն, մեր Շայրագոյն վարդապետը կը հագնէր իր դրսնաւոր հագուստները, սլատկառելի վեղարը կը զնէր գլխին եւ կը նստէր իր ձին։ Երկու զինուած զինուորներ՝ Յովհաննէսը եւ Մելքոնը կ'երթային անոր ետեւէն եւ այս «չքերթը» կ'ուղեւորուէր Մակու՝ Մարդարի մայրաքաղաքը։ Նախ կը հանդիպէին Մեսրոբին, որ հաւատարմատարն էր վարդապետի եւ միաժամանակ Դաշնակցութեան։ Անոր հետ միասին կ'երթային այցելութեան շիադաւանանքի գլխաւոր պետին։ Գէորգ վարդապետը անկէ լաւ զիտէր Շիա կրօնը եւ անոնց սլատմութիւնը։ Կը սկսուէին փոխադարձ զեղումները եղբայրութեան եւ մեր երկու դժբախտ դաւանանքներու հարազատութեան մասին։ Զէ՞ որ թաղէոս Առաքեալը միեւնոյն Ալլահի համար էր, իսա Փէղամբարի խօսքը տանելու համար էր, որ նահատակուեցաւ այս լեռներուն մէջ եւ վանքն ալ անոր վրայ շինուած է։ Զէ՞ որ իսա Փէղամբարը որ նախորդն էր փէղամբար Մուհամէդին եւ անոր յաջորդ ու ժառանդ Ալիին որ նոյնպէս նահատակուեցաւ անհաւատներու կողմէ անապատներուն մէջ, ուր Քեարբալան է շինուած։ Երկու նահատակները կը դառնային կամուրջ մը, երկու դաւանանքի մարդիկ միմեանց կապելու եւ անոնց մէջ սէր եւ միաբանութիւն հաստատելու։

Ապա կ'երթային միասին այցի, շրջանի միահեծան պետին՝ Սարդարին, որ ամէն ինչ էր՝ Աստուծմէն յետոյ։ Անոնք ոչ մի նուէր չէին սպասեր թաղէի վարդապետէն։ զիտէին որ ան լոկ պահապան է չորս չոր պատերու եւ ոչինչ չունի, ոչ եկամուտ եւ ոչ ալ հասութաբեր ժողովուրդ։ Անոնք իրենք կ'ուղէին օդնել այդ սղաւորին՝ նուէրով կամ նիւթականով, բայց վարդա-

պետը չէր ընդուներ : Այդ պատճառ կը դառնար , որ անոր վարկը բարձրանար եւ ան դառնար անշահախնդիր վարդապետ մը , կենդանի նահատակ մը եւ հաւատարիմ ծառայ մը՝ նահատակ թաղէի : Անոր ըսածներու ուղն ու ծուծը պարզ եւ հասկընալի էր : Կեղծ չէր , թէկուզ փաստարկութեանց մէջ սխալներ լինէին :

— Ձեր ողբը Ալիի մահուան համար , մեր ալ ողբն է , ան թուրանի բռնակալութիւնն է իրանի վրայ , մենք միասին կը տառապինք թուրանէն : Մենք ձեր կողքին ենք եւ պատրաստակամ ու հաւատարիմ՝ ձեր պայքարին : Ինչպէս որ Արշակ եւ Վաղարշակ եղբայրներ էին , մենք ալ ձեր եղբայրներն ենք : Մենք ոչինչ չենք ուղեր ձեղմէ , միայն դիտցէք որ մենք ձեր հարազատներն ենք :

Վարդապետի այս խօսքերը պարապի չէին երթար : Անոր զրուցակիցները այլ առիթներով եւ տարբեր բացատրութիւններով գիտէին այդ ամէնը : Գիտէին նաեւ որ հայերը , գործով ալ իրենց հետ են ամէն պարագաներու մէջ : Փաստերը դիտելով ու նկատի առնելով , կը գտնէին որ այս ուսեալ վարդապետը , որ իրենցմէ աւելի աշխարհ տեսած է եւ դիտէ ամէն ինչ , նոյնպէս իրենց հետ է . վստահութիւն ու հաւատ ունէին անոր հանդէպ : Եւ այդ պատճառով , փոքրաթիւ հայութիւնը եւ թաղէի վանքը առանձնաշնորհեալ վիճակի մէջ էին զրուածաւատապետական եւ բռնակալ այդ երկրին մէջ : Հայերը կը համարուէին հաւատարիմներ եւ Սարդարի յենարաններ . անոնց երթեւեկը եւ ապահովութիւնը առանձին խնամքով կը յարգուէին : Թափառաշրջիկներուն արդիլուած էր անցնիլ հայերու սահմանները եւ բռնանալ անոնց վրայ : Հայերուն իրաւունք տրուած էր զինուիլ եւ հարկ եղած պարագային պաշտպանել իրենց կեանքն ու զոյքը : Տուրքերն ալ որոշ չափի տակ էին զրուած եւ կամայականութիւններու առաջքն առնուած էր : Սարդարը հայերը կը համարէր իր հովանաւորեալները եւ միայն մէկ սպասելիք ունէր անոնցմէ՝ կ'ուզէր որ զէնք կրողները , որոնք իրենց տուններու պահպանման զինուորներն էին , նեղ պարագային լինէին իր կողքին , իրբեւ իր «սարբազները» :

Այդ թուականին , Մակուայ մէջ Վարդապետի եւ Դաշնակ-

ցութեան դեսպանը ի հարկէ անպաշտօն Մեսրոպն էր, որին յետագային պատահեցի Վասպուրական :

Ամիսը մէկ անդամ, Վարդապետը քանի մը օրով դուրս կուգար իր վանքէն եւ դէպի Խոյ կ'ուղղուէր :

— Նամակով բան չի հասկացուի, գնամ տեսնիմ իմ մեծաւորները ի՞նչ կ'ուղեն ինձմէ եւ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ աշխարհին մէջը :

«Մեծաւորները» Դաշնակցութեան Խոյի եւ Սալմաստի ներկայացուցիչներն էին : Խոյի մէջ այդ ժամանակները կոստին էր (որ փոխարինուեցաւ Մալխասով), իսկ Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնը :

Պաշտօնական ծանօթներու հետ տեսնուելին ետքը, ան աջու ձախ կը յայտարարէր, որ վանքի պէտքերը հողալու համար զնումներու եկած է... Առանց վեղարի, առանց ձեւերու կը տեսնուէր իր փնտռած մարդոց հետ, եւ թէ եւ եկած էր առանց բեռնակիր ձիերու, բայց կը վերադառնար բեռնբարձ ձիերով, որոնց բեռան մէջ թէ ինչեր էին լեցուած, այդ միայն ինքը դիտէր . թէ ո՞ւր կը պահուէին այդ բեռները, այդ ալ ինքը դիտէր միայն :

Մնացած ժամանակը, ան վանքէն դուրս չէր գար, կը մնար մենակ ճոպոտ աչքերով տնտեսին եւ ծառային հետ : Քիչ կը խօսէր եւ արդէն որո՞ւ հետ պիտի խօսէր : Այդ պատճառով ալ զինքը ուրբաթախօս կ'անուանէին եւ կը համարէին նոյնիսկ անհիւրընկալ եւ չար : Ուխտաւոր չէր գար վանքը : Ո՞րտեղէն եւ ինչպէս պիտի գային այդ երկրի մէջ, ուր մարդոց գլուխը աւելի աժան էր քան սոխի գլուխը : Եթէ դային իսկ, օթեւանելու տեղ չունէին եւ ստիպուած գիւղին մէջ պիտի պատըսպարուէին : Վանքի նախապէս շինուած հիւրանոցները քանդուած էին եւ վարդապետը բնաւ միտք չունէր զանոնք վերանորոգելու : Կային նորոգուած միայն երկու սենեակ, ուր ինքը կ'ապրէր եւ ուր պիտի սեղմուէին անխուսափելի եւ անհր

բաժեշտ անցորդները։ Անծանօթ մարդիկ, ինչ աղղի ալ պատկանէին, տեղ չունէին վանքին մէջ։ «Մեղմէ շատուոր, մեղմէ ուժեղ կրնան լինել եւ մեր գլուխը կրնան աղել, կ'ըսէր, մեր պաշարը պիտի սպառեն եւ մեր մենակութեան իմաստը պիտի հասկնան»։

Մէկ քիլոմէթր հեռու գտնուող դիւղացիք ալ չէին դար վանք, չտեսնելու համար անհիւրընկալ վարդապետը։ Հոն՝ դիւղին մէջ, կ'ապրէին Յովհաննէսը եւ Մելքոնը, որոնք վարդապետի հաւատարմատարները, սարբազները եւ փոխանորդներն էին։ Վանք եկողները նախ անոնց կը դիմէին եւ յետոյ վանք մտնելու իրաւունք կը ստանային։ Անոնք սենեակներ ունէին վանքի հիւրերը ընդունելու, լինէին օտար թէ հայ, Երկրէն եկող սուրհանդակ, թէ զինուոր։ Մեղ սկս «Պարոնները» միայն վանքի մէջ կը պատսպարէին, երբ «հիւրերու» ինքնութիւնը արդէն պարզ էր վարդապետին։ Անոր այս վարմունքը անհասկնալի եւ վանիչ էր անծանօթներուն եւ այդ պատճառաւ ան բնաւ չէր սիրուեր։

Ասկէ չպիտի հետեւցնել թէ վանքը կղղիացած էր եւ որ անոր վարդապետը՝ իր պատեանին մէջ քաշուած՝ աշխարհէն առանց լուրի կը մնար, թէ ան կարուած էր ժողովուրդէն եւ գործէն։ Մօտիկ կարէնի կէտին մէջ, ան ունէր քիւրտ բարեկամներ, տարբեր խաւերէ, որոնց պարտքն էր շաբաթը մէկ անդամ այցելել վանքի դիւղը եւ անցած դարձածի մասին տեղեկութիւններ տալ։ Նոյնը եւ այլ կէտերու մէջ։ Անոնք կուղային Մելքոնի տունը եւ իրենց տեղեկութեանց տոպրակը դատարկելով, կ'ուտէին, կը խմէին ու իրենց մէջքի տոպրակը քիչ մը ալիւր, ցորեն լեցնելով, կ'երթային։ Կ'երթային նորէն վերադառնալու համար։ Բացի ատկէ, Հայդարանցի Մուստաֆարէյը, Համիտիէ գնդերու գայմագամը, իր ցեղով խռովեր էր թուրք կառավարութենէն եւ հաստատուեր պարսից սահմանի երկայնքը, կեղրոն ունենալով կարէնինը։ Անոր ցեղի մէջ հաստատուած էր Բիթլիսցի Սլաքը (Արմենակ Օխիկեան) իբր Դաշնակցութեան դեսպան, եւ այնքան գրաւած էր Մուստաֆա բէյի սիրտը, որ դարձած էր անոր ընտանիքի մտերիմ անդամը։ Բժիշկի անուան տակ կը շրջէր անոր ազգեցութեան տակ եղած

շրջանները։ Երբ ես վանքն էի, այդ ատենը ձերբակալուեցաւ տաճկաց սահմաններու մօտ եւ տարուեցաւ Վանի բանտը։ Մուստաֆա բէյը ջանքեր կը թափէր անոր աղատման համար։

Մուստաֆա բէյի ցեղի դիմաց՝ Ալաղան լերան միւս երեսը, Արաղայի շրջանի տէրն ու տիրականը նորէն Հայդարանցի Մէհմէդ Սըղըդ («Կոփ Մահմադ») կոչեցեալն էր, կարծեմ Համիտիէի գնդապետի աստիճանով։ Ան շատ համակիր էր մեր աշխատանքներուն եւ նպատակներուն։ Խաչանն էր անոր կեղրոնը (Արաղայի մէջ), իսկ պաշտօնական կեղրոնը Բերկրին էր։ Թէ ի՞նչ դործեր կը դառնային այդ շրջանին մէջ՝ կը վերաբերի Վասպուրականի պատմութեան, բայց այդ շրջանէն էր որ, չնորհիւ կոփ Մահմադի բարեացակամութեան, կանոնաւոր սուրհանդակային եւ փոխադրական ճանապարհ էր բացուած դէպի թաղէի վանքը։ Այս «հիւրերը» կ'անցնէին Յովհաննէս-Մելքոնի բովէն եւ անոնցմէ կարեւորները կ'ընդունէր Վարդապետը, իսկ անկարեւորներուն Յովհաննէս-Մելքոն ճամբան ցոյց կուտային։

Մի երրորդ կէտ ալ կար, որ խիստ կարեւոր էր տեղեկութեանց, սուրհանդակային եւ մասամբ փոխադրական դործին համար։ Իր մականի տակ էր Քիշմիշ թափա դիւդը։ ան կը դտնուէր Բայազէթէն 30 քիլոմէթրի վրայ, իսկ Ծաղկանց լեռներէն՝ նոյն հեռաւորութեան։ Ծաղկանց լեռները (Ալաղադ) բնակուած էին Հայդարանցի ցեղերով, որոնց մէջ Ալի բէկը իր ընտանիքով մեղ շատ համակիր եւ դործակից էր։ Անոր մօտ կը դտնուէր Քղեցի Պօղոսը (որուն Գեղեցիկ Պօղոս կ'ըսէին)։ ան հոն էր Երեւանի կէն։ կէն.ի եւ Երկաթի կողմէ։ Այդ կէտը սուրհանդակային, զէնքի եւ մարդկանց անցկացնելու կայան էր եւ ամէն լուրերի կեղրոն։ Երբ կը վտանգուէին դիծերը, Պօղոս կ'օղտուէր Ծաղկանց լեռներէն, կալուելու համար ուղղակի Քիշմիշ թափայի հետ, ուր կը սպասուէր Վարդապետի եւ Պօղոսի հաւատարիմ, իսուփ բերան Յովսէփը։ Վարդապետը շատ մտահոգ էր, որ վաղուց է ինչ լուր չունի Քղեցի Պօղոսէն եւ Յովսէփ ալ դրած էր որ շատ մտահոգ է անոր մասին։

Վերի բացատրութիւններէն պիտի հասկցուի որ թաղէի

վանքը, թէպէտ մեկուսացած, ճամբաներէն դուրս բնկած մի ճղնարան էր, բայց այնպէս էին գործերը դասաւորած, որ գիշեր ու ցորեկ աշխատանքի մէջ էր: «ՄԵՆԱՎՈՐԸ» աշխարհի լուրերու աղբիւր էր, չնորհիւ քիւրտերու եւ սուրհանդակներու: Պիտի զարմանաք ըսածներուս, եթէ չէք դիտեր քիւրտերու բնաւորութիւնը:

Քիւրտը, մանաւանդ թափառաշրջիկը, ծարաւի է լուրերու, որովհետեւ չի կրնար իր հօտերու հետ խօսիլ. ան կարօտ է խօսքի: Խօսքը անհրաժեշտ է անոր՝ իր գոյութեան եւ շրջանի ապահովութեան համար ալ: Ուստի, լերան կատարը լինի ան, ճամբու վրան, թէ դիւզի մէջ, ճամբորդը կը չափէ, կը կշռէ եւ անկէ տեղեկութիւններ կը քաղէ, կարեւորէն մինչեւ անկարեւորը: Ան անմիջապէս լուրը կուտայ իր հարեւանին եւ լուրը բերնէ բերան իսկոյն կը տարածուի. կարեւոր լուրեր անմիջապէս զոռալով լեռնէ լեռ կը կանչէ, վտանդը նշաններով կը յայտնէ, ծանօթ անծանօթի իր դիտցածը կ'ըսէ, հարցումներ կուտայ եւ օդի մէջ տեղեկութիւնները կայծակի պէս կ'երթան: Զիաւորը անոր չի հասնիր, ոչ ալ հեռադիրը անոր կը հասնի:

Լուրերը «բերնէ բերան կը դառնային գերան», բայց էութեան մէջ ճշմարտութեան կորիզը կը պահէին եւ բնաւ շինծու եւ սուտ չէին լինիր: Յետոյ վանք կը հասնէին սուրհանդակները նամակներով, որոնց մէջ լուրերը մաղուած չափաղանցութիւններէ՝ կուտային եղելութիւնը մերկութեամբ: Այսպէսով թաղէի վանքի վարդապետը ծանօթ էր Երկրի անցուղարձին, ինչպէս կովկասի նոյնպէս Պարսկաստանի մէջ եղածներուն եւ լինելիքներուն:

Այս տեղեկութեանց հիման վրայ էր որ դէպի Երկիր կ'ուղղուէին շոլակաւորներ, գործիչներ, զինուորական խումբեր: Ոմանք՝ բախտաւորները՝ տեղ կը հասնէին, ոմանք կէս ճամբուն կը մնային. այդ կախուած էր հաւաքուած լուրերու արժէքաւորումէն: Թաղէի վանքը ընդհանրապէս քիչ կը սխալէր եւ լաւ կ'ընթանային անոր գործերը, որոնք Գէորգ ծայրագոյն վարդապետի խորհուրդին արժէք կուտային:

Վարդապետը համեստ էր: Ան ինքզինքը ծառայ կը հա-

մարէր թաղէի վանքին եւ իր այդ հանգամանքով ալ կ'ենթարկուէր իր հողեւոր պետերուն, սակայն անոնք հեղինակութիւններ չէին իր համար : Ան կ'ենթարկուէր նաեւ կուսակցական աստիճանաւորումին, իրմէ անարժաններու հրամանը կը կատարէր : Բայց անոր համար միակ հեղինակութիւնը Ռուսում ըսուած մէկն էր, որը զինք գտած էր եւ մղած դէպի թաղէի վանքը, եւ զոր մինչ այդ ես ոչ տեսած էի եւ ոչ ալ զիտէի թէ ով է :

* * *

Արդէն 10 օր կար որ վանքն էինք : Բժիշկ Ռուբէնը վաղուց վերադարձած էր Խոյ : Այլեւս ոչ աղմուկ, ոչ ծիծաղ, ոչ իսկ խօսակցութիւն : Շահրազ Վարդանը բոլորովին համր էր դարձած . երեսին նայողը կը կշտանար իր մտահող դէմքէն : Ան շարունակ վանքի ջաղացքը կ'երթար, ինքն իրան աշխատանք էր ստեղծած,— կը նորողէր քանդուածները եւ կը քանդէր շինուածները : Տնտեսի հետ խօսիլ չէր լինի, բացի բացականչութիւններէն : Վարդապետի օղնականը միշտ դրազուած էր : Որո՞ւ հետ ուրեմն պէտք էր խօսիլ : Կը մնար միայն Վարդապետը, եթէ անոր հաճելի մարդ դառնայի : Այդ ինձ յաջողուեց եւ ան կամաց կամաց սկսաւ բացուիլ ինծի :

Ինծի մեծ զարմանք պատճառեց որ Ռազի կոռւի մանրամասնութիւնները ինձմէ լաւ զիտէր : Ան զիտէր մեր եկած ճամբանները, որ ես չզիտէի . զիտէր մեր սահման անցնելու եւ նկատուելու պարագաները, զորս մեզմէ ոչ ոք զիտէր . թշնամու ովքեր լինելը գիտէր եւ անունով կը յիշէր սպաննուածները, մանաւանդ քրգերունը : Եթէ Վարդապետին ըսածները միտքս պահէի, մանրամասնութեամբ պիտի հասկնայի Ռազիի կոռւի նկարագիրը, առանց բանաստեղծութեան :

Սկսայ հետաքրքրուիլ անցեալ դէպքերով, որ մի քիչ տարբեր էին ցարդ լսածներէս, եւ այդ լսածներս խառնելով մեր գիտցածին հետ, կ'ուզեմ ներկայացնել 1904-ին սահմաններու վրայ պատահածները, որքան որ մնացած են յիշողութեանս մէջ :

Հաջի Լեւոնի խումբը : Լեւոնը հաջի չէր, բայց այդպէս

կը կանչէին։ Ախլցխացի էր, այն խումբէն որ դիւցազուններու խումբ կոչուելու արժանի է, — Ասլանը, Ռւսուլ Խաչոն, Աշըգը եւ միւսները, համեստ, անձնազոհ ու քաջ։ Արդէն երբ Գիւմրի էի, ինձ ըսած էին որ Վան գնալու համար ուշացած եմ. «Հաջին դնաց արդէն»։ Ահա թէ ինչպէս։

Հաջի Լեւոնի խումբը, որ բաղկացած էր ընդամէնը վեց ճիւաւորէ, ռազմամթերք կը տանէր իր հետ։ Ասլրիլ 17-ին, ճիւնահալքին, կը մեկնին Սալմաստէն դէպի տաճկական սահմանը։ Առաջին օրը կ'անցնի առանց փորձանքի. երկրորդ օրը անոնց ընդառաջ կուղան վեց բարեկամ քրդեր, որոնք կը նախազգուշացնեն թէ մատնուած են եւ ճանապարհները բոնուած են թշնամիին կողմէ։ Սակայն ետդառնալը նամուսի դէմ էր։ Աստուած կը կանչեն ու առաջ կ'երթան։

Հասնելով քրդական շրջանները՝ խումբը կը հետապլընդուի քրդերու կողմէ։ Արագավազ ճիերու վրայ Փէտայինները առաջ կը շարժին եւ, քանի մը քրդեր դետին փռելով, ճամբայ կը բանան ու կը հասնին Լիմ դիւղի մօտերքը։ Քրդերը հանդիստ չեն տար այստեղ ալ, կը պաշարեն Փէտայինները, որոնք կը ստիպուին ճիերէն վար իջնել եւ դիրք բոնելով կոիւ ընդունիլ։ Զիերու մէկ մասը կը սպաննուի թշնամիի դնդակներէն, իսկ մնացեալ ճիերն ալ կը կոտորուին Փէտայիններու դնդակով, որպէսպի չիյնան թշնամիի ձեռքը։ Այսպէս կոիւը կը շարունակուի մինչեւ երեկոյ։ քանի մը քրդեր եւ ոստիկաններ եւս դետին կը փռուին, բայց կը սպաննուի վանեցի Յովհաննէսը, Զոջ Աղան, որ այնքան կը շտապէր Վան՝ օր առաջ դեկուցում տալու ընկերներուն Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն մասին։

Խումբը գիշերը կը ճեղքէ թշնամիին շըղթան եւ յաջողութեամբ կը հասնի Վարադ, ուր արդէն ազատ էր ամէն վտանգէ։

Վանի զինապահեստները կարգի կը դրուին, բայց ամենէն անհրաժեշտը Վանի համար, անոր Ընդհ. Ժողովի պատղամաւորը չկար. ան սպաննուած էր թշնամիէն։

Երկաթի եւ Քղեցի Պօղոսի խումբը : Եթէ այնպէս մը պատահէր որ զիս համողած ըլլար եւ որոշած լինէի անոր հետ դնալ Նեմրութ, այլեւս գոյութիւն պիտի չունենայի, կը մտածէի, լսելով անոր մասին եղած պատմութիւնները :

Երկաթ եւ Քղեցի Պօղոս Մայիսի կէսերուն կը վերցը-նեն ուազմամթերք, դրամ եւ ՅՅ Փէտայիններ ու Իդուիրէն ճամբայ կ'իյնան : Կը կտրեն սահմանի լեռները, կ'անցնին Ալաշկերտի դաշտը ու կը հասնին Միրդաջանի մօտերը, ուր հանգստանալէ ետք Մայիսի վերջին օրերուն ճամբայ կ'ել-լեն դէպի Ախլաթ, Սասուն հասնելու նպատակով :

Արձէշի մօտ, Սոսկուն ըսուած հայ գիւղին քով, Խօջա-լուի հովիտին մէջ, խումբը հանդիստ կ'առնէ, հանդիպա-կաց քարայրներուն մէջ : Քղեցի Պօղոսը (Թոխմախ) երկու Արքօններու հետ կ'իջնէ Սոսկունի ջաղացքը հաց բերելու համար : Կը ճանչցուի հոն դտնուող քրդերու կողմէ եւ կը սպաննուի անակնկալ կերպով Արքօններէն մէկուն հետ, իսկ միւս Արքօն հաղիւ կ'աղատի :

Քրդերը հաւար կը ձղեն եւ չուտով ամէն կողմէ աշխ-րէթներ, ոստիկաններ եւ դօրքեր կը պաշարեն Խօջալուի հովիտը, եւ բռնելով քարայրներու բերանը՝ անձնատուու-թիւն կը պահանջեն : Ֆէտայինները հարկաւ կը պաշտպա-նուին եւ կատաղի կոիւ կը մղեն : Կը սպաննեն բաւականա-չափ քրդեր : Բայց ահա զնդակ մը կ'իյնայ այն վայրին մէջ ուր կը դտնուէր Երկաթը, եւ կը դպնայ ձեռնառումբի մը, որ կը պայթի եւ իրեն հետ կը պայթեցնէ վառողի եւ ոռամբի շեղջերը : Այրը իր մէջի մարդկանցով տեղէն կը ցնցուի եւ քարաժայռերը Փէտայիններու արիւնոտ դիակներու կտոր-ուանքներ կը ժայթքեն, թաղելով իրենց տակ ոստիկաննե-րու եւ քրդերու դիակներ եւս : Ամբողջ խումբէն հազիւ եօթ հոգի ողջ կը մնայ . ընդհանուր գոռում-գոչումէն օդ-տուելով, անոնք դուրս կը թոշին եւ կը բարձրանան լեռը : Այդ փոքրիկ խումբը մինչեւ երեկոյ լաւ կոիւ կը մղէ եւ քանի մը տասնեակ քրդեր ու ոստիկաններ կը սպաննէ : Եօթը Փէտայիններէն մէկը, Քանաքեռի կողմերէն հին ռու-սական զինուոր մը, կարծեմ Գասպար անունով, մեծ հըո-

չակ կը հանէ քրդերու մէջ իր քաջաղործութիւններով։ Ան կը սպաննէ բաւական թիւով քիւրտ թօռուններ։ Երբ գիշերը վրայ կը հասնի ու կռիւր կը դադրի, Փէտայիններէն ոչ ոք ի վիճակի կ'ըլլայ գտնելու ճամբան։ միայն առաւօտուն, երբ Մասիսը կ'երեւնայ, դայն կը բռնեն իբրեւ ուղեցոյց։

Քրդերը սակայն հանգիստ չեն ուղեր տալ Փէտայիններուն, որոնք ոչ մէկ զնով կ'ուղեն անձնատուր ըլլալ, եւ դարձեալ ամբողջ օրը կը հարկադրուին կռիւ մղել թշնամիին դէմ։ Քարերու ետեւ դիրք բռնած՝ անոնք բազմաթիւ քրդեր գետին կը դլորեն, բայց իրենք ալ կը հիւծին։ Ի վերջոյ ողջ կը մնան միայն երկու հոդի, որոնց մէջ նաեւ Գասպարը։ Յոգնած ու քաղցած՝ անոնք կ'երթան Մասիսի ուղղութեամբ։ Միւս օրը նորէն կռուի կը բռնուին հետապնդող քրդերու հետ։ Այս անդամ կը սպաննուի Գասպարի ընկերը, իսկ ինքը՝ Գասպար՝ կիսամեռ վիճակի մէջ գերի կ'իյնայ քրդերուն ձեռքը, որոնք անոր անսահման քաջութեան ի պատիւ չեն սպաններ զայն, այլ կը խնամեն ու կը տանին Պայազիտի փաշային նուէր։ Մինչեւ Սահմանադրութիւն, Գասպար կը մնայ բանտի մէջ, յետոյ կ'աղատուի։ Յայտնի չէ թէ ի՞նչ եղաւ այդ հերոսը։ Քրդերու երդերուն մէջ մինչեւ այժմ ալ կը փառաբանուին անոր քաջաղործութիւնները(*)։

Տ

Երկաթի խմբի աղէտի օրերուն էր որ Նիկոլ Դումանի խումբը միաժամանակ կը փորձէր անցնիլ Ռազիի վրայով դէպի Վարագ։ Այդ մենք տեսանք արդէն։

(*) 1908-ի վերջերը, երբ Բայազէտէն անցայ, տեսայ Գասպարի բանտը, բայց ինքը դուրս էր ելած։ Անոր առասպելական քաջութեան մասին նորէն ինձ կը պատմէին՝ համեմած գերմարդկային առասպելներով։

Կը կարծեմ թէ Ե. Սարգսեանի մանկական յուշերի մէջ յիշուած հերոսը այդ նոյն Գասպարը պիտի լինի։

Երբ, անկէ վերադառնալով, ես արդէն վանքը կը գտնուէի, մի սեւ օր, Գէորգ Վարդապետ սպաւորի նման վերադարձաւ դիւղի իր գործակալներու մօտէն, եւ հաղիւ ինքն իրան պահելով ըստ։

— Փոխիկն իր ձիաւորներով ջարդուած է. մարդ չէ ազատուած...

Այդ բօթի վրայ ես պապանձուեցի եւ քար դարձայ, կարծես մի գնդակ եկած գլխուս էր զարկած։ Վարդան, որ դանակով մի փայտ կը տաշէր եւ ինչ որ բան կը շինէր, նայեց վարդապետին, իր կոպերը արագ արագ շարժեց եւ կանչեց։

— Մարդ իր բոյէն աւելի չի կրնար թոշիլ...

— Այդպէս մի խօսիր, Վարդան ջան, դուն ալ մի օր քու բոյէդ վեր կը թոնիս, երբ երկրի մէջ եղած ընկերները «Օգնութիւն, օղնութիւն...» կանչեն։

Վարդան չպատասխանեց. տաշած փայտը գետին զարկեց, դանակը ծալլեց եւ մեղմէ հեռացաւ։ Ես ալ հեռացայ անխօս։ Եւ երեք հողի երեք բաժին եղանք. ամէն մէկս մեր գլխու եկածի մասին կը մտածէր։ Ճայռոտ տնտեսի թանապուրը կը սառէր, ոչ ոքի բկէն (կոկորդէն) ներս չէր երթար։

Այս բացականչութիւնները երկու ծանր քարերու նման իմ սրտի վրայ ամուր նստեցան։

Գիշերը Մելքոնին ճամբած ենք Խոյ, առաւօտ դիշերանց Վարդապետն է կորած, դնացած է կարէնի, լուր հաւաքելու։ Կէսօրին Վարդապետը վերադարձաւ եւ ըստ։

— Լուրը հաստատ է։ Տարբեր աղբիւրներէ եկած սեւ լուրերը ճշտուեցան եւ տեղն ու տեղը հասկցանք հետեւեալը։

Փոխիկի խմբի բնաջնջումը։ Վանէն լուր կուղայ Սալմաստ եւ Խոյ, թէ Սասունը վաղուց ինկած է, բայց կոիւր ահա կը սկսի Վանի մէջ։ «Մաղ էք թէ սաղ չէք, մեղ օղնութեան հասէք»։ Երբ այս կը լսեն Փոխիկը եւ տղերքը, մէկ խօսք կը լինին եւ կ'որոշեն անմիջապէս Երկիր անցնիլ։ Խօսքեր ալ կը լինին, որ Նիկոլ հակառակ է զինուած կերպով Երկիր անցնելուն, բայց եղած են առարկովներ, թէ Նիկոլ Երկրէն չէ, անոր սիրտ չի ցաւի, երկու փշտոց զարնելով յետ փախած կորած է եւ դրա համար ալ Երկիր

գնալուն հակառակ է։ Այսպէս ըսելով, կ'որոշեն երթալ Առառուլ լերան փէշերով, բայց խուսափել Զուխը անցնելէ, այլ Սարայի տակով գնալ ուղիղ դէպի Վարադ։

Անոնք 14 ձիաւոր կը լինին։ Առաջնորդը նորէն այն Մստօն է, որ փրկած էր մեր խումբը իր հաւատարմութեամբ եւ պաղարիւնութեամբ։ Կային նաեւ Սահակն ու Գրին, Սարայի շրջանի ասորիներէն, թէ՛ հին քաջ ֆէտայիներ եւ թէ տեղի բոլոր սլայմաններուն ծանօթ։ Բացի մի քանիսէն, խմբի անդամները հին դինուորներ էին, երկրի լեռներու մէջ մեծացած եւ բազմաթիւ կոխներու մասնակցած, այնպէս որ ամէնքն ալ վստահ եղած են թէ պիտի հասնին իրենց նպատակին։ Այդ վստահութիւնը, սակայն, չարդարացաւ եւ ամէնքն ալ մեռան, ըստ իս մի շատ սլարդ պատճառով, զոր թերացած էին հաշուի առնել եւ զոր Նիկոլ Դումանի զլիստոր մտահոգութեան առարկան կը կազմէր։ Նիկոլի պատղամն էր՝ «այնպիսի ամայի ճանապարհներով գնալ որ ոչ ձիերու սմբակներու ճայն լսուի, ոչ մեզ տեսնող լինի դիշեր թէ ցերեկ, եւ կամ եթէ տեսնեն՝ գոնէ ուշ տեսնեն»։ Այդ հնարաւոր էր միայն ձմեռը, մինչեւ Ապրիլ ամիսը կամ այդ ամսոյն վերջը։ Այդ ատեն, սակայն, ձիւնը կը խանդարէր քալելուն։ Ճամբորդել կարելի էր, ուրեմն, Մայիսի վերջը, ըստ եղանակի, Առառուի բարձունքները քերելով, երբ հովիւ ու քոչուոր լեռներ չեն ելած։ Միւս ժամանակները, անպայման գնացած ուղին ժամ առ ժամ կը հասկցուէր, շուտ կը նկատուէր եւ այդ պատճառ կը լինէր դնացողներու մահացման։

Փոխիկ մեղմէ մի երկու շաբաթ յետոյ ճամբայ ելաւ. լեռները բռնուած էին արդէն հովիւներով եւ քոչուորներով, եւ անոր խմբի շաբժումները բոլոր վայրերում կը նկատուէին։ Թէեւ Մստօն նոյն ճամբով կը տանէր ինչ որ մեր խումբը առաջնորդած էր, բայց այդ ճամբան արդէն թակարդ էր, որ կ'երթար Ռազիի ձորը, ուր նախապէս կը սպասէին թէ Սարայի զօրքը, թէ սահմանապահերը, թէ Համիտիէ գնդերը եւ խուժանը։ Արշալոյսին Փոխիկի փոքր խումբը արդէն ծանը կոռւի մէջ էր եւ մինչեւ կէսօր

անոր հաշիւը փակուած էր :

Ոչ ոք խմբէն չաղատուեցաւ, որ մօտաւոր գաղափար տար անցած դարձածէն : Պատմողները քրդերն են եղած, որ յարգանքով կը յիշէին այդ կոիւը : «Համարեա նոյն դիրքերն էին բռնած այս կոուին, ինչ առաջին անդամ : Բայց մենք պատրաստ էինք այս անդամ եւ գիտէինք անոնց քանի հոգի լինելը եւ ինչպէս դասաւորութիւլը : Երբ արեւն ելաւ, մենք մօտեցած էինք անոնց առանց աղմուկի մինչեւ մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ : Սարայի զօրքի տրուած նշանին վրայ, չորս կողմէն յարձակում արինք, ամէն մէկը իրեն համար նշանակած դիրքին վրայ : Երեք դիրքերէն երկուսը առինք . ոչ ոք չուզեց անձնատուր լինել, սպաննեցինք : Մէկ դիրք էր մնացել, չորս հոգիով դրաւուած, վրան դրօշակ քաշուած : Ներս մտանք անոնց մէջ, եւ իրարու խառնուեցանք քարելու մէջ : Կը կոուէին մառզէրով, դանակով : Վիրաւորները չհաշուած՝ ութիւ դիակ մնաց դիրքին մէջ եւ կանգնած դրօշակը : Կէսօրէն յետոյ նորէն յարձակեցանք եւ այս անդամ երկու դիակ գտանք ջան ֆէտայիներէն : Դրօշակը վար առինք, բայց միւս դիակները չզտանք, կարծեցինք որ փախած աղատած են : Հարիւր քայլ հեռուն, մի ժայռի մէջ երկուքի տեղը գտանք : Ինչ արինք, անձնատուր չեղան : Մէկը ոռւս էր, միւսը քրդերէն կը հայհոյէր : Հասկացողներ եղան, որ այդ մէկը Մստօն էր, կառղաւցի Մստօն : Ինչքան համոզեցինք, անձնատուր չեղան : «Աղ ջան Փիդանամ», կը կանչէր . «Աղ բաւ է Հայդարեմ», կը դուար : Մէկ գնդակ գլխուն հասաւ, եւ ան մեռաւ : Գլուխը կտրեցինք տարինք Վանի վալիին նուէր : Ռուսը մինչեւ վերջ կոուեցաւ եւ նոյն իսկ քիչ մնաց որ մեր մէջէն փախչէր : Մէկ զօրք մօտեցաւ յետեւէն եւ խանչալով թիկունքին հասցուց եւ կոիւը վերջացաւ : Իրենց թիւէն շատ աւելիով մենք մեր դիակները հաւաքեցինք» :

Այս պատմութիւններէն կարելի էր եղրակացնել որ այն դիրքին մէջ ուր դրօշակ էր կախուած, Փոխիկն էր եղած : Մստօն անոր կողքին լինելը հաստատ էր, ինչպէս եւ Սու-

թէնը, որ իր յամառութեամբ Գուգարքի քաջերը կը յիշեցնէր։ Ես անոր շատ կապուեցայ մեր կռուի ատեն, երբ իմ ձեռք դողաց հօրը դարնել, իր որդու դիակին վրայ, իսկ ան չվախեցաւ ու խիեց ծերունին, առաջնորդուելով այն սկզբունքէն, որ կռուի մէջ խնայել չկայ։ Այսքանը կռուի մասին լսածներէս։

Մի քանի խօսք ալ Փոխիկի խմբին մասնակցող իմ ծանօթներու մասին։ Ասոնք էին՝ Փոխիկը, Յակոբը^(*), Սուրէնը, Մստոն, որ քիւրտ էր, Գրէն եւ Սահակը, որոնք ծաղումով ասորի էին եւ կրօնքով ալ՝ նեստորական, բայց հայէն աւելի հայացած էին եւ կը խօսէին մեր լեզուն։ Մնացածներին տեսած եմ, բայց մոռացած եւ չեմ խօսած անոնց հետ։

Փոխիկի եւ Յակոբի հետ ունեցած տեսակցութեանց եւ խօսակցութիւններու մասին յիշատակած եմ արդէն։ Առաջին անդամ վատ տպաւորութիւն ձլեցին վրաս, բայց յետոյ ամենալաւ կերպով տպաւորուեցայ անոնցմէ։ Այս երկուքը արտաքինով իրարու հակապատկեր էին. Փոխիկը թուխ էր, Յակոբը՝ չէկ, զերմանացու նման, բայց երկուքի ալ ծնօտները լայն էին եւ հաստատուն, ինչպէս կը լինին կամակորներուն։ Անոնք թիկնեղ էին, արեւով թրծուած եւ խոժոռ աչքերով, թէեւ մէկուն աչքերը թուխ էին, իսկ միւսինը՝ կապոյտ։ Երկուքի նմանութեան պատճառն այն էր, որ միեւնոյն երկրից՝ Լեռնապարի անդունդներէն

(*) Յակոբը Դարմօի տեսորը կատարողն էր։ Նա սպաննած էր իր հին ընկերը, կուսակցութեան որոշումով։ Դարմօն Վապուրականի զինուորներից էր եւ յայտնի էր իր բազութեամբ։ Բայց մի քերութիւն ունէր՝ ուրիշների կնիկները գլխէ կը հանէր եւ երբեմն ալ բռնութիւններ կը գործադրէր հասարակ ժողովրդեան վրայ։ Այդ անհամապատասխան էր քէ՛ կուսակցութեան կարգապահական օրէնքներուն եւ քէ ընկերներու մէջ արմատացած վարք ու բարքին։ Եւ անոր համար հրաման քերին մահուան վնոնի, զոր ստորագրեց Սամսոն եւ գործադրուցաւ։

ՃՆՈւած էին : Երբ միմեանց հետ կը խօսէին, ես բան չէի հասկնար : Այս երկուքն ալ իրարու մտերիմ էին : Անոնք ընկերներն էին Զաթոյի, Շէրոյի եւ Բազիկի, ուրեմն հին զինուորներ էին : Կը սիրէին մեծ Վարդանը, որ իր վերջին խօսքը ամէնքէն ետքը կ'ըսէր, իսկ Նիկոլը շատ չէին սիրեր, որովհետեւ վերջին խօսքը առաջ կ'ըսէր եւ ճակտին կ'ըսէր : Ատոր համար, թէեւ զայն կը յարդէին, բայց անկէ չէին ախորժիր : Փոխիկը եւ Յակոբը երկար ժամանակ եղած էին Նիկոլի եւ Վարդանի ընկերը, աւելի շուտ՝ անոնց զինուորները : Դերիկի կոխուներուն միասին մասնակցած էին, փոխադրական խմբերուն մէջ բաղմաթիւ արկածներ անցուցած էին : Ի վերջոյ, անոնց շնորհիւ էր, որ Վարդան դարձած էր Խանասորի ընդհանուր հրամանատար, Նիկոլ՝ միայն յիսնապետ, Փոխիկը, որ անոր զինուորն էր՝ հարիւրապետ : Փոխիկ զարմացած որ մեր զալուն ինքը չընդունուեց Նիկոլի կողմէ ոչ իսկ պարզ զինուոր, այդ վիրաւորական չէր զտներ եւ չէր բացատրեր քէնով, ու կը հասկնար որ ատոր միակ պատճառն այն է, որ ինք պէտքական չէր համարուեր Երկրին համար :

Երկար տարիներ, անոնց մօտիկ ընկերներ եղած էին քիւրտ Մստօն, Գրէն եւ Սահակը (ասորիներ) եւ Աւտօն, որ մեր կոռուին սպաննուեց : Անոնք Փոխիկի արկածներուն մասնակից եղած էին, եւ այս երկու կոռուին անոնք նորէն միացան միւս աշխարհին մէջ(*):

Սուրէնը անոնց հին ընկերը չէր : Ան աւելի Երիտասարդ

(*) Եթէ մենիք ունինք շատ զոհեր քրդերու համար, Մստօն այն քրդերէն էր, որոնիք նահատակուեցան հայերու համար : Ինչպէս գնահատելի է Սէյդոյի, Զաւէնի արիւնը յանուն քրդական գործի, եւ պիտի ապագային քանիկ լինին այդ մարդիկ քրդերի համար, ինչպէս եւ Թոխմախ եւ Քղեցի Պողոս, եւ կամ Դերսիմի Քեռին եւ ընկերներ, այնպէս ալ հայերուս համար քանիկ պիտի լինի եւ արժէքաւոր Մստոյի արիւնը, որ աւելի գնահատելի է, քան քէ նրա հետ ընկած բոլոր հին եւ հայ ընկերներունը :

Էր եւ անոնց համար՝ «օտար երկրէ»։ բայց եւ այնպէս շատ դնահատուած էր իբր գիտուն զինուորական։ ան դասակասկետ էր եւ զինուորական մարզիչ։ Փոխիկն անոր կարիքն ունէր, ուստի եւ բաժանեց ղայն իր զոյգէն՝ Գրիշէն եւ Սարբազ Խաչոյէն։ Ի՞նչ էր բուն անունը, չգիտցանք։ Ան Ախալքալակցի էր, կարծեմ Խանչալի գիւղէն։ Ես անոր մասին գիտցածս արդէն ըսած եմ, բայց անոր զեղեցիկ դէմքը բնաւ չեմ կրնար մոռնալ։ Ան պէտք չէ որ մեռնէր այդպիսի մահով, թէկուզ մեռցնելու արհեստը լաւ գիտէր։ Ծանր ազդած էր բոլորիս վրայ Փոխիկի եւ իր խմբի կորուստը, եւ ես ու Վարդանը, որ այստեղ եկած էինք նոյն ճամբով գնալու, կը մտածէինք որ շտապելը եւ յամառիլը սատանի գործին կուգայ։ Եւ կը համբերէինք։

Լեռներու կատարները ձիւնէն աղատած են եւ կանաչով պատուած։ Խաչնարածները քայլ առ քայլ լեռները բարձրացած են իրենց հօտերով։

— Շարժիլ չի լինի, պիտի սպասել, եթէ Երկաթի ու Զոջ Աղայի հալին չենք ուզեր ընկնիլ, կ'ըսէր Վարդանը։

Ես համամիտ էի։ Եւ ահա մի նոր սեւ լուր եկաւ Մակուի եւ Քիշմիշափայի կողմէն։

Հնչակեաններու խումբը։— Դաշնակցականները չեն միայն, որ տողորուած էին Սասունին օղնելու բուռն մղումով, այլ ամբողջ Անդրկովկասի հայութիւնը։ Նոյն իսկ Դաշնակցութեան հակառակորդ կաղմակերպութիւնները դէպի Սասուն կը ձգտէին։ 14 հողիէ բաղկացած Հնչակեաններու խումբ մը Յուլիսի սկիզբին կ'անցնի ոռւսական սահմանը ու կը մտնէ Ալաշկերտ՝ Սասուն-Մշոյ Դաշտ երթալու համար։ Քիւրտերն ու տաճիկները տեղեկութիւն կ'առնեն խումբի մասին եւ կը շրջապատեն զայն իւչքիլիսէի մօտ։ Երկար եւ յուսահատ կոիւ մը տեղի կ'ունենայ, որու ընթացքին խումբը հերոսական դիմադրութիւն ցոյց կուտայ։ Ի վերջոյ բոլորն ալ կը սպաննուին, իրենց հետ դերեղման տանելով 20-է աւելի թշնամիներ։

Այս լուրը եկաւ լրացնելու մեր վիշտը։ Ճիշտ է որ տեղեկութիւններ չունէինք թէ ովքեր էին այս խումբի մասնակցողները եւ ովքեր՝ ղեկավարները, բայց նոյն ցաւը կը պատճառէր մեզի եւ կը մղէր մահուանարժէքը եւ նպատակը վերաքննել։

— Ընդհանուր նպատակը եւ ցաւը նոյն նահատակութեան կը մղեն բոլոր հայերը, կ'ըսէր Վարդապետը։ Բայց առանց բարձր խօսելու, ես ինքս իմ մէջ կը խորհրդածէի. «Հրացանի փողէն պոկուած անմիտ զնդակ է նահատակութիւնը»։ Կը չարանայի եւ համարձակ կը դառնայի, կ'ուղէի մի բան փոխել, բայց չէի դիտեր թէ ինչը պիտի փոխել։

* * *

Ես որոշ եղբակացութւններու եկած էի Երկիր անցնելու ձեւերու մասին. անտեղի կը դտնէի զլիսէն ձեռք քաշել ճամբորդութեան մը համար, «չալում» ծախած լինելու համար։ «Մենք պիտի յարմարինք պայմաններուն, քանի որ պայմանները մեղ չեն յարմարիր»։ Այսպէս մտածելով, իմ հաղուստներ հանեցի վրայէս եւ մերկացած՝ արեւի տակ նստայ։ Վճռած էի ամբողջ մարմինս արեւէն խանձել, սեւցնել եւ նմանուիլ դիւղացի չլուսներուն։

Փոքրիկ միաբանութեան մէջ յուղում բարձրացաւ. ճպոստ տնտեսը կը ծիծաղէր եւ աչքերը կը ծածկէր, ջաղցըպան ժամկոչը զարմացած կը նայէր, երեւի զիս խենթեցած կը համարէր. Վարդապետը ինծի կը հարցնէր՝ «Աս ինչո՞ւ համար» եւ, պատասխան չառնելով, Վարդանի երեսին կը նայէր։ Վերջինս կը ժպտէր միայն եւ բառ չէր արտասաներ։

Քանի մը օրէն, իմ մարմինը չարչարած եւ ամբողջովին սեւցուցած, աղտոտած էր։ Ամենէն դժուարը ձեռներս ու ոտներս էին. մատներս բարակ էին եւ բռներս չէին կոշտանար։ Կաշխատեցնէի, որ հաստանան, կոշտանան, բայց պղպջակներ կը բացուէին, վէրքեր կը դոյանային եւ նորէն չէին դառնար մշակի ձեռներ։ Ոտքերս աւելի յամառ էին. երբ փափուկ ցեխ եւ աղբ էր, շատ հաճելի էր կոխելը եւ փոշոտ ճամբայով քալելը, բայց ճամբայէն դուրս՝ ոտքիս տակ ինկած քարերը զիս կը նեղէին եւ կը ստիպէին նստիլ։

Վարդան բան չէր հարցներ ինձմէ, բայց կը կարդար իմ միտքը, առանց բացասարութեան իմ կողմէ։ Մի օր ինձ ըսաւ. «Գնանք ման զալու»։ Դուրս ելանք եւ ուղղուեցանք դէպի լեռ, կանաչաւէտ խոտերի վրայով, փափուկ գետինով։ Հաճելի էր ոտարոպիկ ծաղիկներու մէջ թռչկոտիլ. մարդու տրամադրութիւնն ալ կը բարձրանայ եւ կայտառ կը դառնայ երբ ամբողջ մարմնով բնութեան կպած եւ զայն կը համբուրէ։ Ես արդէն տեսութիւններ կը կաղմեմ եւ պատճառներ կ'որոնեմ անասուններու երջանկութեան։ Սկսայ պարծիլ Վարդանին, որ ինք չի կրնար հասնիլ իմ ետեւէն, իր ծանր կօշիկներով եւ հազուսներով։ Վարդան, քրտնած, հաւանութեան նշաններ ցոյց կուտար։

— Կարճ ճամբով երթանք, մէյ մը ջրաղացն ալ հանդիսլինք, ըսաւ եւ ճամբան փոխեց։ Ես անոր կը հետեւէի քարերու, մացառներու միջով, ատամներս սեղմած։ Սուր սուր դանակի նման քարերը անտանելի դարձուցած էին իմ քալելը, իսկ Վարդանը, առանց յետ նայելու, իր հաստ կօշիկներով կը թռչէր այծեամի նման։ Ես կը կաղայի, ոտքերէս արիւն կ'երթար, կ'ուղէի ցաւիցս դոռալ, բողոքել, բայց ինքղինքս կը զսպէի։ Վերջապէս կը հարկադրուիմ նստիլ։ Վարդանը ծիծաղէն կուլար, ես ալ կուլայի, բայց ցաւէն։ Ան հանեց իր զուլողաները, ինձի տուաւ որ հաղնիմ, եւ աւելցուց։

— Շուն շան որդի, բա ի՞նչ կը կարծես, դիւրի՞ն է ունենալ լեռնցու ոտներ։ դեռ երկար ժամանակ է պէտք՝ ոտքը դարձնել էշի սմբակներ։

Այդտեղ ես բացատրեցի որ կ'ուղեմ ծպտուած ճամբորդել։ Ան լսեց եւ, «զուցէ» լսելով, խնդիրը փակեց։

Երեք ճամբորդներ կանդ առին Վանքի դրան առջեւ։ Երբ զիս տեսան մերկ, մի քիչ խրտչեցան։ Ես ուշադրութեամբ կը դիտէի մէկը, որ իր տրեխները կախած ուսին՝ կը քալէր բոպիկ ոտքերով։ Կը նախանձէի անոր, որ տրեխ կրելը իրեն համար բեռ էր դարձած։

— Հայր սուրբը «դա՞ ի» (այստեղ է)։ Հասկցայ, որ

Հայ է եւ որ հայերէն կը խօսի :

— Հայր սուրբը «զեռ զաղ է» (ահա այնտեղ է), պատասխանեցի եւ առաջնորդեցի :

Ցնցոտիներու մէջ կորած կիսամերկ եկուորը, որ Արագայէն կուգար, մի ծրար հանեց իր չուլերու մէջէն եւ, հայր սուրբի ձեռքը համբուրելով, անոր մեկնեց : Այդ նամակները շօշափելու, կարդալու եւ համբուրելու բուռն ցանկութիւն ունէի : Երկրի զոհարանին առջեւ այնքան ընկերներ նահատակուցան, այնքան ընկերներ առանց Երկիր տեսնելու մեռան դնացին, որ Երկրէն եկած մի թուղթի կտոր, մի նամակ՝ սրբութիւն կը համարուէր : Զանոնք ձեռք առնելը, կարդալը, հասկնալը՝ քուրմերուն վայել էր եւ հասարակ մարդոց չէր թուլատրուեր : Դարձայ Վարդապետին, երբ դէմ դէմի մնացինք առանձին .

— Վարդապետ, կարծեմ թէ դու չես կասկածիր իմ վճռին վրայ՝ Երկրին համար զոհաբերուելու . այս մէկ փորձը արեցի, բան դուրս չեկաւ, նորէն պիտի փորձեմ, դուցէ բան դուրս զայ . միայն թէ, առանց Երկրի նամակները կարդալու, անոնց ցաւը ուղղակի հասկնալու, թէ որ մեռնիմ, դուցէ վերջին պահուն շատ ցաւիմ : Վարդապետ, այդ նամակները ինծի չեն ուղղուած, ես կարդալու իրաւունք չունիմ, բայց շատ կ'ուզեմ զանոնք լըրջօրէն կարդալ եւ եթէ վիճակուած է ինծի մեռնիլ, առանց ցաւի վերջին վայրկեաններս անցկացնիլ :

Վարդապետը նայեց, նայեց երեսիս եւ անոր աչքերը լեցուեցան տիրութեամբ, ապա կանզնած մնաց քանի մը վայրկեան եւ, ծրարն ինծի ուղղելով՝ ըսաւ .

— Գիտեմ որ դու ուխտեալ ես . ասոնց մէջ ինչ ալ որ դրուած լինի՝ քեզի աւելի կը վայելէ զիտնալը քան անոր՝ ում որ ուղղուած են այս նամակները : Ես իրաւունք չունիմ, եւ չեմ կարդար ինծի չուղղուածները . դուն ուղածդ ըրէ :

Երանի թէ ան այդ վստահութիւնը չունենար վրաս : Առանձնացայ եւ լրջութեամբ ուղեցի հասկնալ Երկրի կացութիւնը : Մի քանի հատ էին նամակները՝ ճղնաժամային օրերուն դրուած . անոնք ո'չ հրձիդի եւ ոչ ալ հրչէջի նամակներու տպաւորութիւն կը թողնէին, այլ հրդեհով շրջապատուած դժբաղդի մը, որուն կը մօտենան բոցերը եւ ան «եանդուն, եանդուն» կը

գոռայ, օգնութիւն կը կանչէ: Բայց ինքն այնքան շփոթած է, որ նաւթը կրակի մէջ կը լեցնէ, իսկ ջուրը նաւթի մէջ, մինչ հրդեհը երկերը կը լափէ^(*):

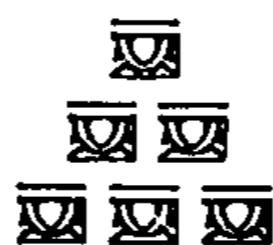
Այս նամակները շատ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս: Պէտք է ըսեմ որ իմ մէջ այդ ատենը տեսակ մը բեկում առաջացած էր: Վանքի մենակութիւնս եւ աշխարհէն կտրուած լինելս մէկ կողմէ, մեր խումբի անյաջողութիւնը միւս կողմէ եւ, վերջապէս, Վանէն ստացած այն տեղեկութիւնները, թէ իմ այնտեղի ճեմարանական ընկերները՝ Համազասպը (Բաղէշցեան), Ղեւոնդը (Մելոյեան), Արտակը (Դարբինեան) ոչ թէ դաշնակցականներ են, այլ պահպանողական — Արմենականներու պարագըլուխներ, պատճառ դարձած էին որ ես սկսէի տարակուսիլ յեղափոխութեան եւ ապստամբութեան նպատակայարմարութեան վրայ: Ես կարծես դարձեր էի պահպանողական եւ մտքով թունդ հակայեղափոխական: Սկսեր էի հակուիլ դէպի այն մտայնութիւնը թէ նախ պէտք է բարձրացնել ժողովուրդի մշակութային մակարդակը, նախապատրաստել տաճկահայ ժողովուրդը եւ ապա աստիճանաբար փոխել տաճիկ վարչակարգը: Թէեւ մկրտուած կոռւի մէջ, կ'ուղէի նահանջել եւ դառնալ ուսուցիչ Փորթուղալեանի նման, կամ դործիչ՝ Սլաքի նման: Այս երկուքը դարձեր էին օրինակ ինծի համար, թէեւ զանոնք չէի տեսած:

Այս տարակուսանքներու մէջ կը փոթորկուէր միտքս, երբ կոմսի ստորագրութեամբ նամակ մը եկաւ, որու մէջ ան կ'ըսէր

(*) Այստեղ կը վերջանան Ռուբէնի յուշերու այն մասը, զոր ինք վերամշակած է: Ասկէ ետքը եղած նիւթերը, որ կը մտնեն Ա. եւ Բ. հատորներուն մէջ (Գ. Դ. Ե. եւ Զ. հատորները, որ տպագրուեր են աւելի առաջ, ամբողջապէս վերամշակուած են Ռուբէնի կողմէ), անոր նօթերն են, զորս կ'օգտագործէր ան իր յուշերը վերջնական խմբագրութեան ենթարկելու համար: Կան հեղինակի կողմէ վերամշակուած քանի մը հատուածներ ալ, որ ասկէ ետքը կը մտնեն Ա. կամ Բ. հատորներուն մէջ: Ասոնց իւրաքանչիւրին յիշատակութիւնը պիտի ընենք իր տեղը: (Ծանօթ. Ա. Խ.) :

թէ Երկրի եւ մասնաւորապէս Սասունի վիճակը շատ ծանր է եւ կրնայ իյնալ, եթէ արագ օդնութիւն մը չլինի դուրսէն, ուստի կ'առաջարկէր խումբեր մտցնել Երկիր եւ կամ յարձակումներ դործել սահմաններու վրայ, որպէսզի տաճկական ամբողջ ուժերը չկեղրոնանան Սասունի դէմ:

Ես նամակ մը գրեցի ի պատասխան, բացատրելով որ դժուար թէ ներկայ պայմաններուն մէջ Անդրկովկասը կարողանայ էական օդնութիւն մը հասցնել Երկրին եւ եթէ այդ ուղղութեամբ փորձեր առնուին ալ, անոնք պիտի ձախողին եւ նորու ի զուր զոհերու առիթ պիտի տան: Արտայայտելով իմ տարակուսանքները եւ մտորումները, խորհուրդ կուտամ կանգնիլ խաղաղ դործունէութեան գետնի վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ԿՈՎԿԱՍ.

ԵՐԵՒԱՆ. ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆԻ ԵՒ ՄԻՀՐԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐԸ
(ՔՈՐՈՒՆ-ՄՈՍՈՒՆԻ ԿՐԻՒՆԵՐԸ)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. ԿՐԿԻՆ ԳԵՈՐԳԻ ՆՈՄԵՐԱՆԵՐԸ.

ՍԵՐԳԵՅ ԿԸ ՏԵՂԵԿԱՑՆԵ ԿԱՐՍԻ ԲՈԼՈՐ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ
ԿՈՏՈՐՈՒԻԼԸ.

ԴԺՈԽՔ ԽՈՒՄԲԸ (ՎԱՂԱՐՇԱԿ).

ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐՍԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ.

Կ'ԵՐԹԱՄ ՏՈՒՆ ԿԱՐՍ.

ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎՐԵԺԸ Կ'ԱՌՆԵՆ.

ԲԻԿՈՎԻ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՆՓՈԼԱՏԵԱՆԻ ԿՈՂՄԵ.

Վանէն ստացուեց նամակիս շատ չոր ու խրատական պատասխան մը, որու միտքն այն էր, թէ այդ տրամադրութեամբ մարդիկ աւելորդ են այնտեղ եւ սահմանի վրայ կանգնած խորհուրդ տալը նոյնպէս աւելորդ բան էր։ Իրօք տեղին էր այդ նամակը։

Ատկէ յետոյ, ի հարկէ, ես պիտի թողնէի հեռանայի ու չմտնէի Երկիր։ Վարդանն ալ համաձայն էր ինծի հետ։ Նա տուաւ ինծի նամակ մը Քիշմիշ-Թէփէ, իսկ նամակ մըն ալ Արարլու՝ Մէհմէտ աղային, որպէսզի անցկացնեն զիս դէպի Կով-

կաս : Տուաւ նաեւ ընդամէնը և դռան դրամ, իբր ճանապարհածախս մինչեւ Երեւան, նամակներ Երեւանի վրայ, որ եկած էին Վասպուրականէն :

Հագուստներս փոխած, որպէս դաղթական, չարուխներ ոտքերուս ու պարսկական մի հին քէչա դլխարկ գլուխս դրած ճամբայ կ'իյնամ դէպի Քիշմիշ-Թէփէ : Այդ դիւղը տարօրինակ էր : Կարելի էր ըսել որ ամբողջ զիւղը մի տանիք ունէր եւ տներն ալ իրարու հետ ծակերով կապուած էին, այնպէս որ առանց դուրս ելլելու փողոց, մի ծայրէն միւսը կարելի էր անցնիլ : Ինքնասլաշտպանութիւնն էր անշուշտ ստիպել զիւղացիները որ այդ ձեւի դիւղ հիմնեն : Ատկէ հեռու չէր Բայազէտը, ընդամէնը քանի մը ժամուան ճամբայ :

Այստեղ կը պատմէին որ ինչ որ կոխներ եղած են Քոռուն եւ Մոսուն, որոնք թէ զօրքերու եւ թէ քրդերու վրայ մեծ տպաւորութիւն թողած են : Նոյնպէս կոխներ տեղի ունեցեր են Ղարաքիլիսէի (Աւչ-Քիլիսէ) վանքի մօտ :

Երկար չենք սպասեր Քիշմիշ-Թէփէ եւ քանի որ յարմար առիթ ալ կար, ճամբայ կ'իյնանք դէպի Արարլու : Յովսէփիը, որ այդ դիւղէն էր, կ'առաջնորդէ զիս եւ ես կ'երթամ Մէհմէտ աղայի տունը : Երկու զռանը կուտամ Մելիքին իբրեւ թութունի դրամ եւ Մէհմէտ աղայի տունը կը մնամ միայն մէկ օր : Հետեւեալ օրը ան զիս կը տանի շամբը, որտեղ կը սպասեցնէ երկու օր եւս : Հոն հակերով շաքար կար դատարկուած եւ երբ միւս ափէն մեղի նշան կ'ընեն, շաքարները շալկած մենք իսկոյն կ'անցնինք այն ափը : Երկու զլուխ շաքար առած եմ իմ շալկը, բայց անոնք կ'իյնան ջրի մէջ եւ կը թրջուին : Դուրս ելնելուն՝ վղակոթիս լաւ հարուած մը կուտան :

Երկու զռանով մօտ 10 ֆ. հաց կը դնեմ եւ ճամբայ կ'իյնամ դէպի Երեւան, ոտքով : Կը հասնիմ իսանլըխար դիւղը, ուր կը յուսամ, թէ այն բարձրահասակ միականի մարդը, որ Նիկոլի հետ զիս պատուած էր, պիտի կերակրէ զիս եւ տեղ տայ քնանալու համար : Բայց նա զիս չճանչցաւ իմ հագուստներուս մէջ, ես ալ չուզեցի պարզել անոր իմ ինքնութիւնս, կարծելով թէ ան պարտական է զիս ճանչնալ : Ան ինծի առաջարկեց քնանալ շուկայի սաքուներուն մէջ : Ամբողջ դիշերը մոծակները

Հանդիստ չէին տար, մանաւանդ որ փողոցն եմ պառկած։ Կէս գիշեր դեռ չէր դարձած, երբ ես, փոխանակ տանջուելու մոծակներու ձեռքէն, կ'որոշեմ ճամբաս շարունակել։ Միւս գիշերը լուսաբացին կը հասնիմ Երեւան։

Առաւօտեան կ'երթամ այն տունը, ուր կը բնակէր Դարվիշը (Գալուստ Ալոյեան)։ Այս տունէն ես դուրս էի եկած քանի մը ամիս առաջ մեկնելու Նիկոլի հետ Պարսկաստան։ Դարվիշը, սակայն, այլեւս հոն չէր բնակեր, ան փոխած էր իր տունը։ Ես ստիպուած եմ խիստ զգոյշ լինել։ Զեմ կարող հարցուփորձ ընել ամէն մարդու, մանաւանդ իմ ցնցոտիներով եւ պարսկական չորերով, որոնց տակը, շապիկիս վրայ կարուած կային դաղոնի նամակներ։ Ստիպուած եմ վերադառնալ «բուլվարը» (ծառուղին), որպէսզի գտնեմ մէկը, որուն կարենամ հարցնել Դարվիշի հասցէն։ Գորոտովոյներուն (փողոցի ոստիկաններուն) հարցընիլը վտանգաւոր է, մանաւանդ ի՞նչ լեզուով պիտի հարցնէի։ Անոնք ոռւսներ են, իսկ իմ չորերով մարդը ոռւսերէն չի կարող դիտնալ։ Նա պիտի գիտնայ միայն թուրքերէն։ Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ թէեւ զլուխս ալ թուրքի նման ածիլած եմ, թուրքերէն չպիտեմ։ Եւ երբ ես նստարաններէն մէկուն վրայ նստած կը սպասեմ յուսահատ վիճակի մէջ, կը մօտենայ ինձ դորովոտոյ մը եւ կը խփէ ոտքով, ըսելով։

«Կորի՛ր, ինչ քու տեղն է հոս . . .»։

Ես վախցած, վեր կը կենամ տեղիցս եւ լուռ ու մունջ կը քաշուիմ ուրիշ փողոց մը։ Յանկարծ ուսանող մը կ'անցնի կողքիցս եւ մէկուն կը կանչէ հայերէն։ Հայ ուսանողը վստահելի կը լինի եւ ես կ'որոշեմ ինչ ալ որ լինի, հարցնել անոր Դարվիշի հասցէն։ Ես չէի սխալած։ Ուսանողը նայեց իմ հաղուստներուս եւ ուղեկցեց մինչեւ Դավրիշենց տունը։

Ճանապարհին չէի կրնար խուսափիլ խօսակցութենէն եւ իմ արտասանած քանի մը խօսքէն ան, ըստ երեւոյթին, հասկցաւ որ ծալտեալ մէկն եմ։ Անոր հայեացքը, կարծես թէ ինծի կ'ըսէր։ «Դուն, բարեկամ, պարսկահայ չես եւ նոյնիսկ ինտելիդենտ մարդ կ'երեւնաս . . .»։

Երբ հասանք Դարվիշենց տունը, ես համարձակ ներս մտայ, բայց ինծի ըսին որ ան տունը չէ։ Կինը զիս չէր ճանչնար։ Ես

արդէն մտած էի նախասենեակ, բայց տիկինը դիմեց ինծի՝ «Մի' կեղտոտեր, կանգնիր դուռը» ըսելով։ Հոդիս բերանս էր հասած, ա՛լ համբերել անկարելի էր։ Իմ հաղուստներս դարձած էին դժբախտութեան պատճառ ինծի համար։ Ես արագ հանեցի նամակները վրայիցս եւ տուի տիկնոջը, ըսելով որ յանձնի Դարվիշին։

Դուրս եկայ տունէն զայրացած ու յուսահատ։ Ի՞նչ պիտի ընեմ, ո՞ւր պիտի դնամ։ Եւ ահա կը տեսնեմ որ նոյն ուսանողը փողոցը կանգնած ինծի կը սպասէ։ Ես շատ յուղուեցայ անոր այդ վերաբերմունքէն եւ սիրտս բացի անոր։ Ըսի որ Դարվիշը տունը չէր, զիս ներս չառին, շունի տեղ ալ չդրին, եւ այժմ չեմ գիտեր թէ ո՞ւր պիտի դնամ եւ ո՞ւր պիտի անցնեմ գիշերը։

Ո՞վ էր այդ բարի ուսանողը, չղիտեմ։ Ան շատ լաւ վերաբերուեցաւ ինծի հանդէպ։

— Զլինի թէ սոված ես, ըսաւ։

Ես պատասխանեցի որ անօթի չեմ։

Ան հանեց դրապանէն երկու ոուբլի եւ տուաւ ինծի։ Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ խոստացայ վերադարձնել երբ ստանամ Դարվիշէն։ Անշուշտ, ճիշտ չէր ըսածս, քանի որ Դարվիշին այլեւս պիտի չհանդիպէի։ Ուսանողը ցոյց տուաւ ինծի խանի (հասարակ իջեւան) մը տեղը, որտեղ կրնայի գիշերել, եւ աւելցուց, որ դրամը վերադարձնելու պայմանով չէ որ տուածէ ինծի։ Խնդրեց որ ատոր փոխարէն պատմեմ իրեն երկրի վիճակի մասին։ Ես խոստացայ վաղն ընել ատիկա եւ մենք բաժնուեցանք իրարմէ։

Աշխի-խանաները (հասարակ ճաշարանները) մտնել կը վախնայի, կրնային հարց ու փորձ ընել թէ՝ ո՞վ եմ, ո՞ւրկէ կուգամ եւայլն։ Գերադասեցի հաց ու պտուղ դնել եւ զնացի Ղանթարի տակը (երեւանի կեղրոնական շուկան) ու կուշտ մը կերայ։ Երեկոյեան դէմ դացի քուլվար (ծառուղի), ուր երեւանցիք կը զբօսնուն)։ Բայց կողքէն անցայ։ Տեսայ իմ նախկին դասընկերներս, որոնք այժմ Երեւանի թեմական դպրոցի ուսուցիչներ էին, կը զբօսնուն հոն։ Ես չհամարձակեցայ մօտենալ անոնց, չուղենալով մատնել իմ ինքնութիւնս։ Դարվիշն ալ չուղեցի տեսնել այլեւս եւ ուղղուեցայ դէպի կայարան՝ Ալեք-

սանդրապոլ գնալու համար : Ապրանքատար գնացքի կոնդոկտորի հետ յարմարեցրինք եւ մեկնեցայ այդ գնացքով : Հազիւքանի մը կայարան անցած էի , երբ զիս վար բերին ու ստիպուեցայ ոտքով շարունակել ճամբաս մինչեւ Ալեքսանդրապոլ :

Երեւանի մասը վերջացնելուն համար՝ մի երկու խօսք Մրգաստանի կ . Կոմիտէի կազմակերպած արշաւախումբի մասին :

Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը (*) .— Նկատի ունենալով ֆէտայիներու անյաջողութիւնները սահմանի վրայ եւ վերադրելով զանոնք ոռւս սահմանապահ զօրքերու , Հ . Յ . Դ . Երեւանի (Մրգաստանի) կեդր . Կոմիտէն կ'որոշէ , երկաթի ու թոխմախի խումբի բնաջնջումէն յետոյ , քանի մը ահաբեկումներ կատարել ոռւս սահմանապահ պաշտօնեաներու վրայ : Այդ որոշման հետեւանքով , ի միջի այլոց իգտիրի մէջ կը սպաննուի հայատեաց ոռւս զաւառապետ Պոկուսլավսկին : Միաժամանակ վրէժ լուծելու նալատակով հայ խումբերու ոչնչացման համար կեդր . Կոմիտէն կ'որոշէ ոչնչացնել Մօսունի եւ Զօրի թուրք սահմանապահ զօրանոցները զօրքերու հետ միասին : Այդ ծրագիրը իրագործելու համար երկու խումբ կը կազմուի , Արտաւագդ եւ Մասիս անուններով , բաղկացած 112 ֆէտայիներէ : Արտաւագդի հրամանատարը կը դառնայ Գայլ Վահանը (Մինաս Տօլպաշեան) , իսկ Մասիս խմբինը՝ Բաբերդցի Միհրանը , որ յետոյ տխրահռչակ Միհրանական շարժման ղեկավարը դարձաւ : Այս երկու խումբերու մէջն ալ կային կրթուած երիտասարդներ , ինչպէս էին , օրինակ , Յովհ . Մակարեանը եւ Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանը :

Երկու խումբերը միասին անվտանգ կ'անցնին սահմանը ու կը հասնին Ռեսի-Գոմերի կոչուած բարձունքը , ուրկէ կը բաժնուին երկու մասի եւ տարբեր ուղղութիւննե-

(*) Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբի , ինչպէս նաև «Իժոխ» խումբի , Թումանի խումբի կոիւներու նկարագրութիւնը վերամշակուած է Ռուբենի կողմէ («Հայրենիք» 1925 թ . Յունուար) :

բով առաջ կը շարժին։ Արտաւազդ խումբը կ'ուղեւորուի դէպի Մօսուն, Գայլ Վահանի առաջնորդութեամբ, իսկ Մասիս խումբը, Միհրանի առաջնորդութեամբ, դէպի Քոռուն՝ Զիլանցի աշիրէթին վրայ։

Գիշերուայ ժամը 2-ին Արտաւազդ խումբը կը պաշարէ հեռուէն Մօսունի թրքական զօրանոցը, նախապէս կտրելով Պայազիտի հեռագրաթելը եւ զօրանոցէն քիչ հեռու երկու զինուորական վրանները եւս առնելով պաշարման օղակի մէջ։ Զորս Փէտայիներ մթութեան մէջ կը մտնեն զօրանոց ու երդիքը կը բարձրանան, ուր քնած կ'ըլլան բաղմաթիւ զինուորներ, 150-է աւելի։ Պահապանը կը նկատէ, բայց տեղն ու տեղը կ'իյնայ Փէտայիներու զնդակէն։ Անմիջապէս չորս ռումբեր կը նետուին քնած զինուորներու մէջ։ Ռումբերը կը պայթին եւ այդ նշանին վրայ չորս կողմէն Փէտայիները կրակ կը բանան։ Յանկարծակիի եկած թուրք զօրքերը խուճապի կը մատնուին, եւ ժամ մը չանցած ամբողջ թրքական զօրքը կը վերածուի դիակներու կոյտի։ Կը սպաննուին նաեւ մօտակայ հայ դիւդի մէջ դտնուող թուրք զինուորներն ալ, այնպէս որ իսպառ կը բնաջնջուին թէ՛ զօրանոցի, թէ՛ վրաններու եւ թէ դիւդի մէջ եղած թուրք զինուորները։ Հայ զիւղացիները, վախնալով վաղուան պատասխանատուութենէն, դեռ լոյսը չբացուած կը դիմեն դէպի ռուսական սահմանը։

Մասիս խումբը, բաժնուելով Արտաւազդ խումբէն, կ'երթայ ու կը բռնէ Զօրի շրջակայքը եւ այն հովիտը, ուր օպա են դրած Զիլանցի քրդերը։ Հայ Փէտայիները կը սպասեն Մօսունի ձեռնարկի սկսուելուն, որ իրենք ալ միաժամանակ յարձակում զործեն։ Երբ դիշերուայ ժամը 2-ին ռումբի ձայներ կը լսուին հեռուէն, Զօրի պահապանը կը լսէ այդ ձայները եւ հրացանի տրաքոցով հաւար կը ձղէ։ Այդ իսկ վայրկեանին դարանամուտ Փէտայիները կրակ կը բանան եւ յարձակում կը զործեն զօրանոցի ու քրդերու վրայ։ Ժամ մը չանցած անոնք կը զրաւեն թէ՛ զօրանոցը եւ թէ օպաները։ Զօրքերու եւ քրդերու մէկ խոշոր մասը կը սպաննուի, իսկ միւս մասը կ'աղատի փախչելով։

Այսպիսով երկու ձեռնարկներն ալ կատարեալ յաջո-
ղութեամբ կը պսակուին։ Երբ լոյսը կը բացուի, նոր
դժուարութիւններու եւ աւելի ծանր պատասխանատուու-
թիւններու առջեւ կը դտնեն ինքղինքնին ֆէտայիները։ Հայ
դիւզերը տեղահան կ'ըլլան վախնալով այլեւս մնալ իրենց
նախկին տեղերուն մէջ եւ կ'ուղղուին դէպի ոռւսական սահ-
մանը։ պէտք է զանոնք ապահով հասցնել ոռւսական հողը։
Մինչեւ Զինկիլ ֆէտայիները կ'ուղեկցին հայ գաղթողնե-
րուն, արդիւելով տաճիկ զօրքերուն եւ քիւրտ աշիրէթնե-
րուն յարձակիլ եւ գաղթողներու առաջքը առնել։ Մեծ հե-
րոսութեամբ ֆէտայիները կ'աղատեն ժողովուրդը թշնա-
մու զրոհէն, բայց կը զոհաբերեն Գայլ Վահանը, Նիկողա-
յոսը (Բարդէն) եւ շատ մը ուրիշ անձնուրաց ֆէտայիներ։

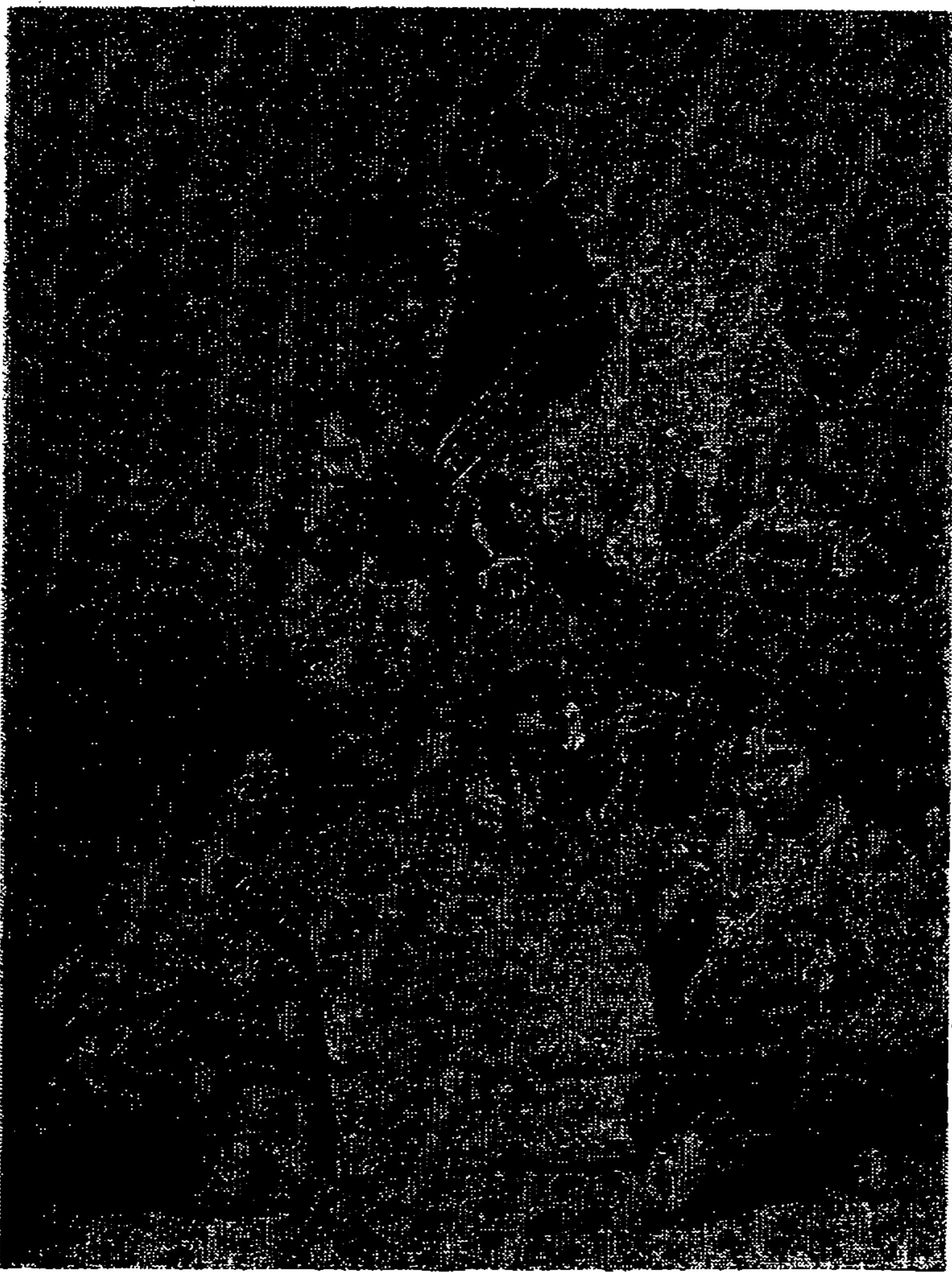
Սակայն նոր դժբաղդութեան մը կը հանդիպին ֆէտա-
յիները եւ զաղթական ժողովուրդը։ Այս անգամ ոռւսական
սահմանապահ զօրքերը, կողակները եւ քրդերը, բռնելով
նահանջի ճանապարհները, կրակ կը բանան ֆէտայիներու
եւ ժողովրդին վրայ։ Շատերը կ'իյնան այդտեղ ոռւսական
զնդակներէն։ ոմանք ալ կը փախչին կ'աղատին, իսկ ֆէ-
տայիներու մնացած մասն ալ ժողովուրդին հետ դերի կ'իյ-
նայ ոռւսաց ձեռքը։

Այդ բոլոր կոխւններու լնթացքին 112 ֆէտայիներէն կը
սպաննուին 36 հողի։

Այս արշաւանքին լուրը կը տարածուի մինչեւ Կարս եւ
շատերը, որոնց կարպին նոյնիսկ ընկերներէն ոմանք, որոնք
չէին դիտեր իմ ուր լինելը, կը կարծէին, որ ես եմ արշա-
ւանքի ատեն զոհուած Մինասը (Տոլպաշեան), քանի որ իմ
իսկական անունս Մինաս է։ Քանի մը տեղ, ինչպէս եւ մեր
տնեցիք, նոյնիսկ հոգեհանդիսոներ կը կատարեն ինծի
համար։

Հասնելով Ալեքսանդրապոլ, կ'երթամ ուղիղ Վաղոյի պաղ-
ւալը, բայց Վաղոն այնտեղ չեմ դտներ։ Անոր փոխարէն նրա
եղբայրն էր հոն նստած։ Երբ անկէ կը հարցնեմ Վաղոյի մա-

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՎ

սին, ան կը պատասխանէ թէ՝ Թուսաստան է դնացեր։ Համարձակ քայլերով դիմեցի դէպի Գէորգի հիւրանոցը։ Այստեղ ես այլեւս անծանօթ չէի, ինչպէս Երեւան, եւ վախնալու ալ ոչինչ չունէի, քանի որ բոլորն ալ կը ճանչնայի։ Կը մտնեմ հիւրանոցը, յոդնած ու բէղրած եւ, առանց տատանուելու, կը ներկայանամ ոչ թէ ծառաներուն, այլ ուղղակի Գէորգին ու կ'ըսեմ՝ «Ինծի նոմէր (սենեակ) տուր»։

Ան կը նայէ ինծի ու կ'ըսէ. «Գնա օբշչին» (ընդհանուր) եւ ծառային ալ կը պատուիրէ թէ՝ տար «օբշչին»։ Ես բարձր ձայնով կ'ըսեմ։

— Տուր ինձ առաջին նոմէրը։

— Զանիտա (բռնուած է), ծօ՛, եա, ի՞նչ առաջին նոմէրը։

Երբ ես յամառօրէն կը պնդեմ, որ տայ ինծի առաջին նոմէրը եւ ուղիղ կ'երթամ հոն, զիս կը հայհոյէ, պոռալով։

— Ղուռումսաղ, ո՛ւր կը քշես։

Ես ալ նոյն ձեւով կը փոխադարձեմ։ Ապա ան կը մօտենայ ինծի, կը նայէ եւ կը տեսնայ, որ կարծես ծանօթ դէմք է։ Վայրկեան մը ետքը անմիջապէս կը ճանչնայ զիս եւ կղպած նոմէրը բաց անելով, որ ի հարկէ դատարկ էր, կը տրամադրէ ինծի։ Կը յայտնէ նաեւ որ եղբայրս ալ այստեղ է։ Քիչ ետքը կը հաւաքուին իմ ծանօթները, կը ծիծաղին տարօրինակ հագուստիս եւ մանաւանդ դլխուս մէջտեղը թրաշածին վրայ։ Անմիջապէս կը տանին զիս բաղնիք եւ նոր շորեր կը հազցնին։ Ես, վերջապէս, կ'աղատուիմ ոջիլներէն եւ այդ գիշեր հանգիստ կը քնանամ։

* * *

Ես այն սենեակն եմ, ուր քանի մը ամիս առաջ հաւաքուած էինք եւ ծրագիրներ կը մշակէինք Երկիր դնալու համար, ուր ամէն տեսակ կատակներ կ'ընէինք՝ նոյնիսկ մահուան մասին։ Այժմ իմ այդ բոլոր ընկերները, որոնք մահն անդամ կատակի կուտային, զոհ են դացեր իրենց զաղափարներուն։ Սպաննուած էին թէ Մշեցի կայծակ Վաղարշակը, թէ Ալեքսանդրապոլցի Պաղուալի Վաղօն, թէ ասլանակերպ Թուս-Գէորգը եւ թէ Թումանը՝ մեր բոլորի հողիին ձգողական կեղրոնը, եւ ուրիշ շա-

տերը մեր այն ընկերներէն, ինչպէս Երկաթն ու Յովհաննէսը (Մակարեան), որոնց հետ գեղեցիկ երազներ կը հիւսէինք, երազներ, որոնք այժմ ցնդած էին իմ մէջ: Լքում եւ յուսահատութիւն կը տիրէր այժմ իմ հողիին մէջ: Եւ այն աստիճան հիասթափուած էի, որ այլեւս անմիտ կը համարէի նոյն ճանապարհով գնալը եւ գործելը:

Մինչ սուտ քուն եղած, վերմակը գլխուս քաշած կ'ուզեմ ծածուկ լաց լինել եւ քիչ մը հանդստանալ, յանկարծ ներս կը մտնէ Սերգէյը, վերջին մնացորդը իմ ընկերներէս: Ան լուռ կը նայէ ինծի, կարծես թէ նա կը զդայ տառապանքը, կը թափանցէ իմ հողիի ներսը, կը հասկնայ զիս: Արդեօ®ք այն պատճառով, որ ինքն ալ նոյն ցաւը կը զդայ, ինքն եւս կը տանջուի տեսնելով զիս, որ մեր խմբակի վերջին մնացորդն էի:

— Ինչպէս վերջացաւ, ինչպէս դու ողջ մնացիր, երեւի դուն ալ ինծի նման սեւ բու լինելու բախտն ունես:

Եւ խեղճ Սերգէյը սկսաւ լալ: Նա իրաւունք ունէր լալու, քանի որ մէկը միւսի ետեւէն կորսնցուցած էինք մի ողով եւ մի զաղափարով տողորուած, մի ուղղութեամբ աշխատող երիտասարդ եւ զաղափարական մեր ընկերները: Այս մի տարուան մէջ մեր դպրոցական կամ յեղափոխական տղաներէն, որոնց հետ ուխտած էինք միասին գործել, միասին մեռնել, զրեթէ բոլորը մեռած էին. չկային եղորը, իսաջանը, Խաչիկը, Թումանը, Վաղօն, Վաղարշակը, Երկաթը, Յովհաննէսը, Ռուս-Գէորգը: Միւսները ձերբակալուած կամ փախած էին: Մնացեր էինք թոյլերը. լաւերը բոլորը կորսուած էին: Սերգէյը մանրամասն պատմեց Կարսի անցուղարձը, անձնական եւ կուսակցական հարիւրաւոր ընկերներու կորուստը, մեր խումբերու նահատակութիւնը: Ցնցող էին անոր պատմածները:

Նախ կ'երթայ Մշեցի Վաղարշակի խումբը:

«Դժոխք» խումբը.— Մինչ Երկաթ-Թոխմախի խումբը այսպէս կը նահատակուէր Ախլաթի ճամբուն վրայ, Կարսի Բասենի շրջանին մէջ կը պատրաստուէր Սասուն անցնելու ուրիշ խումբ մը, Վաղարշակի (Կայծակ) դլխաւորութեամբ:

Վաղարշակին մենք նոյնպէս ծանօթ ենք արդէն։ զինքը տեսանք Մշոյ մէջ եւ Առաքելոց Վանքի կոխներու ատեն։ Սասնոյ աչքառու Փէտայիներէն էր որ ունէր նաեւ կազմակերպական խոչոր կարողութիւն։ Ան եւս դացած էր Սօֆիայի Ընդհանուր ժողովին իրը պատղամաւոր Դուրան-Բարձրաւանդակի կողմէ։ Կը փութար Սասուն նորէն 29 ձիաւորներով, որոնց մէջն էին քանի մը համալսարանական գործիչներ, Բժիշկ Խաչիկը, Ռուս-Գէորգը (Դերալէնտցի), որ թէեւ կիսահայախօս էր, բայց ուխտած էր մեռնիլ Հայաստանի համար։ Վաղարշակի հետն էին նաեւ շատ մը ընտիր զինուորներ, ինչպէս Առվարինջցի Սէյտո Պողոսի ընկեր Վարդանը, Մշեցի Պաղտասարը, Գէորգը, Նատօն եւ ուրիշներ։

Գիշերուայ մութին՝ լաւ պարենաւորուած՝ Վաղարշակի խումբը սահմանը կ'անցնի։ Կը նկատուի թշնամիէն։ փոքրիկ կոխւ մը կ'ունենայ անոր հետ, բայց կը յաջողի սահմանէն ներս մտնել եւ Խորումի ու Զեւինի հին բերդին մէջ, բլուրի մը վրայ, հանդիստ առնել։ Վաղարշալոյսին խումբը կը պաշարուի սահմանապահ դօրքերու եւ քիւրտ աշիրէթներու կողմէ։ Ռուս զինուորները ոուսական սահմանէն կը դիտեն հայ Փէտայիներու հետ սկսուած այդ կոխւը, որ մինչեւ կէսօր յաջող կ'անցնի, եւ թշնամին կորուստներ տալով չի յաջողիր մօտենալ Փէտայիներու դիրքերուն։ Կէսօրէ վերջ թշնամին նոր օդնական ուժեր կը ստանայ եւ աւելի բուռն յարձակումներ կը սկսի Փէտայիներու վրայ։ Վաղարշակ ձիու վրայ նստած կը շրջի դիրքերը եւ սիրտ կուտայ իր զինուորներուն դիմադրելու մինչեւ վերջ։ բայց Փէտայիները անզօր են առաջքն առնելու թշնամիի հաղարաւոր կոռուզներու գրոհին։ Վաղարշակ կը վիրաւորուի մահացու կերպով։ անոր ետեւէն գնդակահար կ'իյնան շարք մը ուրիշ Փէտայիներ։ Վերեւի դիրքերը կը գրաւուին, իսկ ներքեւը դիմադրութիւնը դեռ կը շարունակուի։ Ի վերջոյ ողջ մնացածները կ'ուղղուին դէպի ոուսական սահմանը։

Բլուրի վրայ հաւաքուած թուրք եւ քիւրդ բազմութիւնը կը շարժի առաջ, ողջ մնացած Փէտայիները եւս սպան-

նելու համար : Թուփիերու մէջ կան վիրաւորներ ֆէտայիներէն, որոնց մէջն է նաեւ Արվարինջցի Վարդանը : Վերջինս կը թաղէ ոռումբերն ու տինամիթը թուրքերու եւ քրդերու ճամբուն վրայ եւ կը վառէ պատրոյզը : Թումբերը կը պայթին եւ անոնց կտորները երկինք կը հանեն տասնեակներով թշնամիներ : Ինքը՝ Վարդանը, սողոսկելով թուփիերու մէջէն, քարերու արանքով, երկու օր վերջ կը հասնի ոռուսական սահմանը մեն-մինակ :

Ֆէտայիներու մնացորդները Ռուս-Գէորգի առաջնորդութեամբ ատկէ առաջ արդէն հասած կ'ըլլան ոռուսական սահմանը, ուր կանդնած էին ոռւս սահմանալահ զօրքերը : Ռուսախօս Գէորգը վստահ ըլլալով, թէ ոռւսները ձեռք չպիտի տան իրեն եւ իր ընկերներուն, առաջ կ'անցնի . բայց խեղճը դաժանօրէն սխալուած էր . ոռւս զինուորներու համազարկերը կը դիմաւորեն զինքն ու իր խումբը . եւ երկու կրակի մէջտեղ իյնալով Գէորգն ու իր ընկերները բոլորն ալ զնդակահար կ'ըլլան : 29 հոդիէն միայն երկու վիրաւորներ կ'աղատին : Սակայն, ինչպէս ոմանք կը պնդեն, ֆէտայիներու այս խումբը ոչնչացաւ իրեն հետ ոչնչացնելով 300 թշնամիներ : Եթէ այս թիւը չափազանցուած ալ ըլլայ, ամէն պարագայի տակ կատարեալ վստահութեամբ կարելի է ըսել թէ թշնամիի կորուստը 90-էն աւելի էր, որովհետեւ այդպէս կը վկայեն թուրք պաշտօնեաները, որոնք մասնակցած են այդ կորուստուն : Իսկ ոռւսներու վկայութեամբ թուրքերու կորուստը 250-ի մօտ էր :

Ահա այդ խումբը իր ամբողջ կազմով կ'ոչնչանայ, իր հետ տանելով թանկագին ոյժեր, եւ այդ բոլորը Մերգէյի աչքին առջեւ : Մերոնք թշնամիէն իրենց թիւէն աւելի սպաննած էին՝ զօրքեր եւ քրդեր, բայց ի՞նչ օգուտ, քանի որ մեր կորուստը աւելի զգալի էր, քանի որ խումբը չէր հասած իր նսլատակին : Եւ որ գլխաւորն է, կորցրած էինք ապադայ խոստացող մի քանի կարեւոր ընկերներ :

Յետոյ կ'երթայ թումանը :

Թումանի խումբը .— Թուման (Թորգոմ), երբ կը վերադառնայ Ընդհանուր գողովէն, Որսորդ Գէորգի հետ կը կազ-

մէ 61 հոգինոց «Որսկան» խումբը։ Այս անդամ, սակայն, թուման պիտի չկրնար կրկնել իր «Մրրիկ» ձիաւոր խմբին յաջող փորձը։

Սասունն արդէն ինկած էր։ Թուման չէր ուղեր ետ մնալ իր ընկերներէն եւ կը մտածէր որ եթէ յարձակի թրքական սահմաններու վրայ, թերեւս թրքական զօրքերու մէկ մասը քաշէ դէպի սահմանը, եւ այսպիսով թեթեւցնէ Սասունի վիճակը։

Խումբին մէջ կը մտնեն բաւականին մեծ թիւով մտաւորականներ՝ ուսանող, բժիշկ, քահանայ։ Կային նաեւ հարուստ ընտանիքներու զաւակներ, ինչպէս, օրինակ, Լեւոն Քալանթարեանը, որ Պաքուի նաւթահորերը թողած էր Հայաստանի համար կոռւելու։ Խումբին մէջն էր Վաղօն, կառավարական մեծ պահեստը դատարկողը։ Հոն էին նաեւ Անուշաւանը եւ անոր պէս բազմաթիւ անձնուրացներ։

Ինչպէս ընդունուած սովորութիւն էր, խումբի դրօշակը կ'օծուի դիշերը, եկեղեցիի մոմերու աղօտ լոյսին տակ, բոլորը կ'երդնուն եւ կը հաղորդուին։ Միւս դիշերը ճամբայ կ'ելլեն Օլթիի շրջանէն։ Թիւ 68 սիւնէն մէկուկէս վերստ հեռու, անոնք սահմանը կ'անցնին աննկատ, աղբիւրի մը վերեւ լեռ կը բարձրանան եւ դիրքեր կը բռնեն։ Զորս ոուս զինուորներ կուղան այդ աղբիւրը ջուր խմելու, եւ հոն կը տեսնեն երկու շալակաւորներ՝ քնացած։ Կը զողնան մէկուն շալակը եւ կը տանին պահակատուն։ Երբ շալակաւորները կ'արթննան ու կը տեսնեն որ թալանուած են, անմիջապէս կը բարձրանան լեռը՝ տեղեկութիւն տալու թումանին։ Թաղնուած ոուս զինուորները կը հետեւին միամիտ շալակաւորներուն եւ կը հասկնան Փէտայիներու տեղը։ 150-ի շափ սահմանապահ զօրքեր կը շրջապատեն անոնց դիրքերը, միաժամանակ լուր տալով տաճիկ ուժերուն։ Օլթիի կողմն ալ, ոուս սահմանապահ հրամանատար Բիկովը կը հասնի օգնական ուժերով։

Առաջին յարձակումը կը դործեն ոուսները, եւ կը ստիպէն Փէտայիները քաշուիլ դէպի տաճկական սահմանը։

Որպէսզի թիւրիմացութիւն չծագի, թումանը կը հրահանդէ որեւէ զնդակ չարձակել ոռւսներու վրայ, այլ կռուիլ միմիայն տաճիկներուն դէմ: Միաժամանակ, պատգամաւոր մը կ'ուղարկէ ոռւս հրամանատարին մօտ, բացատրելու համար իրենց նպատակը եւ հասկցնելու թէ իրենց դործը միայն թուրքերուն հետ է: Ռուսերը վար կը զնեն պատգամաւորը (Անուշաւան): Անուշաւանի ետեւէն կ'երթայ լեւոն Քալանթարեանը, բայց ան ալ բանտ կ'առաջնորդուի:

Բիկովի հրամանով, ոռւս զօրքերը երեք կողմէ կը պաշարեն մեր տղաքը, իսկ չորրորդ կողմէն տաճիկ զօրքերն են: Խաչաձեւ կրակի տակ բռնուած, խումբը չի դիտեր թէ որու վրայ կրակէ: Ռուսները, որեւէ վնաս չկրելով, աւելի կ'ոգեւորուին եւ կատաղի կրակ կը բանան: Միայն թուրքերն են որ կը տուժեն, 10-ի չափ ասկեարներ կորսնցնելով:

Կոիւը կը տեւէ մինչեւ ժամը չորսը: Այլեւս Փէտայիները անիմաստ կը սեպեն դիմադրութիւնը եւ կ'որոշեն անձնատուր ըլլալ ոռւսներուն: Խումբի քահանան, խաչը ձեռքին, ընդառաջ կ'երթայ, բայց կը զնդակահարուի: Կը սպաննուի նաեւ թումանը, 10 ընկերներու հետ: Որսորդ Գէորգը կը վիրաւորուի եւ իր վերջին շունչը կ'աւանդէ ոռւս զինուորի մը սուխի հարուածին տակ: Այսպէս ամբողջ խումբը կը փճանայ կամ ցիրուցան կ'ըլլայ: Ֆէտայիներէն կը սպաննուին 27 հոգի, 6 հոգի կը վիրաւորուին եւ 14 հոգի դերի կ'իյնան. մնացածները կը փախչին անտառներու միջով:

Բիկովը հաւաքելով նրանց դիակները, իր զինուորներով կը նկարուի, իբրեւ ոլարծանք ու կ'արժանանայ թէ՛ ոռւս եւ թէ տաճիկ կառավարութեանց շնորհակալութիւններուն:

Այս դէպքը նշանակալից էր անով, որ ոռւս եւ թուրք զօրքերը միասին կռուեցան հայ Փէտայիներուն դէմ, ցոյց տալով թէ երկու կառավարութիւններն ալ թշնամաբար կը վերաբերուէին հայ աղատավրական շարժման: Լոպանովի քաղաքականութեան արտայայտութիւնն էր այդ, որ յետոյ պիտի շարունակուէր Լենիններու եւ Լեգրաններու օրով:

Սերդէյ յուսալքուած կը պատմէր մանրամասնութիւնները մահուան այն ընկերներուն, զորս զուրգուրանքով ճամբած էր Երկիր եւ որոնք բոլորը համարեա սպաննուած էին, եւ ինքը միայն դժբախտութիւնն ունէր ասլրելու անոնցմէ յետոյ:

— Անոնց մահը ինծի հանդիստ չի տար, կ'ըսէր ան, եւ ես կ'ուղեմ Երթալ Երկիր ու իմ դիակս աւելացնել անոնց դիակներու վրայ: Այդքան զոհերէն յետոյ, ասլրելը ամօթ է մեզի համար:

Եւ երբ յայտնեցի անոր իմ յուսալքումը, որ հակառակ եկրակացութեան էր բերած զիս, ան չառարկեց եւ չըսաւ, որ ես սխալ եմ:

— Բըէ՛ այնպէս, ինչպէս կը դատես, իսկ ես վճռած եմ, ինչ գնով ալ լինի, գնալ իշխանի ճամբով Վասպուրական եւ այն ճանապարհը, որմէ դու ետ ես դարձեր, ես պիտի շարունակեմ: Դու արդէն մկրտուեցար կռուի մէջ, ես ալ նոյնը պիտի փորձեմ Երկրի մէջ:

Մենք նոյն վիշտն ունէինք, բայց այդ վիշտը բաժանած էր մեզ եւ մեր ճանապարհները: Զիս դէպի յուսալքում տարած էր, իսկ Սերդէյին մղած էր ծայրաստիճան յամառութեան: Ես տուի Սերդէյին մանրամասնութիւնները ճանապարհներու մասին եւ ըսի որ ամենայարմարն է եւ ամենադիւրինը Երկիր անցնիլ թաղէոս Առաքեալով, ուրտեղէն ես կարող էի անցնիլ, եթէ ցանկանայի:

* * *

Սերդէյ Ալեքսանդրապոլէն դնաց Թիֆլիս, յանձնարարութիւններ ստանալու Երկրի համար եւ այնտեղէն ուղիղ մեկնեց դէպի Վասպուրական: Իսկ ես եղբօրս՝ Երուանդի հետ միասին գացի կարս: Ճանապարհին ան ինծի յայտնեց, որ նա կարսի կ. կոմիտէին անդամ է ընտրուած:

Կարսի հին կազմը փոփոխութեան էր ենթարկուած եւ այժմս կ. կոմիտէի մէջն էին՝ Նորհատեանը, Սեւ-կարօն, Ղաղանձեան կարօն եւ, կարծեմ, նաեւ Բզնունին:

Մերինները, ինչպէս ըսի, կը կարծէին թէ ես սպաննուած եմ եւ նոյն իսկ հոգեհանդիստ կատարած էին: Դժբախտ մայրս արդէն հաշտուեր էր իմ մահուան մտքի հետ, մանաւանդ որ

հարիւրաւոր մարդիկ, քանի մը ամսուան մէջ, զոհուած էին հայրենիքի զոհարանին առջեւ։ Իսկ այդ կինը տարօրինակ հայրենասիրութիւն ունէր եւ մոլեռանդ էր իր հաւատին մէջ։ Ծանօթ լինելով անձամբ բոլոր սպաննուածներուն, իմ մահը նրանց կողքին թեթեւ կը թուար անոր եւ ան մասամբ մխիթարուած էր, որ ես սպաննուած եմ հայրենիքի համար։ Եղբայրս կը զգուշացնէ մօրս, ըսելով որ ես մեռած չեմ, այլ ծանր վիրաւոր եւ տուն պիտի հասնիմ ողջ։ Այդ նախապատրաստութիւնը նրան չի վնասեր։ Մի երկու ժամ զայն յուզմունքներու ենթարկելէ յետոյ, կ'ըսեն, որ իմ վէրքը շատ ծանր չէ եւ ես առողջ եմ ու վաղը տունը կը լինիմ։ Վաղը կը դառնայ այնուհետեւ երկու ժամ, որմէ յետոյ զիս կը ներկայացնեն անոր։

Երբ ան տեսաւ զիս, քարացաւ. անշարժ կեցած իր տեղը չէր կրնար ոչ խօսիլ, ոչ ուրախանալ եւ ոչ ալ լաց լինել։ Եւ երկար ըոպէներ անցան քաղցր լուսաւոր մէջ։ Վերջապէս ան ըսաւ.

— Տղաս, քու բոլոր ընկերները դացին եւ սպաննուեցան, Աստուած հոգիները թող լուսաւորէ, բայց երբ մէկը ճամբայ մը կը բռնէ, պիտի շարունակէ։ Ես չեմ անիծեր զանոնք որոնք ողջ մնացեր են, բայց ով որ մեռածի ճամբան չի շարունակեր՝ ան անարժան է մեռածներուն։ Գիտես, օղուլ, Ռուս-Գէորգն ալ սպաննուեցաւ, չորերն ալ մօտս են, մօրը պիտի զըկեմ, թող մխիթարուի...

Ու սկսաւ լաց լինել։

Ես կը պատմեմ մեր ընտանիքի մէջ պատահած այս դէմլքը, որովհետեւ մօրս այդ օրուայ խօսքերը դարձան իմ կեանքի միակ պատուիրանը։ Ես սկսայ ամչնալ իմ մտքերէն։ Մայրս չդիտէր որ ես յուսալքուած էի։ Ես այդ վայրկեանէն բոլորովին փոխուեցայ եւ համոզուեցայ որ Սերգէյը աւելի ճիշտ ճամբու վրայ էր կանդնած։

Քանի մը օր միայն անցած էր, ինչ տուն էի դարձած, երբ նկատեցի, որ զիս կը հետապնդեն, որպէսզի ձերբակալեն։ Թէեւ դործերը առաջուայ նման կը քալէին, բայց առաջուան նման ազատ համարձակ չէինք կարող ման դալ։ Անցեր էին այն օրերը, երբ Սերգէյը նահանգապետէն ա'լ աւելի ուժեղ էր եւ ոչ ոք կը համարձակէր ձեռք տալ յեղափոխականի մը։

Խուսափելու համար ձերբակալումէն, ես ստիպուեցայ նորէն փախչիլ մեր տունէն։ Ապաստանեցայ նախ Քոօի-Մահլէն, ու յետոյ՝ Բերդի-թաղ տունի մը մէջ, ուր Սեւ-Քարեցի Սաքօն էր թաղնուած։

Քիչ կային իմ նախկին ընկերներէն կարսի նահանգը։ Մեծ մասը իմ ծանօթներէն սպաննուած էին կամ ձերբակալուած ու փախած։ Դուրսեցիներ քիչ կ'երեւային քաղաքի մէջ։ Մնացեր էր Զիլինկարեան Յակոբը, բայց ան ալ հեռացաւ, որովհետեւ զայն եւս կ'ուղէին բռնել։ Նոր ոյժերն էին զործի վրայ։ Բոլորն ալ կ'աշխատէին ծածուկ, միայն Պլո թաղաւորն էր որ առաջուայ նման շամաթայով ու զալմաղալով իր խանութներուն մէջ շունիկ կը կարէր եւ աղատ համարձակ կը խօսէր։ Նրան կարծես թէ կը ներէին աղատ խօսիլ եւ երբեմն ալ զործել։ առանձին կարեւորութիւն չէին տար եւ ձերբակալել չէին ուղեր։

Թէեւ արտաքուստ այս տարբեր ձեւին տակ, բայց ներքուստ դործը կը շարունակուէր նոյն թափով։ Կ. Կոմիտէն կը ծրագրէր թումանի եւ իր խմբի վրէժը առնել թէ ոռւսներէն եւ թէ տաճիկներէն։ Այդ նպատակով եկած էր եւ Սեւ-Քարեցի Սաքօն։ Կ'որոշուի կաղմել խումբ մը, բաղկացած եօթ հոգիէ, որոնք միայն տասնոց ատրճանակներով եւ ոռւմբերով զինուած, պիտի զնային եւ ծածուկէն մօտենային տաճկական զօրանոցներուն եւ մութ դիշերով պատուհաններէն ներս պիտի նետէին ոռւմբերը։ Այս ծրագիրը կ'առաջարկուի նախ Տուրբախին, բայց յետոյ զայն յանձն կ'առնէ իրագործել Ամերիկայէն եկած Յարութիւնը, որ դժոխային մեքենաներ եւ ոռւմբեր պատրաստելու եւ դործածելու մասնաղէտ էր։

Անոնք կ'երթան ստհմանաղլուխ, կ'անցնին ստհմանը, կը յարձակին զօրանոցներու վրայ ոռւմբերով ու վնասներ կը պատճառեն, բայց ոչ ակնկալուածին չափ։ Որոշուած ծրագիրը՝ հիմնայատակ ընել եւ բոլորովին ոչնչացնել զօրանոցները՝ լիովին չիրագործուիր։ Բայց այդ ալ պատիժ մըն էր, եւ վրէժը մասամբ առնուած էր տաճիկներէն։

Մինչ այդ գործողութիւնը կը կատարուէր, կը մտածուէր նաեւ Բիկովի մասին։

Մի օր եկաւ ինձ մօտ երիտասարդ մը, իւղոտած եւ ներկո-

ՍԵՒ-ՔԱՐԵՑԻ ԱԱ.ՔՕ

տած շորեր հագած, ինքն ամբողջովին ներկերու մէջ: Հազիւ
ճանչցայ որ այդ «ներկարարը» Համօն է (Զանփոլատեան):
Մենք համբուրուեցանք եւ շատ ուրախացանք որ նորէն միմեանց
հետ տեսնուեցանք: Բայց Սաքօն մեղ հանդիստ չձգեց: Քաշելով
Համօն անկիւնը, սկսաւ ինչ որ բան փսփսալ անոր հետ, որմէ
յետոյ այդ ներկոտած երիտասարդը, մի «ցը» կանչելով դուրս
ելաւ: Ես նախ կարծեցի թէ երեւի դուրս գնաց կարճ ժամանա-
կով եւ շուտով պիտի կրկին վերադառնայ: Յետոյ հասկցանք,
որ նա կ'երթար դէսլի մահ: Ինչպէս որ ես զայն խարած էի,
սպասեցնելով Երեւանի կայարանը, այնպէս ալ ան զիս սպասեց-
րեց Սաքօի կողքին: Սաքօն ինծի բան մը չըսաւ: Միայն հինգ
օր ետքը նա յայտնեց որ մենք պիտի հեռանանք կարսէն միառ-
ժամանակ: Եւ հաղորդեց նաեւ ուրախալի լուրը, որ Համօն
սպաննած էր Բիկովը ու առած մեր ընկերներուն վրէժը:

Այստեղ մի քանի խօսք Համօի եւ այդ տեսօրի մասին:
Համօն ամենէն փոքրն էր եւ, ինչպէս ըսի, ան կ'արհա-
մարհուէր որպէս Փրանտ (պճնամոլ): Ան չյաջողեցաւ Երե-
ւան մտնել խմբի մէջ եւ զնալ նահատակուելու: Զայն չէր ըն-
դունած նմանապէս ոչ Վաղարշակը եւ ոչ ալ թումանը: Նա
լաց էր եղած թումանի մօտ ու դանդատած թէ ինչու զին-
քը չառին խմբի մէջ, ըսած էր որ ինքը նոյնպէս քաջ է եւ
պատրաստ է մեռնելու: Բայց ինչպէս թումանը, նոյնպէս
Որսորդ-Գէորդը այդ երիտասարդը վիրաւորած էին:
«Սպասիր, մի քիչ մեծացիր, եւ երբ լաց լինելը թողնես,
այն ժամանակ կը լինես ոչ թէ զինուոր այլ խմբապետ»:
Ան այդ ատենը կարծես թէ մարդարէացած, յայտարարած
էր որ յեղափոխականներու վրէժը առնողը Համօն պիտի լի-
նի: Եւ երբ թումանի սպաննուիլը կը լսէ, թիֆլիսէն կը
վազէ կարս Սաքօի մօտ եւ անոր կը սլատմէ իր ցաւը, Յա-
կորի հակառակութիւնը իր «նահատակութեան», կը խնդրէ
իրեն ճամբել գործի մը եւ կ'առաջարկէ Բիկովի սպանու-
թիւնը կատարել: Սաքօն, առանց կ. կոմիտէին յայտնե-
լու, կը համաձայնի, կ'աջակցի, կը զինէ զայն: Եւ Համօն՝
երեսը մը ուտած՝ մաղերը գղղղած, ոտքերին եամանի հա-
գած, պատուուած հագուստներով, ծխնելոյզ մաքրողի կեր-

պարանքով մեն-մինակ կը հասնի Օլթի : Հասնելով Օլթի ,
ան հետամուտ կը լինի եւ կը հասկնայ որ Բիկովը շատ
զգոյշ կը պահէ ինքզինքը : Երեւի տաճկական զօրանոցնե-
րու դէմ կատարուած յարձակումէն յետոյ կասկածած էր
որ ինքն ալ կընայ ենթարկուիլ տեորի : Այդ պատճառով
ալ հսկողութիւնը կ'ուժեղացնէ զօրանոցի վրայ եւ ինքն ալ
միայն զինուորական ակումբը կը յաճախէ , որ քանի մը քայլ
հեռաւորութեան վրայ կը դանուէր զօրանոցէն : Համօն
կ'ուսումնասիրէ Բիկովի երթեւեկը եւ անդամ մըն ալ երբ
ան դուրս կուղայ զօրանոցէն ակումբ երթալու համար ,
որսորդական հրացանով կը խփէ դայն եւ դետին կը տապա-
լէ : Ատով ալ չգոհանալով՝ կը մօտենայ անոր եւ ատրճա-
նակի քանի մը դնդակով կը դոցէ անոր հաշիւը :

Այնուհետեւ կը փախչի եւ կը մտնէ մի տուն ու կը
թագնուի ծխնելոյզին մէջ : Երբ մութը կը կոխէ , դուրս
կուղայ իր թագստոցէն եւ երեք օր անտառներու ու լեռնե-
րու մէջ թափառելէն վերջը , կը հասնի կարս ու անձամբ կը
դեկուցէ Սաքոյին , որ լուծած է թումանի վրէժը : Սաքոյէն
հրահանդ ստանալով , կարսէն կ'անցնի թիֆլիս : Ատկէ դժուն
մնացին թէ՛ Յակոբը , թէ՛ Կ . Կոմիտէն , որովհետեւ թէեւ
եղածը պէտք էր , բայց անկանոն լինելուն համար դատա-
պարտելի էր :

Համօն ատկէ ետքը այլեւս մատ մը տղայ չէր եւ ոչ
ալ ապադան «բայլըսըդ» : Անոր կը վստահուի Անդրկով-
կասի պատասխանատու ահարեկումներու իրագործումը .
շարք մը մարդիկ կ'իյնան անոր դնդակներէն , եւ ան կը
դառնայ վագը մը : Եւ , ինչպէս որ կուժը կը կոտրուի ջրի
ճամբուն , այդպէս ալ փշրուեցաւ Համոյի կուժը ջուրի
ճամբուն վրայ : Յակոբն ու Համօն , արդէն հաւասար ըն-
կերներ դարձած , երկուսն ալ նոյն թուականին վաստակե-
ցին նահատակութեան պսակը :

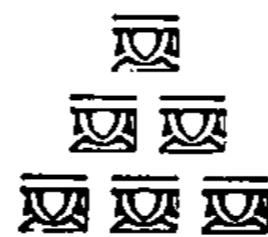

Կամաց կամաց կարսի թէ նահանդապետը եւ թէ կառավա-
րիչը կը զգուշանան եւ կը մեղմեն իրենց սանձարձակութիւննե-

բը : Կարսը նորէն կը վերագտնէ իր նախկին համարձակ վիճակը, ինչ էր Սերգէյի ժամանակ : Շուտով Բիկովի ձեռքով ձերբակալուած դինուորներն ալ մէկիկ մէկիկ կ'աղատուին :

Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր նոյն դործունէութիւնը զոր ներկայացուցինք սկիզբները : Այժմս, թումանի խմբի սպանութենէն յետոյ եւ մանաւանդ որ Կովկասեան Նախադիծը հաւանութիւն էր ստացեր 1904-ի Հնդկ . Ժողովի կողմէ, ան աւելի ծաւալած էր իր դործունէութիւնը եւ աւելի խորն էր դարձած այն դաղափարը, թէ ոռւսն ու տաճիկը խլած են մեր Երկիրը և բռնադրաւած մեր աղատութիւնը : 1904-ին աւելի ցայտուն կը դառնայ Կովկասի մէջ դործելու անհրաժեշտութիւնը, առանց մոռնալու, անշուշտ, Երկրին չահերը : Նոր Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր իր դործունէութիւնը, հետեւելով նախկինի դործելակերպին, միայն այն բացառութեամբ, որ այժմս պակաս հանդուրժող էին դարձած Հնչակեան ցանուցրիւ դինուորներու եւ այդ կուսակցութեան համակիրներու հանդէպ : Ասոնք թէ եւ առանձին ոյժ մը չին ներկայացներ, բայց ձգտում կար, բոլորովին հաշուեյարդարի ենթարկել այդ կուսակցութիւնը կարսի նահանդին մէջ : Ասոր իբրեւ հետեւանք որոշ ծայրայեղութիւններ դործուեցան եւ պայքարը Հնչակեաններու դէմ տեղի տուաւ նոյն իսկ սպանութիւններու :

Համոյի ետեւէն Սաքօն ալ զնաց Կարսէն, իսկ Սաքոյէն յետոյ քանի մը օր անց ես ալ մեկնեցայ Կարսէն Թիֆլիս :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՊԱԹՈՒՄ .

ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆՍ ՊԱԹՈՒՄ , 1902 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ -
ԱԼԵԾԱՆ.

ԱԿՆԱՐԿ ՊԱԹՈՒՄԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ , ՏԻՐՈՂ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ .

ՊԱԹՈՒՄ 1904-ԻՆ . ՏԵՌՈՐԻ ՄԸ ԻՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ .

ԶՄՏԱԾՈՒԱԾ ՆԱԽԱՋԵՌՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԵՒ ԱՆՑԱՐՄԱՐ
ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆԾԻ ՀԱՄԱՐ .

ԹԻՖԼԻՍ ՀԱՍՆԵԼՈՎ ՆԵՐԿԱՅԱԳՐԻ ԲԻւրոյին , որ սրոշեց զիս
ուղարկել Պաթում , իրբեւ դործիչ :

ԵՐԿՐՈՐԴ անգամն էր որ ես կ'երթայի այդ քաղաքը գործե-
լու : Առաջին անգամ ես հսն զացի 1902 թուի վերջերը , երբ
մէկ ոտքս Դաշնակցութեան մէջ էր , իսկ միւսը՝ կը խարխափէր
անորոշութեան մէջ(*) :

Կը յիշեմ , այդ թուականներուն (1902) օր մը ներկայացայ
ԹԻՖԼԻՍ Համոյին (Օհանջանեան) , որ Դաշնակցութեան մէջ
կեղրոնական անձ մըն էր , ամենէն երիտասարդն ու ամենէն

(*) Հետագայ էջերը , որ կը նկարագրեն Ռուբէնի առաջին
նամբորդութիւնը Պաթում (1902 թուին) , գրուած են 1948-ին ,
Հայրենիքի համար , բայց չեն նամբուած : Գլուխ ԺԲ-ի երկրորդ
մասը (1904) առնուած է նօքերէն (Ա. Խ.)

սիրուածը: Ան կը ճանչնար զիս մանկութենէ, երբ կուգար մեր տունը՝ մեծ եղբայրներուս հետ խաղալու համար: Համօն երբ զիս տեսաւ շատ ուրախացաւ: Առաջարկեց երթալ Պաթում: «Քեզի պէս երիտասարդներու համար, ըստ ան, սթած ընելու յարմար վայրը Պաթումն է, ուր յեղափոխական խմորումները սաստիկ են: Յեղափոխական երկու հնոցներ կան, մէկը Սասունն է՝ Թուրքիոյ մէջ, իսկ միւսը՝ Պաթումն ու Գուրիան՝ Անդրկովկասի գուցէ եւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ: Մենք ուժեղ Մարմին ունինք Պաթում, բայց ան խորը չի գիտակցիր իր վայրի կարեւորութեան. թարմ ոյժեր անհրաժեշտ են հոն: Անցեալները ուղարկեցի Ալեօշան, դուն ալ դնա Մարմնի տրամադրութեան տակ եւ գործէ անոր ցուցմունքներուն համաձայն»:

Թէեւ 21 տարիքը լմնցուցած եւ արդէն բաղմաթիւ փորձերէ անցած էի, բայց այս փորձութեան մէջ բնաւ չէի ընկած: Պիտի դնայի ու գործէի յանուն մի կուսակցութեան, որ թէեւ ամենէն դրաւիչն էր պատանեկան իմ խարիսխումներու մէջ, բայց որու էութիւնը ինծի անծանօթ էր: Հասուն էի, բայց կը գիտակցէի որ տրուած յանձնարարութեան ես պատրաստ չէի: Այսուհանդերձ ընդունեցի Համոյի առաջարկը:

Պաթում հասնելով, տեղաւորուեցայ այն պանդոկը, ուր կ'իջեւանէին ինձ նման մարդիկ: Դիւրութեամբ ծանօթացայ Ալեօշային, որ ինձմէ աւելի պատրաստուած եւ ինձմէ աւելի փորձառու էր գործերու մէջ: Ան ոռւսական համալսարանէն էր եւ ինծի տարեկից: Երբեմն ուսանողական դլխարկ կը կրէր, երբ բանուորական թաղերը կ'երթար, երբեմն ալ լայնանիստ դլխարկ, պոէռներու նման: Ակնոցները անբաժան էին քթէն, անոր երեսին մէկ մասը կը կաղմէին, իսկ ձեռին ունէր մի հաստ զաւաղան: Միամիտ մանկական երազուն դիմագծէն բարութիւնը եւ զոհաբերութիւնը կը թափէին: Ան միշտ ժպտուն էր, բարկութեան ու ցասումի ժամանակ իսկ կը ժպտէր: Հաճելի էր այս ընկերը: Առաջին իսկ վայրկեանին ես բացուեցայ անոր իբրեւ վաղեմի ու մտերիմ բարեկամի մը:

— Ալեօշա, դու ինձմէ տեղեկութիւններ կ'ուզես մեր ընկերներու մասին, բայց ես քեզի պիտի ըսեմ որ ոչ ոք կը ճանչնամ, որովհետեւ նորեկ մըն եմ կուսակցական ընտանիքին մէջը:

Բանականութեամբ եւ տեսականօրէն ես ինկայ Դաշնակցութեան մէջը։ Համոյէն ուզեցի շարքերը մտնելու ճամբան հասկնալ, ան մէկէն ու մէկ ըսաւ. — «Գնա՛ ընկիր հնոցը, հոն Ալեօշան կայ, ան քեզ ընկեր կը լինի»։ Այժմս հոս եկած եմ իբրեւ գործիչ, բայց գաղափար չունիմ ո՛չ կուսակցութեան կանոնադրի եւ ոչ ալ ծրադրի մասին։ Թէ ի՞նչ կրնամ ընել՝ ես ալ չգիտեմ. թէ ի՞նչ է Պաթումը՝ ես խարար (տեղեկութիւն) չունիմ։ Դուն առաջին մարդն ես որ կը տեսնեմ։ Լսէ ինձի, ի՞նչ պիտի ընել որ ես սեւ երես չդարձնեմ Համոյին եւ քեզ։

Ալեօշան բարութեամբ կը ժպտէր։ Ան երջանիկ մարդու տեսք առած էր եւ կարծես անոր վրայ մեծապէս աղղած էր Համոյի համարումը իր վրայ։

— Մի՛ յուսահատիր, Համօն լաւ ըրած է որ քեզ այս «հնոցը» ուղարկած է։ Զիս ալ այդպէս ճամբեց, այն տարբերութեամբ, սակայն, որ այստեղ չկար մի երկրորդ Ալեօշա, որուն ես կարողանայի քեզ նման անվերապահ խոստովանութիւններ ընել։ Քեզ բան մը պիտի ըսեմ եւ նկատի առ. — անկեղծութիւնը, ինքնադիպութիւնը հայերու մէջ թուլութեան եւ ոչնչութեան հոմանիշ են, իսկ ոռւսներու մէջ՝ ընդհակառակը, ուժովութեան եւ յառաջդիմութեան նշաններ են։ Ես կարօտ ունիմ ոռւս ընկերներուս։ Այդ անկեղծութիւնը այլեւս չընես ուրիշն, վարկդ կը կորսնցնես։

Ալեօշան դժուարաւ հայերէն կը խօսէր, մէջընդմէջ ոռւսերէն կը խառնէր։ Այս ինտելիկէնտը փաստօրէն ոռւսացած էր հողիով, թէեւ իր մէջ դտարիւն հայը կը խօսէր։ Ան շարունակեց։

— Թէ որ այդպէս է, ես քեզ բացատրեմ։ Պաթումը 40,000-էն անց նոր քաղաք մըն է, ուր կը փչեն մէկ կողմէ Եւրոպայի, միւս կողմէ Անդրկովկասի ու Ասիոյ, եւ երրորդ կողմէ Ռուսիոյ քամիները։ Երեք մտայնութեան կեղրոն է։ Ան Անդրկովկասի միակ արտածման ու ներածման բերանն է։ Հոս կը զարդանայ նորաստեղծ ճարտարարուեստը։ Առանց Պաթումի Բագուն անարժէք հարստութիւն մըն է։ Ուրեմն վայրի մասին գաղափար տուի։ Գանք հիմա բնակչութեան։

«Քաղաքի կէսէն աւելին հայեր են. անոնցմէ յետոյ կուղան

վրացական ցեղերը՝ Գուրիացիք, Մինգրելներ, Աջարացիք եւ
միւսները, յետոյ՝ Յոյները եւ ամենէն վերջը Ռուսները:
Ուրեմն ձեւով ռուսական, խօսքով վրացական եւ ըստ էութեան
հայկական քաղաք մըն է: Մի «ազաբ սանդալ», ուր տիրապե-
տողը հայն է:

«Ռուսները ամենէն քիչն են քանակով, բայց վարչական
զեկը անոնց ձեռքն է: Ռստիկան, սպայ, կառավարիչ անոնք են
եւ անոնք կը զրաւեն նաև զրեթէ բոլոր պետական պաշտօն-
ները: Փոքր մաս մըն ալ ռուսներէ աղատ ասպարէզի վրայ են
կամ որակեալ բանուորներ են: Ասոնք բոլորն ալ համարեա
«չեռնուոտէնցիներ» են (սեւ հարիւրակայիններ, աղղայնամոլ
ռուսներ): Քանի մը ռւսանող եւ բանուորներ կան այդ շարքե-
րէն դուրս, որոնք ոսկի են: Ասոնք կ'ատեն կառավարութիւնը:

«Յոյները ընդհանրապէս տոեւտրականներ են: Աղղային
տեսակէտէ, ինքզինքնին հիւր կը համարեն Պաթումի մէջ եւ կը
զդան իրբեւ մէկ մասը մեծ Յունաստանին: Ընկերային տեսա-
կէտէ՝ հակառակ են յեղափոխութեան եւ դաւանանքով ալ կա-
պուած են Ռուսիոյ, որով զանոնք դասելու է սեւ հարիւրակա-
յիններու շարքը: Անոնք հակայիղափոխականներ են եւ յենա-
րան կը հանդիսանան ոստիկանութեան:

«Քանք այժմ Վրացիներուն: Ասոնք բաժնուած են զանա-
ղան ցեղերու, որոնք այնքան հեռու են իրարմէ, որ կարելի է
տարբեր ազգեր համարել: Բայց այժմս, այդ տարբեր ազգերը
միաձուլուելու եւ մի աղդ կազմելու ճամբու վրայ են, չնորհիւ
վրացական կուսակցութեանց եւ մասնաւորապէս Սոցիալ-Դէ-
մոկրատներու: Աջարացիները, որ կը չըջապատեն Պաթումը,
որ իրականին մէջ աջարական քաղաք համարուելու է, կրօնքով
իսլամ են եւ ատոր համար ալ անոնք կապուած են Թուրքիոյ: Անոնք դէմ են ռուսներուն, դէմ են նաև հայերուն, որովհետեւ
մենք Թուրքին դէմ ենք, բայց դէմ չեն վրացիներուն ու քրիս-
տոնեաններուն, եւ ատիկա չնորհիւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակ-
ցութեան գործելակերպին ու աշխատանքներուն:

«Գուրիացիներ Պաթում շատ կան եւ անոնց երկիրն ալ մօ-
տիկ է այս քաղաքին: Ասոնք վրացական ցեղերու եւ ընկերա-
յին պայքարներու առանցքն են դարձած: «Մէկ աղդ (վրացա-

կան) մէկ կուլտուրա» նշանաբանն ունին։ Ուսում, տնտեսական ազատութիւն, վարչական ինքնավարութիւն, բռնակալութեան վերացում եւ այս տեսակի այլ պահանջներ կը դնեն եւ իրենց երկիրը պատած են սպառողական եւ մասամբ արտադրական կօպերատիւներով (համագործակցականներով)։ Այս տարրը, որ շարունակ կը հոլովէ Մարքս եւ Էնդէլս, չի ծառայեր Մարքսին, այլ Մարքսը կը ծառայեցնէ իր նալտատակներուն։

«Մինզրէները եւ իմերէթները, որոնք դեռևս շատ կապուած են իրենց աղնուականութեան հետ, կ'արթննան, Գուրիացիներու օրինակը տեսնելով։ Անոնց մէջ կազմուած աղդային հոսանքները ստորին խաւերու սրտէն չեն խօսիր եւ կը սահմանափակուին միայն աղնուականութեան շրջադռով՝ ցածէն եղած ճնշումի հետեւանքով։ Ֆէդէռալիստ հոսանք մըն ալ կայ, որ կը ջանայ համախմբել վրացական ցեղերը մի յարկի տակ, բայց ան զուրկ է տնտեսական եւ ընկերային հիմքերէ եւ այդ՝ անոր թուլութեան պատճառը կը դառնայ։ Ֆէդէռալիստ հոսանքը խոնարհ խաւերու համար միայն հրապուրիչ է՝ իր աղդային ձգտումներուն պատճառով, սակայն, բաւական չէ զանդուածները իրեն կապելու համար։ Այս վիճակի մէջ, քանի որ ան Սոցիալ-Դէմոկրատներու ներքին ձգտումներուն կը ծառայէ, հարթելով ցեղերու հակամարտութիւնը, ասոնք չեն խանդարեր ֆէդէռալիստներու աշխատանքը, բայց միեւնոյն ատեն ընկերային եւ տնտեսական աղդակները շեշտելով՝ կը դարձնեն այդ հոսանքը իրենց մէկ ճիւղը։

«Հիացած եմ Գուրիական խմբակին վրայ։ Ժորդանիա եւ իր ընկերները դտած են ճամբան միջաղդային ընկերվարութեան պիտակին տակ ընելու նոյն այն գործը զոր կ'ընէ Դաշնակցութիւնը, այն տարբերութեամբ սակայն, որ անոնք արտաքնալէս ընկերվարական են, իսկ ըստ էութեան աղդայնական, իսկ մենք արտաքնալէս աղդայնական ենք, բայց ներքուստ՝ ընկերվարական»։

Ալեօշան, սուրճի դաւաթը վերջացնելէ յետոյ, շարունակեց։

— Այժմս գանք մեր ժողովուրդին։ Մինչ այժմս անոր շըրջապատի մասին դաղափար տուի։

«Հայութիւնը Պաթումի մէջ այնքան հին է, որքան հին է

ինքը՝ Պաթումը։ Ան կը ծորայ Պաթումի վրայ ծորոխ գետին
հետ՝ Արտուրին, Արտանուշ, Խօփայ, Բորչխայ եւայլն։ Ատոր
վրայ աւելցած են Անդրկովկասէն, մասնաւորապէս Ախալքալա-
կէն եւ Ախալցխայէն եկածները։ Պիտի հաշուել նաեւ Լազիս-
տանէն եւ Տրապիզոնի շրջաններէն փախած հայերը, ինչպէս
նաեւ Տաճկահայաստանի միւս մասերէն, գլխաւորապէս Ախլա-
թէն եւ Բաբերդէն եկած փախստականները եւ կը ստանանք Պա-
թումի եւ շրջակայքի հայութեան խառնարանը։

«Հայութիւնը մի կրօնի չէ. ան թուրք, ֆոանկ եւ հայ է,
այլ խօսքով՝ իսլամ, կաթոլիկ եւ լուսաւորչական։ Ասոնք ի-
րարմէ այնքան հեռու են, որքան մենք եւ թուրքերը, որքան
մենք եւ ոռւսները, առանց չափազանցութեան։ Թէեւ այս ե-
րեքն ալ զտարիւն հայ են, բայց ցաւօք սրտի՝ մեր իսլամ եւ
քրիստոնեայ եկեղեցիները կը ջանան աւելի հեռացնել զանոնք
իրարմէ։ Եւ անջրպետները վերացնելու կոչուած մեր կուսակ-
ցութիւնն ալ, մեծ մեծ զործերու ետեւէ ինկած, այս առօրեայ
խնդիրները անտեսած է։ Եթէ մենք ըմբռնէինք էութիւնը մեր
ծրագրի, որու համաձայն «Կրօնքը անհատական խղճի դործ է»,
եթէ ազատադրուէինք դաւանական աւանդութիւններէն, կաթո-
ղիկոսներու եւ տէրտէրներու ֆարաջաններու ազգեցութենէն,
դաւանանքները պիտի չկարողանային խոչընդոտ լինել մեր աղ-
դային հատուածները ի մի հաւաքելուն եւ մի աղդութիւն կազ-
մելուն։ Մենք վրացիներէն պիտի օրինակ առնենք։ Աղարիկն
ու Միմոնը ինձի կը հաւաստիացնէին որ իսլամ հայերու թիւը
աւելի շատ է ծորոխի ափերուն եւ Պոնտոսի փէշերուն վրայ,
քան հայ համարուածներունը։ Հարցը ուրեմն Խոփացիներուն
եւ Բորչխացիներուն չի վերաբերիր, որոնք կրնան կորիղ դառ-
նալ, հարցը աւելի ընդարձակ եւ լուրջ է։ Ահա մեղի ասպարէղ
մը՝ ցանելու եւ հնձելու համար։

«Հայերը միալեղու չեն, թէեւ մեծամասնութիւնը հայախօս
է։ Միայն այս փոքր քաղաքին մէջ կը տեսնես վրացախօս, ոռւ-
սախօս հայեր, որոնց թիւը անտեսելի քանակ մը չէ։ Իմ մամս
հայախօս էր, մայրս՝ վրացախօս, հայրս չէրքէղախօս, ես՝ ոռւ-
սախօս։ Հայերէնը ես հետաղային սորված եմ, եւ այն ալ որ-
շա՞փ անկատար, բայց աւելի պակաս հայ չեմ քան անոնք որ

բացի հայերէնէ ուրիշ լեզու չեն դիտեր։ Ի հարկէ լրիւ հայ լինելու համար մեր լեզուն դիտնալը անհրաժեշտութիւն է, բայց ատկէ եղրակացնել, թէ ով հայերէն չգիտէ՝ հայ չէ, ամենամեծ եւ ամենավտանդաւոր սխալը կը կազմէ։ Այդ ես զգացած եմ, մանաւանդ երբ տղէտ, հայութենէն բան չհասկցող վաշխառու կամ տիրացու մարդիկ կը ծաղրէին իմ առողանութիւնը, կը խնդային իմ սխալներուն վրայ եւ զիս կը համարէին աւելի վաս հայ, քան իրենք են։ Վերջապէս, լեզուն մարդու համար զէնք մըն է միայն փոխանցելու իր մտքերը շրջապատին եւ շրջապատի մտքերը ստանալու համար։ Ինչո՞ւ նուազ հայ համարել դանոնք, որ խուսափած են մեռնելին եւ կամ անբան անասուն լինելին։ Զէրքէզախօս, թրքախօս, ոռւսախօս, վրացախօս եւ այլ ու այլ լեզուներով խօսող հայերը այդպիսիք եղած են, որովհետեւ համախումբ ապրելու հնարաւորութիւն չեն ունեցած, որովհետեւ իրենց հայրենիքը աղատ եղած չէ եւ դուրս են քշուեր հայրենի բունէն, որովհետեւ հայութիւնը, դանոնք կորած, ուծացած համարելով, անտեսած է անոնց հայեցի դաստիարակութիւնը։ Ասկէ կարելի է եղրակացնել որ լեզուի կենդանացման համար երեք միջոց կայ։ — Հայութեան համախումբ ապրելը, Հայրենիքի աղատութիւնը եւ Լեզուն կորցրածներու ուսման եւ դպրոցական դործի կազմակերպումը։ Եթէ առաջին երկուքը այսօր կրնան լոկ առաջնորդող դաղափարներ լինել, երրորդը իրադորձելը մեր կարողութեան մէջն է։ Մենք չունինք, սակայն, օտարախօս հայութեան համար օտար լեզուներով հայ դրականութիւն, պատմութիւն եւ դպրոց, որպէսզի ծաղումով հայը հայ պահէինք եւ քաշէինք դանոնք հայութեան փարախը։ Ահա ընդարձակ ասպարէզ մը դործելու։ Պիտի բարեփոխել հայ դպրոցներու նպատակայարմար բաշխումը եւ պիտի զարգացնել ու տարածել բազմալեզու հայ մշակոյթ մը։ Այդ ձեւով մենք կը փրկէինք հայութեան մէկ երրորդը կորուստէ»։ Ալեօշան կը շարունակէր իր դասատուութիւնը.

«Հայերը Պաթումի մէջ երկու դասի կը բաժնուին՝ բուրժուական եւ կէս-բուրժուական մէկ կողմէ, եւ միւս կողմէ՝ սլրութարական ու աղքատ դաս։ Իբրեւ դասակարգ, ասոնք հակառակ են իրարու, բայց միւս կողմէ, միմեանց կապուած կը

մնան իրենց հայրենասիրութեամբ եւ իրենց հայրենակցական միութիւններով։ Տարօրինակ երեւոյթ մը, որ յատուկ է միայն Հայուն։ Հայ պլոլէտարին համար Մանթաշեւ մը, Ծատուրով մը հակառակորդներ չեն, այլ ազգային հպարտանք, որովհետեւ հարուստ են եւ հայ լուսաւորչական են, ինչպէս եւ ասոնց համար հայ պլոլետարը թշնամի չէ, որովհետեւ ան իր հայրենակիցն է։ Հայութեան մէջ դասակարգային հակամարտութիւն չկայ, հայերը միասնաբար դէմ են թէ օտար դասակարգերուն եւ թէ անոնց դոյութեան։ Այդպէս չէ, սակայն, վրացիներու եւ ռուսներու մօտ, որոնք իրարմէ բաժնուած են աղնուական, բուրժուական եւ պլոլետարական պատնէշներով։ Պաթումի հայութիւնը բաժնուած է ըստ սրճարաններու։ Իւրաքանչիւր դաւառ կամ նահանգ ունի իր սրճարանը։ Ախլաթցին, Մշեցին, Վանեցին, Տրապիզոնցին, Ախալքալակցին, Ախալցխացին, Խոտըրջուրցին ունի իր դատ անկիւնը, ուր կը հաւաքուին հայրենակիցները, առանց դասակարգի խորութեան եւ ուր ամէնքը հաւասար են. յաճախ ամենաաղքատը հոն աւելի հեղինակաւոր է քան հարուստը կամ այլ ասպարէղներու մէջ աչքի ընկնողը։ Այս ըսածներէս երկու հետեւութիւն պիտի հանել զոր իմ փորձառութեամբ ձեռք բերած եմ.

«Առաջինն այն է՝ որ չատ դժուարութեամբ կարելի է հայ պլոլետարական դասը հանել հայ բուրժուա դասին դէմ, բայց ան միաձայնութեամբ եւ ամէն դոհաբերութիւն յանձն առնելով դուրս կուղայ ոռւս, թուրք եւ կամ վրացի շահաղործող դասին դէմ, ունենալով իր հետ նաեւ հայ կէս բուրժուական եւ նոյն իսկ բուրժուական խաւերը։

«Երկրորդը այն է՝ որ հայրենակցական խմբաւորումները չեն տանիր աշխիրէթապետութեան եւ աղղութեան ամբողջականութեան քայլքայման։ Երեւութապէս կարծես թէ այդպէս է, բայց ըստ էութեան ատիկա այդպէս չէ։ Գաւառական խմբաւորումները սանդուխի աստիճաններ են, որ կազմուած են ինքնաբուղիս կերպով եւ այդ աստիճանները կը տանին հայութիւնը ընդհանուր հայրենիքի ամբողջացման դաղափարին։ Միայն թէ այդ խմբաւորումները դիտակցական դարձնել, որպէսզի հետաղային չդառնան աւատապետութիւններ։

«Այս երկու փաստային դրութիւնները մեզ կը դնեն շատ փափուկ կացութեան մը մէջ։ Մէկ կողմէ, այնքան հպարտ է Հայը իր ծագումով եւ անցեալով, որ կ'ուղէ ինքնիշխան լինել եւ իր ազգային անկախութիւնն ունենալ, մանաւանդ Տաճկահայաստան, որու համար ան պատրաստ է ամէն զոհողութեան։ Միւս կողմէ՝ ան այնքան գիտակից է իր անձնական եւ ընկերային շահերուն, այնքան նախաձեռնող է ու լի յեղափոխական թռիչքով, որ անկարող է տանիլ բոնակալական ոէժիմը, կապիտալիստական կարգերը։ Զախ ոտքով մտած է ընկերվարութեան ասպարէզը եւ ձախ ձեռքով կառչած է անոր, իբր փրկութեան խարիսխի։ Այդպէսով, Հայը թէ ընկերվարական է, թէ ազգային, եւ անոր այդ յատկութիւնը, ըստ երեւոյթին, հակասական, բոլորովին տարբեր բովանդակութիւն ունի քան, օրինակ, Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ մէջ։ Հայը անհատականութիւն է, ինչպէս լեռներէն ցած իջած ջէյրանը կամ անտառի արջը, մինչդեռ Թուրքը, Ռուսը նման են մեղուանոցի մեղուին, որու անհատականութիւնը ամբողջութեան մէջն է, որուն եթէ մէկ մասնիկը պոկուի՝ ենթակայ է ձուլման ու ոչնչացման։

«Աղատութիւնը հայ անհատին համար անհրաժեշտ պայման մըն է զարդանալու համար, այն ինչ Թուրքին եւ Ռուսին համար, ան խօսք մըն է որ անհասկնալի է անհատին համար։ Հայը դէմոկրատիայի միջոցով միայն կարող է հաւաքականութիւն կազմել եւ իբր ազդ հանդիսանալ, ան անհանդուրժող է թէ աստուածապետութեան, թէ աղնուականապետութեան եւ թէ ամէն տեսակի բոնապետութեան։ Թուրքի եւ Ռուսի համար, ընդհակառակը, իսկական դէմոկրատիզմը իր կայսեր, իր սկետի, իր առաջնորդի կամքին, եւ ասոնց հպատակներու անմոռւնչ հնաղանդ կարգապահութեան մէջն է։ Մի խօսքով՝ մեր ժողովուրդը անկախ միաւորներու գումարն է, իսկ անոնք անկախ դումարի մը անբովանդակ մասնիկներն են՝ դէրօներու նման։ Այս հակասութենէն առաջ կուղայ այն, որ եթէ Նիկոլայի մը, Մարքսի մը կամ Պլեխանովի մը ետեւէն շարես դէրօներ, կը ստացուի մի հսկայ դումար, մի անխորտակելի ոյժ։ Իսկ մեղ մօտ, որքան զէրօ շարես, կը ստացուի միայն զէրօ, քանի որ անհատէն կամ դաղափարէն չէ մեր ծնունդը, այլ

մեր արժէքէն: Զնջէ թուրքի կամ Ռուսի մէջէն անոր առաջնորդը կամ առաջնորդող գաղափարը, տեղը ոչինչ կը մնայ: Ահա այստեղ է գաղտնիքը, որ անոնք յարատեւելու եւ աշխարհածաւալ հօտ կազմելու հնարաւորութիւն չունին, միքրոբներու նման, մինչդեռ մենք, ինչպէս եւ բոլոր հին եւ բիւրեղացած ժողովուրդները՝ Հրեաները, Յոյները, նման են ցորենի հատիկներու, որոնք առանձին առանձին վերցուցած անհատականութիւններ են, խառնէ, սակայն, մի հատիկը այլ սերմերու հետ եւ զետնի տակ թաղիր, անկէ, թէեւ վտիտ, բայց նորէն ցորեն կը ստանաս: Եթէ չխառնես այլ սերմերու հետ եւ ցանես անոր սիրած հողին մէջ, կը ստանաս Ցորենստան, յար եւ նման սերմերուն: Այդ ցորենը կարելի է վառել, կարելի է ուտել եւ փճացնել, բայց բնաւ չի կարելի ոչնչացնել: Կը բաւէ որ զերծ մնան մի քանի հատիկներ, անոնք նորէն կը բազմանան եւ կը յարատեւեն: Հայութեան ոյժը ժամանակի ընդարձակութեան տիրապետութիւնն է, միւսներուն ոյժը տարածութեան եւ ոյժի տիրապետութիւնն է: Ինչո՞ւ աստուածացեալ Օղոստոսի եւ Կեսարի Հռոմէացին չկայ, ինչո՞ւ չկան Ասսուր-Նազիրաբալի եւ Նարուզողոնոսորի Ասորեստանը եւ Բաբելոնը, ինչո՞ւ չկան Զինդիզի, Լէնկթիմուրի, Հոներու, Ալանաց, Քուշանաց եւ ուրիշներու հզօր կայսրութիւնները, զորս մենք ճաշակած ենք, եւ ինչո՞ւ կանք մենք: Պարզ է. անոնց մեծութիւնը զէրօներու շարան մըն էր, իսկ մենք անհատականութիւն ենք եւ կը մնանք ընդմիշտ:

«Այս ամէնը իբրեւ նախաբան՝ հասկնալու համար Դաշնակցութիւնը:

«Դաշնակցութիւնը վարդապետութիւն չէ, միայն հարազատ հողերանական արդիւնք մը՝ հայութեան ձգտումներու: Հայութիւնն ունի երկու տարբեր ձգտումներ եւ Դաշնակցութիւնն ալ, իր խորքին մէջ, ունի երկուութիւն, որուն կ'ուզէ վերջ տալ:

Հայ ժողովուրդին համար, անհատը հիմքն է մարդկութեան եւ յառաջդիմութեան, ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը դէմ է ոչ միայն բոլոր բռնակալ իշխանութեանց, այլ նաև

բոլոր այն կուսակցութիւններուն, որոնք, ինչպէս օրինակ, օրթոսոքս մարքսիստները, կը ժխտեն անհատի արժէքը եւ կ'ուղեն կաղապարել ամէնքը մէկ կաղապարի մէջ:

Հայ ժողովուրդին համար, ընտանիքը սուրբ տաճար մընէ, կռուան մը անհատներու համախմբման եւ ընկերային ու ազգային միութեան: Ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն նահապետական հայ ընտանիքի աւանդութեանց սլահապանողն է, այլ եւ ինքը մի կուսակցական ընտանիք է՝ կաղմուածնոյն նահապետական կարգերով:

Ընտանիքներու հաւաքածոն ազդութիւնն է, ազդութեան բնագաւառ՝ հայրենիքը: Հակառակ բոնատէր պետութեանց այն դաղափարին, թէ պետութեան հպատակութեան սահմաններէն դուրս չկայ ոչ ազգային եւ ոչ ալ հայրենիքի դաղափար, հակառակ ներկայ ընկերավար հոսանքներու այն տեսակէտին, թէ ազգային դաղափարը կրօնքներու նման հակայեղափոխական, հակայառաջդիմական նախալաշարում մըն է եւ միայն դասակարգային դիտակցութիւնն է իրականը, Դաշնակցութիւնը իրական կը համարէ ազդութիւնը եւ հայրենիքը, ինչպէս որ իրական՝ կենդանիներու եւ բոյսերու տարբեր սեռերը, որոնց ներդաշնակ եւ համընթաց դարդացման մէջ կը դտնէ ան յառաջդիմութեան եւ պէսպիսութեան դրաւականը: Ատիկա անխուսափելի բարիք մըն է մարդկութեան խաղաղութեան եւ յառաջդիմութեան համար: Հիմքին մէջ, Դաշնակցութիւնը կը տանի դէսլի ազգերու անկախութիւնը, «բարենորոգումներու եւ ֆէղերասիոնի» նշանաբաններու տակ: Ան կ'ուղէ մեղմել թուրք, ոռւս հարուածը, բայց աւելի ինքն իրան կը խարէ: Թշնամին ատիկա կը տեսնէ, եւ ատոր համար ալ իր հարուածը կը կեդրոնացնէ Դաշնակցութեան դէմ, իբր անջատականի: Այդպէս կը տեսնեն եւ սոցիալիստ մարքսիստները եւ ատոր համար ալ անոնք եւս դէմ են մեզ, եթէ անդամ մենք լինինք ընկերվարական: Զախ եւ աջ խմբակցութիւններու այդ միացումը մեր դէմ իր արդարացուցիչ պատճառներն ունի, տրուած լինելով որ մեր ձգտումն է անկախ ազգերու դաշնակցութեամբ երթալ դէպի համամարդկային ներդաշնակութիւն, իսկ անոնց ձգտումն է, ընդհակառակը, անկախ ազգերու սահ-

մաններու բռնաբարումով եւ կամ ազգային իղձերու ոչնչացումով ստեղծել միատարր դանգուած մը եւ այդ ձեւով հասնիլ ներդաշնակութեան» :

Ալեօշան կը զգար ինքինքն տիրապետող, քանի որ ես կը լափէի անոր մտքերը, որոնք ինձ համար, մեծ մասամբ, նորութիւններ էին :

«Հիմնական հարց մը եւս եւ ամէն ինչ պարզ կը լինի : Վաղը երբ շփում ունենաս դուրսի կամ մեր շրջանակին հետ, անմիջապէս հարցում մը կը դրուի քու առջեւ . «Մենք ընկերվարակա՞ն ենք թէ ոչ» : Ատոր պատասխանը դրական է, քանի որ հայ ժողովուրդի 70 առ հարիւրը կամ ընչաղուրկ բանուոր կամ հողագուրկ գիւղացի է, իսկ մնացածն ալ բոնի հալածուած դաղթականներ են, որոնք, կեանքի պայքարին մէջ չպարտուելու համար, դարձած են մանր եւ խոշոր առեւտրականներ, արհեստաւորներ ու աղատ ասպարէզի մարդիկ : Բայց մենք իւրատեսակ ընկերվարականներ ենք, ինչպէս կրօնական տեսակէտէ իւրատեսակ դաւանանք ունինք : Որուս ընկերվարականներու չափ կրնանք դէմ լինել բոնակալ ոէժիմին, որ կը ճնշէ մեծամասնութիւն կազմող դասը, բայց մենք, եթէ կ'ուզես, անոնցմէ աւելի հակառակ ենք այդ ոէժիմին, որովհետեւ մենք հալածուած ենք նաեւ իրը հայ, որովհետեւ այդ ոէժիմը դէմ է մեր ազգային գոյութեան : Որուս ընկերավար հոսանքները, ելակէտ ունենալով Մարքսի թէօրիան, իրենց նպատակ չեն ըրած ազգերու աղատագրումը : Քնդհակառակը, ազգային ձկտումը անոնք կը համարեն յետագիմական նախապաշտում մը : Արդ, խորքին մէջ նման ընկերավարութիւն մը տարբերութիւն չունի ցարական ոէժիմէն : Քստ էութեան, անիկա կուզայ բարեփոխելու ցարական ոէժիմը, անոր նոր կենսունակութիւն եւ նոր ոյժ տալու, որպէսզի յենուելով մեծամասնութեան եւ ոչ թէ փոքրամասնութեան վրայ, իր աշխարհածաւալութիւնը աւելի ներգործօն դարձնէ, որպէսզի բոլոր ազգերը կարողանայ լուծել ոռւսական ծովին մէջ եւ որպէսզի հաստատէ գերակայութիւնը ստորին դասի, փոխանակ վերին դասի : Ասիկա ոչ բարեշրջում է, ոչ ալ յեղափոխութիւն, այլ լոկ իշխանութեան փոփոխութիւն : Մենք նման ընկերվարականներու հետ կրնանք ուղեկից լինել

մինչեւ ցարական ոէժիմի տապալումը, բայց բնաւ ցանկալի չէ անոնց հետագայի տիրապետութիւնը, տրուած լինելով որ ոէժիմը կը մնայ նոյնը, միայն իր հագուստը փոխած։ Անոնք զիտակից կամ անզիտակից աջակիցներ են անհատի ազատութեան, ժողովրդապետութեան, ազգերու ոչնչացման, դահիճներու մենատիրութեան եւ յառաջապահները՝ աշխարհածաւալութեան։ Մենք անձի եւ ազգի անհատականութեան հետ կը կապենք ընկերվար կարդերու հաստատումը։ մեղ համար, առանց անհատի եւ անոր հայրենիքի ազատութեան՝ չի կարող լինել ոչ ընկերվարութիւն եւ ոչ ալ մարդկութիւն, մինչդեռ անոնց համար անբան դրաստ լինելն է նախապայման, որ մարդկութիւնը դառնայ մեղուանման կամ մրջիւնանման աշխատանոց մը։ Մենք կ'ուղենք որ աշխատանոցը մեղի ծառայէ, անոնք կ'ուղեն որ մենք ծառայենք աշխատանոցին։ Ահա ասոնք են այն հիմնական զիծերը, որոնք, սակայն, շատերու համար անհասկնալի են, եւ այդ պատճառով ալ մենք կանգնած ենք ներկայիս շատ ծանր ու փափուկ կոցութեան մը առջեւ։ Ատիկտ պիտի տեսնես այս փոքրիկ քաղաքին մէջ, եւ դուն ալ պիտի հարկադրուիս փորձութեան ենթարկուիլ, ինչպէս ես ենթարկուեցի քանիցս։ Այստեղի փորձութիւնները սաղմնային են, բայց կրնան տարածուիլ եւ պատճառ դառնալ մեր կուսակցութեան մէջ ճեղքուածքներ առաջացնելուն ու զայն չափով մը քայքայելուն, եթէ չբարձրացուի մեր կուսակցութեան դիտակցութիւնը։

«Պաթում գործարաններ շատ կան, զլիսաւորապէս նաւթի արդիւնաբերութեան հետ կապուած։ Կարծեմ 8,000 բանուոր կ'աշխատի այդ գործարաններուն մէջ, որոնց կարգին հայեր ալ կան, զորօրինակ՝ Մանթաշեւ, Ծատուրով, Միրզուեւ եւայլն, որոնք հայ կառավարիչներ եւ հայ բանուոր կը պահեն մեծ մասով։ Տարբեր ազգութեան ուրիշ գործարանատէրեր ալ կան, որոնցմէ զլիսաւորներն են՝ Ռոչչիլտ, Նորէլ, Շիրաեւ եւայլն։ Ասոնց բանուորներու փոքր մասը միայն հայեր են, իսկ մեծ մասը՝ ուրիշ ազգերէ են, որոնց մէջ զլիսաւոր տեղը կը գրաւեն վրացիները։ Հայ բանուորները եւ նոյն իսկ անոնց կառավարիչները, մեծ մասով կազմակերպուած են եւ կը մտնեն Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ։ Կազմակերպուած օտար բանուոր-

ներէ փոքրամասնութիւն մը կը մտնեն Սոց.-Դեմոկրատ կուսակցութեան մէջ։ Այս երկու կուսակցութիւններու հնութիւնը կուգայ 1894-95 թուականներէն։ Երբ տեղի կ'ունենան հայդպրոցներու փակումը եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւումը, կ. Կոմիտէի գործավար Սմբատը, որ միաժամանակ տնօրէնն էր Մանթաշեւի գործարանին, կ'առաջարկէ որ ընդհանուր գործադուլ լինի Պաթումի մէջ։ Զարարիձէն եւ Պաթումի տեղական վրացի Սոց.-Դեմոկրատներու առաջնորդները կը մերժեն զայն, պատճառաբանելով թէ՝ ատիկա ձեր հայկական ներքին հարցն է, ձեր ազգային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը։ Նոյն առաջարկը կարծեմ եղած էր նաեւ Թիֆլիս, բայց առանց արդիւնքի։ Հայերը կը պայքարէին, իսկ Սոցիալ-Դեմոկրատները եւ վրացիները կը դիտէին միայն։

«Այս տարուայ սկիզբը նկատելի կերպով՝ բանուորներու եւ ի մասնաւորի վրացիներու մէջ եռանդուն աշխատանք մը սկըսաւ։ Գաղտնի տպարան, թուուցիկներ, բանուորական կոչեր՝ միութեան եւայլն։ Քարողիչներու մէջ հայեր ալ կային։ Պետրոսեանը, որ Թիֆլիսէն եկած էր, կ'ուղէր որ համազործակցութիւն ըլլայ Դաշնակցութեան եւ Սոց.-Դեմոկրատներու միջեւ։ Հակառակ չէինք այդ առաջարկին, պայմանով որ նախ՝ անոնք աջակցէին, որպէսզի բոլոր գործարաններու մէջ ցրուած հայերը մտնէին Դաշնակցութեան մէջ, իսկ մենք ալ ոչ-հայերը մզէինք դէպի իրենց շարքերը։ Երկրորդ՝ ամէն մի գործնական քայլ պիտի կատարուէր երկու կուսակցութեանց համամտութեամբ եւ որոշումով, եւ երրորդ՝ այն վայրերու եւ այն գործարաններու մէջ, ուր մէկ կամ միւս կողմը չնչին տոկոս կը կազմէր, ազատ պիտի լինէին իրենց ձեռնարկներն ընել առանց համաձայնութեան։ Պետրոսեան ուրախ հեռացաւ Թիֆլիս՝ ղեկուցանելով տեղական մարմնին իր առաքելութեան յաջողութեան մասին։ Գողաշվիլի անունով մէկը եկաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնելու մեր բոնած ուղղութեան համար եւ յայտարարեց Սմբատին եւ Սարիբէկին (Յարութիւնեան), որ իրենք հաւատարմօրէն պիտի յարդեն կնքուած համաձայնութիւնը։

«Բանի մը շաբաթ յետոյ Գողաշվիլի կը յայտնէ կ. Կոմիտէին, որ Ռոչիլտի բանուորական միութիւնը եւ իրենք մտադիր

են պահանջներ ներկայացնել ժամերու կրծատման եւ օրավարձերու յաւելման մասին։ Եւ կը խնդրէ մեր աջակցութիւնը։ Կը պատասխանուի իրեն, որ նման պահանջի մը իրագործումը կարող էր լինել համառուսական մաշտապով (կշռաչափով), որ գոյութիւն չունի։ Մենք առաջարկած էինք անցեալները համակովկասեան մաշտապով շարժումներ ընել դպրոցական, եկեղեցական ճնշումներու առթիւ, կցելով անոնց նաեւ բանուորական պահանջներ, բայց ատիկա չընդունուեցաւ։ Արդ, քանի որ Ռոչիլդի բանուորներու մէջ համարեա հայ չկայ, եւ մեծամասնութիւնը դուք էք, ըրէք ձեր դիտցածի նման։ մենք եւ մեր բանուորները կը մնանք դիտողի դերին մէջ եւ ձեր սխալի պարագային՝ մեր փոքրաթիւ հայ բանուորներուն միայն տէր կը կանգնինք։ Եթէ պատահի որ մեր մեծամասնութիւն կազմող դործարաններու մէջ խառնակութիւններ տարածուին ձեր փոքրամասնութեանց կատարած քայլերուն շնորհիւ, մենք չենք երաշխաւորեր անոնց պաշտպանութիւնը։

«Գարնան սկիզբը, Ռոչիլդի բանուորները խոռվութեան մէջ են։ Վարչութիւնը մի անգամէն կ'արտաքսէ 400 բանուորներ, առանց հատուցումի։ Սով, անդործութիւն, թշուառութիւն։ Խնդրանք կը լինի, որ յետ ընդունուին բանուորները, բայց կը մերժուի։ 15 հայ բանուորներ որ այդ թշուառներու մէջ էին, կ'աղատուին, ընդունուելով Մանթաշեւի դործարանի մէջ։ Մնացածները հարկադրուած՝ ցոյցերու կը դիմեն եւ կ'ուղեն յետ ընդունուիլ դործարան։ Ինծի մօտ կուզայ Գոզոչվիլին եւ կը խնդրէ, որ մեր աղղեցութեան տակ եղած դործարաններու բանուորներուն թելադրենք դործադուլ ընել եւ պահանջել որ յետ առնեն արտաքսուած բանուորները։ Կը մերժեմ անոր առաջարկը։ — Դուք, կ'ըսեմ անոր, չընդունեցիք մեր դիմումը ընդհանուր դործադուլի եւ բանուորական հարցը աղղային կրթական հարցին կցելու մասին, ըսելով որ դպրոցներու դէմ յարուցուած հալածանքը ձեր ներքին դործն է։ Դուք, առանց նկատի առնելու ընդհանուր բանուորական հարցը, առանց մեր համաձայնութեան, ձեռնարկեցիք մի դործարանի մէջ միայն դործադուլ ընելու, որ համազօր է այդ դործարանի բանուորներու դժբախտացման, եւ այժմս ալ ելեր, տիրացուի սկս,

կ'ուզէք ձեր զղջումով բարելաւել բանուորներու անել կացութիւնը։ Ատիկա յեղափոխական կեցուածք չէ։ Դուք պատասխանատու լինելով այս դժբախտութեան, պէտք է որ կամ բանուորները ապահովէք, կամ մտնիք գործարան եւ պահանջէք անոնց տեղաւորումը, կամ պէտք է որ այդ գործարանը փակ մնայ եւ թոյլ չտաք որ որեւէ բանուոր հոն մտնէ ու աշխատի։ Երբ այս երեք դրութիւններէն մէկը գործադրէք, այն ժամանակ կարելի է ձեղ հաշուի առնել։ Մենք մեր կողմէ կրնանք հայերուն արդիլել Ռումիլդի գործարանը մտնել եւ հոն գտնուածներն ալ կրնանք տեղաւորել եւ ապահովել։ Դուք ալ մնացածներու մասին մտածեցէք։

Այս խօսակցութեան ներկայ էր Ամբատի հետ միասին նաեւ մեր լաւ ընկերներէն Քէմիրեանը։ Ողեւորուած ան դիմեց վրացիներուն, ըսելով։

— Յեղափոխականը այսպէս կ'ընէ, ինչպէս կը թելադրէ ընկեր Ալեօշան, իսկ ձեղ կը մնայ կամ ասպարէղէն քաշուիլ եւ կամ յեղափոխականի վայել ճանապարհ բռնել։ Մեղ արդիլուած է կուսակցականօրէն ձեղի հետ ըլլալ, բայց անձնապէս ես ձեղի հետ կ'ըլլամ, եթէ յեղափոխական ճանապարհը բռնէք, Ալեօշայի թելադրութեանց համաձայն։

«Դողաշվիլին, Զապարիձէի անունով, անցած է արտաքսուած բանուորներու կլուխը։ Կամ ներս սկիտի մտնեն դործարան, կ'ըսէ ան, աշխատելու, կամ դործարանը պիտի կանդ առնէ եւ փճանայ։ Շուրջ 500 բանուորներու ամբոխ մը՝ դինուած քարերով եւ փայտերով սլաշարեր են դործարանը։ Գործարանը օլնական դօրք կ'ուղէ, որ երբ վրայ կը հասնի, կը քարկոծուի բանուորներու կողմէ։ Մեր Քէմիրեանը կը մասնակցի ցոյցին եւ իր կողքին կանգնած Գողոյի յարձակումը կը սաստկացնէ։ Զօրքը կրտկ կը բանայ եւ 40 հոգի զետին կը տապալին։ Ամբոխը կը ցրուի, շատերը կը ձերբակալուին, որոնց կարգին մեր Քէմիրեանը եւ Գողոն։

«Այս դէպքը, որուն ականատես եղայ, կ'ըսէր Ալեօշան, խորտակեց ոչ միայն բանուորներու կեանքը այլ նաեւ տակն ու վրայ ըրաւ իմ միտքերն ու հողիիս ամբողջականութիւնը։ Ես եկայ այն համողման, որ ժողովուրդ մը, եթէ ազգային անհա-

տականութիւն ունի, բայց չունի իր անկախութիւնը, չի կրնար
 համամարդկային ընկերվարութիւնը իրեն իբրեւ իտէալ ունե-
 նալ։ Պաթումի մէջ ձեռք բերած փորձառութիւնս ցոյց կուտայ
 որ առանց անկախ, աղատ լինելու չենք կարող լրիւ ոյժերով
 ծառայել ընկերվարութեան։ Ուրեմն աստիճանաւորման կա-
 րիքը կայ աղզային եւ ընկերվարական իտէալներու մէջ։ Նախ՝
 աղզային հարցին լուծումը եւ յետոյ միայն ընկերվարութիւնը։
 Երբ բոնակալութեան տակ դտնուող աղզի մը հոգին վիրա-
 ւորուած է, անոր սրտէն չի խօսիր իր մարմնի կամ գրպանի
 վիրաւորումը։ Աղզերու աղատութեան միջոցով միայն կարելի
 կ'ըլլայ հասնիլ ընկերվարութեան, իսկ ճնշուած եւ անաղատ
 աղզերը չպիտի ընթանան իրենց լրիւ ոյժով ընկերվարութեան
 ճամբով, եթէ չեն ուզեր ձախողիլ կամ այլասերման ենթար-
 կուիլ։ Կամոյի օրինակը՝ ատոր աղացոյց։ Կամօն պարզ եւ
 բիւրեղ մարդ մըն էր եւ չես զիտեր թէ որքա՞ն կապուած էր
 մեր ջան ֆէտայիներուն հետ։ Քանի մը տարի առաջ ան կ'ու-
 զէր Ասլանի, Խէչոյի եւ միւսներու հետ Երկիր անցնիլ։ Վերջը
 ինկաւ Սոց-Դեմոկրատներու ճանկը, տարուեց ընկերվարական
 դաղափարներով եւ այժմ ան կորած է մեղի համար։ Կամ մեր
 Քէմիրեանը որ Պաթումի բանուորութեան հերոսը դարձաւ,
 պարզ թիւրիմացութեամբ եւ իր գաճակցականի թասիրը Գո-
 դաշվիլիի առջեւ պահելու համար, զիտե՞ս ի՞նչ պատահեցաւ
 անոր։ Յոյցէն(*) յետոյ զայն բանտարկեցին Գովաշվիլիի հետ
 միասին եւ միայն Սմբատի դիմումներուն շնորհիւ կրցաւ ա-
 ղատիլ աքսորէն ու բանտէն։ Բայց Երբ մեր այդ ընկերը դուրս
 եկաւ բանտէն, բոլորովին փոխուած էր։ Անցեալները, ես,
 Աղարիկը եւ Թիֆլիսէն եկած ուսանող մը կը խօսէինք Քէմիր-
 եանի հետ։ Ան կ'ըսէր. «Անկեղծ ըսած, մենք կը նմանինք այն
 որսորդին, որ հրացանը ձեռին, վայրի բագերու վրայ չի կրա-
 կեր եւ կը սպասէ սաղերու գալուն։ Սաղերը, սակայն, չեն զար
 եւ ան տուն կը դառնայ ձեռնունայն։ Հոս աշխատաւոր դասը
 կը տառապի, կապիտալիստը, ցարը մեր դիմացն է, չենք զար-
 ներ եւ «Երկիր, Երկիր» կ'ըսենք ու պարասլ կը մնանք։

(*) Պոլշեւիկները ներկայիս կը պարծին որ Ստալինը կաղ-

Ուսանողը տուաւ անոր պատասխանը.

— Զէ՛, մենք պարապ չենք մնար, բայց խնդիրն այն է, որ մենք մէկ ենք, իսկ մեր ցաւը՝ երկուք։ Ես իմ ճամբան գտած եմ, երկրի մէջ ես Դաշնակցական եմ եւ անոր համար պատրաստ եմ մեռնելու, իսկ այստեղ եւ մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ՝ մենք պիտի լինինք ոռւս յեղափոխութեան հետ։

«Երբ ես սկսայ վիճիլ անոնց հետ, ինձի օգնութեան եկաւ Աղարիկը։

— Ծո, ի՞նչ էք ջուրը լեցրել սանտի մէջ եւ կը ծեծէք։ Ջուրը, ինչպէս կը տեսնեմ, չի պնդցել, բայց դուք, մանաւանդ Քէմիրեանը բանտը նստելէն ետքը ինքը ջրցել է։ Հսենք թէ ձմեռ է, տան պատուհանները, դռները ջարդած են, տանիքը փլած, քամին կը փչէ եւ ձիւնը ներս կուղայ, երեխաները ցուրտէն կը սառին, ծնողները ձեռնոց եւ դուլպայ դնելու մասին պիտի մտածեն, թէ առաջին հերթին պիտի վաղեն դռները շինելու եւ տանիքը ծածկելու։ Մեր տունը՝ հայրենիքը փլած է եւ պիտի նախ տուն մը շինենք։ Աղ ալ խօսք է, որ կ'ըսեն թէ՝ բանուորական դործը մեղի չի հետաքրքրեր։ Շատ կը հետաքրքրէ, բայց ամէն բան իր կարգին։ Տունը շինելն է ամենէն առաջինը եւ տան մէջն ալ պորտաբոյծ պիտի չլինի։ Ոջիլը թոնրան մէջ կը թոթուենք որ աղատինք։ Այդ պորտաբոյծներն ալ ոջիլի կը նմանին, որ պիտի թոթուենք թոնրի մէջ։ Ատոր համար, սակայն, նախ եւ առաջ մեր թոնրը պիտի ունենանք եւ ոչ թէ Ռուսի, կամ Վրացու։ Հասկացա՞ք ըսածս։

«Երբ Աղարիկը իր գիւղացիի դատողութեամբ վերջ տուածէր տարակարծութեանց, ներս մտաւ կապուտաչեայ Բաբերդցի Սիմոնը, մէկը մեր ընկերներէն որ դաժան էր եւ կոպիտ, դռեհկութեան աստիճան, որովհետեւ ան չափէն աւելի անկեղծ էր։ Անոր աշխարհահայեացքը նեղ էր եւ ատոր համար ալ ան մոլուանդ էր։ Ես զայն չափած էի, բայց մեր խօսակիցները զայն կը դատէին իր խօսքերէն, չկռահելով, որ անոր խօսքը իրը չէր,

---

մակերպեր է այս գործադուլը եւ ամէն տարի կը տօնեն անոր տարեդարձը։ Ա. Խ.

այլ իր համաքաղաքացիի Միհրանինը, զոր կը սիրէր եւ կը յարդէր։ Ներս մտնելուն պէս, ան դիմեց Ազարիկին։

— Ազարիկ, էս քիջերուն հետ ի՞նչ գործ ունիս։ Լակոտները ելեր «սօցիա^թլ» կը խաղցնեն։ Ծո՛, շան լակոտ Քէմիրեան, եթէ դուն քիջ չես, եթէ քու արիւնը հայու արիւն է, ինչո՞ւ չես թափեր Երկրին համար եւ կ'երթաս թափելու Ռոչիլդի քամբալ (ծոյլ) բանուորներու համար։

«Այս ծանը խօսքերը սառն ջուր էր, որ շշմեցուց ամէնքը։ Քէմիրեանը դեփ-դեղին եղաւ, եւ կը դգայինք, որ պիտի սլայթէր։ արեան հոտ կուգար։ Ազարիկը իր տեղէն ելաւ։

— Դուք սուս կացէք, խօսքը՝ ինձի է ուղղուած։ Սիմո՛ն, եթէ այստեղ բիջ մը կայ, ան ալ դուն ես։ Եթէ այստեղ մի չան լակոտ կայ, ան ալ քու վարժապետն է, որ քեղ տիկ դարձուցեր է եւ կը փչէ քու բերնով։ Քու լեզուն քաշէ՛, խելքդ զլուխող բե՛ր, թէ չէ դանակը ոսկորին հասցուցիր։

«Սիմոնը քարացած մնաց։ Ազարիկը դիմեց սրճարանի ծառայողին։

— Հայվանի նման ինչ ես կանդներ ու մտիկ կ'ընես, շուտ չորս բաժակ եւ մի շիշ կոնեակ տուր մեղի։

«Ազարիկի այլանդակուած դէմքը նորէն պայծառացաւ։ Աթոռը քաշեց եւ իր մէջքը քար կտրած Սիմոնին դարձուց։ Ապա մեղմօրէն խօսքը ուղղեց մեղի։

— Տղէք ջան, ձեր հողուն մատաղ, էվէլ պակասը ինձի հալալ արէք։ Հա, իմ խօսքը կտրեց Սիմոնը։ Բսենք թէ ևս Տրապիզոնցի կամ Բարերդցի եմ, տուն ու տեղ, վար ու ցանք թողած՝ փախած եմ Երկրէն եւ ինկած Պաթում։ Բսենք թէ ես ծեր եմ եւ անկարող ու աշխատանք չունիմ, ըսենք թէ դուք ալ իմ դաւակներն էք։ Զեղմէ մէկը փոքր է, ուսումի կ'երթայ (նայեց ուսանողին), մէկը դործ կ'ընէ եւ հաղիւ իր մօրը ցամաք հացը կը բերէ (եւ նայեց ինձի), մէկը հրացան առաւ գնաց մինչեւ Խասթուր, կռիւ ըրաւ եւ պարտուելով յետ եկաւ, առանց կարողանալու մեր արտերը աղատել (յետ դարձաւ եւ նայեց իր զլխուն կանդնած Սիմոնին), մէկն ալ, որ ամէնքէդ սրտոտն է եւ լաւը, տեսնելով որ իր փորը անօթի է, աեսնելով որ տունը քաղցած են, իր գլխուն հաւաքեց բոլոր անօթիները եւ ընկաւ այն մարդկանց

վրայ, որոնք իր եւ իր տան անօթութեան պատճառ եղած են։ ըսենք թէ իր արիւնը տաքցաւ եւ Պաթումի բոլոր խանութները աւազակի պէս ցըիւ տուաւ ու թալլեց, ըսենք թէ այս աւազակն ալ մեր Քէմիրն է։ Հիմա դուք ըսէք, մեր Քէմիրը բի՞ջ է, թէ հարազատ զաւակն է իր ընտանիքին։

«Նախքան պատասխանելը, լեցուց իր, ինչպէս նաեւ միւսներուն բաժակները, բացի Սիմոնէն, որ արդէն բաժակ չունէր եւ ապա դարձաւ Քէմիրեանին։

— Քէմիր ջան, դու ոչ թէ բիջ չե՛ս, այլ մեր տան ամենէն հարազատ զաւակն ես։ Բարով դէպի մահ դնացիր, բարով ազատուեցար մահուանէն։ Ես քեզմէ մեծ եմ, ուստի քու ականջի օղ դարձրու իմ խօսքերը։ Ըրածդ լաւ է, բայց մի բան մի մոռնար, որ մինչեւ մեր Երկիրը չաղատի, մինչեւ մենք տուն ու տեղ չունենանք, քու ջանքերը քամուն հետ կ'երթան։ Քու կենա՛ցը, ես քու հողուն մեռնիմ։

«Երբ մենք չորսս բաժակներ կը դատարկէինք Քէմիրի կենացը, Սիմոնը կուացաւ եւ համբուրեց Աղարիկը։

— Անաստուած, ապա ինձի ինչո՞ւ բաժակ չկայ։

— Որ Քէմիրի ճակատը պազնես, դու թէ բաժակ կ'ունենաս, թէ աթոռ՝ մեզ հետ նստելու համար։

Սիմոնը մօտեցաւ եւ համբուրեց Քէմիրի ճակատը»։

Ալեօշան, որ շատ պատկերաւոր կը պատմէր իր տեսածները՝ եղբակացուց։

«Այստեղի խառնարանի մասին իմ տեսածները տակէն վրայէն քեզի բացատրեցի։ Ես այդ բոլորի մասին անկեղծօրէն պատմած եմ եւ Համոյին եւ մի ճար խնդրած։ Վաղը, քանի մը օրէն յետոյ անձամբ կը տեսնես այս հակադիր տարրերը։ Ամբողջականութիւնը, միութիւնը կը պահուի ոչ ինձմով, ոչ քեզմով, ոչ կ. Կոմիտէով եւ, աւելին ըսեմ, ոչ ալ Բիւրոյով։ Պատմածէս տեսար, որ միութեան օղակը Աղարիկներն են, որոնք առողջ են հոգիով եւ կանզնած են հաստատուն կերպով՝ երկու ոտքերով եւ ձեռնափայտով։ Բայց կրնա՞ն Աղարիկները ընդմիշտ կապել Սիմոնները, որոնք կը սահին լպրծուն ճամ-

բով դէպի նեղ հատուածականութիւն։ Կրնա՞ն պահել Քէմիրը՝ զիս, քեզ, որ կը զգանք թէ՛ աղղային եւ թէ՛ ընկերային հարցերու կարեւորութիւնը։ Շատերը արդէն կը սահին դէպի առաղղայնութիւն։ Այս մտահողութիւններն ալ պիտի ունենալ եւ պիտի առայժմս ոյժ տալ Աղարիկներու տեսութեանը, մինչեւ որ ան բիւրեղանայ եւ համողում դառնայ թէ աջին եւ թէ ձախին։

«Շատ խօսեցայ, դու ամբողջ ժամանակ մտիկ կ'ընես։ Կարծեմ թէ Համոյի բաղձանքը կատարեցի։ Ըստածներս նկատի առ, եւ ըստ այնմ քու ճամբան դտիր»։

Ալեօշան իմ առաջին լուրջ դասատուն Եղաւ։ Կարծեմ այդ երեք ժամը ինձ երեք տարուան հասունութիւն տուաւ եւ նոր հորիզոններ բացաւ իմ առջեւ։

Հանդիսպումներ, խօսակցութիւններ կան, որոնք սկիզբը միայն խառն հետաքրքրութիւն կը պատճառեն եւ անցողակի կը թուին մեղի, բայց ժամանակի ընթացքին՝ կը բիւրեղանան եւ կը կաղմաւորեն մեր միտքերը, ինչպէս վճիռ աղբիւրը որ կը հոսի ժայռի վրայով, ձեղքուածքներ կը բանայ անոր մէջ եւ ի վերջոյ դայն կը քայքայէ ու նոր կերպարանք մը կուտայ։ Ալեօշայի դասը, զոր տուաւ ինծի, եղաւ իմ ամբողջ կեանքին մէջ այն աղբիւրը, որ քայքայեց եղածը եւ կաղմաւորեց նորը։

Ո՞վ էի ես Ալեօշայի համար, որ իր դաղափարներու սերմերը ցանեց իմ հողիի մէջ։ Անծանօթ մը միայն, որովհետեւ ան չհարցուց նոյն իսկ իմ ով ըլլալը (ես կեղծ անունով կ'ապրէի Պաթումի մէջ։ անունս Վարդան էր, իսկ աղղանունս մոոցած եմ)։ Իմ մասիս այն միայն դիտէր, որ Համոյի ուղարկածն եմ եւ ատիկտ կը բաւէր, որպէսզի անվերապահ լինէր ինձ հանդէս։

Իսկ ո՞վ էր ինքը՝ Ալեօշան։ Ես մինչեւ օրս ալ չզիտեմ։ Գուցէ ան ալ կեղծ անունով էր, այդ ակնոցաւոր, զեղեցիկ երիտասարդը, որու դէմքի եւ աչքերու վրայ կը կարդացուէր իր ամբողջ հողին։ Ըստ երեւոյթին, ան պիտի լինէր Հիւսիսյին կովկասէն։ ունէր համալսարանական նշան կրծքին։

Ո՞ւր ես, Ալեօշա, որ իմ արշալոյսին հանդիսպեցար եւ իմ վերջալոյսին քեզ կը փնտուեմ։ Կա՞ս թէ չկաս, ես լուր չունիմ։ Գուցէ դու Բաբերդցի Սիմոնի եւ Քէմիրի հակադրութիւններէն յոդնած՝ քաշուեցար ասպարէղէն՝ հանդէլու համար ընտա-

նիքիդ մէջը : Գուցէ , ինչպէս կը նախատեսէիր , դուն ալ բաժնուեցար մեղմէ եւ հոսանքը դցեց քեզ ռուսական յեղափոխութեան մէջ եւ ձուլուեցար այնտեղ քեզ պէս միլիոնաւոր երիտասարդներու հետ : Գուցէ եւ այժմս դու կաս եւ ինծի թշնամի ես : Ինչ որ ալ ըլլայ , քու ցանած սերմերը ես կը պահպանեմ իմ մէջ :

Վերջ ի վերջոյ , մեր կերած հացի սերմն է կարեւորը եւ ոչ թէ անոր սերմանացանը :

Ալեօշան շուրջ կէս դար առաջ ըստ ու չքացաւ առանց որ մէկ ուրիշը անոր մտքերը ընդհանրացնէր , բայց կեանքը եկաւ հաստատելու , որ անոր մտքերը մարդարէական էին : Եւ մարդիկ մինչեւ այսօր ալ կը վիճին այն մասին թէ՝ աղգային հարցի լուծման ճամբո՞վ պիտի դնալ դէպի ընկերվարութիւն , թէ ընկերվարութեան հաստատումով պիտի լուծուի աղգային հարցը : Եւ այսօր զերակշողը առաջին կարծիքն է , որ կարծիքն էր Ալեօշայի : Անիկա կ'ըսէր , որ Դաշնակցութեան աջ ու ձախ թեւերը պիտի դոսանան եւ թափին : Եւ քանի մը տարի չանցած՝ աջէն ծագեցաւ Միհրանական շարժումը եւ Խաստուրի մարտիկները դարձան Դաշնակցութեան թշնամի , իսկ ձախէն բուսաւ Անջատականութիւնը եւ Լեւոն Աթաբէկեանները դացին օտարի շարքերը խտացնելու :

Ալեօշան կ'ըսէր որ միութիւնը բարձր պիտի լինի դաւանական , կրօնական եւայլն խորութիւններէն : Եւ , իրօք , այդ ճամբով զնաց Դաշնակցութիւնը , տրուած լինելով որ Ճիւաղները եւ Հասան Զաւուշները անոր սիւները դարձան : Այդ ուղղութեամբ սակայն , դեռ շատ աշխատանք կայ ընելու , որպէսզի վերացուին այն նեղմիտ նախապաշարումները , որոնք դեռ կը թուլացնեն կատարուած ջանքերը :

Ալեօշան կ'ըսէր թէ լեզուներու տարբերութիւնն ալ պատճառ պիտի չդառնայ աղգային միութեան քայքայման : Եւ իրօք Զաւրիեւներու (ռուսախօս) եւ Խաներու (թրքախօս) դերը Դաշնակցութեան մէջ ա'յդ կ'ապացուցանեն : Ո՞րն է սակայն , միջոցը կապելու օտարախօս հայերը աղգութեան հետ : Այդ միջոցը շարունակ կ'որոնուի , բայց հաստատուն ճամբան դեռ եւս չէ գտնուած :

Ալեօշան կ'ըսէր որ առանց հայրենի հողի՝ աղդութիւն չկայ։ Եւ իրօք, Դաշնակցութիւնը գնաց հայրենի հողի աղատման ուղղութեամբ եւ շատ սուղ զոհերով կարողացաւ հայրենի հողը մասամբ աղատել եւ աղդութիւնը ամրացնել։ Բայց աղդութեան եւ հայրենիքի ամրութիւնը թէական կը դառնայ, եթէ աղդութիւնը միակ եւ գերադաս տէրը չէ իր հայրենիքին, որովհետեւ հայրենիքի ու աղդութեան ամբողջականութիւնը նախապայման է անոր ամրութեան։

Ալեօշան կ'ըսէր որ անկախութեան տիրացած աղդերու դաշնակցութիւնն է խաղաղութեան նախապայմանը եւ անիկա է որ կը տանի դէպի ընկերվարութիւն։ Թէեւ հակառակ եղած փաստերուն, դեռ վաղաժամ է անտեսել Ալեօշի այդ տեսութիւնը, բայց չէ կարելի անտեսել այն իրականութիւնը, որ Ռոստոմ-Եփրեմի ջանքերը իրանի մէջ, Ակնունիի, Ռոստոմի եւ Երկրի գործիչներու ջանքերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ՝ տուին այդ ուղղութեամբ վտիտ արդիւնքներ եւ անսահման վնաս։ Միւս կողմէ, ընկերավար եւ անկախ անուան տակ Ռուսիան, կամ Գերմանիան դացին Ստալինի ու Հիթլէրի բռնակալ եւ աղգաջինջ ու ընկերվարաջինջ ուղղութեամբ, դառնալով դերեղման ե'ւ աղատութեան ե'ւ տարրական իրաւունքներու։ Ո՞ւր է ճամբան, այդ կարող է ասել փորձառութիւնը, իսկ Ալեօշայի դաստութիւնը անհրաժեշտ եղած է ինձ այդ փորձառութեան հասնելու համար։

* * *

1904 թ. Երբ Բիւրոյի յանձնարարութեամբ Երկրորդ անգամ Պաթում եկայ, ամէն ինչ փոխուած դտայ։ Այդ թուականին կ. Կոմիտէի անդամ էին Քրիստափորը, Սարիբէդ Յարութիւնեանը եւ ուրիշները։ Ասոնք իմ մինչ այդ տեսածներու նման դարաշուխալի մարդիկ չէին։ Անոնք կը պատկանէին բարձր ինտելիգենցիայի կամ գործարաններու կառավարիչներու դասին։ Իրեւ աղատ գործիչ ընկերներ կ'աշխատէին Պաթումի մէջ Պոլսեցի Տիրանը, որ Փրանտ Երիտասարդ մը եւ քաղցրաբարոյ գործիչ մըն էր եւ ուսանող կրպօն։ Այստեղ մեր կուսակցական շարքերը դլխաւորապէս բանուորներ էին, որոնց մեծ

մասը տաճկահայեր, հաւաքուած ամէն կողմէ: Երկու հակա-
դիր հոսանքներ կային այս քաղաքին մէջ: Տաճկահայերը եւ
զինուորները կ'ապրէին զատ Տաճկահայաստանի ու Երկրի
կեանքով, եւ սրճարանները կլութ գարձուցած՝ շարունակ ժո-
ղովներ կ'ընէին եւ Երկրի մասին յուղումնալից խօսակցութիւն-
ներ կ'ունենային: «Ամէն ինչ յօդուտ Երկրի», այս էր անոնց
նշանաբանը: Եւ սրճարաններու մէջ նստած, նարտ խաղալու
ստեն տուրք կուտային յօդուտ Երկրի եւ սուրճի ֆինջաններու
(գաւաթներու) շուրջը հաւաքուած՝ նուէրներ կը հաւաքէին
յօդուտ զինուորներու: Ամէն մի շարժում, ամէն մի խօսք
կոխւներու եւ Երկրի շուրջ կը դառնար: Այդ տրամադրութիւն-
ներու հետեւանք էր անոնց կաղմակերպած զինուորական խում-
բերը, որոնք Արդուին-Արդանուչի վրայով կ'արշաւէին Միհ-
րանի եւ Թոռուցիկ-Գէորգի առաջնորդութեամբ դէպի սահմա-
նամերձ շրջանները, եւ, կոխւներ տալով ու սպաննելով շատերը
զօրքերէն ու զիմադրող ազգաբնակութենէն, կը վերադառնային
ոռւսական սահմանը: Այս ողին, որ չատ ուժեղ էր, կը տիրա-
պետէր այդ շրջանակին մէջ: Բայց ասոր կողքին կար նաև
բանուորութիւնը, որ կը հետաքրքրուէր բանուորական շար-
ժումով: Ասոնց համար դասախոսութիւններ կը կարդային ա-
նոնց կաղարմաններու (հանրակացարաններու) մէջ կրպօն եւ ու-
րիշ ընկերներ:

Ես ալ որպէս շրջիկ եւ այդ շրջանի գործիչ պէտք է որ դա-
սախոսութիւններ տայի, զլիսաւորապէս երկու նիւթերու շուրջ՝
Տաճկահայաստանի հարց եւ բանուորական իրաւունքներու
պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ բուրժուազիայի շահատակութեանց:
Բանուորութիւնը, ինչպէս ըստ, կ'ապրէր զլիսաւորապէս տաճ-
կահայ կեանքով եւ այդ Երկրի աղատազրումը անոր համար ցան-
կալի իտէալ մըն էր: Այդ նպատակի համար ան չէր զլանար
բերելու իր նիւթական օժանդակութիւնը, որ կը կատարուէր
ամսավճարներու եւ նուէրներու ձեւով: Ինչպէս որ աղքատ
որբեւայրի մը չէր ինայեր իր վերջին կոպէկը գցել գանձանակը
Եօթվէրքի պատկերի առջեւ (Ալեքսանդրապոլ), այնպէս ալ ա-
սոնք չէին զլանար իրենց բերանի պատառէն բաժին հանել Տաճ-
կահայաստանի համար: Այդ բաժինը, պիտի ըսել, այնպէս

լիառատ չէր, ինչպէս տաճկահայ շրջանակներունը։ Բայց մեր կուսակցութեան մէջ կազմակերպուած այդ բանուոր դասակարգը չէր մոռնար նաեւ իր շահերը եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր բանուորական իրաւունքներու մասին կարդացուած դասախոսութիւններուն եւ պատրաստ էր քայլեր առնել իր շահերը պաշտպանելու եւ իր իրաւունքներուն տիրանալու համար

Տաճկահայութեան մի խոշոր մասը, երբ դեռ չկար Միհրանական շարժումը, կը բողոքէր բանուորութեան մէջ վերոյիշեալ ուղղութեամբ մեր կողմէ տարուող աշխատանքներու եւ կովկասեան Նախաղծի դէմ, ըսելով որ այդպէսով կը ջլատուին մեր ուժերը, կը թուլնայ թափը օղնելու տաճկահայերուն։ Անոնք կը պնդէին որ պիտի սեւեռել մեր ուժերը միմիայն Տաճկահայաստանի խնդրի վրայ։ Հոսանքին դլուխ անցած էին Բաբերդցի Միմոնը, Առաքելը եւ Մշեցի մի հարուստ, որ նոյն խոկերկյարկանի տուն ունէր։ Միւս հոսանքի մէջ, սակայն, չկար շեշտուած հակառակ կարծիք թէ պէտք է սեւեռել մեր ուշադրութիւնը միայն բանուորական խնդրի վրայ եւ երկրորդ կարգի վրայ դնել տաճկահայ դատը։ Ատիկա այդպէս ըլլալով հանդերձ, վերը մատնանշած առաջին հոսանքի մարդիկ խորթ աչքով կը նայէին այն դործիչներուն, որոնք կը զբաղուէին բանուորական հարցով եւ այս վերջինները իրենց դասախոսութիւններու մէջ հաւասարապէս կանդ կ'առնէին երկու նիւթերու վրայ ալ։ Տաճկահայերի յիշեալ հատուածը անկեղծ չէր դտներ ատիկա եւ չէր ուղեր լսել մեր դասախոսները։ Ինծի հանդէսլ, սակայն, աւելի ներողամիտ էին եւ արժէք կուտային իմ մտքերուն, որովհետեւ գիտէին, որ ես նոր եկած եմ սահմանէն, որ ես Տաճկահայաստան դնալու թեկնածուներէն եմ եւ, որ դլխաւորն է, դիտէին որ այդ նպատակով կոուի մէջ ալ ինկածէի։ Ինծի կը յաջողուէր այս վերջին փաստարկութեամբ համողել ամենայամառները եւ զսպել անոնց գրգռումները։

Պաթումի շրջանը հարուստ էր եւ մեր կուսակցութեան դրամական եկամուտները առատ էին։ Թէ՛ հարուստները, թէ՛ բանուորները եւ թէ՛ տաճկահայկական հատուածին պատկանողները իրենց բաժին տուրքը եւ նուէրները կանոնաւոր կը վճարէին։ Ընդհանուր ողեւորութիւն կը տիրէր։ Զոհարերութեան

պատրաստ էին նոյն իսկ տիկիններն ու օրիորդները, որոնք յա-
ճախ երեկոյթներ ու ցորեկոյթներ կը կաղմակերպէին եւ շօ-
շափելի գումարներ կ'ապահովէին կուսակցութեան համար:
Պէտք է ի նկատի ունենալ նաև այն, որ այդ շրջանը բաւական
մեծ էր, առնելով իր մէջ Սեւ Ծովի ափերը: Թէեւ շրջանը
հեռու էր մայր երկրէն, բայց չնորհիւ Դաշնակցութեան համա-
տարած կաղմակերպութեան՝ ան աւելի էր կապուած կեղրո-
նին, քան թէ աւելի մօտիկ շրջանները:

Պաթումի կ. Կոմիտէն մօտէն կը դրազէր Երկրի վերաբերեալ
գործերով, որոնց վրայ ան կեղրոնացուցած էր իր դլիսաւոր ու-
շադրութիւնը: կ. Կոմիտէի միջոցով կապ կը պահպանուէր
Տրապիզոնի եւ Պոլսոյ հետ: Պաթումի կաղմակերպութիւնը
աչալուրջ կը հսկէր, որ ահարեկուին հայկական կոտորածներու
այն բոլոր հեղինակները, որոնք կ'անցնէին Պաթումէն կամ կ'ե-
րեւային կոմիտէութեան շրջանին մէջ: Այդպիսիներէն էր Ք-ը,
որու ետեւէն Պաթումէն կ'ուղարկուի տեսօրիստ մը, որ սակայն,
Սիմֆիրապոլի մէջ ինքղինքը կը սպաննէ:

Տեսօրի դէպք մը եւս տեղի ունեցաւ Պաթում, իմ հոն եղած
ատեն: Օր մը Մարտիրոս Մարգարեանը (ՍաՓօն) եկաւ Պա-
թում անծանօթ մարդու մը հետ, որ լրտես էր ոռւս կառավարու-
թեան: Մարտիրոսը Պոլիս անցնելով, կը ձգէ կ. Կոմիտէին
տոմս մը, որով կը յանձնարարէ սպաննել այդ մարդը: Անծա-
նօթը իջեւանած էր հիւրանոց մը, ուրկէ մտադիր էր քանի մը
օրէն մեկնիլ: Ես դացի նոյն հիւրանոցը, սենեակ մը վարձե-
ցի եւ ճաշի ատենը ծանօթացայ անոր հետ: Խոստացայ զինքը
քաղաքը ման ածել եւ միաժամանակ Ախլաթցի Սարդսին ըսի,
որ հետեւի մեղ, եւ, երբ նշան կ'ընեմ, սպաննէ իմ հետի մարդը:

Գացինք միասին ծովափի բուլվարը: Հոն նուագ կար եւ
խուռն բազմութիւն մը կը դրօսնուր: Մենք խառնուեցանք այդ
բազմութեան եւ սկսանք նոյնպէս դրօսնուր: Յետ դարձայ եւ
տեսայ, որ Սարդիսը մեզի կը հետեւի: Ես ուզեցի անոր նշա-
նով մը հասկցնել որ ա'յս է այն մարդը, զոր պիտի տեսօրի են-
թարկել: Բայց անպիտան Սարդիսը անմիջապէս մօտեցաւ մեզի
եւ բազմութեան մէջ ատրճանակը դրաւ մարդուն ծոծրակին,
մէկ հարուածով գետին փոեց զայն ու ինքն ալ, փախչող ժողո-

վուրդի հետ խառնուելով, կորսուեցաւ: Ես նախ շուարեցայ
 այդ անսպասելի հարուածէն: Մի բոպէի չափ գամուած մնացի
 տեղս, բայց շուտով ուշքի գալով, ինքս ալ սկսայ փախչիլ:
 Ոստիկանները բոլոր անկիւններէն կը սուլէին եւ զնդակ կ'արձա-
 կէին, չեմ դիտեր որո՞ւ վրայ: Այդ գնդակներէն մէկուն վրդ-
 զոցը կը լսեմ գլխիս վերը, բայց խառնուելով շուարած ամբո-
 խին, կը ծլկիմ փողոցի անկիւնները ու կը մտնեմ սրճարան մը,
 ուրտեղ կը տեսնեմ որ Սարդիսը հանդիստ նստած, սուրճ կը
 խմէ, կարծես ոչինչ պատահած չէ: Ես անոր ծանօթութիւն
 չեմ տար, ոչ մէկ խօսք կը խօսիմ հետը եւ լուռ դուրս կուղամ
 միւս դռնէն ու կ'երթամ ծանօթ մշեցիի մը տունը, եւ անոր ալ
 առանց որեւէ խօսք ըսելու կը սլառկիմ հանդստանալու եւ իմ
 յուղումները ծածկելու: Սուտ հիւանդ կը ձեւանամ այդտեղ
 մինչեւ միւս օրուան կէսօրէ ետքը, երբ հաստատ լուր կ'առնեմ
 որ երկու վրացիներ ձերբակալուած են որպէս տեռօրիստներ:
 Անոնց վրայ ատրճանակներ ալ բոնուած էին: Այդ լուրին վրայ
 կը յայտնեմ իմ տանտիրոջս իմ սուտ հիւանդ լինելուս պատ-
 ճառը, (արդէն սկսած էր կասկածիլ որ ես անմասն չեմ այդ
 դործէն): Ամէն վտանդ անցած ըլլալով, միւս օրը ես կրկին
 կ'անցնիմ իմ դործին:

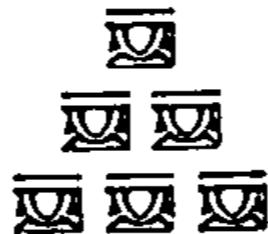
Վերն ըսի, որ ինձ կը յաջողուէր հաշտեցնել Պաթումի կաղ-
 մակերպութեան մէջ եղած երկու հոսանքները: Պատահեցաւ,
 սակայն, դէպք մը, որ ծանր վիճակ ստեղծեց ինձ համար եւ
 այլեւս անկարելի դարձուց իմ հաշտարար դերը: Դէպքը հե-
 տեւեալն է: Ես դացի Քութայիս անդամավճարները հաւաքե-
 լու եւ քանի մը հարուստներ ոգեւորելով՝ յաջողեցայ 8,000
 ռուբլի գանձել ու բերել հետս Պաթում: Վերադարձիս կաղ-
 մակերպեցի Մանթաշեւի դործարանի բանուորները եւ համո-
 զեցի դործադուլ յայտարարել ու յաւելումներ պահանջել: Այդ
 խնդրի համար վրացիներու հետ եւս համաձայնութեան եկանք:
 Գործադուլը տեւեց ժամանակ մը եւ բանուորական դրամները
 սպառեցան: Բանուորները ինձմէ խնդրեցին, փոխառութիւն տալ
 մինչեւ դործի վախճանը, այսինքն մինչեւ որ յաջողէին ստիպել

դործարանատէրը զիջելու եւ յաւելումներ ընելու։ Ես առանց
երկար բարակ մտածելու տուի անոնց 5,000 ռուբլի, իբրեւ փո-
խառութիւն Քութայիսէն բերած դրամներէն, որ պարտաւոր
էի մուծել կ. Կոմիտէի դրամարկղը եւ որ միայն Կոմիտէի
որոշումով կարելի էր դուրս հանել։ Ես այդ մասին բաւակա-
նացայ միայն Տիրանին ըսելով, եւ համաձայնեցանք որ հարցը
չանցնի կ Կոմիտէի ժողովին, մանաւանդ որ անոր անդամներէն
մէկը դործարանի կառավարիչներէն էր։ Պիտի ըսեմ, որ առանց
այդ ալ իմ դէմ արդէն դժգոհութիւն կար կ. Կոմիտէի մէջ։

Զդիտեմ ինչպէս, բայց պրովոկացիա տարածուեց, որ Սա-
սունի համար հաւաքուած դրամը կը բաժանեն բանուորներուն,
եւ երբ, ըստ սովորութեան, ես կ'այցելեմ յետ ընկած սրճարան-
ները, ինծի այդ օրը խոժոռ աչքով կը նային, իսկ Սիմոնը (Բա-
րերդցի) բոլորի ներկայութեան կը դիմէ ինձ ու կ'ըսէ որ Սա-
սունը ինկած է, դրամ ու փամփուշտ չինելու պատճառով, իսկ
դու այսուեղ դրամները ասոր-անոր կը բաժանես։ Գրգոռուած՝
ինծի բոռնցքներ ցոյց կուտան եւ կը սպառնան թիֆա-թիֆա
(պատառ-պատառ) ընել։

Այդ ամենէն ես շատ կ'աղդուիմ, եւ յուսահատուած թէ՛
կ. Կոմիտէէն եւ թէ իմ այդ անյաջողութենէն, կը ձգեմ ամէն
ինչ ու կ'երթամ կայարան եւ, գնացք նստելով, ճամբայ կ'իյնամ
ուղիղ դէպի թիֆլիս։ Այլեւս չզիտցայ թէ ի՞նչ եղաւ 5,000
ռուբլիի խնդիրը։ Երեւի Կրպօն ու Տիրանը հաշիւները փակե-
ցին, յետ դանձելով բանուորներէն, որոնք կարծեմ յաջողութիւն
ունեցան։

Գալով թիֆլիս, յայտնեցի Մարմնին, որ Պաթումէն եկած
եմ առանց իրաւունքի, առանց ոչ ոքի խօսք մը ըսելու, ստեղ-
ծուած անյարմար կացութեան հարկադրանքէն ստիպուած եւ
կը խնդրեմ զիս ազատել Պաթումէն, տրուած ըլլալով որ վճռած
եմ Երկիր անցնիլ։

ԳԼՈՒԽ ՃԳ.

ՍՈՒԽՈՒՄ-ՍՈՉԻԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑՈՎ ԿԸ ՄԵԿՆԻՄ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍ-
ՏԱՆԻ ՄԷջ. ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ.

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ. ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ. ՄՈՍԻՆ ՀՐԱՑԱՆԸ.

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԵՈՒԹԻՒՆԸ. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ,
ԶԻՆԱԿԱՆ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ.

ՍԱԼՄԱՍԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԵԱԼՔՆ.

ԴԵՐԻԿ ՎԱՆԻ ԿՐԻՒՆԵՐԸ. ՅԱԶՈՐԴԱԿԱՆ ԶԻՆԱՏԱՐ
— ՎԱՐԴԱՆ, ՆԻԿՈԼԻ ԴԵՐԻԿԻ ԿՐԻՒՆ, ՊԵՏՈՅԻ, ԱԻԵՏԻՍ-
ԵԱՆԻ ԵՒ ՄԱՐՏԻԿԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.
ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ, ԱՆՈՐ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾ-
ՆԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ. ՇԱՐՈՆ. ՄԱՀԼԱՄ ԳԻՒՂԻ ԴԵՊՔԸ.
ԳՈՐԾՈՒՆՔՈՒԹԻՒՆԸ 1899-ին 1904.

Դեռեւս իմ Պաթում եղած ժամանակ, Սուխում-Սոչիի մօ-
տաւորապէս 30,000-40,000 հայ գաղթականներու հարցն էր բար-
ձրացած: Անոնք կամ պիտի ընդունէին վերջնականօրէն ոռւսա-
հպատակութիւն եւ այդ շրջաններու մէջ հաստատուէին եւ կամ
պիտի թողնէին ու հեռանային Ռուսաստանէն եւ երթային հա-
ստատուիլ ուր որ կ'ուզէին: Գաղթականները երեք պատճառնե-

բով չէին ուզեր ընդունիլ ոռւսերու առաջարկը։ Նախ, կապուած էին իրենց հայրենիք Տրապիզոնի նահանգին հետ եւ օր առուր կը սպասէին վերադառնալ երկիր, մինչդեռ ոռւսահպատակութիւն ընդունելով, կը կարծէին, որ ատիկա այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ։ Երկրորդ, չէին ուզեր զինուորական եւ այլ պարտականութիւներ կատարել։ Վերջապէս, ուժեղ պրոպականդմը կար մեր կողմէ, եւ ես ալ ջերմ կողմնակից էի այն տեսակէտին որ մեր ժողովուրդը պէտք չէ որ վերջնականապէս կապուէր Հայաստանէն կտրուած այս հեռաւոր նահանգներուն։ Եւ ժողովուրդը պատրաստ էր թողուլ այդ շրջանները եւ անցնիլ Տաճկահայաստան կամ Պարսկաստան։ Ահա այդ գաղթականները, նոր հայրենիք փնտռելու համար, ընտրած էին զիս եւ ծխախոտի եւ հողի եօթ մասնագէտներ՝ ծանիկ էֆէնտիի գլխաւորութեամբ, որպէսզի կարդադրենք այդ հարցը։

Ես, որպէս Պարսկաստան գտնուած մէկը, ամենէն շատ կը պնդէի որ անոնք դնան հաստատուիլ Պարսկաստան։

Արդէն հոն եղած ժամանակ, շարունակ կը մտածէի թէ՝ որքա՞ն լաւ պիտի լինէր եւ որքա՞ն դիւրութեամբ պիտի լուծուէր մեր խնդիրը, եթէ Հեր եւ Զարեւանդ դաւաները հայերէ դատարկուած չլինէին։ Մենք հոն սլիտի ամուր բազա մը ունենայինք Վասպուրականի հետ կապուելու։ Այդ կարդի ծրադիրները նոր չէին, դեռեւս 90-ական թուականներուն անոնք գոյութիւն ունէին։ Մեր կարդ մը գործիչներ երազած էին Դերիկ վանքի ամբողջ շրջակայքը (ուղիղ սահմանը) եւ այնտեղէն ալ դէսլի կոթուր ու մինչեւ Մակու 40,000 ժողովուրդ լեցնել։ Իմ տեսակէտները, ուրեմն, պատմութիւն ունէին, եւ կը բաժանուէին մեր այն ժամանակուայ թէ՛ կուսակցական ու հասարակական դործիչներու եւ թէ Բիւրոյի կողմէ։

Թիֆլիս ժողով մը տեղի ունեցաւ «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելեանի մօտ։ Ժողովին հրաւիրուած էին հասարակական ամէն կարդի գործիչներ։ Որոշում տրուեցաւ որ ես առաջնորդեմ պատղամաւորութիւնը դէսլի Պարսկաստան։ Ճանապարհի դժուարութիւններ կային եւ ծանիկ էֆէնտին, որ փափկասուն մարդ մըն էր, ամբողջ գործը ձգեց ինձ վրայ եւ ինքը զանազան պատրուակներով յետ վերադարձաւ։

Ես կը զինուիմ զանաղան վկայականներով, զորս կ'առնեմ՝ Համբարձում Առաքելեանէն, Կուսակցութենէն, Կաթողիկոսէն, Առաջնորդարանէն, Պարսկաստանի ազգային հիմնարկութենէն, նաեւ կառավարութենէն։ Միեւնոյն ատեն կը յայտնեմ Բիւրոյին, որ եթէ այս դործը չյաջողեցաւ, Երկիր պիտի անցնիմ եւ կ'առնեմ յանձնարարական նաեւ Երկրի ընկերներու վրայ։ Ստանալով Խրիմեան Հայրիկի օրհնութիւններն ու յանձնարարականները, աշնան դէմ ճամբայ կ'ելլեմ դէպի Զուլֆա եւ կը հասնիմ Նախավկայի Վանքը, որ Զուլֆային շատ մօտ է։

Նախավկայի Վանքը ինկած է Արաքսի ափին մին-մինակ, շրջապատուած թուրք դիւղերով։ Իր կողքին ունի Հայաբնակ դիւղ մը՝ Դարաշամբը։ Դեռ 90-ական թուականներէն սկսած այդ հինաւուրց վանքը եւ դիւղը կ'օդտաղործուէր յեղափոխական նպատակներով, տրուած ըլլալով որ այդտեղէն փոխադրական ճանապարհ կը բացուէր Անդրկովկասէն դէպի Թաւրիզ, Խոյ, Սալմասու եւ Թաղէոս Առաքեալի վանքը։

Իմ ցանկութիւնս այն էր որ գաղթողներու ներկայացուցիչները համաձայնէին որ ժողովուրդը բնակէր Նախավկայ-Խոյ եւ Խոյ-Թաղէոս Առաքեալ ճանապարհներու վրայ գտնուող դիւղերը, որոնցմէ շատերուն խաները (տէրերը) մեծ ուրախութեամբ պիտի դիւրացնէին այդ վերաբնակութիւնը։ Դժբախտաբար, ներկայացուցիչները կլիմայական պայմանները եւ հողի տեսակը չհաւնեցան, ըսելով որ ծխախոտի պլանտացիաներու համար անյարմար է այդ շրջանը։

Այնուհետեւ մենք կ'անցնինք Թաւրիզ, ուր ես կը ներկայանամ իմ յանձնարարականներով Դաշնակցութեան կ. Կոմիտէին, Համբարձում Առաքելեանի նամակով՝ Նաղարբէկին, որ թաշիր-բաշի (վաճառականներու պետ) էր եւ այս վերջինիս միջոցաւ վալիադին, այսինքն թագաժառանգին որ այդ ատենը Մէհմէտ Ալին էր։ Ամէնքն ալ շահագրդուած են դաղթականութեան Պարսկաստան դալու խնդրով, թէեւ իւրաքանչիւրը տարբեր տեսակէտներով։ կ. Կոմիտէին դրդապատճառը պարզ էր։ Վալիադը, որ հաստափոր, մսագործի արտաքինով մարդ մըն էր (ես հիասթափուած էի, որ Շահերը այդպիսի մարդիկ կարող են լինել) շահագրդուած էր ունենալ աշխատա-

սէր ժողովուրդ մը որ հակակշիռ ըլլար քիւրտերու դէմ, որոնք շարունակ կ'անհանգստացնէին զինքը։ Ան ուրախութեամբ ընդառաջ գնաց իմ առաջարկին եւ տուաւ յանձնարարականներ Խոյի, Ուրմիոյ եւ Սալմաստի կառավարիչներու վրայ, հրամայելով ամէն կարգի օժանդակութիւն ցոյց տալ ինծի։ Իսկ Նադարբէկը կը յուսար իր սեփականութիւնը կաղմող գիւղերը բնակեցնել հայերով եւ իր հողերէն բաւարար շահ մը ստանալ։ Քիւրտերը եւ թուրքերը, որոնք կը բնակէին անոր գիւղերուն մէջ, այնքան ալ ձեռնտու չէին։

Այսպէսով, ընտրութեան համար ասպարէզը՝ բաց էր մեր առջեւ։ Բայց, անշուշտ, միտք չունէր բնակեցնել մեր ժողովուրդը ոչ Սոչդաղ եւ ոչ ալ նոյնիսկ Ուրմիա։ Այդ վայրերը որեւէ առաւելութիւն չէին ներկայացներ Սուխումի եւ Սոչիի նկատմամբ, տրուած ըլլալով որ անոնք նոյնպէս հեռու էին հայկական կեղրոններէն եւ այդ գաղթականները նոյնպէս պիտի մատնուէին կորստեան։ Կը մնար, ուրեմն, Սալմաստը, որ ամէն բանով յարմար էր եթէ արգելառիթ այլ հանգամանքներ չլինէին։

Զինուած նոյն յանձնարարականներով, կ'երթանք Սալմաստ։ Գաղթել ցանկացողներու ներկայացուցիչները կը հաւնին Սալմաստի հողին ու ջրին։ Այդտեղէն կ'երթանք դէպի Դերիկի, Ճատալի, Սալանի սահմանները, եւ այդ տեղերն ալ ամէն բան լաւ կը զտնեն։ Անոնք կանդ չեն առներ նաեւ քիւրտերու դէմ պայքարելու դժուարութեան առջեւ, որովհետեւ վստահութիւն ունին իրենց ժողովրդի ռազմունակութեան վրայ։ Բայց յանկարծ մէջտեղ կուդայ անակնկալ արգելք մը։ Օսմանեան հիւպատոսը արդէն հոտն առած է մեր ձեռնարկին։ Ան հարցումներ կ'ընէ պարսիկ կառավարութեան եւ միւս կողմէ լուրեր կը տարածայնէ ամենուրեք, թէ հայերը եկած են որպէսպի բոլոր քիւրտերը դուրս քշեն իրենց տեղերէն եւ իրենք նստին այդտեղ։ Շուտով մեղի համար պարզուեցաւ որ սխալած էինք մեր հաշիւներուն մէջ, որ պարսիկ կառավարութիւնը այնքան թոյլ է որ պիտի չկարողանայ ուրէ դրական օժանդակութիւն ցոյց տալ մեղի եւ անկարող է դիմադրել տաճկական միջամտութեանց ու լարած էնտրիդներուն։ Եթէ անզամ գաղթականները հոդ

բերէինք ու բնակեցնէինք, հակառակ տաճիկներու, անոնք այդ տեղը շարունակական պատերազմի վայր պիտի դարձնէին եւ եթէ չյաջողէին քիւրտերու միջոցով, միջամտութիւնը պիտի կատարէին իրենց ուժերով։ Ստիպուած կը հրաժարինք բաղաստեղծելու ծրագրէն։ Իմ ընկեր ներկայացուցիչները կը վերադառնան կովկաս, իսկ ես կը մնամ Սալմաստ, իրագործելու Երկիր անցնելու իմ ծրագիրը։

Սալմաստ մնացի մէկ երկու տմիս իրրեւ շրջիկ։ Պտտեցայ գիւղերը եւ ծանօթացայ ժողովուրդին ու կուսակցական կազմակերպութեան։ Այդտեղէն անցայ թաւրիզ, ուր նոյնպէս մի երկու ամիս աշխատեցայ, որպէս կ. կոմիտէի գործավար։ Բայց ինձ չէր ողեւորեր այդ շրջանի միապաղաղ եւ տաղտուկ գործունէութիւնը, ուստի կը վճռեմ ձգել ամէն ինչ եւ անցնիլ Երկիր։

* * *

Բայց նախքան իմ Երկիր անցնելու պատմութիւնն ընելը, ծանօթացնենք Պարսկաստանի մէջ կիրարկուող կազմակերպութեան մեթոտին եւ այնտեղ տարուող կուսակցական գործունէութեան(*)։

Օր մը Խոյի մէջ, 1904-ին, Նիկոլ զիս կը խրատէր.

— Յեղափոխութիւն չկայ, երբ նրա համար պատճառ ու նպատակ չկայ։ Պատճառն ու նոլատակը անարժէք բաներ են, երբ նրանք իրագործելու համար ոյժ եւ կազմակերպութիւն չկայ։ Ոյժն ու կազմակերպութիւնը վճռական են, եթէ նրանք հարազատ պատկերն են յեղափոխութեան նպատակներու եւ ժողովրդի շահերու։ Այս մասին ես հաւաս (փափաք) չունիմ քեզ բացատրելու. երբ դու պատահիս Յովնանին, Քոթոթին (Ռոստոմ), նրանք քեզի կ'ըսեն։

Կարիք չկար զանոնք տեսնելու, քանի որ անոնց գործերու հետքերը նշմարելի էին։

1904 թուէն շատ առաջները, Վանի մէջ ծնուած Արմենական

(*) Այստեղէն կը սկսի Ռուբէնի կողմէ վերամշակուած հատուած մը։ Ա. Խ.

կուսակցութիւնը, ուռճացած եւ իր սահմաններէն ելած, տարածուեր էր Պարսկաստանի մէջ։ Անոր վրայ աւելցեր էր եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը։ Այս կուսակցութեանց աչքառուդէմքեր՝ Խան-Աղատ, Ներսէս, Աւետիսեան, Փարամազ եւ այլք իրենց այցելութիւններով գրաւած էին հրապարակը եւ ժողովուրդին հարազատ դարձած։ Բատ երեւոյթին, նորածին Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար դործելու եւ տեղ դտնելու ասպարէդ պիտի չդտնուէր։ Սակայն, ասպարէդը դտնուեցաւ։ Շատ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, ողջ Պարսկաստանի մէջ մենատիրութեան հասնող զերակայութիւն ձեռք բերեց Դաշնակցութիւնը շնորհիւ Ռուստոմի, որ Գողթնեցի լինելով՝ ծանօթ էր այդ երկրին եւ շնորհիւ Յովնան Դաւթեանին, որ Ղարադաղցի (Պարսկաստան) էր, Շուշի կրթուած։

Դաշնակցութեան այս երկու հիմնադիրներու մասին շատ քիչ բան զիտենք եւ մեր զիտցածն ալ ընդհանուր խօսքեր են։ Յովնանին հաղիւ անունը զիտենք, թէ եւ անոր եւ Ռուստոմի կազմած ծրագիրն ու կանոնադիրը աւետարանի պէս անդիր գիտենք։ Այս տարօրինակ հիմնադիրները ուրուականների պէս կ'երեւային Պարսկաստանի տարբեր վայրերու մէջ եւ յետոյ կը կորսուէին։ Հրապարակ չէին ելլեր եւ ոչ կը քարողէին, ոչ կը վիճէին եւ ոչ ալ կը գրէին։ Միայն թէ՝ ուր որ անոնք կ'այցելէին, իրենց ետեւէն կեանքը կ'եռար, Դաշնակցութեան նորաստեղծ կազմակերպութիւն մը առաջ կուղար եւ Արմենական ու Հնչակեան կուսակցութիւնները կը հալուէին, կը չքանային դարնան ձիւներու նման։ Պատճառը այդ արագ եւ շշմեցուցիչ յաջողութեան, այդ տարօրինակ վարպետներու դործին եւ մեր նպատակներուն մօտենալու ձեւին մէջն էր։

«Մենք կաթողիկոս չենք, որ քարողիչ, վարդապետ, տէրտիստ ունենանք։ Մենք կառավարութիւն չունինք, որ պարտադիր օրէնքներ տանք։ Մեր մէջ ոչ աղայ, ոչ ծառայ կայ, որ հրաման եւ պարտադրութիւն սպասենք։ Մենք՝ բոլորս հաւասար ենք, առանց սեռի, տարիքի, դաւանանքի, դասի, ծառայութեանց եւ զոհողութեանց խտրութեան։ Մենք այս Դաշնակցութեան ծրագիրը, որ քանի մը էջ է, կարդացինք եւ հաւատացեալ դարձանք։ Դուք մեղմէ ուսումով եւ խելացի, կը խնդրենք

կարդաք եւ, եթէ սխալ է, մեղ տարհամողեցէք, իսկ եթէ ճիշտ է, դարձէք մեղ պէս հաւատացեալ ու մեղ այդ մասին տեղեկացուցէք։ Այս ալ կանոնագիրն է, որ ցրուած է հաւատացեալներուն՝ եղբայրութիւն մը, ոյժ մը, կազմելու համար։ Արդ՝ մենք կեղրոն չունինք, դուք էք բուն զեկավարը։ Մենք չունինք ոչ թագաւոր, ոչ իշխանութիւն, ոչ հեղինակութիւն, ոչ միջամտութիւն։ Այդ բոլորի գերը ձեզի կը պատկանի։ Մենք չունինք իւրաքանչիւր վայրի համար գործունէութեան պարտադիր նախագիծ։ Այդ կախուած է ձեզմէ եւ ձեր նախաձեռնութենէն։ Դուք պէտք է որոշէք ձեր ընելիքները տեղի պայմաններուն համաձայն։ Մենք չունինք նիւթական, ֆիզիքական եւ այլ պարտադիր ձեւեր։ Այդ որոշովը ձեր եղբայրութիւնը պէտք է լինի։ Քանի որ այս բոլորը ձեղ կը վերաբերի եւ դուք անկախ էք, ձեր տուած որոշումները ձեզի համար պարտագիր պէտք է լինեն, իսկ մեզի համար՝ անխախտելի օրէնք։ Միայն մէկ բան պարտագիր է՝ ընդունիլ յեղափոխականներու ծրագիրը եւ կանոնագիրը անփոփոխ, ընդունիլ կամովին եւ ուխտել անոնց հաւատարիմ մնալ»...

Այս անվերապահ վստահութիւնը հանդէս ուխտեալներուն, այս ապակեդրոն ձեւը սպաննիչ էին հեղինակութեանց հմայքի վրայ յենուած կեղրոնաձիգ կուսակցութեանց համար, ինչպէս էին Արմենականութիւնը եւ Հնչակեանութիւնը։ Դաշնակցութիւնը իր կաղմի անդամներուն բոլոր մասերով կը շնչէր ու կը մտածէր, եւ իրը հետեւանք ատոր, սունկի պէս կը բուսնէին Դաշնակցական կորիզները ինքնաբերաբար, իրենց բազմատեսակ ձեռնարկներով, դպրոցներով, դինական դործարաններով եւն։ Փաստօրէն Բիւրօն մէկ դործ ունէր ընելիք միայն, այն է՝ կապել տարբեր վայրերու կորիզները իրարու հետ եւ անոնց նախաձեռնութիւնները մէկ հունի մէջ բերել։

Այդ ձեւի կազմակերպութիւնը պարտական ենք ամենէն առաջ Յովնանին եւ յետոյ Ռոստոմին։ Եւ ասիկա կը տանէր նախաձեռնութեան, յաղթութեան եւ դաղափարների տարածման։

Կազմակերպական այս ձեւը չէր տաներ անիշխանութեան, այլ իշխանութեան ապակեղրոնացման։ Այդ ապակեղրոն մար-

մինները «Մասնաճիւղեր» չէին, այլ փաստօրէն անկախ միաւորներ՝ իրարու միացած Դաշնակցութեամբ եւ անոր ընդհանուր նպատակներով։ Եւ ասիկա սպաննիչ եղաւ միւս կազմակերպութեանց համար եւ պատճառ եղաւ նոր կուսակցութեան հղորացման ու ծաւալման։

Կեդրոնաձիգ Հնչակեան կուսակցութիւնը արագօրէն տեղի կուտար ապակեդրոն նորածին Դաշնակցութեան առջեւ։ Արմենական կուսակցութիւնը, Դաշնակցութեան երեւնալուն պէս, հալուեցաւ անոր մէջ։ «Մարդասիրական» հրացանները, որոնք արդէն Վանի փոքրաթիւ Դաշնակցականներու գործածութեան առարկայ էին դարձած, իրենց վրայ դրոշմուած Դաշնակցական դինանշանով, զայն կը դարձնէին խորհրդաւոր եւ առասպելական։

Թագէոս Առաքեալի փոխադրական դիծը եւ մանաւանդ Դերիկը, որ այնքա՞ն մօտ էր սահմանին, Դաշնակցականներու կոուի առասպելական պատմութիւնները բերնէ բերան կը տարածուէին եւ սքանչանք կը պատճառէին։ Արդէն Սեւքարեցի Սաքոյի սաղի ձայնը կը լսէին Վասպուրականի մէջ, որ ապահոված էր Վանի ճամբանները։ Վանը այնքա՞ն մօտիկ էր դարձած Պարսկաստանին, որ Զուխի կամ Բողադ-Քեասանի վրայով մէկ գիշերուայ մէջ կարելի էր հասնիլ Հայոց Զոր կամ Արշակի շրջանները, ուրկէ Վան հասնիլը ջրի ճամբայ է։

Տարիներ յետոյ, 1909-ին, երբ Ժընեւի մէջ ծանօթացայ Յովնան Դաւթեանին, ան եւ իր հայացած կինը՝ Հորտանս, կը տառապէին թոքախտէ։ Յիշեցի Նիկոլի պատուէրը եւ հարցուցի Յովնանին մեր նպատակներու եւ կանոնագրի մասին։

— Ի՞նչ ասեմ քեզ։ Մէկ խօսքով ասեմ, որ առանց ֆեղեռասիոնի ոչ մեր երկիրը եւ ոչ մեր ժողովուրդը կը փրկուին։ Ես բան չեմ արել, միայն տեսածս եմ ըմբռնել։ Մեր կանոնագիրը պատկերն է ֆեղեռասիոնի իրականացման։ Եթէ աւելի ուզում ես հասկանալ, եկած ես Զուխցերիա, չուրջդ նայէ եւ դու կը համոզուես։ Խաժակը եկաւ եւ համոզուեցաւ։

Նիկոլի ըսածին համաձայն, այս հիւանդ մարդը եւ Քոթոթը (Ռոստոմը), 1890 թուականներէն սկսած, ներշնչում կ'ընէին եւ ոչ թէ ճառ կը խօսէին : «Մենք հայ ենք, բայց մեր հայութիւնը չպիտի պարտադրենք : Բոլոր աղղերու աղատութեան, անկախութեան կողմնակից ենք : Թշնամի ենք բոլոր անոնց որոնք կը բռնաբարեն աղղերու իրաւունքները : Ռուսիան եւ Թուրքիան մանր աղղերու սպանդանոց են եւ կամ բանտ, ատոր համար այդ երկուսի թշնամին պէտք է լինենք : Բոլոր ճնշուած աղղերը մեր եղբայրներն են, լինին անոնք հայ, եղիտի, սորի, հրեայ, քիւրտ կամ արար : Անոնց աղատութիւնը քաղաքակրթութեան, խաղաղութեան աղղակ է : Անոնց եղբայրութիւնը եւ իրարու հետ դաշնակցութիւնը՝ բռնակալութեան կործանման աղղակ» :

Այս ներշնչումները, զոր կ'ընէին Ռոստոմն ու Յովնանը, օդի մէջ պարապի խօսքեր չէին մնար : Անոնք արձագանդ կը դտնէին առաջին սերունդի հողիներուն մէջ : Ատոր համար էր որ մեր առաջին մարտական խմբի զեկավարը դարձաւ Ուտիացի կուկունեանը, իսկ անոր իրը զինուոր՝ Ուրմիացի հրեայ մը, որուն անունը մոռցած եմ : Ատոր համար էր որ դէպի Երկիր դնացողներուն եւ իրենց արիւնը չխնայողներուն մէջ կային քիւրտեր Մստոյի եւ Աւոյի նման եւ կային ասորիներ Գրէի եւ Սահակի նման : Այդ ներշնչման արդիւնքն էր, որ թաթար Բաղըր եւ Սաթթար խաներ դաշնակցեցան Նիկոլ-Դումանին եւ Քեռիին հետ, իսկ Բախտիար պարսիկները՝ Եփրեմին հետը : Ատոր համար էր որ բուռ մը հայեր Ռոստոմի շունչին տակը նոր բէժիմի թթխմոր դարձան Պարսկաստանի մէջ, հակառակ ոռւս կայսրութեան, հակառակ իշխող տարրերուն եւ, ուրախութիւն պատճառելով անոնց որոնք աղատ ժողովրդավար կարգեր կ'ուղէին եւ կողմնակից էին Պարսկաստանի աղատութեան եւ յառաջդիմութեան :

Անոնք կ'ըսէին . «Մենք Լուսաւորչական ենք եւ մեր աւանդութիւններն ունինք : Այդ՝ մեր խղճի գործն է, եւ չենք ուղեր, որ մէկը միջամտէ մեր խղճի գործին : Բայց մենք ալ խառնուելու չենք ուրիշներու խղճի գործին : Բոլոր կրօնները, դաւանանքները, մէջն առնելով եւ անկրօնութիւնը, խղճի մխիթա-

բութիւններ են, ուրեմն այդ սփոփանքի մէջ թող ազատ լինին։ Մենք շահագործուած ազգ եւ դասակարգ ենք։ Մեր շահն է լինել շահագործուողներու հետ եւ հակառակ լինել շահագործողներուն»։

Այս մթնոլորտին մէջ էր, որ Նիկոլ-Դումանը եւ Վարդանը, երբ ինկան Սալմաստ եւ հոն դտան բժիշկներ, ինչպէս եւ այլ կրթութեամբ մարդիկ, նոյնիսկ ճարտարապետ Տիգրան Բէգլարիչը, դարմացած կ'ըսէին.

— Այս ի՞նչ էք դարձուցել «համշարիների» երկիրը։ Ամէն բան արել, վերջացուցել էք այստեղ։

Իսկ ես ակամայ կը բացականչեմ. — «60 տարիներ անցած են այդ հին օրերէն։ Փոխանակ 60 քայլ առաջ գնալու, արդեօ՞ք 60 քայլ յետ չենք դնացել Յովնանէն ու Ռոստոմէն եւ այդ օրերէն»։

Սալմաստի եւ Ուրմիի գաւառները՝ Ուրմիոյ լճի եւ Զագորչ շղթայի մէջ, պարսկական սահմանակից գաւառներն են Օսմանցոց սլետութեան հետ։ Գեղեցիկ, սլողաբեր ջրառատ գաւառներ են։ Անոնց՝ թարդաւար եւ Մարդաւար գաւառակներէն անցնելով սահմանն՝ ուղիղ կարելի է դնալ Զաքի հովիտը, ասուրիներու կեղրոնը՝ Քոչանիս, Տիար-Ճխուր։ Իսկ Սալմաստի ծարա եւ Կոթուր գաւառակներէն անցնելով սահմանը՝ կարելի է դնալ հայոց կեղրոնը՝ Վան։

Այսպէսով, այդ գաւառները Հայաստանի դուռը կարելի է հաշուել։ Այդ դրան վրայ շուրջ 40,000 քրիստոնեաներ կ'ապրէին, հայ եւ ասորի միասին առած։ Անոնց յարաբերութիւնները այնքա՞ն սերտ էին իրարու հետ, որ կարծես տարբեր դաւանանքի եւ բարբառի պատկանող մէկ աղդ լինէին, իրար հասկացող, իրարու լեզուն ու մշակոյթը ըմբռնող։

Այս սերտութիւնը, սակայն, կը թունաւորէին մէկ կողմէն ուռւս հիւպատոսը եւ անոր բերած օրթոտոքս եկեղեցականները, իսկ միւս կողմէն ալ՝ եւրոպական քրիստոնէական միսիոնարները, որոնք քայքայեցին Մար-Ճիմոնի միահեծան հեղինակութիւնը այն աստիճան, որ դրամի ոյժով ասորի ընտանիքներու

մէջ առաջ բերին երեք կրօնական դաւանանքներ, մէկ կողմին համար իրը եկամուտի աղբիւր, միւս կողմին համար՝ իրը աղդեցութեան յենարան :

Նոյն այլասերումը նուազ յաջողութիւն կ'ունենար Լուսաւորչական համայնքին մէջ։ Կարճատես միսիոնարութիւնները դարձած էին երկպառակութեանց եւ ոչ թէ միութեան սերմանիչներ։

Այս ցաւին առաջը կ'առնէր Դաշնակցութիւնը իր առաջազրած սկզբունքներով։ «Կրօնքը, դաւանանքը անհատի եւ համայնքի խղճի գործ է։ Զենք հետաքրքրուիր, բայց պախարակելի կը դտնենք որ խիղճը առեւտուրի, շահի առարկայ կ'ուղեն դարձնել։ Ատոր կը հակաղընք բոլոր ճնշուած ժողովուրդներու աղատութիւնը եւ անոնց եղբայրութիւնը Հ. Յ. Եան սկզբունքներուն համաձայն»։

Այս սկզբունքները սպեղանի դարձան այդ դաւառներուն։ Սառի բժ. Արքահամը, որ սնուած եւ ուսում առած էր միսիոնարներու շնորհիւ եւ սլաշտօնապէս բողոքականութիւն էր ընդունած, դարձած էր նոյնպէս թունդ աղղայնական ասորի եւ նեստորականութեան սլաշտան։ Ան յարած էր Դաշնակցութեան եւ հայ-ասորի-քիւրտ դաշնակցութեան կողմնակից էր։ Եւ, ինչ որ էական էր, ան այդ շրջաններու կոմիտէի անդամ էր եւ Երկիրը աղատողներու ջանակիցը եւ կազմակերպողը։ Ան մենակը չէր, ունէր իր ասորի ընկերները, որոնց լուսաւոր դէմքերը աչքիս առաջն են այժմ, թէ եւ անունները մոռցած եմ։

1904-ին, երբ Նիկոլ Դումանի հետ Դաւալուէն Արաբուկ'երթայինք՝ Պարսկաստան անցնելու համար, հարցում ըրի անոր։

— Ի՞նչ Երկիր է Խոյը, Սալմաստը։ Որ հասնիմ այնտեղ, ի՞նչ աշխատանքներ պիտի կատարեմ։

Նիկոլը ծիծաղեց եւ ըսաւ.

— Սրանից տասը տարի առաջ, երբ առաջին անդամ կ'երթայի Պարսկաստան, նոյն այդ քու հարցումը ըրի Յովնանին։ Եւ նա էլ ելլէ եւ ի՞նչ սլատասխանէ իմ լուրջ կարծածս հարցումին։ «Մենք քիչ ծանօթ ենք այդ Երկրին։ Մի բուռ սերմ ցանած եւ անցած ենք։ Զգիտենք թէ ո՞ր

սերմը բուսած եւ տարածուած է, ո՞րը արմատ չէ բռնած : Երկու աչք ունիս, կոյր չես. քթի ծակ ունիս, հոտ կ'առնես. ականջ ունիս, կը լսես : Եթէ սերմերը արմատ ձգած են, նոր սերմեր եղածի վրայ չցանես. Եթէ ջրի կարիք ունին, կը ջրես, եթէ հասակ նետած են, կը քաղհանես : «Դրանից աւելի ի՞նչ ասեմ» : Ռոստոմը ներկայ էր, որին հէջ բանի տեղ չէի դնում. քիթն էր պճոռում : Բայց նա աւելի առատածեռն եղաւ, հանեց ծոցատետրը ու մի երկու հայի, մի երկու ասորիի, մի երկու թաթարի եւ ուրիշների անուններ տուեց եւ ասաց . «Գրել, կարդալ դիտես : Իսկ եթէ բան չկայ դրելիք, անելիք, այնտեղին ծանօթանալով՝ մեզ կը դրես : Վարժապետ կը լինիս դիւղում եւ վիճակիդ մասին կը դրես» :

— Գիտե՞ս ինչու խնդուքս կը դայ, հարցուց :

— Ոչ, պատասխանեցի :

Եւ ան, առանց սպասելու, սկսաւ բացատրել .

— Յովնանից ես տպաւորուած էի, թէ իսկական չոքան է, Ռոստոմից՝ աւելի դէշ, որ խեղճ ու կրակ եւ անխօս մէկն է : Շուշիի մէջ մեր երիտասարդութիւնը երկուսի էր բաժանուած : Իրար հետ ծեծվուառուի ելանք : Մենք քչուոր էինք, նրանք շատուոր եւ մեղ նեղն էին ձգած : Ռոստոմը եւ Յովնանը հանդիստ նայում էին եւ կուտին չին մասնակցում : Յանկարծ բորբոքուեց Յովնանը եւ, մի մահակ ձեռքը ձգած, մեղ կանչեց՝ հեռուն քաշուիլ : Ոչ մի կողմից անոր մօտենալ չէր լինի, այնպէ՞ս արադ էր դարձնում մահակը իր դլսի շուրջ : Այդպէս մեն-մենակ յառաջացաւ դէպի հակառակորդները, որոնք խմբուած էին : Մահակի ծայրը կալաւ մէկի մէջքին, եւ նա դետին փուռեց, միւսի թեւին, եւ նրա թեւը կոտրուեց : Նրանք ցրուեցին, բայց Յովնանը կանչում էր . Մի՞ք ցրուի, հիմա արիք, հաւաքուեցէ՞ք եւ մարդավարի ժողովը շարունակեցէ՞ք» : Այդ մահակի հերոսից ես այլ չնորհք չէի սպասում, — կը պատմէր Նիկոլը եւ մանուկի պէս կը ծիծաղէր :

Անոր ծիծաղին այժմ ես ալ կրնայի ընկերանալ :

— Գիտե՞ս, կը շարունակէր Նիկոլ, երբ իմ հարցումին Յովնանը եւ Ռոստոմ այդքան անորոշ պատասխան էին տալիս եւ, առանց դործնական ցուցմունքների, ընդհանուր խօսքերով ճանապարհ էին դնում ինձ, ես չէի հասկանում դրա իմաստը եւ այլ կերպ էի բացատրում։ Ես մտածում էի. «Արանք անորոշը անորոշով են լուծում. արդէն յիմարն ես եմ, որ այս չորաններից սպասում եմ մտածուած, ծրագրուած հրահանգներ, ցուցմունքներ»։ Անցայ Սալմաստ։ Եւ ի՞նչ տեսնեմ այնտեղ։ Արդէն նոր սկսուող Դաշնակցութիւնը տարածուել, կազմակերպուել էր այնտեղ։ Արմենական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները կարծես աղի քար կամ շաքարի ղանդ (գլուխ) լինէին, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ ջուր որ հալեցնում էր նրանց իր մէջ։ Այնտեղ տեսայ մարդիկ, որոնք ողջ Ռուսաստանը եւ այլ երկիրներ չափչփած էին առեւտրական ու այլ գործերով։ Տեսայ դրսից եւ ներսից մտաւորականներ, որոնց հաւասարը չկար Շուշիի մէջ։ Այնտեղ էին Արդութեանը, Վարդանը, Սաքօն, որոնց հետ խօսիլ կարելի էր։ Ինձ զարմացրեց ասորի բժ։ Աբրահամի հետ ունեցած խօսակցութիւնս։ Նա ինձ բացատրեց Դաշնակցութեան սկզբունքները եւ նրա ձեռք բերած արդիւնքները։ Նա ասաց ինձ. «Ի հարկէ, Պարսկաստանը թոյլ է, յետամնաց, աւատապետական։ Այս երկիրը ուժեղ կը լինէր, եթէ այդ բոլորը չլինէին։ Բայց նա թոյլ լինի թէ ուժեղ, մի բան սլարդ պէտք է լինի եւ այդ այն է, որ նա վտանգի տակ է Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից, որոնք մեր բոլորիս ղահիներն են։ Եւ զրա համար էլ Պարսկաստանը մեր բնական բարեկամը սլէտք է համարենք։ Մեր փրկութիւնը բոլոր ճնշուած ազգերի եղբայրութեան մէջն է։ Այդ իրավործուած պէտք է համարել ասորիների եւ հայերի համար։ Սահմանի միւս կողմն էլ ՄարՇիմոնը դրան համակիր է։ Դժուար չէ եղիտներին եւս բերել այդ եղբայրութեան մէջ։ Մինչեւ Սինջար ՄարՇիմոնը կապեր եւ աղղեցութիւններ ունի։ Արդէն մերոնք (Դաշնակցութիւնը) բարեկամ են դէպի Վան տանող ճամբու վրայ եղած եղիտիներին։ Մնում են թաթար-թուրքե-

ըը, որոնք թէ' թիւ եւ թէ' որակ են. Նրանք բարեբախտաբար շիա են, իբր այդպիսին, նրանք կարող են նկատուել մեր բնական դաշնակիցները, քանի որ նրանք դէմ են Թուրքիային, որ սիւննիների պետութիւն է: Մուշդէիզներին մենք պէտք է նկատենք նոյնքան օգտակար, որքան որ մեր հոգեւորականներին: Մեր անլուծելի եւ դժուար խնդիրը սիւննի քիւրտերն են, որոնք բռնել են լեռները, ճամբաները եւ մեղ բաժանում են Երկրի մեր ղանդուածներից: Նրանց մեղ հետ ունենալ եւ թուրքիայից բաժանել՝ համազօր էր մեր զաղափարների եւ յաղթութեան թուրքիայի վրայ եւ մեղ հետ ունենալ եւ թուրքիայից բաժանել՝ համազօր է թշնամի ունենալ՝ համազօր է մեր ձախողութեան: Ահա մեր անելիքը»:

Երբ ես զարմացած կը նայէի ասորի բժ. Աբրահամին որ այս յետամնաց դաւառի մէջ նման մտքեր կ'արտայայտէր, ակամայ հարցըրի.

— Ո՞րտեղից են այդ ծրագիրները: Անձնակա՞ն են, թէ՞ ընդհանուրի տեսակէտներ:

Բժ. Աբրահամը, իր ձայնը ցածրացնելով, ըսաւ.

— Մի՞թէ տեսած չես Յովնանին եւ Ռոստոմին:

— Տեսայ, բայց ասացին. «Գնա՛, տես եւ զրէ տեսածիդ մասին»: Ես բան չհասկացայ նրանցից:

— Նրանք քեզ շատ բան են ասել: Այդ է նրանց մարդ շինելու ձեւը: Բրինձը տալիս են, փիլաւ շինելը քեզ են թողնում: Հայը տալիս են, ծամելը քեզ են թողնում: Իմ էլ կարծիքն այն է, որ կ'ուզես ասորի՝ Խոսրովայ զիւղում, կ'ուզես հայ՝ Հաւթվանում կամ Ղալասարում առայժմ վարժապետ եղիր: Իսկ եթէ զիտես քրտերէն, թուրքերէն, նրանց զիւղերը կը ճամբենք քեզ, մինչեւ որ քո ջուրը քո առուն ընկնի:

Շատ դժուար էր Երկնքից իջնել եւ գետնի վրայ քալել: Բայց այդպէս էլ արեցի. Ես վարժապետ դարձայ եւ զրեցի Ռոստոմին, որ իմ աչքին ուրիշ մարդ էր դարձած: Գրեցի նոյնպէս որ այստեղ անելիք չունիմ, քանի որ ասորին նոյն իսկ ինձնից աւելի Դաշնակցական է: Պատասխան չստա-

ցայ, որովհետեւ, ինչպէս յետոյ իմացայ, նա Երկիր էր անցել:

Նիկոլը, առանց իմ տուած հարցումին պատասխանելու, կարծես առիթը դտած էր իր ասլրումներուն մէջ թաղուելու եւ երեսս չնայելու: Ես ալ անոր պատմութեան իմաստը կ'որոնէի եւ ինքս ինձ կը մտածէի. «Այդ ի՞նչ մարդիկ են Յովնանը եւ Ռոստոմը, որոնց անունները միայն լսած էի: Ինչո՞ւ իրենց մօտիկ ընկերոջ խորհուրդ, ցուցմունք զլացած են: Ինչո՞ւ Նիկոլը, փոխանակ հարցիս պատասխանելու, իր գլխուն եկած այս 10 տարուան հնութիւն ունեցող պատմութիւնը արեց եւ մոայլուած լոեց: Զլինի՞թէ այս մարդը, որ առասպել է բոլորիս համար, վճռած է անցնիլ Երկիր, ուր գնալ կայ եւ վերադարձ չկայ, եւ կ'ուզէ իմ «տարան» (կշիռը) իմանալ եւ ճամբել իր ասորի բժ. Աբրահամի մօտը»:

Ես սխալած չեի: Ան զիս փորձութեան ենթարկեց մինչեւ Կոթուրի, Ռազիի կոիւը, որուն պատմութիւնը արդէն ըրած եմ:

Էականը Նիկոլի պատմածէն դիտնալն է այն մթնոլորտն ու դործերը, որ 1890-էն դոնէ մինչեւ 1897 կը կատարուէին Սալմաստի եւ Ռումիոյ մէջ: Սալմաստ եկած էին Կովկասեան Հայաստանէն, անոր բոլոր անկիւններէն հատ հատ, մտաւորական եւ կոռուզ ուխտեալներ: Անոնք կայտառ էին, դուարթ եւ Սբ. Կարապետի զոհարան տարուող ցուլերուն կը նմանէին: Աեւ Քարեցի Սաքօն, իր հրացանէն անբաժան, «չոնդուռ» կը զարնէր: Բամբառակ Յովսէփներն ու Խէչօնները առակներ ու երդեր կ'ըսէին: Վարդանը, իր բարի ժամանով, կը խրախուսէր, իսկ մոայլ Նիկոլը իր խորունկ ընկած սեւ աչքերով, չես դիտեր, կը խնդա՞ր, թէ՞ կը բարկանար: Այս խմբակցութեան միացած էր Թուրքաց Հայաստանէն եկած այլ իմբակ մը, որ բոլորովին հակապատկերն էր առաջինին, — զլուխնին քաշ, տխուր, կարծես Սբ. Կարապետի բեռնակիր յողնած ձիերը լինէին: Ասոնք դլխաւորաբար Տաւրոսի վոշիկներն էին, անդրադէտ, յամառ, խոհուն եւ կը խօսէին լեզու մը, որու խոխոոցի մէջէն հաղիւ կը նշմարէիր թէ հայերէն էր: Անոնց մէջն էին Զաթօն ու Շէ-

րօն, Դարմօն ու Փոխիկը, Աւդօն ու Ախալէրը եւ ուրիշ շատեր, որոնք գլուխները կը շարժէին եւ կ'ըսէին. «Այս զարիբականներու (այսինքն կովկասցիների) ամէն ինչ տեղն է, մի բան միայն պակաս է՝ մեր լեզուն չեն խօսիր»:

Այս երկու խմբակցութեան կողքին կար եւ մէկ այլ փոքր խումբ: Ասոնք հայեր չեն, ասորի էին Գրէի եւ Սահակի նման, եւ քիւրտեր՝ Մատոյի նման: Ասոնք ինքզինքնին հարազատ կը զգային ամէնքին, բայց կը դերադասէին վոշիկները, կարծես իբենց արիւնէն լինէին:

Ի տես այս երեք տարբեր խումբերու, որոնք իրարու միացած եւ մէկ մարմին դարձած էին, Վարդանը, ծիծաղը դէմքին, ոտ ու ձեռ ինկած՝ կ'ուղէր իր երջանկութիւնը հասկցնել ամէնուն, իսկ Նիկոլը, ողնու պէս իր փշերը տնկած, կը դիտէր ու մտածկոտ՝ իր մէջ հաշիւներ կ'ընէր:

Այս տարբեր լեզուի, ծագումի անձերը կը զգային թէ ինչ էր իրենց նպատակը, բայց անոնց շատ ալ պարզ չեր թէ ինչպէս պէտք էր հասնիլ այդ նպատակներուն: Անոնք կը մտածէին. — «Հասկցանք, ամէն տուն իր օջախն ու բուխերիկն ունի, եւ մենք բոլորս ալ հաւասար ենք: Բայց ամէն երամ, երբ ճամբայ կ'ելնէ, անպայմանօրէն մի «քեօշ» (առաջնորդ այծ) պէտք է ունենայ: Ո՞րն է մեր գլուխը, մեր առաջնորդը»:

Երբ հարցը կուգար այս դժուարին կէտին, բոլորի աչքեր կ'ուղղուէին դէպի Վարդանը եւ Նիկոլը, որ յետոյ Դուման անունը վաստակեց: Այս երկուսի վրայ կ'ուղղուէին հայեացքները ոչ անոր համար, որ այդ երկուսն էին ամենազաղափարականները, ամենաքաջերը, ամենափորձուածները, ամենասիրուածները կամ որ անոնք թայֆա ունէին: Ո՞չ: Այս երկու զարաբաղցիները առանցքը կը դառնային բոլորին, եւ ամէնքը իրենց կեանքը եւ միտքը այդ օտարական հայերուն կը վստահէին, որովհետեւ ամենադժուար հարցերուն համար անոնք ոչ երկրայութիւն, ոչ «Եթէ» ունէին, այլ պարզ ու յստակ կամ «այո՛» եւ կամ «ո՛չ»: Անոնք կը մտածէին ու կը դործէին հետեւեալ տրամաբանութեամբ, որ ե՛ւ դործի նախագիծը կը կաղմէր. —

1.— Մենք ամենէն առաջ Երկրի համար ենք՝ մեր ամէն

ինչով եւ մեր այն նպատակներով, որ մեր Ծրագրով բանաձեւուած եւ որոշուած է։ Որու համար որ այդ առարկելի է, այն մեղմէ չէ, անոր հետ դործ չունինք։

2.— Երբ ցորենը ամբարն է լեցուած, բայց սերմնացան չկայ, որ գետին նետէ, կամ ուտող չկայ, որ հաց անէ, ուտէ, այդ ցորենը պիտի հոտի ու փտի։ Երկիրը պէտք ունի մեր ծրագրի սերմնացաններու, ուսումնական դործիչներու։ Այդ ոյժերը մենք ունինք։ Եթէ այդ ոյժերը Երկիր չանցկացնենք, մէկ կողմէ Երկիրը անմշակ պիտի մնայ, իսկ միւս կողմէ՝ այդ ոյժերը պիտի ժանդոտին եւ չարիք դառնան։ Արդ՝ ինչ որ ունինք, պէտք է հասցնել կոռուզներուն։

3.— Ասոնք ցանկութիւններ են, որ իրական կը դառնան երբ ապահով ճանապարհ բանանք վոնէ մինչեւ Վան։ իսկ եթէ չկըրնանք բանալ, մենք ալ աւելորդ ենք, մեր դործն ալ։ Մեր ունեցած ճամբաները, եթէ ապահով չեն, եթէ երկար են, պէտք է փոխել։ Սալմաստ-Դերիկ-Վան ճամբան շուրջ 160 քիլոմէթր է, իսկ Դերիկ-Վան 100 քիլոմէթր։ Խոյ-Թաղէոս Առաքեալ-Վան՝ 200 է, իսկ Թաղէոս Առաքեալ-Վան՝ 100 քիլոմէթր։ Արդ՝ թիկունք պէտք է համարել Սալմաստն ու Խոյը եւ, ինչ զնով ալ լինի, ինչ ձեւով ալ լինի, մեր ելակէտը պէտք է դարձնել աւերակ Դերիկի ու դեռ եւս կանգուն Թաղէոս Առաքեալի վանքերը։ Որով Երկիրի կապը կէսով կարճացած կը լինի եւ երկու անդամ արագած։

4.— Երկիրի համար զէնք փոխադրելը անհրաժեշտութիւն է, քանի հոն ներքին շուկայ չէ ստեղծուած եւ յոյս ալ չկայ որ ստեղծուի։ Շնորհքով զէնք չկայ Պարսկաստանի մէջ, իսկ Ռուսիայէն պատրաստի զէնքերը այնքան սուղի կը նստին իրենց փոխադրական ծախքերով, որ անմատչելի են մեր դրավաններուն։ Առանց զէնքի մեր գոյութիւնը եւ մտադրութիւնները ոչինչ կը դառնան, որով մեր հաւատացեալ արհեստաւոր ընկերները պէտք է դործի հրաւիրել, պէտք է բանալ Թաւրիզի եւ Սալմաստի մէջ արհեստանոցներ, շինելու համար զէնքերու փայտէ կոթերը եւ երկաթային այն մասերը, որ հնարաւոր է։ Դրանով գնի եւ փոխադրական ծախքերու եւ վտանգներու կէսը խնայուած կը լինի։ Զէնքի այն մասերը՝ խողովակ, փական եւայլն,

որ անհնար է մեր միջոցներով արտադրել ու դրամի ոյժով գնել, սկզբ չէ վարանիլ Օրեօլի եւ Տուլայի գործարաններէն կաշառքով կամ գողութեամբ ձեռք բերելու եւ փոխադրելու՝ աւելի նուազ ծախքով ու նուազ վտանգներով:

Յայտնի է, որ այս տարբեր գործերը զուգընթացօրէն գլուխ եկան եւ գործարանները բացուեցան, ուր կ'աշխատէին Թորոսը, Կարօն, Սամսոնը, Պետրոսը եւայլն։ 1893-էն սկսած ոռւսական մոսին հրացանները, Դաշնակցութեան գործարաններու մէջ կը կաղմաւորուէին եւ անոր դինանշանով դրոշմուած ու «մարդասիրական» անուան տակ, կը գերազանցէին թրքական մարտինի հրացանները։

Ոչ ոք չէ դրած այդ ապերախտ աշխատանքներու լրիւ պատմութիւնը։ Դերակատարները մեռած, սպաննուած, եւ անոնց արժէքը անորոշ մնացած է։ Միայն քիւրտերն էին որ կ'երդէին. Անոնիք սեւ երկար հագուստներ ունիէին վարդապետներու նման, Գլխներուն փոչ-փոչ փափախներ, ոտքերուն նըգմա. Մեծ մեծ ժայռեր կը շալկէին եւ Դերիկի շուրջը պատեր կը քաշէին,

Սազը կը գարնէին եւ Դըմդըմի պէս Ալլահ կը կանչէին։

Այս հատուածով երդիչը տուլաւորուած է Սաքոյի չէրքէսքիէն եւ անոր չոնդուռէն։

Անոնց մեծաւորը իննիլն ու Ղուրան բացած նստած է եւ օրոջի (ծովապահութիւն) մէջ է. Անոր երեսը ոչ խնդում ունի եւ ոչ ալ ցասում։

Սըս ժիւլլան կողֆին՝ հրաման կ'ընէ. —

«Դերիկի մուտքը արգիլուած է, Մինչեւ իննիլն ու Ղուրան քոյր եղբայր չդառնան»։

Դումանի կոհի սարսափելի է։

Այս հատուածով երդիչը կ'արտայայտէ, ըստ իր հասկացողութեան Նիկոլի իսկական բնաւորութիւնը եւ դիմագիծը, որ կախարդական թասակը (սըս քիւլան) կուտայ անոր։

Անոնիք հրացաններ ունին, որ ձայն չունին.

կը կրակեն, բայց ծուխ չունին.

Գնդակ որ նետեն, որքան հեռու լինիս, միշտ կը պտտի,
Մինչեւ իր ուզած մարդուն չծակէ, գետին չի ընկնի:

Ոչ արիւն կը հանէ եւ ոչ վերք,
Բայց տեղն ու տեղը հոգին կ'աւանդէ:

Այս հրացանէն եւ ոչ ո՛ք ունի.
Զաֆար աղան մինը նուէր ունի:

**Երգիչի երեւակայութիւնը իրաւացիօրէն բորբոքուած է
Փէտայիներու հրացանով :**

Մեր գործարաններու մէջ սարքաւորուած «մարդասիրական» հրացանները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթէ ոռւսական մոսինները, որոնց զնդակի հեռաւորութիւնը կը հասնէր 2700 մէթրի, ընդդէմ՝ նոյն ժամանակի մարթին, դափախլի, բեռտան հրացաններուն, որոնք կը գործածուէին թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ՝ առաւելադոյն հեռաւորութեամբ 800-1200 մէթրի: Մինչ Դերիկի մէջ հրացանները սպաննիչ էին 800-1200 մէթր հեռաւորութեան վրայ, անոր վրայ եկողներունը սպաննիչ էին 200-400 մէթրի վրայ: Մինչ Դերիկի կոռուզներուն հրացանները կարճ, սուր նըլըստ ձայն կը հանէին եւ ծուխ չունէին, անոր վրայ եկողներուն հրացանները կը գոռային եւ ծուխ հանելով՝ հրացան նետողի տեղը կը մատնէին: Այսպիսով մէկ կողմը՝ թրչնամու տեղը կը տեսնէր եւ հեռուէն կը սպաննէր, միւս կողմը՝ տեղը անկարող էր ճշտորոշել եւ՝ առանց հասնելու անոր՝ կը սպաննուէր:

Զէնքի այս անհաւասարութիւնը առասպել կը դառնար մէկ կողմին համար եւ անկարողութեան կը դատապարտէր զայն, իսկ միւս կողմին՝ արհամարհանք եւ յանդզնութիւն կը ներշընչէր:

Այս կողմնակի հարցերուն վրայ կանդ առի, որպէսզի հասկնալի լինի թէ ի՞նչպէս բուռ մը մարտիկներ, 20-50 հոգի, կարողացան Դերիկի վանքի մէջ բոյն դնել եւ տարիներ շարունակ իրենց ձեռը պահել զայն: Այդ հրաշք մըն էր, որ իրադործուեցաւ Վարդանի ու Նիկոլի ծրագրով եւ իրենց մասնակցութեամբ: Բարձրանալ Զագոռչի լեռները, մտնել անոր ոլորտներու մէջ, ուր ձարան բերդը պահակ էր կանդնած, ուր կը գտնուէր Աւտոյի Զաֆար աղան (Աըմկոյի հայրը), որուն երկիրը ոչ

պարսիկը եւ ոչ թուրքը չէին կրցած մտնել, եւ հաստատուիլ աւերակ վանքի մը մէջ, ասիկա հրաշքի պէս բան մըն էր։ Շուրջ 40 քիլոմէթր առաջ տանիլ Երկրի կապին դիծը եւ շրջապատուած լինել քիւրտերով, որոնք գայլի պէս կը հետեւէին, անհաւատալի էր ուղղակի։ Բայց այդ իրականութիւն էր։

1909-ին, երբ Նիկոլի հետ Վառնա էինք, ես անոր ըսի։

— Բոլոր քու արկածներուդ եւ գործերուդ մէջ, ամենէն բեղմնաւորը, ամենէն յանդուզնը Դերիկի մէջ հաստատուիլն էր։ Բայց չեմ հասկցեր յաջողութեան պատճառը։

Ան շատ գոհ եւ երջանիկ զգաց։

— Ոչ ոք այդ գնահատումը չունի, ըստ ան, ես եւս այդ համոզման եմ։ Բայց դու ինչո՞ւ այդպէս կը կարծես։

— Դերիկի դիրքէն եւ պատմուած առասպելներէն, պատասխանեցի։

— Դու ճիշտ ես, ինչպէս եւ պատմած առասպելները։ Ականջիդ օդ արա։ Երբ ոչ թիւ, ոչ որակ, ոչ էլ ոյժ ունիս, թշնամուդ մի՛ զարնէ, հարուածդ տուր՝ նրա երեւակայութիւնը բորբոքելու համար։ Քո վրայ նետուող զաղանի աչքերին նայիր, նա պոչը կը քաշէ, ոչխար կը դառնայ։ Այս է գաղտնիքը Դերիկի յաջողութեան։

Նիկոլի այս մտքերուն մէջն էր անոր ունեցած հրաշքներուն գաղտնիքը, ինչպէս Դերիկի, նոյնպէս Բողազքեասանի, Բաղուկի կոխներուն մէջ։ Բայց աւելի լրիւ կը լինէր անոր բանաձեւումը, եթէ ըսուէր։ «Եթէ չունիս ոչ թիւ, ոչ ոյժ, բայց ունիս որակ, այնպէս համարձակ նայիր դաղանի աչքին եւ այնպէս անսպասելի մի ոստում արա, որ նա չուարի, ապչի։ Եթէ չունիս թիւ, թշնամուդ հաւասար զէնքով մի՛ կոռուիր։ մի զէնք ունեցիր, որ նա չունի եւ առաւել լինի։ Այդ զէնքն է որ թուին կը յաղթէ»։

Այդ զէնքը Դերիկը ունէր յանձինս մոսին «մարդասիրական» հրացանի, որուն հոչակը բռնած էր աշխարհը եւ դերած ոչ միայն քիւրտը, այլև հայը։

Աւելորդ կը համարեմ նկարագրութիւնը տալ այն բազմաթիւ հոմերական կոխներուն, արկածներուն, որոնք եղան սլարսից եւ թուրքաց սահմանագլուխներուն վրայ եւ Դերիկի շուր-

ՁԵ : Ասոնք կ'երգուին քիւրտերուն կողմէ : Անոնց մասին կցկը-
տուր գրուածքներ ալ կան : Այստեղ այսքանը կը բաւէ ըսել,
որ այդ վայրի մէջ բոյն դրած Նիկոլն ու Վարդանը, Սաքօն եւ
Խէչօն, Փոխիկն ու Դարմօն, Զաթօն ու Շէրօն, Գրէն ու Սա-
հակը (ասորիներ) եւ անոնց ընկերները սկիզբը օր չէր անցներ
որ կոիւ չունենային : Այդ կոիւները, ի վերջոյ, յանդեցան ֆէ-
տայիներու աղատ երթեւեկին Դիլմանէն-Դերիկ, ինչ որ եւ
մերոնց նպատակն էր(*):

* * *

Ատրպատականի կ. Կոմիտէի կեղրոնը կը դժնուէր Թաւրիզ :
Ատրպատականի մայրաքաղաքը լինելով աղահով վայր մը, կա-
րող էր կապ պահել արտասահմանի, Կովկասի եւ Տաճկաստանի
հետ : Դաշնակցութեան սկզբնաւորութենէն, այստեղ կուսակ-
ցական աշխատանք կատարուած էր որոշ դործիչներու ձեռքով,
եւ եթէ չեմ սխալիր «Դրօշակ»ի քանի մը թիւ լոյս տեսած է այս-
տեղ : Թաւրիզին գրականութիւն կը մտնէր Կովկաս եւ նոյն-
իսկ հեռադրական կապ կը պահուէր Թաւրիզի միջոցով Արտա-
սահմանի եւ Կովկասի միջեւ : Ամենադլխաւորը, սակայն,
Թաւրիզի զինաղործարանն էր, որ կը հիմնուէր այդտեղ 1890-ա-
կան թուականներուն :

Սկզբնական շրջանի դործիչներէն են՝ Քաթանեան, Իշխան
Արղութեան, Օր. Սաթենիկ Մատինեան (ապազային Տիկին Ար-
ղութեան), Բժ. Յակովբեան եւ այլն, որոնք կուսակցական կազ-
մակերպական գործերով կը զբաղուէին եւ զուգընթացաբար
նաեւ ուսուցչական եւ բժշկական գործերով : Թորոսը (Գալուստ
Ալոյեան), Սամսոնը, Լեւոնը եւ ուրիշներ, մինչեւ 1896 թիւը
անընդհատ կ'աշխատէին զինաղործարանին մէջ : Հաղարէն անց
ըլլալու է անոնց պատրաստած զէնքերուն քանակը : Այս զինա-
նոցի չնորհիւ էր, որ Դաշնակցութիւնը ի վիճակի եղաւ ուղմա-
կան խոշոր ձեռնարկներ ընել սահմանադլխուն վրայ :

Այդ արհեստանոցը աւելի կամ պակաս յաջողութեամբ գոր-

(*) Այստեղ կը վերջանայ Ռուբէնի կողմէ վերամշակուած
հատուածը :

ծեց մինչեւ Տաճկական Սահմանադրութիւնը : Անոր ամենափայլուն շրջանը, սակայն, եղած է 97 թուականները, երբ կ'աշխատէին այդտեղ թորոսը, Սամսոնը, Լեւոնը եւ Կարօն (Զօրեան) :

97 թուականէն յետոյ, վերոյիշեալ բոլոր ուժերը կամ սպաննուած էին, կամ հեռացած ասպարէղէն : Այդ ժամանակ կը սկսի տեղական ուժերու մասնակցութիւնը կուսակցական գործերուն մէջ : Տեղացիներուն վրայ կ'աւելնան դրսէն եկած նոր ուժեր, որոնք թաւրիզ կուղային քաղաքի հայ դպրոցներուն մէջ ուսուցչութիւն ընելու համար :

Թաւրիզը տասնեակ տարիներ շարունակ բաժանուած է եղեր երկու թաղերու, եւ ըստ այդ թաղերու ալ, քաղաքին մէջ եղեր են երկու հոսանքներ : Լիլաւայի թաղը միշտ զտնուեր է Դաշնակցութեան աղդեցութեան տակ, իսկ Ղալան՝ Հնչակեաններու : Եւ այդ երկու թաղերու մէջ անպակաս եղած է պայքարը թէ՛ կուսակցական գետնի վրայ եւ թէ դպրոցական-առաջնորդական ընտրութեանց առթիւ : Լիլաւայի մէջ միշտ յաղթանակած են Դաշնակցականները, եւ անոր ուսուցչական կազմը եղած է Դաշնակցական : 1898-էն յետոյ, կ'ուժեղանան դըպրոցները մեր ուսուցչներով, որոնց մէջ կային հին ընկերներ, ինչպէս Յովնան Դաւթեանը, Տիգրան Ռաշմանեանը, Մարտիրոս Յարութիւնեանը, Միքայէլ Զարաֆեանը, Տոքթ. Փաշայեան եւայլն : Իսկ հետագային մինչեւ 1908 թուականը, դրսի գործիչներէն եղած են հոն Ստեփան Ստեփանեանը, Դոկտոր Ստեփանեանը (ատամնաբոյժ), եւ, իրրեւ զինագործ, Պետրոսը, իր քանի մը աշակերտներով : Այս ոյժերը, որ իրարու կը յաջորդէին, կարողացած էին դպրոցներու մէջ եւ թէ դուրսը պատրաստել յեղափոխական սերունդ մը, որ ոչ միայն կը վարէր ձեռնհասօրէն տեղի կաղմակերպութեան գործերը, այլ կուտարնաեւ համեստ ու պատրաստուած գործիչ-ընկերներ Պարսկաստանի հեռաւոր անկիւններու ինչպէս նաեւ կովկասի համար : 1904 թուին, երբ ես թաւրիզ էի, գործերը կը վարէին ամբողջովին դրեթէ երիտասարդ տեղական ուժերը՝ Վահանը, Զօրան, եւն ., որոնց կ'օդնէն Դոկտ. Ստեփանեան եւ Ստ. Ստեփանեան (Բալաջան) : Իսկ Պետրոսը նոյնպէս կ'ուղէր օգնել, բայց աւելի

կը խանգարէր :

Ի՞նչն էր թաւրիզի Կ. Կոմիտէութեան նպատակն ու արժէքը : Նրան կ'ենթարկուէր, կուսակցական տեսակէտէն, Պարսկաստանի հայութիւնը թաւրիզէն մինչեւ Ղարադաղ, Ռէշտ, Ղազուին, Մարաղա, Թէհրան, Սպահան եւ նոյն իսկ Մեշէդ: Այդ հեռաւոր վայրերու մէջ, ուր հայութեան կապը թուլցած էր դէպի հայ լուսաւորչական դաւանութիւնը եւ ուր վտանգ կար, որ հայերը կրնան ձուլուիլ, Դաշնակցութիւնը դարձած էր դաւանանք մը եւ վարդապետներու ու քահանաներու տեղը կը բռնէին անոր քարողիչներն ու դործիչները: Բոլոր անոնց մէջ, որոնք հետամուտ էին իրենց եսական շահերուն եւ մոռցած էին հասարակական եւ աղղային դիտակցութիւնը, ան կ'արթնցնէր հայրենասիրութիւնը եւ ամուր կը կապէր թաւրիզի հետ:

Կուսակցութեան համար երկրորդ գլխաւոր գործն էր՝ բարձրացնել կրթական մակարդակը կորստեան մատնուած եւ մատնուելիք այդ ժողովրդեան: Այդ ան կ'ընէր, օվնելով ոչ թէ դրամով ու նպաստներով, այլ մատակարարելով դաղափարական ուսուցիչներ՝ շատ աժան վարձատրութեամբ եւ երբեմն ալ՝ ձրի: Կուսակցութիւնը ատիկա կ'ընէր երկու նպատակով. նախ՝ որ կը կապէր ժողովուրդը իր հետ եւ զայն կը փրկէր ձուլումէ ու կորուստէ, եւ երկրորդ՝ որ իր դործիչները, վարժապետներու անուան տակ եւ ուսուցչութիւնը պատրուակ ծառայեցնելով, առաջ կը տանէին իրենց յեղափոխական դործը, մանաւանդ որ անոնք սկսէտք է, ըստ հնարաւորին, ապրէին իրենց միջոցներով: Կուսակցութիւնը դիւրութեամբ կը կարողանար իր դործիչները տեղաւորել դպրոցներու մէջ, որովհետեւ այդ մարդիկը, լինելով հանդերձ աւելի բարձր կրթութեան տէր, բարձր վարձատրութեան մասին չէին մտածեր եւ ամենահամեստ օրապահիկով միայն կը յօժարէին ծառայել ամենայետամնաց դիւղերուն մէջ, եթէ այդ վայրերը յարմար էին յեղափոխութեան յենարան դառնալու եւ կամ փոխադրական դժի վրայ կը դտնուէին:

Վայելելով որոշ չափի աղատութիւն ու խաղաղ վիճակի մէջ դտնուելով, թաւրիզը կանոնաւոր կերպով կը յարաբերէր նամակադրութեամբ իր հեռաւոր շրջաններու եւ ամենախուլ ան-

կիւններու հետ։ կը տեղեկագրէր Հայաստանի ու Կովկասի ամենահրատավ խնդիրներու մասին ու լուրեր կը ստանար փոխադարձաբար։ Այդ կանոնաւոր կապի չնորհիւ ամենահեռաւոր անկիւնները ան յարաբերութեան մէջ կը դնէր Երկրի եւ Կովկասի հետ։ Կար ատոր համար նպաստաւոր հանգամանք մը եւս։ Խնդիրն այն է որ Պարսկաստանի հեռագրական պաշտօնեաններու մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին հայերը, որոնք կազմակերպուած էին եւ որոնց միջոցով կ. Կոմիտէն կապ կը պահպանէր զանազան շրջաններու հետ եւ արագութեամբ տեղեկութիւններ կը ստանար։

* * *

Թաւրիզը վերին հսկողն էր Սալմաստի եւ Խոյի շրջաններու վրայ, որոնք կեղրոն կը հանդիսանային Ատրպատականի կենդանի գործունէութեան։ Այդտեղ կուսակցութիւնը միայն մշակութային ու բարոյական նշանակութիւն չունէր։ Սալմաստ եւ Խոյ տեսակ մը պահեստ էին Երկրի թէ մարտական ուժերու եւ թէ ուղմամթերքի։ Այդ շրջանները մեծ ծառայութիւններ են մատուցած, եւ առանց անոնց գուցէ Վասպուրականի գործունէութիւնը այն թափն ու գոյնը չունենար, ինչ որ ունեցաւ։ Այս պարագան ի նկատի առնելով, կ'արժէ համառօտակի կանդառնել Սալմաստ-Խոյ շրջաններու յեղափոխական պատմութեան վրայ։

Դեռ 80-ական թուականներու վերջերին էր, որ Պարսկաստանի այս դաւառները կուզան մեր յեղափոխութեան առաջին կարապետները՝ Ագրիպասեան եւ Գոլոշեան, որոնք կը ստանձնեն զուտ քարոզչական դեր։ Կարճ ժամանակ մը հոն մնալով, անոնք կ'անցնին Տաճկահայաստան, աւելի հիմնական դործ ստեղծելու համար։ Բայց դեռ Վան չհասած, Զուխի դեադուկը կը սպաննուին քիւրտերու կողմէ։

Ասոնց արժէքը պէտք է փնտռել անոնց զաղափարականութեան եւ անձնազոհութեան մէջ։ Ասոնք էին, որ առաջին անգամ իրենց արիւնով բաց ըրին մահուան ճանապարհը, զոհելով իրենց կեանքը, օրինակ դարձան հետագայ սերունդներուն, աւանդելով, որ հայրենիքի փրկութեան համար՝ անհրաժեշտ է

զոհուիլ։ Այդ է պատճառը, որ այս նախակարապետները միշտ պատկառանքով կը յիշուին հայրենիքի համար մեռնելու ճանապարհի վրայ կանգնողներու կողմէ։

Ազրիպասեան եւ Գոլոշեան ցոյց չեն տուած առանձին դործունէութիւն մը, բայց անոնց մահը կը հրաւիրէ ուշադրութիւնը մասնաւորապէս կովկասի ու Հայաստանի շատ գաղափարական գործիչներու, որոնք մէկը միւսի ետեւէն կուգան Սալմաստ եւ շրջակայ գաւառները՝ Երկրի համար գործելու նպատակով։ Այդ կը կատարուի 90-94 թուականներուն, երբ կուսակցութիւնները դեռ կը շփոթուէին միմեանց հետ եւ պարզ ու յստակ բաժանում չկար անոնց միջեւ մարդոց գիտակցութեան մէջ։ Ահա այդ ժամանակներն է որ Սալմաստ կուգան Տիգրան Բեղլարիչը, Բաղրատ Վարդապետը (Թաւաքալեան), Իշխան Արդութեանը, Աւետիսեանը (Արմենական), Սեւ-Քարեցի Սաքօն, Պետօն, Վարդանը, Զալլաթը, ինչպէս նաև թորոսը, Երուանդ Թաղիանոսեանը, Սարդիս Օհանջաննեանը, Մովսէսը, Բժ. Յակոբեանը եւ ուրիշները։ Ասոնք նպատակ ունէին Երկրի համար գործիչներ ուղարկել, ուժեր հասցնել այստեղ, կազմակերպել եւ ապա հաստատել սուրհանդակակային յարաբերութիւն Երկրի հետ։ Որպէսզի Սալմաստը ամուր բազա լինէր Երկրի համար, պէտք էր կազմակերպել նաև այդ գաւառի ժողովուրդը եւ համակել զայն յեղափոխական գաղափարներով։ Այդպէսով, անոնց ամբողջ գործունէութեան առանցքն էր՝ մնալով Սալմաստ, յենարան դառնալ Երկրին համար։ Այդտեղէն է որ կ'ուղարկուի Վասպուրական առաջին ուժեղ դործիչը՝ Պետօն։ Որպէսզի կազմակերպութիւնը հեռու լինի ժողովրդի եւ թուրք ու պարսիկ կառավարութիւններու աչքէն, անոնք կ'որոշեն խարիսխ դարձնել Դերեկի վանքը եւ այդ նպատակով կը ձեռնարկեն անոր վերանորոգման։ Վանքը եւ իր շրջակայքը փաստօրէն ենթակայ չէին ոչ պարսից եւ ոչ ալ տաճկաց իշխանութիւններուն։ Այնտեղ կային միայն քրտական աշխրէթներ։ Քանի մը տասնեակ ֆէտայիններ, գրաւելով վանքը, կը հիմնեն այնտեղ տեսակ մը կիսանկախ իշխանութիւն։ Ֆէտայինները կը տարածեն իրենց պաշտպանութիւնը նաև Դերեկի մօտ գտնուող քանի մը գիւղերու վրայ, (Հախվերան, Փարիկ, Ասլանիկ եւայլն)։

Դերիկը շարունակ ենթակայ էր քրտական յարձակումներուն, ինկած լինելով քրտութեան դրեթէ սրտին մէջը, բայց այդտեղ հաւաքուած զինուորները, որոնք յայտնի էին իրենց քաջութեամբ, յետ կը մղէին այդ յարձակումները։ Վանքը, այսպէսով, դարձած էր կենդանի մարզարան մը կոփւներուն վարժուելու համար։ Այդտեղ էին Վարդանը եւ Սեւ-Քարեցի Սաքօն, որ չունգուրը ուսին, հրացանի հետ միասին, ման կուդար այդ վտանգաւոր ճանապարհները եւ պահակութիւն կ'ընէր։ Այդտեղ էին Շէրօն եւ Զաթօն, որ սպաննուեց Դերիկի վանքին մէջ, պատահաբար հրացանի պայթումի հետեւանքով։ Այդտեղ էր Մովսէսը, որ իր քաջութեամբ հռչակ էր հանած քիւրտերու մէջ (բայց որ կը սպանուի քիւրտերու հետ իր ունեցած ընդհարման ժամանակ), Վանեցի կարապետը եւ շատ ուրիշները, որոնք փոխն ի փոխ կ'երթային Երկիր ու կը վերադառնային։

1894թ., երբ արդէն Փէտայիները ուժեղացած էին թէ Սալմաստի եւ թէ Դերիկի վանքին մէջ, որոշում է Պետոյին օղնելու համար ուղարկել առաջին զինատար խումբը։ Մինչ այդ զէնքերու փոխադրութիւնը կ'ընէին հատ հատ մարդիկ կամ կը կատարուէր քիւրտերու միջոցով։ Վարդանը կ'անցնի Վան, ուր կը մնայ իր խումբով մինչեւ 96թուի կոփւները։ Այս յաջող փորձը սլատճառ կը դառնայ որ կազմակերպուին ուրիշ խումբեր։

Արմենականները ուժեղ էին Վանի մէջ։ Անոնք նաեւ Սալմաստ ունէին բաւականաշափ ոյժ, մանաւանդ որ այդ կուսակցութեան ողին ու զեկավարը կը դտնուէր Սալմաստ։ Խրախուսուած Վարդանի օրինակէն, Աւետիսեանը կը կազմէ մեծ խումբ մը, մօտ 100 հոգի, որոնց մէջ կը լինին Արմենական դործիչներէն՝ Ուղունը, Սեւ Լաճը, Զարվարը, Արսէնը, Մուշեղը եւ ուրիշներ։ Այդ խումբը նոյն ճանապարհով կը հասնի Վան։

Այդ խումբէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը կ'որոշէ Երկրորդ խումբ մը ուղարկել Երկիր, Նիկոլի զեկավարութեամբ, որ Սալմաստ կը դտնուէր այդ ատենը իրեւ ուսուցիչ։ Կը հաւաքուին մօտ 60 զինուորներ եւ Հոկտեմբերի մէջ, երբ արդէն

պիտի ձիւնէր, կ'ուղեւորուին դէպի Երկիր: Անոնք կ'աճապարէին, որովհետեւ կոտորածի շըուկներ կային: Խմբի հետէր Տէրոյեանը, որ եկած էր Երկրէն: Խումբին կը միանան նաեւ Արմենականներէն 12 հոդի, որոնց մէջ յայտնի Ուստա Փանոսը:

Խումբը երբ ճամբայ կ'իյնայ, ձիւնը կը սկսի տեղալ եւ ծածկել ճանապարհները: Խօշաբ հասնելնուն, ոմանք կ'առաջարկեն յետ դառնալ, բայց Նիկոլը կը յամառի եւ կ'որոշէ ինչ գնով ալ լինի, անցնիլ Երկիր: Առաջ կը շարժուին ու կը հասնին Սարայ: Տասը հոդիի չափ կը մտնեն մարագ մը, ցուրտէն պատըսպարուելու համար: Միւս մասը կը մնայ լեռը՝ ձիւնին ու բուքին տակ: Քիւրտերը եւ զօրքը կը նկատեն զանոնք եւ կուդան ու կը պաշարեն: Կը սկսի կատաղի կոիւ մը որ կը տեւէ ամբողջ օրը: Այդտեղ կը սառին Ուստայ Փանոսին ոտքերը:

Խումբը, քանի մը դոհ տալով, կը յաջողի դիշերը պատռել թշնամիին շղթան եւ առաջ կը շարժուի դէպի Վասպուրական: Գետի մը մէջ կը թրջուին զինուորները եւ անոնցմէ տասէն մէկը կը սառի ու կը մնայ ճանապարհին: Տէրոյեանը, որ 12 հոդիով մարագներն էր ապաստանած, ուրիշ ճանապարհով կը յաջողի Վան հասնիլ, իսկ Նիկոլը, խումբի մնացորդով, կը մտնէ Բողադիքեասան գիւղը: Հազիւ քիչ մը հանգիստ կ'առնեն, երբ նախորդ օրուայ կոռուզները կուղան ու կը պաշարեն խումբի ապաստանած տունը: Տեղի կ'ունենայ ալ աւելի սաստիկ կոիւ մը: Քիւրտերը եւ զօրքը ցախեր կը բերեն եւ տան շուրջը դնելով կը վառեն: Կրակի ու բոցի մէջէն ֆէտայիները դուրս կը թռչին եւ չեշտակի կրակոցներով կը սպաննեն բաղմաթիւ քիւրտեր, որոնց մէջ նաեւ երկու ցեղապետներ՝ Շա եւ Զնդի: Քիւրտերը սարսափի եւ շփոթութեան կը մատնուին այս ամենակատաղի կոիւէն, եւ խումբը, օդտուելով ատկէ, դուրս կուդայ գիւղէն ու կը շարունակէ կոիւը, բարձրանալով մօտակայ լեռան վրայ: Զիւնը ճեղքելով ֆէտայիները, միշտ հետապնդուելով քիւրտերէ, առաջ կը շարժուին եւ դիշերը իրենց հետքը կորսնցնելով, կը հասնին Վարագ ու կ'աղատին:

Այդ խումբի դժուարութեամբ Երկիր անցնելէն ետքը, Սալմաստի մէջ պարապ չեն մնար եւ կը սկսին աւելի ուժգին պատրաստել մարդիկ ու ռազմամթերք: Այդ ձմեռը կ'անցնին նա-

Խապատրաստական աշխատանքներ կատարելով :

96-ի դարնան Վասպուրականէն կը վերադառնան այնտեղ գացողները, որպէսզի նոր ոյժեր տանեն Սալմաստէն : Բողադ-Քեասանի հերոսը՝ Նիկոլը իր շուրջը կը հաւաքէ 10-ի չափ հրացանաւորներ, 40-ի չափ անզէն զինուորներ, որպէսզի զինէ եւ վերադարձնէ Վան : Արմենական Ներսէսը նոյնպէս կը վերադառնայ, Խոյի ճանապարհով, 10-էն 12 հոգիով, որպէսզի զէնք տանի : Այս երկու խումբերուն ալ դժբախտութիւն կը պատահի : Ներսէսը թէեւ ապահով կը հասնի Խոյ, բայց հոն կը ձերբակալուի, իսկ Նիկոլը կը հասնի Դերիկ, որ 95-ի դարնանը, քանի մը գիւղերու հետ, քանդուած էր սլարսից կառավարութեան կողմէ, տաճիկներու ստիպման տակ : Նիկոլը կ'ապաստանի աւերակներու մէջ, բայց այդտեղ կը պաշարուի քիւրտերէ : Մերոնք կը համողեն քիւրտերը չկոռուիլ, անոնք, սակայն, համարելով այդ թուլութեան նշան, աւելի համարձակօրէն կը սեղմէն պաշարման օղակը վանքին շուրջը, կը դրաւեն իշխող դիրքերը եւ կը սպաննեն Շէրօն ու իր մէկ ընկերը :

Զինուած միայն ութը հրացաններով, ֆէտայիները կը պաշտպաննեն վանքին դուռները : Քիւրտերը քանդուած զմբէ-թէն կը կրակին : Նիկոլը խոտեր ու զաղեր կը լեցնէ վանքը, կը վառէ եւ ծուխով կը պաշտպանուի : Երբ զիշերը վրայ կը հասնի, ֆէտայիները դուրս կը թուչին վանքի դռնէն եւ սպաննելով քանի մը քիւրտեր, կ'ազատին : Խումբէն փոքրիկ մաս մը կ'երթայ Սանամէրիկ, իսկ մնացածները կը մտնեն Քեօհնա-Շահար, ուր բոլորն ալ, մէջն ըլլալով նաեւ Նիկոլը, կը ձերբակալուին : Յետոյ կաշառքով կ'աղատուին սլարսիկներու ձեռքէն : Այդպէսով կ'ուշանայ խումբերու վերադարձը Երկիր : Ատիկա մեծ վնաս կը հասցնէ Վասպուրականի 1896 թ. կոիւներուն :

Նիկոլի ու Ներսէսի Երկրէն դուրս գալէն քիչ մը ետքը, կը սկսին Վասպուրականի կոտորածներն ու կոիւները : Այդ ատենները, Սալմաստ միացեալ ուժերով աշխատանք կը կատարուէր : Հոն հաւաքուած էին ամէն կողմէ, բոլոր կուսակցութիւններէ դործիչներ ու զինուորներ, որոնք կը պատրաստուէին Երկիր անցնելու : Կը կաղմակերպուի մեծ խումբ մը՝ բաղկացած Ար-

մենականներէ եւ Դաշնակցականներէ : Այդ իսկ ժամանակ լուր կը ստացուի , որ Վան կոիւն ու կոտորածը սկսուած էն : Աւետիսեանի խումբի առաջապահ Մուշեղի խումբէն քանի մը հոգի աղատուելով տաճիկներու ու քիւրտերու հալածանքներէն , կուղան եւ կը պատմեն Վանի կոիւններու մասին : Անոնք կը յայտնեն որ Վանը դատարկուեր է յեղափոխականներէ , որ Աւետիսեանի (Արմենական) , Պետոյի (Դաշնակցական) եւ Մարտիկի (Հընչակեան) խումբերը ճանապարհին կոիւններու բռնուեր են քիւրտերու հետ : Իսկոյն Սալմաստի բոլոր գիւղերէն կը հաւաքուին զինուորները , մօտ 200 հոգի , 24 ժամուայ մէջ ռեկրիզիայի (բռնագրաւման) կ'ենթարկուին բոլոր ձիերը եւ ճանապարհ կ'ինան դէպի տաճկական սահմանը՝ օդնելու Վանէն նահանջող խումբերուն : Բայց ուշ էր արդէն : Պետոյի եւ Մարտիկի միացեալ խումբերը կոթուրի ճանապարհին ամբողջովին կոտորուած էին (միայն ասորի մը աղատած էր) , իսկ Աւետիսեանի մեծ խումբէն մեծ մասը փնտացած էր Բարթողիմէոս Վանքի մօտերը , փոքր մասը՝ 30-40 հոգի , փախած էր Սալմաստ , եւ մնացածն ալ յետ նահանջած էր դէպի Վան եւ շրջակայքը :

Ինչպէս ըսի , Երկիր զնալու եւ զինք փոխադրելու նպատակով ամէն կողմէ Սալմաստ եկած էին բազմաթիւ գործիչներ եւ զինուորներ : Այդտեղ հաւաքուեր էին հին գործիչներէն բնկերներ Օհանեանը , Իշխան Արզութեանը , Սաթենիկը , Նիկոլը եւ նորերէն Սէմէրճեանը , Գուրդէնը եւ ուրիշներ : Կային նաեւ բազմաթիւ զինուորներ՝ տաճկահայ եւ ռուսահայ : Սալմաստի դաւառակը , որ տնտեսապէս խեղճ վիճակի մէջ էր , անկարող էր պահել այդ հարիւրաւոր օտարականները , որոնք զուրկ էին ապրուստի սեփական միջոցներէ եւ կը կերակրուէին տեղացիններու հաշուոյն : Զինուորներու եւ գործիչներու վրայ պիտի աւելցը նաեւ Երկրի մէջ տեղի ունեցած կոիւններու ու կոտորածներու հետեւանքով փախած ժողովուրդն ու զինուորները , որոնք նոյնպէս կը ծանրանային Սալմաստի բնակիչներուն վրայ :

Այս ամէնը առաջ բերած էին Սալմաստի մէջ երկուստեք դժգոհութիւններ եւ ստեղծած էին մթնոլորտ մը , ուր կը բացակայէր փոխադարձ սէրն ու միաբանութիւնը : Այս կացութենէն դուրս դալու համար պէտք էր ելք մը դտնել : Հարցը դրուած

էր այսպէս՝ Վանի անյաջող կոիւներէն յետոյ, Երբ այնտեղի ուժերը դուրս կուղային Երկրէն, պէտք էր, արդեօք, հոն զնալ խումբերով կամ զէնք ուղարկել Վան:

Այս հարցին շուրջ կարծիքները կը տարբերէին: Սալմաստ գտնուող գործիչներէն մաս մը, հիմնուած Վասպուրականէն ուղարկուած Վարդանի եւ Տէրոյեանի նամակներուն վրայ, կ'ըսէին թէ պէտք է հոն օդնութիւն հասցնել եւ ոյժ ուղարկել, իսկ միւսները կը կարծէին, թէ պէտք է Սալմաստ հաւաքուած ուժերը տրամադրուին մեծ արշաւանք մը կազմակերպելու եւ վրէժ առնելու՝ խումբերը կոտորող աշխրէթներէն: Առաջին տեսակէտին ջերմ կողմնակից էին Սէմէրճեանը, Կարօն, Գուրդէնը, Արամայիսը եւ տաճկահայ զինուորութեան մեծ մասը, ինչպէս նաև Վասպուրականի զաւառական գործիչները՝ Նոր Գեղի Հաջին, Շատխու Բաղիկը, Յոխնին, եւն.: Արշաւանքի կողմնակից էին՝ Նիկոլը, Բժ. Օհանեանը, Իշխանը, Սաթենիկը: Այդ երկու հարցերու շուրջը նոյն իսկ կիրքեր կը յուզուէին: Զինուորներու պահելը դժուարութիւններու կը հանդիպէր տնտեսական նեղ վիճակի պատճառով, եւ եթէ անհրաժեշտ էր զանոնք ճամբել, ատիկա պէտք էր ընել շուտ: Ի վերջոյ կանգ կ'առնուի միջին ճանապարհի մը վրայ: Կ'որոշուի մաս մը զինուորներէ պարբերաբար ուղարկել Երկեր, իսկ միւս մասը ցրել շրջակայքը:

Առաջին խումբը կ'որոշուի Օդոստոսի կէսին ուղարկել Պետրոս Սէմէրճեանի զեկավարութեամբ: Այդ խումբին մէջ կը մտնեն՝ Գուրգէնը՝ Սասունի ապագայ զեկավարը, Արամայիսը, Խէչօն, Նիկոլը, թիւով մինչեւ 13 հոդի: Ասոնք ապահով եւ անվնաս կը հասնին Վան, ուր կը միանան Տէրոյեանի խումբին: Երբ այս խումբը տեղ կը հասնի եւ միւս կողմէ Երկրէն լուր կը ստացուի որ Դաշնակցութիւնը չէ մեռած, որ ողջ են թէ Վարդանը եւ թէ Տէրոյեանը, կ'ուղարկուի Սէմէրճեանի ճանապարհով երկրորդ խումբ մը՝ 35-էն անց: Իսկ Թաղէոս Առաքեալի վրայով, Արաղայով, Փոքրիկ խումբ մը, 7 հոգիէ բաղկացած, Սահակեանի զեկավարութեամբ: Տէկոյի խումբը Սեպտեմբեր ամսի մօտերքն է որ ճանապարհ կ'իյնայ Սէմէրճեանի ճանապարհով եւ ապահով տեղ կը հասնի (մի երկու թեթեւ եւ

աննշան պատահարներու կը հանդիպին)։ Իսկ Արաղայով դնացող խումբը աւելի ուշ գուրս կուզայ, երբ արդէն ցուրտը սկսած էր։ Կը պաշարուի Հայդարանցի քիւրտերով, տեղի կ'ունենայ կատաղի կռիւ մը եւ խումբը, թշնամիէն երկու անդամ աւելի զոհեր խլելէն յետոյ, ամբողջովին կ'ոչնչանայ։

Այս դէպքերէն վերջ կը պատրաստուի մեծ խումբ մը՝ մօտաւորապէս 80 հոգիէ բաղկացած, որ կարօի առաջնորդութեամբ պիտի անցնէր Վան՝ միանալու Վարդանին եւ Տէրոյեանին։ Խումբը արդէն պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու, երբ Խոյէն հեռագիր կուզայ, թէ Վարդանը իր խումբով վերադարձեր է Սալմաստ։ Կը պարզուի որ երբ Աէմէրճեանի եւ Շէկոյի խումբերը ապահով մինչեւ Վան կը հասնին, կը դրաւեն կառավարութեան ուշադրութիւնը Վանի վրայ եւ քաղաքին մէջ նորէն կը սկսին կոխներ, որմէ յետոյ ստիպուած կը լինին թողնել քաղաքը եւ գուրս դալ այնտեղէն եւ կռիւ մըն ալ կէմի մօտ տալէն յետոյ, ապաստանիլ Սալմաստ, ձղելով Տէրոյեանը հիւանդ վիճակի մէջ Վասպուրական։ Երբ Երկիր դնացած խումբերը ստիպուած կը լինին իրենց ղեկավարներով թողնել Երկիրը եւ գուրս դալ այնտեղէն, այլեւս անիմաստ կը դառնայ կարոյի խումբը ուղարկելը։ Նորէն կ'ուժեղանայ այն հոսանքը, թէ Սալմաստ հաւաքուած ուժերը պէտք է օդտապործուին արշաւախումբ մը կազմակերպելու քրդերու վրայ՝ առնելու համար Աւետիսեանի, Պետոյի եւ Մարտիկի վրէժը։ Նիկոլը աւելի ուժգին կը պնդէ այդ տեսակէտին վրայ, թէ եւ Երկիր դնալու եւ Երկիրը ուժեղացնելու միտքը կը պաշտպանէին կարդ մը մարդիկ, որոնց մեծ մասը տաճկահայեր էին։ Վրայ հասնող ձմեռը ժամանակաւորապէս վերջ կուտայ այս տարակարծութիւններուն, անհնարին դարձնելով ե՛ւ արշաւանքը, ե՛ւ Երկիր խումբեր ուղարկելը։ Ստիպուած կը լինին ցըել զինուորներու մէկ մասը, ուղարկելով զանոնք մինչեւ Թաւրիդ եւ Կովկաս, որպէսզի թեթեւնայ Սալմաստի վիճակը, մինչեւ զարնան դալը։

Այդ ձմեռ կը սպաննուի Շէկօն Թաւրիդ իր զինուորներուն կողմէ։ Ան չափազանց կոպիտ մարդ մըն էր, թէ եւ շատ անձնազոհ, եւ չէր կրնար վարուիլ իր զինուորներու եւ ընկերներու հետ։ Հասարակ հարցի մը՝ ծխախոտի թէ

կերակուրի շուրջը վէճ տեղի կ'ունենայ անոր եւ իր զինուորաներուն միջեւ, որոնցմէ մէկը, համբերութենէն ելելով, կը խփէ անոր գլխուն լուացուելու ատեն եւ տեղն ու տեղը կը սպաննէ : Շէկօն կը թաղեն թաւրիզ : Զայն սպաննող զինուորներէն մէկուն համար կ'որոշեն դուրս նետել ընկերական շարքերէն, մինչեւ որ մեծ քաջութիւն մը չգործէ, իսկ միւսին համար կ'որոշեն տեռօր եւ ան կը սպաննուի Սալմաստ կարոյի ձեռքով : Առաջին զինուորը Փարամազի հետ Երկիր կ'երթայ եւ կը սպաննուի Վանի ճանապարհին :

Տարակարծութիւնները արշաւանքի դէմ Երկիր անցնելու շուրջը կը շարունակուին մինչեւ դարուն եւ կարծեմ հարցը կ'որոշուի ի վերջոյ Ընդհ . Ժողովին կողմէ յօդուտ արշաւանքի : Բայց պայքարները սուր կերպարանք կը ստանան եւ Բիւրօն Սալմաստ կ'ուղարկէ Շահրիկեանը՝ հարթելու վէճերը եւ ոյժտալու արշաւանքի պատրաստութիւններուն : (Մինչ այդ՝ Երկրէն կանչած էին նաեւ Տէրոյեանը, որպէսզի ան վճռէ խնդիրը, բայց ան անյաջողութեան հանդիպած էր) : Շահրիկեանի մասնակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութեանց մէջ կ'որոշեն կաղմակերպել պատժիչ արշաւանք, բայց միաժամանակ նաեւ Երկիր ուղարկել գործիչներ ու զինական պաշար Վասպուրականի եւ Դուրանի համար : Երբ լեռները կ'աղատուին ձիւներէ կը պատրաստուին Երկիր ուղարկելու Յունիսին Երկու խումբեր, մէկը՝ Տէրոյեանի եւ միւսը հնչակեան Փարամազի առաջնորդութեամբ : Տէրոյեանի խումբի մէջ կը մտնեն այն ուժերը, որոնք Վասպուրականէն պիտի անցնէին ալ աւելի առաջ՝ դէպի Դուրան : Ատոնց մէջն էր Գուրզէնը, Փարսաղանը, Անդրանիկը եւ միւսներ : Այս խումբը ճանապարհ կ'իյնայ եւ ապահով տեղ կը հասնի, իսկ Փարամազի խումբը դեռ Վան չհասած, կռուի կը բռնուի ճանապարհին, որու հետեւանքով անոր մեծ մասը կը կոտորուի եւ միայն քանի մը հոգի կը յաջողին Փարամազի հետ միասին հասնիլ Վան :

Երբ այդ խումբերը ճամբայ կ'երթային, եռանդուտ պատրաստութիւններ կը տեսնուին արշաւանքի համար : Ատրպատականի մարտական եւ միւս բռլոր ուժերը կը կեղրոնացուին Սալմաստ : Թաւրիզէն կուղան թորոսը, Սամսոնը, Արղութեա-

նը եւ Սալմաստի միւս գործիչները, ինչպէս Բժ. Օհան-
եանը, Կարօն, Նիկօլը, Վարդանը, Փոխիկը, Արամայիսը, Ախ-
պէրը, Սաքօն եւ տարբեր կրթութեան ու տարբեր դիրքի ուրիշ
ընկերներ եւ զինուորականներ։ Հաւաքուածներու մէջ կային
ներքին խմորումներ այս կամ այն անհատին դէմ։ Մեծ դժգո-
հութիւն կար մանաւանդ Նիկօլի հանդէպ, որուն չէին համակ-
րեր շատերը (գլխաւորապէս անոնցմէ, որոնք կողմնակից էին
դէպի Երկիր խումբ անցկացնելուն)։

Նիկօլի համար էականն էր յաջողցնել արշաւանքը։ Թէ եւ
ան էր միակ արժանաւորը զեկավար լինելու արշաւանքին, կամ
առնուաղն լինելու զեկավարի օվնական, բայց զայն կը կարգեն
միայն յիսնապետ, իսկ խմբի զեկավար կ'ընտրեն Վարդանը,
անոր օվնական՝ իշխան Արդութեանը, հարիւրապետներ՝ Փո-
խիկը, Ախպէրը եւ ուրիշներ, որոնց անունները չեմ յիշեր-
ծիաւորներու զեկավար կը դառնայ Սաքօն։ Այդպէսով մօտ
400 հոգինոց խումբ մը Յուլիսի կէսերուն ճանապարհ կ'իյնաց
դէպի սահման։ Ատիկա առաջին ամենամեծ խումբն էր ամ-
բողջ Դաշնակցութեան դործունէութեան ընթացքին։

Առառւ լեռ կայ որ կը բաժնէ Տաճկաստանի սահմանը
Պարսկաստանէն։ այդ լերան լանջերին է Խանասորը, որտեղ
զողան էր ելած Մազրիկցի աշխրէթը, ան որ կոտորած էր Աւետ-
իսեանի խումբը։ Որոշում կը տրուի բնաջինջ ընել այդ աշխ-
րէթը իր ցեղապետ Շարաֆ բէյով։ Երկու օր խումբը աննկա-
տելի ճանապարհ կ'երթայ լեռներով եւ կը պահուի Առառւի
ծալքերուն մէջ, իսկ դիշերը ճանապարհ գնալով կը պաշարէ
Մազրիկցիներու աշխրէթը։ Արշալոյսը դեռ չբացուած խումբը
կը յարձակի Մազրիկցոց վրայ եւ կը կոտորէ ձեռք ընկածը։
Քիւրտերը յանկարծակիի դալով դիմադրութիւն չեն կրնար
ցոյց տալ, եւ կը սկսին փախչիլ, ձգելով ամէն ինչ։ Կը յաջողի
ճողոպրիլ եւ Շարաֆ բէյը, թողնելով իր աշխրէթը Քէտայինե-
րու ձեռքին։ Քիւրտերէ շատերը կը սպաննուին, իսկ մերոնք,
քանի դեռ շրջակայ աշխրէթները չէին կտրած իրենց ետեւը, կը
սկսին նահանջել դէպի Սալմաստ։ Ամէն կողմէ ճիաւորներ կը
հասնին եւ կ'աշխատին նահանջի ճանապարհները կտրել։ Ֆէ-
տայիները կը կոռւին եւ կուտան իրենցմէ 19 սպաննուածներ եւ

կորսուածներ, որոնց մէջ կարօն(*):

Խումբը իր վրայ դրած խնդիրը գրեթէ յաջողութեամբ լուծելէ յետոյ, կը դառնայ Սալմաստ: Բայց արդէն տաճիկ կառավարութիւնը սկսած էր դիմումներ կատարել պարսից կառավարութեան մօտ, պահանջելով զսպիչ միջոցներ ձեռք առնել հայ ֆէտայիներու դէմ: Կրնային լուրջ բարդութիւններ ծագել: Մնաց որ այլեւս միտք չկար այդչափ զինուորներ եւ գործիչներ պահել Աստրպատական: Այս նկատումներով, կ'որոշուի զինուորները զանազան ճանապարհներով փոխադրել կովկաս եւ ուրիշ վայրեր, որով Պարսկաստանը կը դատարկուի ֆէտայիներէ: Սալմաստ կը մնայ միայն փոքրիկ խմբակ մը: Գործիչ-

(*) Թէ ի՞նչ է պատահեր իրականին մէջ կարօի հետ, ոչ ո՛վ գիտէ. կարծիքներ կան, որ ան սպանեուած է քիւրտերէ, իսկ ոմանք ալ կ'ենթադրեն թէ ան ինքնասպան եղած է: Զայն ոչ ո՛վ տեսեր է յարձակումը վերջանալէն յետոյ՝ նահանջի ընթացքին: Կարօն արդէն մօտ մէկ տարի մահ կը փնտուիր: Ան ունէր հոգեկան խոր վիշտ մը, որ առաջ եկած էր Մարոյի հանդէս տածած սէրէն: Մարօն ուսուցչուի էր Թաւրիզ եւ դաշնակցական էր: Ան եւս խելագարի նման սիրահարած էր Կարոյին: Բայց ժանի որ այդ ատենները հոն (ինչպէս Տանկաստան մինչեւ վերջերը), կը տիրէր հոգեբանութիւն մը, որ սիրահարութիւնը եւ ամուսնութիւնը արգելվ կը լինին յեղափոխականի ազատ գործունէութեան եւ սէ՛րը որպէս շղթայ մը, կը կաշկանդէ ուխտեալ յեղափոխականի թռիչքները, Կարօն եւ Մարօն կը ջանային խեղդել իրենց բնական զգացումները: Եւ որպէսզի Մարօն ազատէ եռանդուն եւ միշտ երկիր ձգտող Կարօն սիրոյ կաշկանդումներէն, ինքնասպան կը լինի եւ նամակ մը կը ձգէ Կարոյին, յայտնելով թէ ինչ պատճառներէ դրդուած կ'ընէ այդ ժայլը: Կարօն իր սիրած աղջկայ մահէն յետոյ ոչ թէ ինքնինքն ազատ կը զգայ կաշկանդումէ, այլ կը մատնուի խոր յուսալքութեան ու հոգեկան տանջանքներու: Կեանքը այլեւս դատարկ ու անարժէք կը դառնայ անոր համար: Ասով պիտի բացատրել անոր անժամանակ ու խորհրդաւոր անհետանալը: Գուցէ ան զնաց Մարոյի ետեւէն, զնաց զայն փնտուելու համար...

ներն ալ կը քաշուին կովկաս, բացի Սամսոնէն որ մինչեւ վերջ հոն կը կենայ: Մէկ կողմէ կաշառքը, միւս կողմէ պարսիկներու աւանդական անտարբերութիւնը՝ պատճառ կը դառնան, որ այս դէպքերը անցնին անուշադիր: Կը ձերբակալուին միայն տասնեակ մը Աղբակեցիներ ու կը յանձնուին տաճկական հիւպատուին, որ տեսնելով անոնց Փէտայի չլինելը, կ'ազատէ զանոնք եւ ասով ալ խնդիրը կը փակուի:

Խանասորի արշաւանքի բարոյական արժէքը մեծ եղաւ կուսակցական վերակենդանացման եւ քիւրտերու հետ բարեկամանալու տեսակէտէն: 1896 թուականէն յետոյ, ընդհանուր յուսալքում կը տիրէր հայութեան մէջ. յեղափոխականներու վարկը ինկած էր ժողովրդի աչքին: Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ ամենահին եւ ամենէն ուժեղն էր հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու մէջ, ենթակայ էր առաւել չափով ուշակցիայի հարուածներուն: Յուսալքումը թափանցած էր ոչ միայն ժողովուրդի, այլ նոյն իսկ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ եւ մինչնա, ազգուելով այդ ամենքէն, համարեա թէ ձեռք կը քաշէր Տաճկահայ խնդրէն, Դաշնակցութիւնը Խանասորի արշաւանքով կը յայտարարէր դործով որ ինքը պիտի շարունակէր Հայկական հարցի հետապնդումը, մինչեւ որ ան գոհացուցիչ լուծում մը ստանար: Խանասորի մեծ դէպքը լքուած հոգիներուն կենդանութիւն տուաւ: Դաշնակցութիւնը, շնորհիւ այդ արշաւանքի, խլեց Հնչակեան կուսակցութենէն խոշոր հատուածներ եւ առաւու ձուլեց իր մէջ:

Արշաւանքը մեծ ազգեցութիւն ունեցաւ նաեւ քիւրտերու հոգեբանութեան վրայ: Անոնք տեսան որ Հայը կրնայ պատժել զինքը կոտորողը եւ կրնայ ընել ատիկա կազմակերպուած եւ բաւականին մեծ ուժերու միջոցով: Անոնք սկսան վախնալ հայերէ եւ հասկցան որ ապադային ամէն անգամ պատասխանատու պիտի ըլլան իրենց արարքներուն համար՝ ընդդէմ հայերու: Խոր տպաւորութիւն ձգեց քիւրտերու վրայ նաեւ Փէտայիներու ուժը, որ չափազանցեալ ձեւով անդրադարձաւ անոնց երեւակայութեան մէջ: Դաշնակցութիւնը այսուհետեւ կը պատկերանար անոնց որպէս մի պետութիւն, որ թէեւ թոյլ էր Տաճկաստանի համեմատութեամբ, բայց ունէր պահանջներ, որոնք ար-

գար էին եւ որոնք օր մը կրնային իրականանալ։ Հայերը, կ'ենթադրէին քիւրտերը, կարող էին իշխանութիւն ունենալ եւ պատժել դիրենք։ Ատոր իբրեւ հետեւանք, անոնք աւելի զդոյց կը դառնան, կը հակուին դէպի շէղոքութիւն եւ նոյն իսկ կը սկսին որոշ համակրութիւն տածել դէպի հայերը։ Քիւրտերու հոգերանութեան մէջ առաջ եկած այս փոփոխութիւնները ապագային հիմք պիտի ծառայէին բարեկամութեան եւ համերաշխութեան սկզբունքներու համար։ Ինչպէս շատերու, բայց մասնաւորապէս քիւրտերու համար, զնահատելի եւ պաշտելի է ֆիզիքական ուժը։ Եթէ մէկը ուժ չունի եւ յենուած է միայն դեղեցիկ քարոզներու վրայ, ան քիւրտի աչքին ոեւէ արժէք չի ներկայացներ։ Խանասորի դէպքով սահմանամերձ բոլոր քիւրտերը զդացին որ հայերը կարող են եւ ուժ ներկայացնել։ Ատով պիտի բացատրել այն հանդամանքը, որ 97 թուականէն յետոյ, քիւրտերու յարաբնը ութիւնները դէպի ֆէտայինները ոչ թէ վատացան, այլ, ընդհակառակը, դէպի բարեկամութիւն կամ չէղոքութիւն թեքուեցան, որի հետեւանքով ալ Սալմաստի եւ Վասպուրականի դործունէութիւնը հիմնովին փոխուեցաւ։ Մինչ այդ, ուղմամթերքի փոխադրութիւնները կը կատարուէին խումբերու միջոցով, որոնք մի մի հրացան առած, մեծ մասամբ կոռուվ, որու ընթացքին մեծ քանակութեամբ զոհեր կուտային, զ'երթային մինչեւ վան։ Կյանսեղէն խումբի մի մասը, զէնքերը հոն թողնելով, իսկ միւս մասը այդ անդէնները չպաշտպանելու համար, առնելով տարած դէնքերու մի մասը, նորէն կը վերադառնային Սալմաստ, որպէսզի վերստին զինուին եւ դառնան երկիր։ Տարուած ուղմամթերքին 15-20 առ հարիւրը միայն կը հասնէր իր նպատակին, իսկ մնացածը կամ կը կորսուէր, անցնելով քիւրտերու ձեռքը կոխւներու ընթացքին, կամ կը ծախսուէր ճանապարհին այդ նոյն կոխւներու ժամանակ, եւ կամ յետ կուգար նորէն Պարսկաստան։ Երկիրը իրականին մէջ, շատ քիչ օդուտ կը ստանար այդ խումբերէն, բայց ուրիշ միջոց չկար, որչափ ատեն որ քիւրտերը թելադրուած տաճիկ կառավարութենէն, անպատասխանատու կերպով ամէն մի գնացող կարաւան կը խուզարկէին ու կը թալլէին, ամէն մի օտարական կը ձերբակալէին, ամէն մի մարդ, լինի հայ թէ քիւրտ, եթէ ան

կը կասկածուէր թէ զէնք, նամակներ կամ գրականութիւն կը փոխադրէ, կը սպաննէին :

Խանասորի արշաւանքն յետոյ, սակայն, բոլոր քիւրտերը ինքզինքնին դսպուած կը պահէին եւ եթէ կառավարութեան անմիջական ձնշումը չլինէր, չէզոք դիրք կը բռնէին եւ երբեմն ալ նոյն իսկ կ'օգնէին մեր փոխադրական գործին։ Որով, եթէ մինչեւ 1908 թիւը, մօտ տասը տարի, քիչ եղած են կոփւները եւ քիչ խումբեր անցեր են դէպի Վասպուրական, բայց շատ բեղմնաւոր եղած է մեր աշխատանքը։ Սալմաստի եւ վանքի միջոցով միայն, փոխադրուեր են միլիոնաւոր փամփուշտներ եւ հազարաւոր զէնքեր, եւ մարդկային զոհերի թիւը եւ զէնքերու կորուստները շատ աւելի սակաւ են եղած, քան 90-96 թ. թ.։

1897-ին Սալմաստի մէջ կը մնայ Լեւոնը, Յովհաննէս Խանաղեան անունով ուսուցիչ մը, որ նամակներ կը դրէ եւ կ'ուղարկէ եւ կապ պահպանելու դործը մինակը կը կատարէ։ Ուրիշ աշքի ընկնող մարդիկ չլինելով Սալմաստ, տաճիկ եւ պարսիկ կառավարութիւններու ուշադրութիւնը կը հեռանայ այս կէտք վրայէն։ Այդ ժամանակամիջոցին արդէն դործի դլուխ անցած էին իրենք՝ Սալմաստցիք, որոնցմէ էր Ղալասարի յայտնի Սարդիսը։ 1898-ին կուղայ նաեւ Սամսոնը եւ աւելի հաստատուն հիմերու վրայ կը դնէ փոխադրական եւ Երկրի հետ կապ պահպանելու դործը։

Այդ ժամանակները Երկիր կը դանուէր Վաղղէն Տէրոյեանը։ Անոր օգնելու համար կ'ուղարկուի Շարօն խմբով մը, բաղկացած 10-15 հողիէ։ Շարօն Աբաղայ կոռուի կը բռնուի քիւրտերու հետ։ Քիւրտերը չեն յաջողիր լուծել Մաղրիկցիներու վրէժը, ընդհակառակը, Շարոյի փոքրիկ խումբը հրաշքներ կը դործէ եւ ատով աւելի կ'ամրացնէ ֆէտայիներու դօրութեան ու անսլարտելիութեան դաղափարը։ Թէեւ Շարօն կը կորսնցնէ երեք հողի իր դինուորներէն՝ Ամրէն, Կարապետը (երրորդին անունը չեմ յիշեր)։ բայց կը խլէ թշնամիներէն 20-է աւելի զոհեր ու տեղ կը հասնի։ Շարոյի խումբի անցնիլը պատճառ կը դառնայ որ տաճիկ կառավարութիւնը նորէն ուշադրութիւն դարձնէ

Սալմաստի վրայ . խուզարկութիւններ կը կատարուին եւ կը ձերբակալուին տեղացիներէն ու դրսեցիներէն քանի մը հոգի , որոնց մէջ Սարգիսը , բայց շուտով կաշառքներով ու տուզանքներով բոլորն ալ կ'ազատուին :

Բաղրատ Վարդ . Թաւաքալեանէն յետոյ , Արմենական Արսէն անունով վանեցի վարդապետ մըն էր որ կը հովուէր Սալմաստը : 1899-ին , անոր կը յաջորդէ Խաչիկ Վարդապետը , որուհետ կուգայ Եփրեմը՝ իբրեւ ծառայ : Այդ թուականին պարսից կառավարութիւնը , տաճկաց ճնշման տակ , աւելի ուշադրութիւն կը դարձնէր Սալմաստի վրայ : Միւս կողմէ , Սալմաստի ժողովուրդին տրամադրութիւնը շատ մը զիւղերու մէջ ի վնաս յեղափոխականներու էր : Դեռ մի կողմ թողած այն ընդհանուր յուսալքումը որ առաջ էր եկած հայութեան մէջ Տաճկահայստանի անյաջողութիւններու պատճառով , կային նաեւ որոշ արդարացուցիչ պատճառներ : Նախ՝ Սալմաստեցիներու վրայ ծանրացած էին այնպիսի մեծ քանակութեամբ զինուորներ որ անոնց պահելը վեր էր այդ փոքրիկ եւ աղքատ շրջանի ուժերէն : Երկրորդ՝ զիւղերուն մէջ ցրուած զինուորները երբեմն անկարդութիւններ եւ բռնութիւններ կ'ընէին եւ ատիկա արդարացի կերպով ժողովրդեան մէջ դժոհութիւն առաջ կը բերէր : Սալմաստ տեղաւորուած մօտ 500 զինուորները ամէնն ալ դադափարական մաքուր եւ յեղափոխական ողիով տոչորուած անձնաւորութիւններ չէին . ատոնց մէջ սպրդած էին եւ շատ կասկածելի մարդիկ՝ իրենց բարքով ու վարքով : Ատկէ զատ , պարսիկ պաշտօնեանները ֆէտայինները ձերբակալելու պատրուակով յաճախ կուգային զիւղերը եւ տուղանքներ կ'առնէին : Տնտեսական եւ հոգեբանական այս դրութիւնը պատճառ դարձած էր որ ստեղծուի որոշ հակակրանք ժողովրդի մէջ յեղափոխականներու հանդէպ , թէեւ պակաս չէր թիւը նաեւ անոնց , որոնք հաստատ մնացած էին իրենց համակրութիւններուն մէջ եւ կը շարունակէին դործակցիլ մեր կուսակցութեան հետ :

Այդ ժամանակները բոլորովին անհետացաւ Արմենական կուսակցութիւնը Սալմաստէն : Ինչ կը վերաբերի Հնչակեաններուն , անոնք մնացած էին միայն մէկ զիւղի՝ Փայաջուկի մէջ , եւ այն ալ աննշան քանակութեամբ , իսկ միւս բոլոր զիւղերուն

մէջ, եթէ տիրական չէր, բայց գոնէ համակրութիւն կը վայելէր Դաշնակցութիւնը: Եւ Դաշնակցականները, ուսուցչի (ինչպէս Սամսոնը), ծառայի (ինչպէս Եփրեմը) եւ կամ պարզ դիւղացիի ու դաղթականի հաղուստներու տակ, կը շարունակէին իրենց աշխատանքները:

Կուսակցական դործը կը տարուէր երկու ուղղութեամբ: Նախ՝ ջանք կը թափուէր շարունակել փոխադրական յարաբերութիւնը Երկրի հետ, այնտեղ ուղարկելով քիւրտերու եւ հայերու միջոցով կազմուած զինատար խումբեր, «ապրանք» եւ միաժամանակ նաև զինուորական խումբեր: Կուսակցութեան երկրորդ մտահոգութիւնն էր մշակութային դործունէութիւնը, որուն ան լծուած էր մեծ եռանդով:

Երկիր ուղարկուած խումբերէն յիշատակենք Փոխիկի խումբը (*), որ մօտ 15 հողիով կ'անցնի անվտանգ մինչեւ Վան: Բայց այնտեղ չկար այլեւս Տէրոյեանը, որ սպաննուած էր Կուսարաշի կոռւին եւ զինուորական խմբի պահելը Վանի մէջ դարձած էր դժուար: Այնտեղ եւս այդ ատենները յուսահատութիւն եւ յուսալքում կը տիրէր: Փոխիկը կը ստիպուի թողնել Վանը եւ 10 հողիով վերադառնալ դէպի Սալմաստ: Ճանապարհին կոիւի կը բռնուի, բայց կը յաջողի խուսափիլ եւ ապաստանիլ Սալմաստի Մահլամ զիւղը:

Մահլամի զիւղացիք խորհուրդ կ'ընեն եւ կ'որոշեն չընդունիլ Փոխիկին խումբը եւ կ'առաջարկեն անոնց չմտնել իրենց դիւցը: Բայց զինուորները յողնած ու դաղրած, ոտքերնին ուռած, չեն կրնար զիւղէն հեռանալ (եւ ո՞ւր հեռանային), եւ կը տեղաւորուին զիւղէն դուրս, այդիներու մէջ, բացօթեայ, իսկ

(*) Որպէսզի կառավարութիւնը ֆիչ ուշադրութիւն դարձնէ Սալմաստի վրայ եւ ժողովուրդն ալ հանգիստ լինի, Սամսոնը Փոխիկի խումբէն զատ, Վան կ'ուղարկէ նաեւ Ախալէրի խումբը (որու մէջ էր Դարմօն) Վանի նանապարհով: Այս խումբը՝ բաղկացած 12 հոգիէ, չ'անցնիր Երկիր սակայն, եւ կը տեղաւորուի վանիքին մէջ եւ անոր շրջակայքը, որովհետեւ լուր կը ստացուի որ Վանը նեղ վիճակի մէջ է եւ նանապարհներն ալ փակուած են:

Փոխիկը, որ ծանր հիւանդ էր, կը տանին Ղալասար՝ բժշկելու համար։ Մահլամի գիւղացիներու «մեծամեծները» կուգան Դաշնակցութեան ներկայացուցչին՝ Սամսոնին մօտ, կը պատմեն անոր եղելութիւնը եւ կը խնդրեն հեռացնել գիւղէն այդ զինուորները, հակառակ պարագային, իրենք պիտի երթան եւ յայտնեն Զարդամին եւ կառավարութեան։ Սամսոնը կը համոզէ որ զոնէ մի երկու օր միջոց տան, բայց գիւղի ներկայացուցիչները, կարծելով որ կ'ուղէ ժամանակ վաստկել՝ որպէսզի զինուորները կամաց կամաց նորէն ոտքի տեղ ընեն ու մտնեն դիւղը, ուղիղ կ'երթան Զարդամին ու կը խնդրեն որ իրենց գիւղէն գուրս ընեն ֆէտայիները եւ կամ բանտարկեն։

Մահլամ գիւղի այդիի մէջ տեղաւորուած 8 զինուորներէն միայն 3-ը հրացանով էին։ Արշալոյսին պարսիկ սարբազներ կուգան եւ կը շրջապատեն աւդ զինուորները։ Պարսկաստանի մէջ արդիլուած էր կոիւ ընել պարսիկներու դէմ, ուստի առանց կոուի մերոնք կ'ուղեն հեռանալ ու բարձրանալ լեռը։ Ճանաւ պարհին անոնցմէ մէկը կը սպաննուի, իսկ միւսները կ'երթան եւ կը մտնին բուրջի մը մէջ։ Այդտեղ պարսիկները կը սպաննեն եւ կամ կը վիրաւորեն մէկ-երկու հողի, թէեւ մերոնք որեւէ դիմադրութիւն ցոյց չեն տար, եւ ապա կը ձերբակալեն միւսները։ Այդ դժբախտները այնպէս կը կարծէին որ զիրենք պիտի չսպաննեն եւ պիտի կրնան կաշառքով աղատիլ, ինչպէս ցարդ եղած էր։ Բայց սխալած էին։ բոլորն ալ կը սպաննեն, գլուխները կը կտրեն ու կը տանին Դիլման, յայտարարելով որ կոուի մէջ են սպաննած բոլորն ալ։ Այդ լուրին վրայ Եփրեմը նոյն օրն իսկ կը հաւաքէ 6-7 հողի զինուորներէն, որոնց մէջ Սարբազ Խէչօն, Դարմօն, Գրէն եւ միւսները, եւ առանց հաշուի առնելու որ Մահլամի մէջ նստած էին Զարդամի զինուորները, որպէսզի պաշտպանեն դաւաճանները, կ'երթայ գիշերով այդ գիւղը, կը մտնէ Մուղսի Դաւիթի տունը, որ հեղինակներէն էր զինուորներու սպանանան եւ սուրի կը քաշէ Դաւիթը եւ անոր ընտանիքին բոլոր անդամները։ Յետոյ նորէն ծածուկէն գուրս կ'ելլէ զիւղէն։ Առաւօտեան, երբ Մուղսի Դաւիթի դուռը չի բացուիր, ժողովուրդը եւ զիւղը դտնուած պարսիկ զինուորները ներս կը մտնեն անոր տունէն եւ կը տեսնեն սոսկալի պատ-

Կերը: Այս սպանութիւնը՝ այնքան կ'ազդէ սարբազներու վրայ, որ փոխանակ շարունակելու մնալ գիւղը, դուրս կ'ելլեն այդտեղէն ու կը հեռանան: Իսկ դաւաճաները, որոնք երկու հոդի էին՝ Առաքել եւ Ստեփան, կը փախչին Մահլամէն: Բայց անոնք եւս չեն ազատիր. մէկը կը սպաննուի շուտով, իսկ միւսը, որ փախած էր Ռուսաստան, կը յաջողին սպանել միայն 1905 թուին:

Սկսած 1899-ի թւէն, երբ տեղի ունեցաւ այս դէպքը, մինչեւ 1902 թ. կ'անցնին միանդամայն խաղաղ տարիներ: Այդ թուականներուն կը հրաժարին Երկիր մարդ ու դէնք ուղարկելու նախկին սիստեմէն: Կարեւոր ընկերներէն շատերը, ինչպէս Վարդղէսը, Սասունի Վահանը, Երկիր կ'անցնին ծալտուած, քիւրտերու միջոցով, առանց կոռուի եւ դալմաղալի (աղմուկի): Այդ թուականներուն «ապրանքները» (ոազմամթերք) մէկ կողմէն կը ստացուէին թաւրիղին, այնուղ պատրաստուած յատուկ կառքերով եւ միւս կողմէ՝ կուղային Զուլֆայէն՝ Խոյի վրայով՝ եւ կը պահուէին Սարզսի միջոցով պահեստներուն մէջ: Իսկ Սամսոնը, որ բոլոր գործերու վերին հսկողն էր, կը պատրաստէր սուրհանդակային եւ փոխադրական դիմէր, կ'օգտագործէր այդ նպատակով վարձկան քիւրտեր կամ պարսիկներ ու երբեմն ալ հայեր՝ քրդերու հետ խառն: Ասոնք շարունակար կ'երթային կուղային եւ ոազմամթերք, զրականութիւն, նամակներ եւ երբեմն ալ մարդիկ կը տանէին ու կը բերէին:

Միաժամանակ, ժողովուրդը քիչ մը շունչ առած հոն մինչ այդ ապաստանած դինուրները կերակրելու ծանր պարտականութենէն, ինչպէս նաեւ պարսիկ կառավարութեան տուգանքներէն, ի վիճակի էր նուիրուելու մշակութային եւ յեղափոխական խաղաղ աշխատանքներու: Այդ յետամնաց դաւառին մէջ կը բացուին կանոնաւոր դպրոցներ, կը հիմնուին դրադարաններ եւ կը կազմակերպուին ներկայացումներ: Կեանքը մտնելով այսպիսի բնական ու խաղաղ հունի մէջ, Երկրի գործն ալ աւելի արդիւնաւոր եւ աւելի ուժգնօրէն առաջ կը տարուի՝ Սալմաստի միջոցով:

1903-4 թ. Սալմաստի մէջ եռուղեռ կը տիրէր: Երկրէն

աւելի յաճախ դուրս կուզային մարդիկ գնալու, Սալմաստի վրայով, դէպի Կովկաս, Բալկանները եւ մասնակցելու ընդհ. Ժողովին: Առոնց կարդին յիշենք Երկաթը, Զոջ-Աղան եւ ուրիշները: Դրսէն ալ Երկիր կը մտնէին նոր ուժեր եւ նոր գործիչներ, ինչպէս, օրինակ, Կոմսը, Իշխանը, Սերդէյը (Արամը) եւայլն: Զէնքերու փոխադրութիւններ կը կատարուէին աւելի յաճախ եւ մեծ քանակութեամբ: Ալեքսանդրապոլի պահեստներէն դողացուած փամփուշտներու մեծ մասը եւ այն զէնքերը որ կը գնուէին Տուլայէն եւ Սիբիրէն, կը կեղրոնանային Սալմաստ, Սամսոնի ձեռքը, Սարդսի պահեստներուն մէջ եւ այդտեղէն զիշերով կամ նոյն իսկ ցերեկով, քիւրտերու եւ պարսիկներու կամ չալակաւորներու միջոցով կը փոխադրուէին անվտանգ մինչեւ Վան:

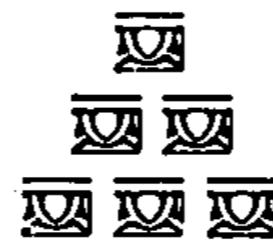
Փոխադրութիւնները կը կատարուէին երեք ուղղութեամբ: Նախ՝ Թաղէոս Առաքեալի վանքի միջոցով, որու մասին խօսեցայ ասկէ առաջ: Յետոյ՝ ուղղակի Խոյի եւ Կոթուրի վրայով, առանց մտնելու Թաղէոս Առաքեալի վանքը եւ կամ Սալմաստ: Եւ վերջապէս, Երրորդ կէտն ալ Սալմաստն էր, որ Երկու ճանապարհով ալ կը լեցնէր իր պահեստները: Այդ կէտերէն իւրաքանչիւրին մէջ կ'աշխատէին յատուկ մարդիկ: Զորրորդ դիմըն ալ կ'ուղէին բանալ Ուրմիայէն դէպի Լևոնապար:

Գործը վերոյիշեալ ուղղութեամբ պիտի շարունակուէր մինչեւ 1908 թուականը: Այդ թուականներուն միտք կը յղացուի, մեղի միացնելու նպատակով, կապ հաստատել Զուլամերիկի ասորիներուն ու Մար-Շիմոնին, եւ քիւրտերու Շէյխ Թահիային հետ, որպէսզի Վասպուրականի մէջ հայերու, ասորիներու եւ քիւրտերու հետ միասին շարժում ստեղծուի: 95-96 թուականներուն այդ միտքը կը ժալտար Դաշնակցական գործիչներուն եւ այդ նպատակով ուղարկած էին Ուրմիա Երկու ընկերներ՝ բանակցելու Մար-Շիմոնի հետ: Ասոնք, սակայն, գործնական արդիւնքի չին հասած: Նոր փորձ այնուհետեւ կը կատարուի Մալխասի միջոցով, որ կը բանակցի Շամդինանի շէյխի եւ ասորիներու հետ, որպէսզի ասոնք միասին դուրս դան հայերու հետ տաճիկներու դէմ: Այդ բանակցութիւնները թէեւ գործնական մեծ արդիւնքներ չտուին, բայց ունեցան այն հետեւան-

քը որ գոյութիւն ունեցած հակակրանքը դէպի մեղ վերացաւ եւ հնարաւորութիւններ ստեղծուեցան նոյն իսկ այդ երկար ճանապարհներով երբեմն կապուիլ Երկրի հետ :

Սահմանամերձ քիւրտերը, որ բռնած էին Մասիսէն մինչեւ Ռւրմիա ձգուող տարածութիւնը, մեզի հանդէպ թշնամական վերաբերմունք չունէին եւ նոյն իսկ բարեկամներ էին : Մաղրիկցի Շարաֆ բէյն անդամ կ'աշխատէր բարեկամ լինել, եւ անոր այդ բարեկամութիւնը այնքան համարձակութիւն էր տուած մերոնց, որ երբեմն նոյն իսկ օր ցերեկով կը ճամբորդէին : Ատոնցմէ էր Շաւրօն, որ կովկասեան չորեր ու չերքեղկա հաղած, քանի մը քիւրտերու հետ, մինակ Աբաղայի վրայով կ'ուղեւորուի դէպի Վան : Բայց երբ Աբաղայի սահմաններուն վրայ դտնուող աղբիւրի մը վրայ կոացած՝ կ'ուզէ ջուր խմել, կը սպաննուի իրեն ուղեկցող քիւրտերու կողմէ : Այդ սպանութիւնը կը կատարուի, սակայն, սպարզապէս Շաւրոյի դոյքը սեփականացնելու դիտումով : Նոյնպիսի տիսուր բախտի կ'արժանանայ Զոջ-Աղան, որ Ընդհ. Ժողովէն կը վերադառնայ դէպի Վան փոքր խմբով մը (5 հոդի) : Ան ճանապարհին կոռուի կը բռնուի ու կը սպաննուի, առանց կարենալու զեկուցում տալ Ընդհ. Ժողովի մասին : Բայց այդ փոքրիկ դէպքերը արզելք չեղան, որպէսզի փոխադրական եւ կապի դործը իր բնականոն ճամբով ընթանայ :

Ամէն ինչ խանգարեց, սակայն, Դումանի խումբի կոիւը, որուն ես ալ մասնակցեցայ եւ որու մասին արդէն պատմած եմ վերը :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ. — ՍԱՄՍՈՆԸ, ՍԱՐԳԻՍԸ.

Կ'ԵՐԹԱՄ ԽՈՅ. ՄԱԼԻԱՍԸ.

ՎԵՐՍՏԻՆ ԹԱԴԵԻ ՎԱՆՔԸ, ԲԺԻՇԿ ՌՈՒԲԵՆԻ ՀԵՏ.

Երբ ես երկրորդ անգամ կովկասէն եկայ Սալմաստ, հոն քիչ բան փոխուած դտայ: Կուսակցական դործերը կ'ընթանացին նախկին ձեւով եւ նոյն իսկ աւելի ուժդին թափ առած էին:

Սասունը ընկած լինելով, Անդրանիկը իր զինուորներու հետ դուրս եկած էր դէպի Սալմաստ՝ վանքի ճանապարհով. անոր ետեւէն վանէն դուրս ելած էր նաեւ կոմսը: Ասոնց փոխարէն Երկիր էին անցած նոր ընկերներ՝ Արամը, Յարութիւնը, Շահրաղը եւ միւսները:

Անդրանիկը եւ կոմսը անցած էին արտասահման, բայց անոնց զինուորները մնացած էին Սալմաստ եւ հոն նոր մթնոլորտ մը ստեղծած էին:

Ինչպէս ըսի վերը, քիւրտերն ու պարսիկները Սալմաստի հայ դիւղերու վրայ այլեւս բոնութիւններ չէին դործադրեր սկսած այն օրուանէ, երբ «Ճան Փիտայիները» բոյն էին դրած հայերու մէջ: Հայկական դիւղերը, ընդհանրապէս, աղատ էին կողոպուտէ եւ աւերումէ: Քիւրտերը իրենց ալան-թալանը կ'ընէին այլեւս միայն թաթար դիւղերէն: Այսպէսով, թաթարի դիւղերը աւելի դժբախտ վիճակի էին ենթարկուած, քան թէ հայերունը: Սասունի եւ Մուշի զինուորները, լեցուելով այդ

փոքրիկ գաւառակը, դարձած էին պաշտպան ոչ միայն հայերու, այլ եւ տեղական թաթարներու։ Սալմաստի թաթարները կը պահէին քանի մը Փէտայիներ իրենց դիւղերուն մէջ, որովհետեւ ասոնց ներկայութիւնը բաւական էր որպէսզի քիւրտերը համարէին այդ դիւղը Փէտայիներու դիւղ եւ այլեւս չթալէին այնտեղի բնակիչները եւ կամ վերադարձնէին անոնցմէ խլած կողպառութը։

Բազմաթիւ մանր-մունը դէպքեր ու կոխներ եղած էին աւազակներու եւ այդ նորեկ զինուորներու միջեւ, որոնց չնորհիւ բարեկամութիւն եւ փոխադարձ համակրանք ստեղծուեր էր տեղական թաթարներու եւ հայերու միջեւ։ Նոյն պատճառով քիւրտերու մէջ աճած էր վախը Փէտայիներէ։ Իրերու այս նոր կացութիւնը ունէր նաեւ այն օդտակարութիւնը, որ կուսակցութեան եւ Սալմաստի փոքրաքանակ հայ ժողովրդեան վրայէն վերացած էր մասամբ զինուորներ պահելու ծանրութիւնը։

Քանի մը խօսք ալ Սալմաստի գործիչներու մասին, որոնց հետ մէկ երկու ամիս միայն մնալէ վերջ, մնաս բարեաւ ըրի ու բաժնուեցայ, կարծելով որ այլեւս չպիտի տեսնեմ զանոնք։

Սալմաստի կուսակցական ներկայացուցիչը Սամսոնն էր, «Սամսոն Խանը», ինչպէս կը կոչէին զայն պարսիկները։ Հայերը զայն կ'անուանէին «Պարոն Սամսոն»։ Ինչպէս վերը ըսի, սկսած 1898 թուէն, այդ ընկերը միայնակ փոխարինեց Սալմաստի մէջ բոլոր այն գործիչները, որոնք Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, ստիպուած եղան հեռանալ Պարսկաստանէն։ Մինչեւ անոր Սալմաստ դալլ, դէպի Երկիր տանող փշոտ ճանապարհը բաւական մաքրուած էր։ 7-8 տարուայ իր գործունէութեամբ, կուսակցութիւնը բաւական փորձառութիւն ձեռք բերած էր տեղական ժողովուրդը իր հետ կապելու, Երկրին օդտակար լինելու, զէնքեր փոխադրելու, կապ պահպանելու, խումբեր ուղարկելու եւ կառավարութեան հետ յարաբերութիւն մշակելու եւ այլ կարգի գործերու մէջ։ Սամսոնը օդտուեցաւ ձեռք ձղած արդիւնքէն եւ Սալմաստի ու շրջակայքի մէջ կատարուող դործունէութիւնը կարողացաւ դնել ամուր հիմքերու վրայ։ Ան քիչ

զոհաբերութեամբ եւ քիչ զոհերով կարողացաւ մեծ արդիւնք ներու համնիլ :

Սամսոնը մեծ կրթութիւն չունէր, բայց ջանասիրութեամբ եւ ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերած էր որոշ հմտութիւն, այնպէս որ կրնար կրթուածներուն իսկ ուղղութիւն տալ եւ ղեկավարել յեղափոխութեան գործը : Ան արհեստաւոր մըն էր, զինադործ մը, որ նախապէս կ'աշխատէր թորոսի եւ կարոյի հետմաւրիդ, բայց դիտելու ընդունակութիւն ունենալով, կրցեր էր ձեռք բերել փորձառութիւն եւ ատոր շնորհիւ էր որ դարձած էր հեղինակութիւն իր շրջապատին համար : Թերեւս իր արհեստի բերումով, ան ունէր յամառութիւն եւ ուժեղ կամք, եւ կըրնար զսպել եւ ենթարկել այնպիսի զինուորական ուժեր, զորսկառավարելը եւ իրեն ենթարկելը մեծ դժուարութիւններու հետ էր կապուած : Եւ որպէսզի առաջն առնէ անկարգութեանց եւ յարդել տայ կուսակցական կանոններն ու աւանդութիւնները, ան չէր խուսափեր խիստ միջոցներու դիմելէ՝ ծեծէն սկսած մինչեւ զնդակահարութիւն : Այդպէսով, այդ կարճահասակ ժարդը իր շրջապատի մէջ ստեղծած էր դէպի ինքն համակրութիւն, պատկառանք եւ վախ : Ատոր կը նպաստէր նաեւ այդ ժարդու հասարակ բնաւորութիւնը, սիրալիր եւ տակտով լինելը, որ երբեմն խորամանկութեան հետ կը խառնուէր : Ան չէր օգտուեր իր դիրքէն, զոր տուած էին անոր կուսակցութիւնը, իր շրջապատը եւ կամ կառավարութիւնը : Անհատական կեանքի մէջ մնացեր էր նոյն հասարակ բանուորը՝ իր բնաւորութեամբ ու վերաբերմունքով դէպի ուրիշները : Ղեկավարի, խանի իր հանգստամանքը զդացնել կուտար միայն գործի ժամանակ, եւ այն ալ շատ խիստ կերպով, իսկ իր մասնաւոր կեանքին մէջ ան պարզ եւ քաղցրաբարոյ մարդ մըն էր, որու շնորհիւ եւ իր հետ կը կապէր բոլոր խաւերը :

Սալմաստը տուած է նաեւ տեղական ուժեր, որոնց վրայ կը յենուէին մեր գործիչները : Ատոնցմէ էին Մարտիրոսն ու Զաքարէն, որոնք նեցուկ կը հանդիսանային Արմենական կուսակցութեան, ու անոր համար աշխատեցան ու նահատակուեցան : Ասոնք ոչ միայն Սալմաստի տեղական գործիչներ էին, այլ եւ ֆէտայիներ, եւ խոշոր դեր կատարած էին վանի «ջոջ կոռւին» :

Աւետիսեանի ստեղծագործած այդ մարդիկ անոր կողքին ալ մեռան Բարթողիմէոս Առաքեալի վանքին մօտ :

Շատ գործիչներ կան, որոնք հոչակ ձեռք կը բերեն, որոնց անունները միշտ կը յիշուին, բայց իրականին մէջ ատոնք ոչինչ պիտի դառնային, եթէ չունենային իրենց հետ այնպիսի մարդիկ, որոնք գործի իսկական ուղն ու ծուծը կը հանդիսանան : Սալմաստի շրջանին մէջ, եթէ գործի ղեկավարութիւնը կը պատկանէր Նիկոլին, Սամսոնին եւ միւսներուն (եւ նրանք էին Երեւացողը եւ կարդադրողը), բայց ասոնց կողքին կար Դալասար գիւղին մէջ համեստ դիւղացի մը, Սարդիս անունով, որու համար կարելի է ըսել, որ Սալմաստի ամբողջ գործի հողին էր : Եթէ չինէր այդ ինքնատիպ եւ անձնազոհ մարդը, թերեւս Սալմաստի եսասէր եւ քաղքենի ժողովուրդին մէջ հնար չինէր ստեղծել վերը մատնանշած միութիւնն ու զոհաբերութիւնը, ինչպէս նաեւ ապահովել զէնքերու եւ կուսակցական գոյքերու անվնաս եւ անխարդախ պահպանումը : Ան դերվիչ ծնած մարդ մըն էր, որու նշանաբանն էր կուսակցութեան գոյքը պաշտպանել ամէն զնով, մոռանալով նոյն իսկ իր անձը : Այս մարդը միլիոն արժեցող գոյքերի պահպանն էր եւ փոխադրողը, բայց ինքը միշտ անօթի էր եւ միշտ աղքատ : Այդ հասարակ դիւղացին իր մէջ կ'ամփոփէր ժողովրդի անձնազոհութիւնը եւ դաղափարականութիւնը եւ կ'ապրէր միայն Հայաստանի ազատագրման ու անկախութեան իտէալով : Ան իր սիրելի ընկերներէն շատերը ճանապարհ դցած էր դէպի Երկիր, ուր քիչերն էին ողջ հասած եւ ուրկէ ալ աւելի քիչերն էին վերադարձած : Անոր մէջ անձնազոհութիւնը հասած էր ինքնամոռացութեան եւ դարձած էր տեսակ մը բնաւորութիւն : Յայտնի նշան խփող մըն էր հրացանով եւ միշտ կ'ուղէր կոխւի զնալ : Մասնակցած էր Խանասորի արշաւանքին : Դժուար է բնորոշել մեր հասարակական այդ գործիչները, որոնք իրապէս գործը վարողներն են, բայց կ'ամաչեն այդ ցոյց տալ, եւ նոյն իսկ ատոր դիտակցութիւն ունենալը մեղք կը համարեն :

Ահա ասոնց մօտ էր որ ես հիւր եղայ մօտ 10 օր : Հոն ինծի պատմեցին եւ Սերդէյի (Արամի) Երկիր անցնիլը :

Մեր ամենամեծ զուարձութիւնն էր այդ տան մէջ խաղալ

Քասարի հետ, որ հաւատարիմ էր այդ տանը այնպէս, ինչպէս
Սարգիսը՝ կուսակցութեան:

Այդտեղէն զիս կանչեցին թաւրիզ (չեմ յիշեր ի՞նչ գործով
եւ ինչո՞ւ), ուր մնացի մօտ ամիս մը, որպէս կ. կոմիտէի գոր-
ծավար: Գրասենեակային այդ աշխատանքը, սակայն, զիս չէր
դոհացներ. ես կ'ուղէի որքան կարելի է շուտ Երկիր անցնիլ:

Թաւրիզին զացի Խոյ: Կոստին այլեւս հոն չէր, ան անցած
էր Կովկաս: Այդտեղ կար ինչ որ տարօրինակ մարդ մը, լայն
դլխարկով, եւրոպացու դէմքով ու հաղուստով: Ան կը խօսէր
արագ-արագ, կարծես բերանին մէջ ինչ որ բան կար եւ այնպի-
սի հնչւններով կը խօսէր, ինչպէս որ եւրոպացի պաստօրները:
Այս մարդը Ամերիկայի մեր ընկերներէն էր, որ եկած էր Կոս-
տին փոխարինելու: Ան կը կոչուէր Մալխաս, բուն անունով՝
Արտաշէս Յովսէփեան, որ խսկական հակապատկերն էր Կոս-
տիի: Կոստին կարճահասակ էր ու հաստ, իսկ Մալխասը՝ բա-
րակ ու երկար: Առաջինը կը հաղուէր թափթփուած ու պատա-
ռոտած շորեր, իսկ Ամերիկայէն եկած պարոնը կը կըէր եւրո-
պական ճանապարհորդական տարագ: Կոստին քաղցրաբարոյ
էր եւ միշտ ժապտուն ու խոհուն, նորեկը միշտ բարկացոտ, կար-
ծես վրադ պիտի յարձակէր, եւ կը հայհոյէր՝ «շուն շանորդի»
ըսելով: Կոստին համբերող էր, բայց եւ ոխակալ, իսկ Մալխա-
սը՝ վառողի նման փշտացող ու յետոյ զզջացող: Կոստին կը
ղեկավարէր իր ծառայութիւններով, իսկ այս մէկը՝ իր հրա-
մաններով:

Մալխասը ստեղծած էր Խոյի մէջ իրեն համար վիճակ մը,
որ խանութիւն կը յիշեցնէր: Զէր կարելի ըսել, սակայն, որ
խաներու այդ երկրին մէջ, ան սխալ կ'ընէր: Անոր այդ կեց-
ուածքը թերեւս ճիշտ էր եւ գուցէ աւելի օդտակար, քան հան-
գարտաբարոյ եւ հեղ Կոստիինը, որ գոմի աղբը կը մաքրէր:

— Ծօ՛, ախալա՛ր, բա . . . ես Դաշնակցութեան ներկայացու-
ցիչ, ելեմ համշարու շորեր հազնեմ, քթոցն առնեմ թրիք թա-
փիեմ եւ ատկէ ետքն ալ երթամ Շամդինանի Շէյխին հետ բանակ-
ցիմ ու դաշնակցի՛մ: Զէ, ատանկ բաներ ես չեմ հասկնար:

Ծօ', ախպար, չուն շանորդի, ատանկ գործ չի դառնար...

Մալխասը նոր էր եկած Շամդինանէն : Ան գացեր էր բանակցելու թէ ասորիներու եւ թէ Շամդինանի Շէյխին հետ (իրադուլահի որդի) : Արդէն կարծեմ րսի որ, դեռ 96 թ. թ. միտք կար կապ հաստատել քիւրտերու եւ ասորիներու հետ, բայց այդ փորձերը մնացեր էին միայն փորձեր : Մալխասին կը յաջողուի տեսնուիլ այդշէյխերուն եւ բէզերուն հետ, բայց արդիւնքը մեծ չ'ըլլար : Ինչո՞ւ անոնք իրենց լիքը կուժը մեր դատարկ կուժին պիտի խփէին : Շէյխ Սադրդը համարեա ինքնիշխան էր Շամդինանի մէջ եւ կարիք չունէր ապստամբելու՝ հայերու հետ միացած : Սակայն եւ այնպէս, ան բարեացակամ էր դէպի հայերը եւ համամիտ էր անկախութեան գաղափարին : 1895—96 թ. թ., ան չէր թոյլ տուած որ իր քիւրտերը մասնակցին կոտորածներուն, ըսելով որ «Հայերէն յետոյ մեզ պիտի կոտորեն» : Անոր այդչափի բարեկամութիւնն ալ մեծ բան մըն էր հայերու համար : Ահա այդ ուղղութեամբ կ'աշխատէր Մալխասը, չմոռանալով պատմել ինձի իր բանակցութիւններու եւ իրեն ցոյց տրուած արքայավայել ընդունելութեան մասին :

— Շուն-շանորդի, բոլորդ էլ կուզաք եւ իսկոյն Երկիր կ'երթաք, մենք էշի պէս այս համշարիների մէջ պիտի փոփնք, կ'ըսէր ան ինձի :

* * *

«Բժիշկ» Ռուբէնի հետ նորէն ճամբայ կ'իյնամ դէպի թադէի վանքը : Ճանապարհը ինձի արդէն ծանօթ է . նոյն Ռուբէնի հետ անզամ մը արդէն անցած ենք :

Ռուբէնը ստիսլած է որ ես լաւ չորեր հազուիմ : Գլխիս դրած էր եւրոպական գլխարկ մը, եւ քթիս՝ ակնոցներ, որոնք աչքերս կը ցաւցնէին : Երբ մենք կորել գիւղը կը մտնէինք, իսկոյն՝ «Հաքըմ-Հաթի» ըսելով բոլորը կը մօտենան եւ իրենց հիւանդութիւնները կը պատմեն բժիշկին : Շատերը սուտ հիւանդ են եւ պարզապէս դեղ ստանալու համար է որ հիւանդ կը ձեւանան : «Հաքըմ»ը կուտայ անոնց ինչ որ փոշիներ, զորս ինքն է պատրաստած (առհասարակ խինին շատ կը բաժանէր իսկական հիւանդներուն, ըսելով որ «անվնաս դեղ է») :

Մեզ մօտ կը բերեն կին մը, որու փորը ուռած է եւ որ կիսամեռ վիճակի մէջ է: Ինծի Ռուբէնը ներկայացուցած էր որպէս մեծ բժիշկ, «հաքիմ-բաշխ» եւ որպէս եւրոպացի: Պատուիրած է որ ոչ հայերէն, ոչ քիւրտերէն եւ ոչ ալ թուրքերէն խօսք մը չարտասանեմ եւ խիստ լուրջ ձեւանամ, երբ ծանր հիւանդներ բերեն մեզի: Ես գերմաներէն կամ ուրիշ լեղուներով խօսքեր կը փնթփնթամ: Մեզի կը բերեն եւ իմ առջեւ կը պառկեցնեն հիւանդ կինը: Ես դպրոցական դասադիրքէս կ'արտասանեմ դոց ըրած տող մը՝ «Այն լամ քոմ ցու այնմ բախէ» (Գառնուկ մը կը մօտենայ առուակի մը): Ռուբէնը կը թարդմանէ իմ խօսքերը, ըսելով որ բժիշկը կը հրամայէ բաց անել հիւանդի ուռած տեղը: Ես կը չարունակեմ նոյն ձեւով իմ գերմաներէն խօսքերը, Ռուբէնն ալ կը չարունակէ իր «թարդմանութիւնը», ըսելով որ «հաքիմ-բաշխն կը հրամայէ որ հիւանդին տանէք հանդիստ պառկեցնէք, որ անոր համար դեղ նշանակած է, բայց դործողութիւն ընել չի կրնար, որովհետեւ դործիքներ չկան իր հետ...»:

Մեզի հետ կ'առնենք այդ դիւղէն պահակներ, իբրեւ վարձատրութիւն եղած բժշկութեան, որպէսզի ապահով կերպով տեղ հասցնենք այն ապրանքները եւ դէնքերը, զորս կը տանէինք վանք:

Կը հասնինք վանքը: Նոյն վանքն է եւ նոյն մարդիկը: Ոչինչ չէ փոխուած: Գիւղացիք ծոյլ-ծոյլ կանդնած են աթարի դէղերու շոււաքին տակ: Նոյն ձանձրանալի միայնութիւնը, նոյն ճպոոտ պառաւ տնտեսը իր թանապուրով:

Ես սլիտի սպասեմ այդտեղ, որ ձիւնը մի քիչ բարձրանայ դէպի լեռները եւ սուրհանդակները կարողանան դալ: Օրերը սպաննելու համար կ'ուղենք շէնք մը շինել: Կը նորողենք ջրաղացի պատերը եւ ապա կը ձեռնարկենք աւարտել դպրոցի շէնքը, որու կառուցումը սկսուած էր: Պէտք էր մի նոր պատբարձրացնել երկրորդ սենեակը վերջացնելու համար: Եւ այդտեղ շինած քիչ մը ծուռ ու մուռ պատը իմ եւ Ռուբէնի^(*) ձեռքի դործն է:

(*) Բժիշկ Ռուբէնի երազը այն էր թէ ե՞րբ պէտք է «այս շուն-շանորդու ազգը ազատուէր, որպէսզի մենի ալ գնայինք ու

**Որպէսզի կարողանայի Երկիր անցնիլ, իբրեւ ծպտուած դեղ-
ջուկ, սկսայ նորէն մերկ ման գալ որ կուրծքս սեւանայ արեւի
տակ : Նորէն սկսայ բովիկ քալել, որպէսզի ոտքերս ամրանան
չարուխների համար, եւ կամ աղքատի նման ես ալ կարողանայի
բոկոտն քալել լեռներով ու ձորերով :**

**Այդ օրերուն Վանք եկաւ Կովկասէն Արտաշէս Մելքոնեանը :
Անոր հետ միասին պիտի անցնէինք Վասպուրական :**

ապրէինք շան պէս»... Երբ Սահմանադրութիւնը կը յայտա-
րարուի, ան կ'անցնի Վասպուրական եւ կը հաստատուի Ականց,
մտածելով իր անձնական կեանքով ապրել : Բայց պատերազմի
սկզբին, ան, իբրեւ վտանգաւոր մարդ, կը ճերքակալուի առա-
ջին հերթին Տէր-Զարվադարի հետ (Տէր-Մկրտիչ, իսկ նախկին
Զարվադար Յակոբ), եւ այդ երկուքը որ միասին աշխատած էին
Խոյ եւ Մակու, եւ միասին երազած հանգիստ կեանք ապրել,
միասին ալ կը սպաննուին :

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան, էջ 5—12

Երկու խօսք Հրատարակիչներու կողմէ, էջ 13—14

Յառաջաբանի տեղ, էջ 15—32

ԳԼՈՒԽ Ա. էջ 33—60

Կարսի մէջ Ռւխտեալներու հետ.

Հարսնիք-Հաւաքոյթները. Սերգէյը.

Կարսի կազմակերպական ձեւերը.

Հոդային Հարցը. Եկեղեցական կալուածները.

Հոգեբանական մթնոլորտը.

Քաղաքի կազմակերպութիւնը.

Գիւղերու կազմակերպութիւնը.

Կեդրոնական կոմիտէն.

Գործիչը. Զինուորը եւ Երկիր գնացողը.

Լեւոն Քալանթարեան, Ռուս-Գէորգ, Համօ Զանփոլատեան.

Նահատակութեան հիւանդութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ. էջ 61—101

Շրջիկներու գործերը. .

Պատիժները եւ բանտերը.

Եկեղեցական, Դպրոցական գործերը.

Վ. Զիլինկիրեան եւ իք յոյն բարեկամի խորհուրդները.

Կուսակցական Եկամուտները.

Ծախքերը եւ զէնքի գ. մները.

Պրոպականդը.

Կ. Կոմիտեն եւ Գործիչները .

Ռուս իշխանութիւնը եւ Կուսակցութիւնը .

Տէռորներ .

Գաղտնի ոստիկանութիւն , դաւանան եւ մատնիչ
ահաբեկիչները :

ԳԼՈՒԽ Գ. Էջ 102—130

Կարսի անցեալէն .

Առաջին սերունդը . Յունօն .

1880—1892 . Հնչակեանները . Կուկունեան խումբը .

1893—1900 . Երկրի դեպքերու ազդեցութիւնը Կարսի վրայ .

Հրայրի գործունեութիւնը .

Հոգեբանութիւնը 1904-ին .

Կարսի քերած օգուտները Երկրի համար .

Կարսի պատրաստած գործիչները .

Զէնֆի փոխադրութիւնը . Հրայր

Զինատար խումբերը 1890-էն 1900 թ .

ԳԼՈՒԽ Գ. Էջ 131—171

Կարսը 1900—1904 թուականներուն .

Նոր եւ հին սերունդները .

Շուշիի երիտասարդութեան մէջ եղած հոսանքները .

Թորգոմ-Թումանը . Մենակը , Իսազանը .

Սերգէյ՝ գործիչ Կարսում .

Իշխանը .

Բասենի կոլիւները . Նեւրուգ . Խան :

ԳԼՈՒԽ Ե. Էջ 172—198

Շրջիկութիւնս .

Բասենի խումբերու վրէժը .

Հայաստան՝ քարմա՞ղ թէ ընկորզ :

ԳԼՈՒԽ Զ. Էջ 199—240

Գնացքի մէջ՝ Կարսէն Գիւմրի .

Գիւմրին եւ իր «Սադ»ը .

Վահան Զալլաթեան .

Վաղօն եւ Վաղոյի «Պադուալը» .

Բիձան եւ Պահեստանոցի թալանը .

Գերգի «նոմէռաները» .

Յովիաննէս Մակարեան , Երկաք , Վաղարշակ .

Ախլաքի դերը եւ անոր նշանակութիւնը .

Սիմոն Զաւարեան .

Դասախոսութիւն Զարքազի Զորի մէջ .

Կ'երթամ Երեւան :

ԳԼՈՒԽ Է . Էջ 241—261

Տպաւորութիւններ Երեւանէն .

Սարգիս Օհանջաննան . Աղօն .

Հին եւ նոր սերունդները .

Նիկոլ Դումանեանին ի պատիւ Երեկոյթը .

Իմ նամբաս կը որոշուի .

Մնաս բարով Համոյին . Բորիազը .

Նիկոլ Դումանի հետ դէպի Պարսկաստան .

Խանլուխլար եւ Շախթախթի

ԳԼՈՒԽ Ը . Էջ 262—295

Ինչու Պարսկաստանը մեզ հարազատ է .

Արարլու .

Կ'երթամ Խոյի մեր կայանը .

Ընդունելութիւնս . Ինտելիգենտը եւ Ինտելիկինտոն .
Կոստին .

Տէր Զարուադարը .

Սարբազ Խէչօն . Գրիշը . Սուրէնը .

Ճամբորդներու պաշտպանութեան գործը .

Դէպի Սանամէրիկ եւ Փայաջուկ .

Փոխիկը .

Ղալասար գիւղում .

Կ'ընդունուիմ Դումանի խումբին մէջ .

Ռազիի կոփւը .

Վերադարձ :

ԳԼՈՒԽ Թ . Էջ 296—313

Խոյ կ'երթամ եւ կը հանդիպիմ Նիկոլ Դումանին .

Կոռի տպաւրութիւններ .

Նիկոլ Դումանի խմբի հաւաքումը .

Քաջազնունիի կարծիքը Նիկոլ Դումանի մասին .

Խոյից Թադէի վանի .

Բժիշկ Ռուբէն .

Վարդան Շահպազ .

ԳԼՈՒԽ Ժ. Էջ 314—339

Թադէոս Առաքեալի Վանի մէջ .

Ընծայր Վարդապետը .

Վանի դերը յեղափոխական գործին համար .

Լուրեր կոհիւններու մասին .

Հանի Լեւոնի խումբը .

Երկարի եւ Թոխմախի խումբը .

Խոխիկի խումբը .

Հնչակեաններու խումբը .

Պատրաստութիւններ Երկիր անցնելու .

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Էջ 340—360

Վերադարձ դեպի Կովկաս .

Երեւան . Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը .

(Քորուն-Մօսունի կոհիւնները) .

Ալեքսանդրապոլ . Կրկին Գէորգի նոմերանները .

Սերգէյ կը տեղեկացնէ Կարսի բոլոր խումբերու կոտորուիլը
Դժոխվ խումբը (Վաղարշակ) .

Թումանի Ռսկան խումբը .

Կ'երթամ տուն՝ Կարս .

Խումբերու վրէժը կ'առնեն .

Բիկովի սպանութիւնը Զանփոլատեանի կողմէ .

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Էջ 361—388

Պաթում .

Առաջին ճամբորդութիւնս Պաթում՝ 1902-ին .

Ալեօշան .

Ակնարկ Պաթումի դրութեան , տիրող հոսանքներու
եւ Դաշնակցութեան ուղղութեան մասին .

Պարում 1904-ին. Տեղորի մը իմ մասնակցութիւնը.
Չմտածուած նախաճեննութիւն մը եւ անյարմար
կացութիւն ինծի համար.

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Էջ 389—431

Սուլսում—Սոչիի գաղքականներու հարցով կը մեկնիմ
Պարսկաստան.

Կազմակերպութեան մեքոտները Պարսկաստանի մէջ.
Ապակեդրոնացում.

Հայ—Ասորի համագործակցութիւնը.

Յեղափոխական նպատակները. Մոսին հրացանը.

Ատրպատականի կեդր. Կոմիտէութիւնը.

Մշակութային, Զինական եւ Յարաքերական գործերը.

Սալմաստի եւ շրջաններու անցեալէն. Դերիկ Վանֆի
կոհիւները. Յաջորդական զինատար խումբեր. Վարդան,
Նիկոլի Դերիկի կոհիւը. Պետոյի, Աւետիսեանի եւ
Մարտիկի խումբերու նահատակութիւնը.

Խանասորի Արշաւանիքը, անոր բարոյական եւ գործնական
արժէքը. Շարօն, Մահլամ գիւղի դէպէքը.

Գործունեութիւնը 1899-էն 1904.

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Էջ 432—439

Սալմաստի գործիչները. Սամսոնը, Սարգիսը.

Կ'երթամ Խոյ. Մալխասը.

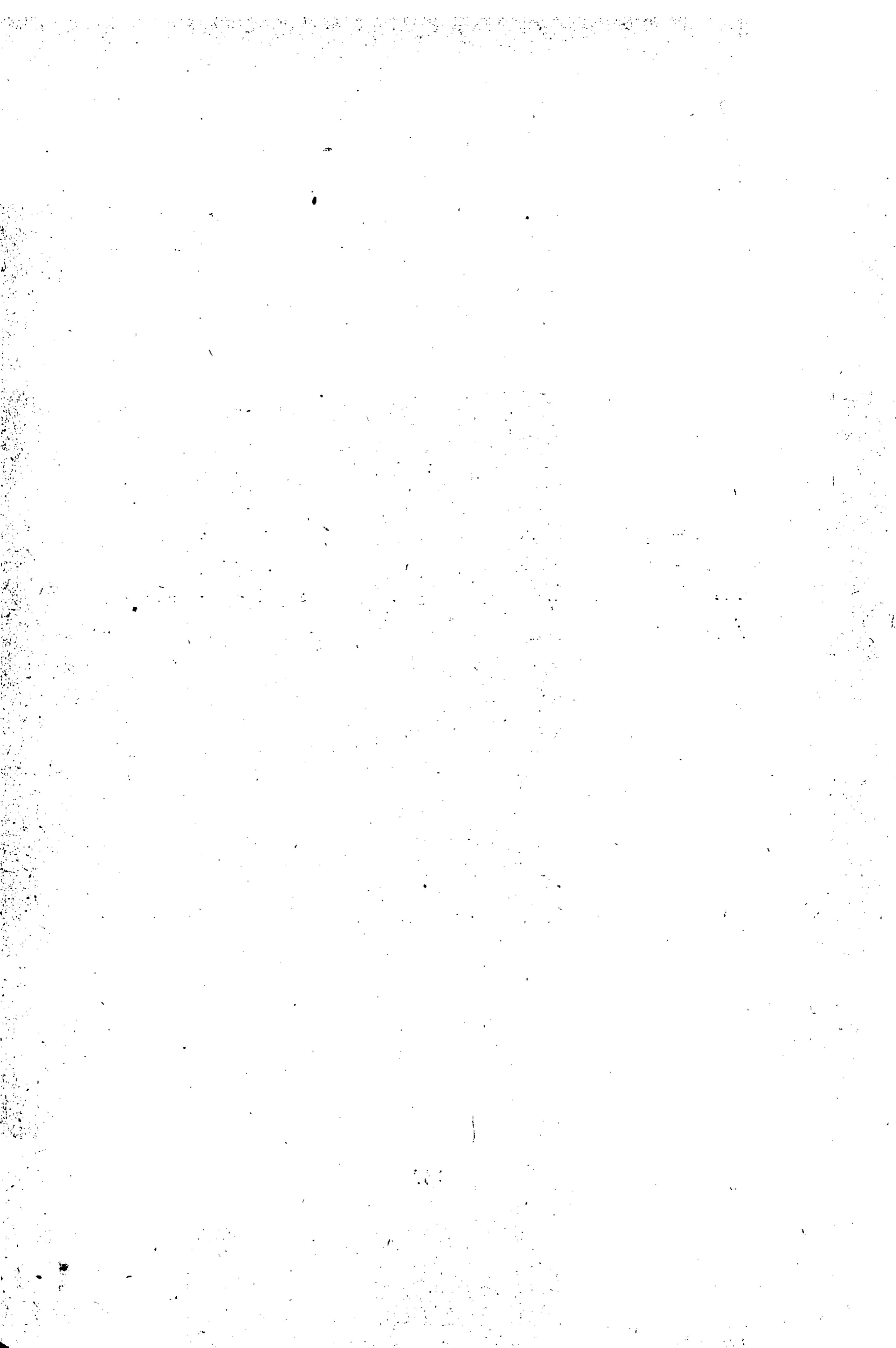
Վերստին Թաղէի Վանիքը. Բժիշկ Ռուբէնի հետ.

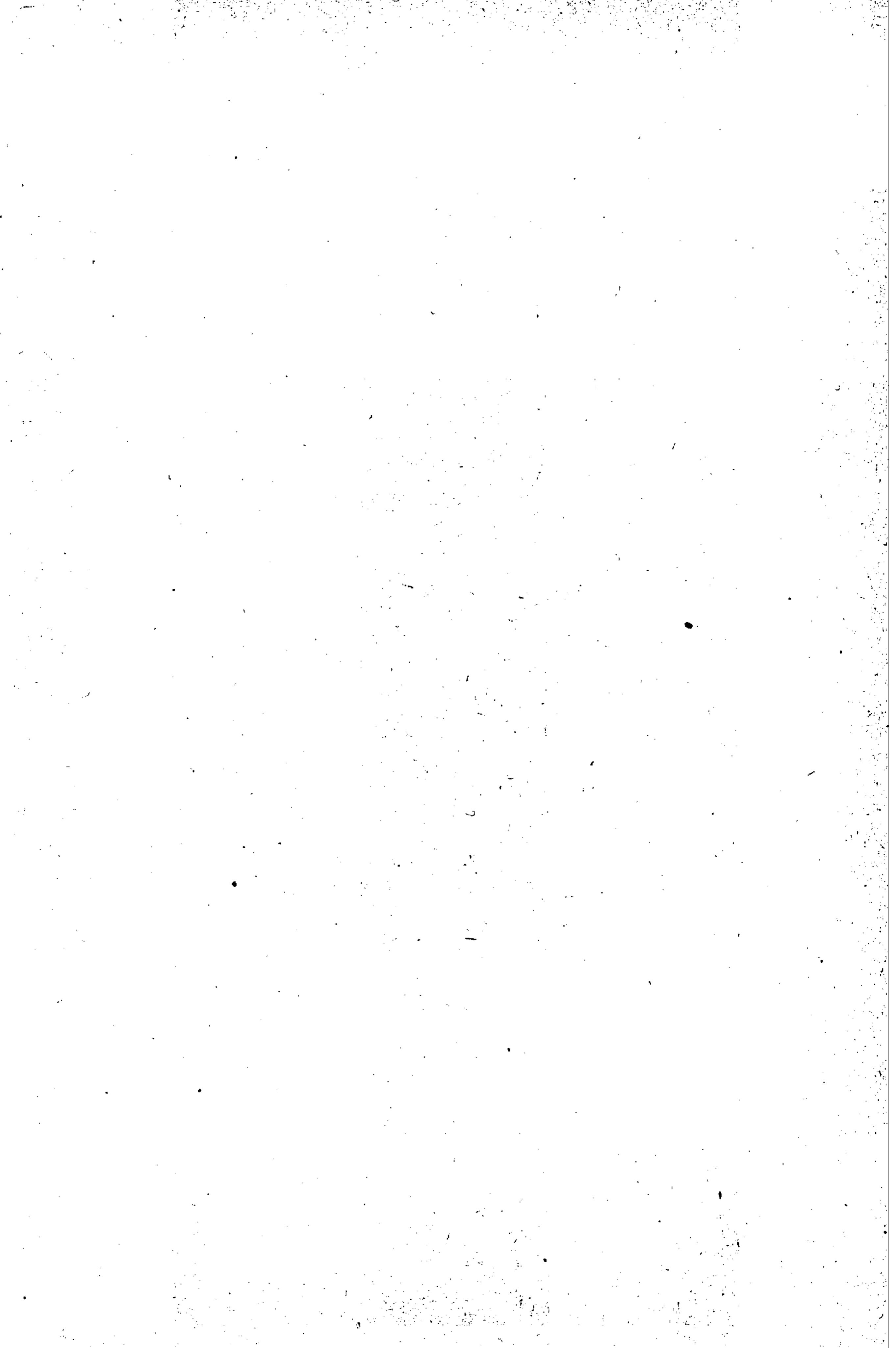
ՎՐԻՊԱԿ

136-րդ էջ, վերէն վար՝ 23-րդ տողը կրկնուած է:

402-րդ էջ, վերէն վար՝ 11-րդ տողը աւելորդ է:

ինքն է պատրաստած (առհասարակ խինին շատ կը բաժանէր
քի ընկնող մարդիկ չինելով Սալմաստ, տաճիկ եւ պարսիկ կա-

457509

